УНИВЕРЗИТЕТ У НОВОМ САДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

ЈЕЗИК И ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ У КОНТАКТУ: КУЛТУРА СЕЋАЊА

Тематски зборник

Нови Сад, 2026

ЈЕЗИК И ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ У КОНТАКТУ: КУЛТУРА СЕЋАЊА
JEZIK I DRUŠTVENE NAUKE U KONTAKTU: KULTURA SEĆANJA
LANGUAGES AND SOCIAL SCIENCES IN CONTACT: REMEMBRANCE CULTURE

Уреднице: др Нина Илић, Филозофски факултет, Универзитет у Новом Саду
др Кристина Пејковић, Филозофски факултет, Универзитет у Новом Саду
др Маја Босанац, Природно-математички факултет, Универзитет у Новом Саду

Лекторке: др Јована Марчета
мср Сара Здравковић
мср Јована Тодоровић
мср Анђелка Гемовић
мср Драгана Ристић
мср Софија Скубан

Издавач: Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет

За издавача: проф. др Миливој Алановић

Уређивачки одбор: др Јована Марчета, Филозофски факултет, Универзитет у Новом Саду
др Драгана Лазић Стојковић, Филозофски факултет, Универзитет у Новом Саду
др Наташа Половина, Филозофски факултет, Универзитет у Новом Саду
др Горан Рујевић, Филозофски факултет, Универзитет у Новом Саду
др Селка Садиковић, Филозофски факултет, Универзитет у Новом Саду
др Милица Лазић, Филозофски факултет, Универзитет у Новом Саду
др Адриана Сото-Кородинас, Аутономни универзитет у Барселони
др Ана Боснић, Универзитет у Утрехту
др Дејвид Бојда, Универзитет у Вулверхемптону
др Марћин Жешутек, Универзитет у Варшави
др Метју К. Кели, Универзитет Џорџ Мејсон
др Филип Ненадић, Универзитет у Потсдаму
др Тамара Прибишев-Белеслин, Филозофски факултет, Универзитет у Бањој Луци
др Драган Партало, Филозофски факултет, Универзитет у

Бањој Луци
др Кристијан Поповић, Филозофски факултет, Универзитет у Бањој Луци

Рецензенти: проф. др Момир Самарџић, Филозофски факултет, Универзитет у Новом Саду
проф. др Ивана Миловановић, Факултет спорта и физичког васпитања, Универзитет у Новом Саду
проф. др Розана Морабито, Универзитет у Напуљу L'Orientale

ISBN: 978-86-6065-972-1
https://doi.org/10.5281/zenodo.18832061

Ова публикација је отвореног приступа који се дистрибуира под условима Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

Забрањено прештампавање и фотокопирање. Сва права задржава издавач и аутор. Садржај и ставови изнети у овом делу јесу ставови аутора и не одражавају нужно ставове Издавача, стога Издавач не може сносити никакву одговорност према њима.

У Зборнику су штампани изабрани радови изложени на међународној конференцији ЈЕЗИК И ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ У КОНТАКТУ: КУЛТУРА СЕЋАЊА, одржаној 4. октобра 2025. године на Филозофском факултету Универзитета у Новом Саду.

Штампање Зборника подржали су Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије и Покрајински секретаријат за високо образовање и научноистраживачку делатност.

Рецензенти појединачних радова:

др Јована Марчета, виша научна сарадница, Филозофски факултет, Универзитет у Новом Саду
др Нина Илић, научна сарадница, Филозофски факултет, Универзитет у Новом Саду
доц. др Маја Босанац, Природно-математички факултет, Универзитет у Новом Саду
др Ивана Лазић Конјик, научна саветница, Институт за српски језик САНУ
асист. др Ана Боснић, Департман за лингвистику, Универзитет у Утрехту
др Кристина Пејковић, научна сарадница, Филозофски факултет, Универзитет у Новом Саду
проф. др Нина Сајић, Факултет политичких наука, Универзитет у Бањој Луци
др Драгана Лазић Стојковић, научна сарадница, Филозофски факултет, Универзитет у Новом Саду
проф. др Мирослав Павловић, Филозофски факултет, Универзитет у Новом Саду
др Огњен Крешић, научни сарадник, Балканолошки институт САНУ
др Бењамин Хекић, научни сарадник, Историјски институт у Београду
проф. др Слободан Бјелица, Филозофски факултет, Универзитет у Новом Саду
проф. др Анђелко Влашић, Филозофски факултет, Свеучилиште Јосип Јурај Штросмајер у Осијеку
доц. др Паулина Човић, Филозофски факултет, Универзитет у Новом Саду
др Милана Живановић, виша научна сарадница, Институт за новију историју Србије, Београд
проф. др Биљана Шимуновић Бешлин, Филозофски факултет, Универзитет у Новом Саду
асист. др Кристијан Поповић, Филозофски факултет, Универзитет у Бањој Луци
проф. др Тамара Прибишев-Белеслин, Филозофски факултет, Универзитет у Бањој Луци
проф. др Саша Шмуља, Филолошки факултет, Универзитет у Бањој Луци
проф. др Сабина Гиергиел, Институт за словенску филологију, Јагелонски универзитет
проф. др Томаш Квока, Институт за словенску филологију, Јагелонски универзитет

проф. др Наташа Половина, Филозофски факултет, Универзитет у Новом Саду
доц. др Јелена Марићевић Балаћ, Филозофски факултет, Универзитет у Новом Саду
доц. др Роланд Орчик, Институт за славистичке студије, Универзитет у Сегедину
асист. др Слађана Стаменковић, Филозофски факултет, Универзитет у Новом Саду
доц. др Александар Радовановић, Филолошко-уметнички факултет, Универзитет у Крагујевцу
др Снежана Савкић, научна сарадница, Институт за књижевност и уметност, Београд
доц. др Милош Јоцић, Филозофски факултет, Универзитет у Новом Саду
проф. др Соња Веселиновић, Филозофски факултет, Универзитет у Новом Саду
доц. др Ана Митревски, Филозофски факултет, Универзитет у Новом Саду
доц. др Ксенија Вранеш, Филолошки факултет, Универзитет у Београду
проф. др Младен Јаковљевић, Филозофски факултет, Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици
доц. др Марина Токин, Филозофски факултет, Универзитет у Новом Саду
доц. др Сузана Бунчић, Педагошки факултет у Бијељини, Универзитет у Источном Сарајеву
доц. др Данијела Јањић, Филолошко-уметнички факултет, Универзитет у Крагујевцу
доц. др Александар Костадиновић, Филозофски факултет, Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици
проф. др Бојана Вујин, Филозофски факултет, Универзитет у Новом Саду
проф. др Горан Рујевић, Филозофски факултет, Универзитет у Новом Саду
асист. др Анита Лунић, Филозофски факултет, Универзитет у Сплиту
проф. др Анкица Чакардић, Филозофски факултет, Свеучилиште у Загребу
доц. др Лука Јанеш, Факултет филозофије и религијских знаности, Свеучилиште у Загребу

ПРЕДГОВОР

Радови објављени у овом зборнику изложени су на Другој међународној конференцији *Језик и друштвене науке у контакту: Култура сећања*, одржаној 4. октобра 2025. године на Филозофском факултету Универзитета у Новом Саду. Полазна идеја скупа, као и претходне године, била је усмерена ка сусрету истраживача из различитих научних дисциплина, с фокусом на културу сећања схваћену као облик колективног памћења заједница које деле заједнички културни и историјски оквир. Овако концептуално осмишљен скуп представља наставак и продубљивање истраживачких полазишта успостављених на Првој међународној конференцији *Језик и друштвене науке у контакту*, потврђујући континуитет у неговању интердисциплинарног дијалога и отварању актуелних тематских питања. На конференцију се пријавило 73 излагача с 26 институција из једанаест земаља – Србије, Црне Горе, Румуније, Хрватске, Босне и Херцеговине, Словеније, Уједињеног Краљевства, Јужне Африке, Колумбије, Јапана и Мађарске – док је у зборник уврштено 30 одабраних радова. Радови су разврстани у две тематске целине: *Култура сећања у хуманистичким наукама* и *Култура сећања у друштвеним наукама*.

У оквиру прве тематске целине, култура сећања сагледава се кроз призму филозофије, језика и књижевности, с посебним нагласком на начине на које се индивидуално и колективно памћење обликује, артикулише и преноси. Радови обухватају лингвистичка истраживања когнитивних дефиниција, асоцијативних поља и дискурзивних стратегија повезаних с историјским представама, као и књижевне и епистоларне наративе у којима се преплићу емотивно искуство, историјско памћење и културни идентитет. Посебна пажња посвећена је рецепцији прошлости у различитим културним и временским контекстима, укључујући анализе колективне историје, изгубљене домовине, рата и трауме, али и феномена ћутања, одсуства и маргинализованих сећања у култури памћења. Ови радови указују на сложену улогу хуманистичких дисциплина у разумевању начина на који се прошлост наративизује и интегрише у културне обрасце савременог друштва.

Радови у оквиру друге тематске целине усмерени су на анализу културе сећања у контексту друштвених, политичких и институционалних процеса. Истражују се политике сећања, историјски ревизионизам, идеолошки и национални наративи, као и медијски и образовни оквири у

којима се прошлост тумачи и репродукује. Посебно су заступљене теме колективне трауме, масовног насиља, ратних злочина и Холокауста, као и питања њихове видљивости у јавном простору и наставној пракси. Радови се баве и улогом школе, уџбеника и наставе књижевности у формирању културе сећања, указујући на напетости између званичних политика памћења и колективног памћења друштвених заједница.

Сагледани у целини, радови објављени у овом зборнику показују да се култура сећања може адекватно разумети само кроз интердисциплинарни приступ, у коме се језик, књижевност, историја, филозофија, социологија и педагогија међусобно прожимају, потврђујући управо интердисциплинарност као кључни концепт и трајну вредност овог научног скупа.

У Новом Саду, фебруара 2026.
Уредништво

САДРЖАЈ

Култура сећања у филозофији, језику и књижевности

Marica Rajković Perović

FILOZOFIJA SEĆANJA: NARATIV KAO MESTO SUSRETA PROŠLOG I MOGUĆEG 15

Tanja Todorović

MEMORY, IMAGINATION, AND THE ABSENT: A PHENOMENOLOGICAL INSIGHT INTO THE MODES OF REPRODUCTIVE CONSCIOUSNESS IN HUSSERL 33

Милена М. Стојановић

УДЕО КУЛТУРЕ СЕЋАЊА У КОГНИТИВНОЈ ДЕФИНИЦИЈИ ДВЕЈУ ЛЕКСЕМА ПОВЕЗАНИХ СУПРОТСТАВЉЕНИМ ИСТОРИЈСКИМ ПРЕДСТАВАМА 45

Nina Ilić, Jovana Marčeta, Kristina Pejković

POJMOVI *KULTURA SEĆANJA* I *KOLEKTIVNO NASILJE* U ASOCIJATIVNOM POLJU SRPSKOG JEZIKA: STRUKTURALNI, SOCIOLINGVISTIČKI I KOGNITIVNOLINGVISTIČKI PRISTUP 61

Анђела Т. Станковић

КУЛТУРА СЕЋАЊА: О НАТО БОМБАРДОВАЊУ ЈУГОСЛАВИЈЕ 1999. ГОДИНЕ НАКОН 25 ГОДИНА – ЛИНГВИСТИЧКА АНАЛИЗА ДИСКУРСА 85

Margareta Bašaragin

SEĆANJE NA UPOTREBU PISAMA U VIŠENACIONALNOJ I VIŠEKULTURNOJ SREDINI: PRIMER OSNOVNE ŠKOLE U SUBOTICI 99

Маша Љ. Петровић

ЕПИСТОЛАРНА СЕЋАЊА ДЕСАНКЕ МАКСИМОВИЋ: ИЗМЕЂУ ЕМОТИВНОГ НАРАТИВА И КУЛТУРЕ ИСТОРИЈСКОГ ПАМЋЕЊА 115

Павле З. Зељић

ЏОЈСОВСКИ КОНЦЕПТ КОЛЕКТИВНЕ ИСТОРИЈЕ У РОМАНИМА *ТУТОРИ* БОРЕ ЋОСИЋА И *ХАЗАРСКИ РЕЧНИК* МИЛОРАДА ПАВИЋА.....131

Анђела Милутиновић

ПОСТМОДЕРНИ НАРАТИВ О ВИЈЕТНАМСКОМ РАТУ: МЕДИЈСКА РЕПРЕЗЕНТАЦИЈА НАСПРАМ КЊИЖЕВНЕ У ЗБИРЦИ *ТЕРЕТ КОЈИ СУ НОСИЛИ* ТИМА О'БРАЈАНА 149

Јелена Зеленовић Станић

ПОСТМОДЕРНИСТИЧКИ ЕЛЕМЕНТИ И КОМЕНТАРИ ПОСТМОДЕРНЕ КУЛТУРЕ У ДЕЛУ *КОД ХИПЕРБОРЕЈАЦА* МИЛОША ЦРЊАНСКОГ 167

Милица Дамјановић

УЛОГА ИРОНИЈЕ У СЕЋАЊУ НА ХОЛОКАУСТ НА ПРИМЕРУ АУТОБИОГРАФСКОГ ДЕЛА РУТ КЛИГЕР *ЖИВЕТИ ДАЉЕ: ЈЕДНА МЛАДОСТ* 182

Anđela Ris

KULTURA SEĆANJA I KOLEKTIVNA TRAUMA: ARGENTINSKO DRUŠTVO U GOTIČKIM HOROR PRIČAMA MARIJANE ENRIKES 197

Александра С. Младеновић

КУЛТУРА СЕЋАЊА У НАСТАВИ КЊИЖЕВНОСТИ: АНАЛИЗА ПРИСТУПА *ДНЕВНИКУ АНЕ ФРАНК* У ОСНОВНОШКОЛСКИМ ЧИТАНКАМА.....213

Marija Mitić

IMAGOTIPSKE PREDSTAVE TRIPOLITANIJE I KULTURA SEĆANJA U PISMIMA PAOLA DELA ČELE.....229

Марио Лигуори

РЕЦЕПЦИЈА УМБЕРТА ЕКА У ШВЕДСКОЈ ДНЕВНОЈ ШТАМПИ ОД 1960. ДО 1980. 241

Stefan Janjić

REDUCTIO AD HITLERUM: HISTORICAL ANALOGIES IN SERBIAN TABLOID REPORTING ON STUDENT PROTESTS 257

Игор Стаменовић

СЕЋАЊЕ НА ИЗГУБЉЕНУ ДОМОВИНУ У ЕПИТАФИМА ЧЕТВОРИЦЕ ГРЧКИХ ИЗБЕГЛИЦА У РИМУ У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ XV И ПРВОЈ ПОЛОВИНИ
XVI ВЕКА 270

Кристина Јоргић Степановић, Славко Степановић

ТИШИНА КАО СВЕДОЧАНСТВО – РОМСКЕ ЖРТВЕ КРАГУЈЕВАЧКОГ ОКТОБРА 1941. И ЊИХОВА (НЕ)ВИДЉИВОСТ У КУЛТУРИ СЕЋАЊА 286

Deniz Gürkan

NAÎMÂ'S PERSPECTIVE ON NON-MUSLIMS IN THE OTTOMAN HISTORIOGRAPHICAL MEMORY 297

Милена Гостовић

НАЈПОШТЕНИЈИ ЧОВЕК ИМПЕРИЈЕ: КУЛТУРА СЕЋАЊА НА НИШКЕ ГОДИНЕ МИДХАТ-ПАШЕ (1861–1864) 310

Dragana Lazić Stojković

KRITIKA KULTURE PAMĆENJA: IZMEĐU DRŽAVNE POLITIKE SEĆANJA I KOLEKTIVNOG PAMĆENJA NARODA 324

Милица Мољски

ИСТОРИЈСКИ КОНТЕКСТ И КОЛЕКТИВНО СЕЋАЊЕ НА ЗЛОЧИН У СИРИГУ 1941. ГОДИНЕ 351

Miloš Perović

ISTORIJSKI REVIZIONIZAM KAO INSTRUMENT RESTAURACIJE KAPITALIZMA U POST-SOCIJALISTIČKOM PROSTORU ISTOČNE EVROPE: SLUČAJ SRBIJE 373

Милана М. Љубичић

РАТ ИЗ ПЕРСПЕКТИВЕ ДЈЕТЕТА: СЈЕЋАЊЕ НА, И СМИСАО КОЛЕКТИВОГ И ПОРОДИЧНОГ СТРАДАЊА 392

Željka Manić

KULTURA SEĆANJA U RURALNOM PROSTORU: STUDIJA SLUČAJA BELOBLATSKIH ODONIMA 410

Слободан Антонић

КУЛТУРА СЕЋАЊА У ИНВЕРЗНОМ НАЦИОНАЛИЗМУ 422

Katarina S. Lazić

GOLI OTOK – CULTURE OF REMEMBRANCE OR CULTURE OF OBLIVION? 448

Оливера Урошев Палалић

ЗНАЧАЈ И УГРОЖЕНОСТ ЋИРИЛИЧКОГ ПИСМА КАО ОБЕЛЕЖЈА НАЦИОНАЛНОГ ИДЕНТИТЕТА И КУЛТУРЕ КОД УЧЕНИКА ОСНОВНЕ ШКОЛЕ.....467

Marija Marković

PEDAGOGIJA SEĆANJA: IZAZOVI I PRISTUPI U UČENJU O HOLOKAUSTU U SAVREMENOJ ŠKOLI.....484

Jana Krstić, Simona Bekić, Nevena Grozdanovski

UDŽBENIK OD NACIONALNOG INTERESA I KULTURA SEĆANJA: EPISTEMOLOŠKI, PEDAGOŠKI I DRUŠTVENI IZAZOVI 497

Култура сећања у филозофији, језику и књижевности

Marica Rajković Perović[1]
Filozofski fakultet
Univerzitet u Novom Sadu
ORCID: 0000-0003-0901-4102

1:159.953
https://doi.org/10.5281/zenodo.18833866
originalni naučni rad

FILOZOFIJA SEĆANJA: NARATIV KAO MESTO SUSRETA PROŠLOG I MOGUĆEG

Rad istražuje sećanje kao proces oblikovanja smisla, a ne kao reprodukciju prošlosti. Cilj je da se, kroz filozofske i psihoanalitičke izvore, pokaže kako sećanje funkcioniše kao *poiesis* – stvaranje forme koja omogućava da prošlost postane delotvorna u sadašnjosti. Korpus obuhvata eksplikaciju relevantnih Aristotelovih, Hegelovih, Avgustinovih, Bergsonovih, Frojdovih i Jungovih teza. Metod je dijalektičko-hermeneutički: analiziraju se koncepti *poiesis*-a, trajanja i simbolizacije, kako bi se utvrdilo na koji način narativ pretvara iskustvo u značenje. Dijalektičko-hermeneutički metod pokazuje da se filozofski pojam sećanja ne može svesti ni na puku reprodukciju prošlog iskustva ni na subjektivnu introspekciju, već da nastaje u napetosti između istorijskog nasleđa i savremenog horizonta razumevanja, u kojem se prošlost uvek iznova tumači, osporava i posreduje u sadašnjosti. Rezultati pokazuju da sećanje ne čuva događaje, već odnose među njima, da razumevanje prošlosti ima transformativni karakter (Hegel), da nesvesno čuva ono što još nije dobilo racionalni narativ (Frojd, Jung) i da vreme postoji kao unutrašnje trajanje svesti (Avgustin, Bergson). Zaključak je da sećanje proizvodi smisao i tako otvara mogućnost budućnosti. Time se pokazuje da je sećanje najdublji oblik stvaralaštva – *poiesis vremena*.

Ključne reči: Aristotel, Bergson, dijalektika, Frojd, Hegel, Jung, narativ, poiesis, sećanje, smisao

1. Uvod: sećanje kao način postojanja u vremenu

Pred nama je tematizacija pitanja koje se na prvi pogled čini samorazumljivim, a koje zapravo skriva duboke filozofske slojeve – pitanja sećanja. Naše svakodnevno iskustvo nam govori da se sećanje odnosi na prošlost, na ono što je jednom bilo i što se, barem u realnom smislu, više nikad ne može ponoviti. Međutim, ako dublje promislimo, vidimo da sećanje nije puka

[1]marica.rajkovic@ff.uns.ac.rs

reprodukcija događaja, već proces njihovog stalnog oblikovanja i preoblikovanja. Prošlost, u sećanju, nikada nije zatvorena, niti dovršena – ona je uvek otvorena prema sadašnjem trenutku i mogućnostima koje budućnost donosi.

Sećanje ima narativnu formu. Ono je priča koja se neprestano menja i koja dobija novo značenje u različitim vremenskim i životnim okolnostima. Upravo u toj dinamici možemo govoriti o filozofiji sećanja kao o polju u kojem se prošlo i moguće susreću i u kojem se prošlost ne tretira kao arhiva činjenica, već kao živi dijalog između vremena.

Kada kažemo „sećam se", mi ne prizivamo sliku iz arhive, već činimo nešto radikalnije: stvaramo vezu između vremena i smisla. Sećanje ne može biti povratak na ono što je bilo, jer prošlost više ne postoji kao takva. Ono što postoji jeste trag koji polje napetosti između događaja i smisla ostavlja u nama. Često se, dakle, počinje pogrešnom pretpostavkom: da je sećanje neutralno, da je reproduktivno i da je verno stvarnosti. No, sâma ideja „vernog sećanja" pripada logici arhive i dokaza, a ne logici života. Sećanje funkcioniše poput kompozicije, a ne poput fotografije, jer oblikuje sadašnji trenutak u odnosuprema prošlom. Zato pitanje sećanja u filozofiji nikada nije pitanje „šta se desilo?", nego„šta se od onoga što se desilo ispostavlja kao smisao?".

Dijalektičko-hermeneutička metoda polazi od pretpostavke da se filozofski pojmovi ne razvijaju linearno i hronološki, već kroz unutrašnji tok problema u kojem se različite pozicije međusobno sučeljavaju, negiraju i posreduju, tako da se smisao pojma sećanja razotkriva u kretanju između suprotnih određenja, a ne u njihovom prostom sabiranju. U primeni na tekstove o sećanju, ova metoda daje prednost tumačenju i pojmovnom razvoju nad redosledom izlaganja ili analitičkom razlaganju pojma, jer pokazuje kako se sećanje konstituiše kao *živa struktura značenja* u dijalogu između mogućnosti i ostvarenja, neposrednosti i refleksije, prošlog i sadašnjeg horizonta razumevanja. Zbog toga se i struktura ovog teksta kreće od nelinearnih pristupa filozofiji sećanja (2), preko objašnjenja kolektivnog sećanja (3), do ukazivanja na širinu fenomena sećanja, koja nadilazi granice svesnog i racionalnog (4). Konačno, u poslednjem poglavlju se istražuje na koji način se oblikuje smisao i zbog čega je narativna struktura najadekvatnija forma za čuvanje i oblikovanje sećanja (5).

2. Nelinearnost i filozofija sećanja

2. 1. Aristotel i pojam sećanja

Kod Aristotela, znanje ima svoj temelj u onome što je *opšte*, a ne u onom pojedinačnom i slučajnom. U *Metafizici* i *Poetici* on razlikuje znanje prema stepenu njegove opštosti: iskustvo se odnosi na mnoštvo pojedinačnih slučajeva, dok nauka dostiže ono što im je zajedničko – zakonitost i uzrok. Znati nešto u pravom smislu, prema Aristotelu, znači razumeti *zašto* se nešto događa – znati uzrok, a ne samo činjenicu da se dogodilo. U tom kontekstu, u *Poetici* Aristotel izričito tvrdi da je pesništvo „više filozofska i ozbiljnija stvar nego li istoriografija; jer pesništvo prikazuje više ono što je opšte, a istoriografija ono što je pojedinačno" (Aristotel 1955: 21). Aristotel ne smatra da je priča koja je u potpunosti proizvod pesnikove mašte na bilo koji način (umetnički ili filozofski) vrednija od priče zasnovane na istorijskim događajima, niti obrnuto. Priča treba da bude dobro napisana i moguća prema zakonima verovatnoće ili nužnosti, „i to je najvažniji uslov vredne pesničke umetnosti" (Rajković 2023: 409). Kada Aristotel govori o *poiesis*-u, on ne misli na „poeziju" u savremenom, redukovanom, književnom smislu, nego na *proizvođenje* (stvaranje nečega što ranije nije postojalo). *Poiesis* je oblikovanje forme i prelazak iz mogućnosti u ostvarenje. Istoriografija ostaje u domenu pojedinačnog i slučajnog, a poezija dostiže ono što je moguće po verovatnoći i nužnosti, dakle, ono što ima opšti smisao. Pesnik, kaže Aristotel, ne opisuje konkretne ljude, nego delatnost u skladu s verovatnoćom i nužnošću – tipično ljudsko[2], ono što se može dogoditi u svakom vremenu i na svakom mestu. Zato je pesništvo, kao oblik *mimesis*-a, istinitije od hronike: dok istoričar beleži događaj, pesnik otkriva zakonitost ljudskog delanja. U toj razlici između pojedinačnog i opšteg krije se Aristotelov temeljni pojam znanja: istina nije skup činjenica, nego razumevanje njihovog smisla. Pesništvo je istinitije od istoriografije zato što se obraća strukturi ljudskog iskustva, a ne njegovim slučajnim oblicima. Ono zahteva od duha da misli mogućnost, a ne samo stvarnost, i u tome već pripada sferi filozofije. Aristotel, dakle, uvodi razliku koja je i danas revolucionarna – da je istina vezana za opštost, a ne za faktičnost, što radikalno menja i filozofiju sećanja. Ako istorija registruje događaj, a pesništvo oblikuje opšti smisao, onda jesećanje bliže sferi *poiesis*-a, nego istorije.Sećanje nije reprodukcija prošlosti, nego proizvođenje veze između prošlosti i smisla koji tek nastaje.I zato Aristotelova rečenica o pesništvu kao istinitijem od istoriografije

[2]*Tipično* u kontekstu starogrčkih tragičara treba razumeti kao najveći kompliment, jer to znači da je dramsko delo postiglo svoj najvažniji zadatak – da prikaže opštost.

ujedno govori i da nisu činjenice ono što tumači život, već to čini narativ. Činjenica je slepa bez perspektive – narativ je ono što joj daje strukturu, kontinuitet i horizont.

Termini δύναμις (*potentia*) i ἐνέργεια (*actualitas*) su u Aristotelovoj filozofiji korišćeni kako bi opisali „postajanje" kao promenu. Mogućnost (δύναμις) označava sposobnost promene, delovanja ili trpljenja. Ostvarenost (ἐνέργεια) znači ispunjenje te sposobnosti. Dakle, mogućnost se uvek odnosi na nešto u budućnosti, što u sadašnjosti postoji samo kao seme koje treba da se razvije; aktualnost označava odgovarajuću potpunu stvarnost.*Dýnamis* (δύναμις) označava unutrašnju mogućnost ili sposobnost bića da postane nešto drugo, dok *enérgeia* predstavlja njegovo stvarno ostvarenje, odnosno bivstvovanje u punini vlastite forme. Nastajanje (*génesis*, γένεσις) nije prelazak iz *ništa* u *nešto*, već proces u kojem se ono što je u mogućnosti postepeno dovodi u delatnu stvarnost, tako da ostvarenje nije negacija mogućnosti, nego njeno ostvarenje (Rajković 2009: 179–181). Pritom, Aristotelova napomena iz *Metafizike* da „lažno i istinito nisu u stvarima – kao da je dobro istinito, a zlo pak lažno – nego u mišljenju" (Aristotel 1988: 1027b25), postaje još značajnija kad uvidimo da „ni sâmo područje mišljenja nikako nije jednoznačno i neizdiferencirano u sebi" (Rajković 2020b: 16). U tom kontekstu, sećanje se ne pojavljuje kao stalno prisutna stvarnost, već kao sposobnost duše da ono što je bilo opaženo i doživljeno u određenom trenutku *iz mogućnosti bude ponovo dovedeno u delatno prisustvo*.

2 .2. Hegelovo razumevanje sećanja

Hegel, s druge strane, koristi pojam *Aufhebung*, koji istovremeno znači „ukidanje", „čuvanje" i „prevazilaženje". Sećanje je, takođe, dijalektički proces, jer ne znači vraćanje na prošlost, nego njeno prevazilaženje kroz značenje. Proces priznavanja je borba „jer ja sebe u drugome ne mogu znati kao samoga sebe ukoliko je to drugo neka neposredna druga opstojnost za mene; stoga sam ja upravljen na ukidanje te njegove neposrednosti" (Hegel 1987: § 431). Kada Hegel govori da istina nije objektivan podatak nego sadržaj samospoznajnog kretanja duha, on ujedno govori i o sećanju: istina se pojavljuje tek kada se reflektuje kako je nešto postalo ono što jeste. U svetsko-povesnim okvirima um nije samo pokretan, nego i lukav. Njegovo lukavstvo se ogleda u tome što um koristi strasti za ostvarenje vlastite svrhe te „ideja ne plaća tribut bitka iz prolaznosti iz sebe, nego iz strasti individuuma" (Hegel 2006: 47). U dijalektičkom smislu, prošlost i sadašnjost stoje u odnosu negacije i posredovanja. Hegel pokazuje da duh ne može da se ostvari bez prisvajanja sopstvenih prošlih momenata – tek u negaciji i prevazilaženju starog oblikuje se novo. No, taj proces nije linearno odbacivanje,

već dijalektičko očuvanje: prošlost se prevazilazi time što biva sačuvana u višem obliku. Um „stoga mora biti otvoren za ukidanje u celini" (Lauer 2010: 5). U Hegelovoj dijalektici, sećanje funkcioniše kroz proces negacije i prevladavanja, tako što se neposredno iskustvo najpre *poništava* kao čista datost, a zatim *čuva i uzdiže* u pojmovno posredovanu celinu – kao kada lično sećanje na neki događaj prestaje da bude puki doživljaj i postaje deo samosvesti koja u tom sećanju prepoznaje svoje mesto u širem istorijskom ili smislenom kontekstu.

U tom smislu, prošlo vreme je neophodan *uslov* svakog napredovanja duha. Za Hegela, sećanje nije pasivno skladištenje prošlog, već dijalektički proces u kojem duh, kroz negaciju neposrednosti i njeno prevladavanje, preobražava prošlo iskustvo u saznatu i unutrašnje usvojenu istinu koja učestvuje u izgradnji samosvesti. To je jedan od uslova za razumevanje odnosa između *individualne svesti i suštine* kod Hegela (Hegel 2019: 213). Prošlo vreme je „negativno" u odnosu na sadašnjost, ali upravo to negativno omogućava kretanje i razvoj. U toj tački Hegel i Aristotel se susreću: Aristotel tvrdi da je istina u opštem, a Hegel smatra da je napredovanje svesti moguće samo kroz prevazilaženje i sintezu prethodnih momenata.

Polazeći od dijalektičko-povesnog metoda, možemo ponoviti da se sećanje ne može shvatiti kao jednostavno referisanje na ono što je bilo. Naprotiv, ono je aktivan čin interpretacije. Kada se prisećamo, mi događaj ponovo komponujemo, osvetljavamo iz sadašnjeg trenutka i obogaćujemo horizontom budućeg. Hegelova filozofija duha nam i ovde pruža dragocen okvir. Za Hegela, povest nije puka hronologija događaja, već proces u kojem duh postaje svestan sopstvene slobode. U tom smislu, sećanje nije samo povratak unazad, već i put samorefleksije duha. Ono omogućava subjektu da prisvaja svoje prethodne momente, da ih razume u širem razvoju i da se tek kroz taj proces otkriva kao slobodno biće. Uz dijalektički metod potrebno je uključiti i hermeneutički. U svom izvornom grčkom značenju, *hermēneúein* (ἑρμηνεύειν) znači tumačiti, posredovati, dovoditi u govor, pa hermeneutika, u kontekstu sećanja, označava proces u kojem prošlo iskustvo ne biva jednostavno prizvano, već posredovano i prevedeno u razumljiv smisao, tako da se sećanje pokazuje kao čin značenja, a ne puko čuvanje tragova prošlog.

Sećanje je unutrašnja dimenzija samosvesti – kroz njega svest ne samo da čuva svoju prošlost, već je i stalno nanovo tumači, usklađujući je s novim iskustvima. Na taj način, sećanje se pokazuje kao momenat dijalektičkog kretanja duha.

Kada razmišljamo o vremenu, polazimo od uobičajenog shvatanja da je ono podeljeno na prošlost, sadašnjost i budućnost. Međutim, filozofska tradicija

nam pokazuje da se prošlost ne može svesti na arhivu gotovih događaja, već da je ona uvek u nekoj vezi sa sadašnjim aktom mišljenja. To otvara pitanje dijalektike vremena: kako je moguće da ono što je prošlo i više „ne postoji" ipak ostaje prisutno i delatno u našem iskustvu?

2. 3. Bergson i ideja sećanja

Da bi se ukazalo na osobenosti Bergsonovog razumevanja sećanja, neophodno je načiniti još jedan od misaonih skokova kojima se u ovom tekstu pokušava ukazati na činjenicu da se u filozofskoj interpetaciji treba držati pojmovnog toka, čak i kada remeti hronološki tok i liniju istorijskog sleda. Za Bergsonov pojam sećanja potrebno je istaći uvide koje daje već Avgustin. U *Ispovestima* nailazimo na poznatu analizu vremena – prošlost je prisutna kroz sećanje, sadašnjost kroz pažnju, a budućnost kroz očekivanje. On je prvi jasno pokazao da vreme nije stvar koja teče „spolja", nego unutrašnji raspored duše i da postoje „tri vremena" (Avgustin 2009: XI, 26). Prošlost ne postoji kao stvar, nego kao trag u sećanju, a budućnost ne postoji kao događaj, nego kao očekivanje. Takođe, sadašnjost nije tačka u nizu, već pažnja. Avgustin pokazuje da prošlost i budućnost nemaju nezavisno postojanje: prošlost postoji samo kao sećanje u duši, a budućnost kao očekivanje. Te tri dimenzije vremena su tri oblika prisutnosti u nama. U tom preseku čovek se pojavljuje kao biće koje može da uspostavi odnos prema vremenu, upravo kroz učešće u njegovom oblikovanju. Ta „trostruka sadašnjost" ukazuje da je vreme uvek sabrano u svesti i da prošlo vreme nije mrtvi ostatak, već živi element unutrašnjeg trajanja. Avgustinovo učenje već nagoveštava dijalektički karakter vremena: ono što je prošlo ne nestaje, već nastavlja da postoji u sećanju kao čin u sadašnjosti.

Bergson će ovaj uvid razviti u pravcu pojma trajanja (*durée*), gde prošlost nije serija tačaka koje su zauvek iščezle, već sloj koji se taloži u svesti i gradi kontinuitet. U njegovom razumevanju, prošlo vreme je kvalitativno prisutno, jer oblikuje naš identitet i naše odluke time što se svako novo iskustvo nadovezuje na celinu prethodnih slojeva. Bergson pravi razliku od koncepcija statične slike vremena, naglašavajući da je prošlost uvek aktivna i da dijalektički prelazi u sadašnjost. U *Materiji i pamćenju* govori o tome da je „potrebno razlučiti naše trajanje od vremena uopšte" (Bergson 2013: 225). Za njega, sećanje predstavlja preplitanje prethodnih slojeva iskustva u sadašnjosti. „Sada" nije trenutak, nego najgušća tačka vremena. Kada se čovek seća, vreme se povija, rasteže, vraća i otvara nove putanje. To je vreme iskustva i pripada unutrašnjem poretku, te predstavlja najintimniji oblik slobode u odnosu na vreme, jer bira tačku iz koje će gledati. To ujedno znači i da ne postoji neutralno ili objektivno sećanje, zbog toga

što se i sâm događaj menja kada se promeni distanca prema njemu. Bergson govori o tome kao o „pokretu svesti": svest se vraća prošlom kako bi ga uvela u novi tok sadašnjosti. U tom smislu, sećanje je uvek i usklađivanje vremena. Slične uvide razvija i u *Stvaralačkoj evoluciji*: mi smo „u apsolutnom, u njemu se krećemo i u njemu živimo" (Bergson 1991: 117). Čovek istovremeno živi tri vremena: ono što se desilo, ono što se dešava i ono što se još može desiti. Sećanje je mesto gde ta tri toka prestaju da se sukobljavaju i počinju da se prepliću. Ako se prošlost ne može integrisati u sadašnje trajanje, ona se vraća kao otpor. Ako se integracija dogodi, prošlost postaje mogućnost. Zato se često dešava da neki događaj iz prošlosti razumemo tek mnogo kasnije. To se ne događa zbog novog činjeničnog stanja, nego zato što smo se mi promenili kao *mesto trajanja*. U tom susretu, prošlost se pojavljuje prvi put, iako je bila tu sve vreme. To znači da sećanje pronalazi trenutak u kojem je prošlost spremna da postane smisao. Bergson se suprotstavlja gotovo svim dotadašnjim koncepcijama vremena, smatrajući ih previše apstraktnim i udaljenim od stvarnog iskustva življenja. Njegov pojam *trajanja* predstavlja pokušaj oslobađanja vremena od teorijskih šema koje ga pretvaraju u nešto mehaničko i merljivo. Za razliku od reči „vreme", koja je postala ukočena oznaka u jeziku, pojam „trajanje" otvara prostor za razumevanje kontinuiteta i procesa, bez potrebe za novim neologizmima poput „vremenovanja" i sl. *Trajanje* označava iskustvo vremena koje teče, postaje i menja se kao nešto živo i neposredno. Za Bergsona, razlikovanje između homogenog vremena i trajanja (*durée*) označava razliku između kvantitativnog, prostorno merljivog vremena nauke i sata, i kvalitativnog, unutrašnjeg vremena svesti koje se ne sastoji od diskretnih trenutaka, već od neprekidnog toka prožimanja stanja. Trajanje je za njega primarna forma temporalnosti, jer upravo iz njegove unutrašnje, žive dinamike nastaju apstraktne i sekundarne forme vremena – fizičko, hronološko i društveno vreme – koje svest naknadno prostorno raspoređuje kako bi njima mogla da barata, meri i upravlja, ali koje nikada ne mogu iscrpeti iskustvenu punoću življenog vremena.

Pol Riker, u delu *Vreme i priča*, takođe povezuje pitanje vremena i narativa, pokazujući da prošlost ne postoji izvan priče koja je oblikuje. On tu nagoveštava mogućnost *ante-perceptivne fenomenologije* (Ricoeur 1985: III 46) – prošlo vreme se ne pojavljuje kao izolovana kategorija, već kroz narativnu artikulaciju. Svaka priča predstavlja pokušaj da se dijalektički poveže ono što je bilo s onim što jeste i što tek može da bude. Sećanje u tom smislu ne obnavlja puku prošlost, već je uvek nanovo preobražava kroz narativni oblik.

Dakle, prošlo vreme u dijalektičkom ključu nije nepovratni ostatak, već neprestano prisustvo u sadašnjem. Dijalektika pokazuje da prošlost živi u sećanju,

da se oblikuje u jeziku i da se kroz negaciju i transformaciju upisuje u sadašnje identitete i buduće mogućnosti. To nas vodi zaključku da prošlo vreme ne može biti shvaćeno kao „gotovo", već kao aktivni element kretanja duha i kulture.

3. Kolektivno sećanje

Kada govorimo o sećanju zajednice, ulazimo u prostor u kojem vreme prestaje da bude niz događaja i postaje struktura pripovedanja. Zajednica se održava time što određuje koji će fragmenti te prošlosti postati smisao**,** a koji će biti isključeni iz horizonta vidljivog. U tom smislu, istorija prestaje da bude disciplina koja opisuje ono što se dogodilo, i postaje mesto u kojem zajednica bira smisao kojim govori o sebi. Sećanje je uvek određena vrsta filtera i selekcije, no ta je selekcija više vezana na mogućnost, nego za prošlost. Dok arhiviranje događaja podnosi mnoštvo, sećanje zahteva strukturu i orijentaciju. Zato se u zajednici ne održavaju svi događaji, nego samo oni koji mogu da nose određeni narativni impuls koji je za nju bitan: stradanje, pobeda, žrtva, identitet, itd. Slika prošlosti je zbog toga uvek vezana za volju i za odluku – ne čuva se sve ono što je važno, nego važno postaje ono što je odabrano da bude sačuvano.

Ovde se otvara ono što Fuko naziva „režimom istine" – prostor u kojem istina nije u korespondenciji sa događajima, nego u odnosu između moći i *diskursa* (Fuko 1998: 73). Istina na taj način postaje usko vezana za ono što je dozvoljeno reći. U tom pogledu, kolektivno sećanje predstavlja kontinuitet *društveno mogućeg***.**A odabirom toga šta može biti društveno moguće upravlja onaj ko raspolaže narativom – bio to sistem, država, formalna ili neformalna zajednica. Vidimo kako se – kroz vreme – oblikuje i mehanizam selektivnosti: pojedini datumi se ponavljaju, drugi tonu u tišinu. Zaborav ne treba razumeti kao grešku sistema, nego upravo kao njegovu manifestaciju. Na tom mestu, politika i psihologija se prepliću, ukazujući na to da potiskivanje postoji zato što je određeno sećanje opasno, a ne slabo. Kada zajednica ne može da obradi određeni događaj i da ga uključi u smisleni narativ o sebi, ona postupa kao pojedinac suočen sa traumom: ono što se opire interpretaciji, ne biva integrisano, nego potisnuto. No, događaji koji nisu prošli kroz simboličku obradu time ne prestaju da oblikuju sadašnjost, samo to sada čine kao nevidljiva sila. Zajednice, isto kao i pojedinci, zbog toga bivaju osuđene da ponavljaju ono što nisu uspele da razumeju. Zbog toga je političko upravljanje sećanjem uvek upravljanje budućnošću: ko određuje kako će se prošlost interpretirati, ujedno određuje i kako će se budući procesi odvijati. Kako ističe Gadamer kaže u *Istini i metodi,* razumevanje je uvek „događaj", a ne prosta primena pravila: „pokazaću koliko događaj ima učinka u samom činu razumevanja" (Gadamer 2004: xxii).

Sećanje je u temelju svakog identiteta, koji nikada nije neutralan, već predstavlja granicu mogućeg iskustva. Tu se razume i zašto je borba za narativ uvek snažnija od borbe za činjenice. Činjenice se mogu dokazati, ali narativ određuje zašto su određene činjenice važne. Kada se u društvu kaže „treba da se sećamo", ne misli se na povratak činjenicama, nego na povratak smislu koji te činjenice treba da nose. Ako kolektivno sećanje izgubi sposobnost da tumači, nastaje ciklus: ponavljanje, resantiman i opsesija nepravdom. Tamo gde prošlost nije interpetirana i dovedena do razumevanja, ona se stalno vraća kao zahtev za ispravljanjem i menjanjem toka događaja, najčešće u obliku osvete. Tek kada sećanje uspe da prevaziđe sopstvenu zatvorenost i kada se ne odigrava više kao naredba identiteta, nego kao prostor razumevanja, otvara se mogućnost nečeg drugog: *sećanja kao stvaranja budućnosti***.** U toj tački, zajednica prvi put može da se usmeri na smisao koji je živ i vredan čuvanja. Time prošlost više nije faktičnost i neminovnost, nego resurs mogućeg smisla. Tek tada je moguće otvaranje budućnosti koja bi bila istinski slobodna, a ne posledica kontinuiranog nerazumevanja događaja iz prošlosti.

4. Sećanje i nesvesno

4. 1. Frojdova koncepcija sećanja

Ako se osvrnemo na psihoanalitičku tradiciju, Frojd nas uči da sećanje nije samo svesni čin – postoji i ono što se vraća kao potisnuto. Nesvesni tragovi, simptomi, snovi ili omaške u govoru ukazuju na to da prošlost nije mrtva, već da deluje iznutra, oblikujući sadašnjost. Frojd uvodi suštinski drugačiji pristup sećanju: čovek se seća tragova afekta koje je događaj ostavio u psihi, a ne sâmog događaja. Ono što pamtimo nisu činjenice, nego mesta gde su događaji ostavili svoj otisak u nama. Potiskivanje, u Frojdovom smislu, nije odstranjivanje sećanja, već odsustvo narativa – ono što nije moglo da se izrazi i razume, prelazi u nesvesno. Frojd ističe da ljudi doživljavaju sadašnjost naivno: ne mogu je vrednovati dok se ne udalje od nje. Tek kada sadašnjost postane prošlost, ona *postaje temelj za prosuđivanje budućnosti* (Freud 2006: 315). Kod Frojda se prošlost analizira da bismo je po prvi put proizveli kao smislenu. To nas podseća da sećanje nije neutralno, jer nosi i bol i radost i traumu, ali i mogućnost transformacije. Kada se potisnuto vrati, ono menja narativ, destabilizuje ga, ali ga ujedno i obogaćuje. Frojdovo razumevanje sećanja prevazilazi individualnu psihoanalitičku praksu i zadire u polje kulture i istorije. U njegovom shvatanju, društva, baš kao i pojedinci, poseduju svoje potisnute sadržaje. On pokazuje kako kolektivno sećanje oblikuje kulturne norme i rituale, često prikrivajući traumatične događaje pradavne prošlosti. Sećanje, dakle, nije samo zapisano u pojedinačnoj

svesti, već se urezalo i u institucije, mitove, religiju i običaje. Potisnuto se u kulturi vraća kroz simptome, sukobe i krize, baš kao što se u pojedincu vraća kroz snove ili omaške: „Tako se sjećanje i iskušenje ponovo podudaraju" (Freud 2000: 52). Istorija ni u Frojdovoj koncepciji nije linearna hronika, već polje u kojem nesvesno stalno podseća na svoje neobrađene tragove (v. Rajković 2024: 105–108). Njegovo razumevanje nas uči da se kultura ne može misliti bez sećanja, te da upravo analiza tih povrataka potisnutog omogućava dublje razumevanje istorijskih procesa. Kod Morisa Merlo-Pontija, nesvesno se ne shvata kao skriveni ili potisnuti sadržaj „unutar" subjekta, već kao pre-refleksivna *intencionalnost* (Merleau-Ponty 2005: xix) koja se ostvaruje u odnosu tela i sveta, u onome što nam se situaciono nudi i poziva na delovanje (*affordances*). Na taj način, nesvesno je primarno „ispred nas", u strukturi opažaja, kretanja i značenja, a ne sadržina zakopana u unutrašnjosti psihe, kako se razume pre svake refleksivne interpretacije.

Frojd je u *Tumačenju snova* uvideo da se snovi oblikuju po zakonima poetskog jezika: metonimije i metafore. Ono što budni um izražava pojmovno, nesvesno prevodi u slike i radnje. On uviđa da je *san dramska struktura* koja ima zaplet, transformaciju i ishod. Ipak, san nije samo izraz potisnutog, već režiser koji iz senke vodi scenu naše psihe. San, dakle, poseduje logiku umetnosti: on *kombinuje* ono što je stvarno i ono što je zabranjeno, proizvodeći time narativnu celinu u kojoj simboli preuzimaju mesto pojmova. Isto primećuje i Jung, ali to drugačije tumači. San nije samo nešto što treba dešifrovati, već nešto u čemu se učestvuje. Pre svega, san u celini vodi računa o postojanoj vezi između svih svojih delova tako što raznoliki materijal sjedinjuje u jednu situaciju ili događaj. Ono što je u budnom životu logički povezano, san prikazuje kao istovremeno. San postupa „poput slikara koji, želeći da predstavi školu Atine ili Parnas, dovodi sve filozofe ili pesnike na jedno mesto – iako oni nikada nisu bili zajedno ni u jednoj dvorani, niti na jednoj planini" (Freud 1984: I, 316). U svakom snu postoji *unutrašnja dramaturgija*, s tim što je aristotelovska *struktura* jedinstva radnje, mesta i vremena zamenjena jedinstvom afekta. San nas vraća na ono što Aristotel u *Poetici* naziva *katarzom* – preobražaj kroz saosećanje i strah, kroz proživljavanje tuđe sudbine kao svoje. Odatle i Frojdova teza da je san *ispunjenje želje*, ali ne želje kakvu poznajemo, već one koja je skrivena u jeziku. U snu, ta želja se ne ispunjava doslovno: ona se ostvaruje kao priča – „San tako često menja scenu" (Freud 1984: I, 108). Kada, na primer, sanjamo da putujemo, da kasnimo ili da nas neko progoni, ne suočavamo se s realnošću, već s *figurom smisla* koja pokušava da nam kaže da negde u nama postoji konflikt između onoga što jesmo i onoga što bismo mogli biti. Taj konflikt je istovremeno i narativni princip, pa je san

dijalektika slike i smisla. Frojd to naziva *Traumarbeit* – rad sna – kojim nesvesno pretvara apstraktne misli u scenu. Ta scena ne postoji izvan nas: ona je scena na kojoj naš um igra više uloga istovremeno.

4. 2. Jung i razumevanje sećanja

Dok je za Frojda nesvesno individualna riznica potisnutih želja, Jung ga vidi kao *kolektivnu priču čovečanstva* – mit koji se neprestano preoblikuje kroz snove. Svaki san je, po njemu, *mit u malom*, projekcija arhetipskog obrasca koji se pojavljuje kad svesni život izgubi ravnotežu. U tom smislu, nesvesno nije ono što je potisnuto, već ono što nas prevazilazi. Ono ima narativnu strukturu jer teži smislu – čak i kada je taj smisao iracionalan. Frojd i Jung se razlikuju u određenjima nesvesnog, ali ne i u njegovom narativnom karakteru. Obojica smatraju da nesvesno *priča* – razlika je u tome *ko* sluša. Frojdov subjekt je analitičar koji tumači san kao šifrovanu poruku, dok je Jungov subjekt učesnik kolektiva koji u toj priči pronalazi put ka celovitosti. Jung razvija ideju kolektivnog nesvesnog, koje nam pokazuje da sećanje prevazilazi granice individualne biografije (Jung 2003: 51–53). Kolektivno nesvesno ne znači da se kolektiv zajednički nečeg seća, nego da postoje strukture oblikovanja i forme smisla koje prethode pojedinačnom iskustvu. Arhetipske slike i obrasci, prisutni u mitu, religiji, snovima i umetnosti, ukazuju da se u sećanju ne čuva samo ono što se lično dogodilo, već i dublji slojevi smisla koji su stariji od samog subjekta. Sećanje je, u tom pogledu, zajednički rezervoar ljudskog iskustva i matrica u kojoj se oblikuje i individualna svest. Za Junga, sećanje prevazilazi individualne granice i proteže se na kolektivno nesvesno. U tom sloju psihe nalaze se arhetipovi, koji oblikuje čitave kulture, dajući im zajedničke simbole i orijentire (Jung 2003: 89). Istorija se u tom smislu ne odvija samo kao niz događaja, već i kao neprestano ponovno javljanje arhetipskih obrazaca (heroja, senke, majke, deteta i dr.), koji vode narative ljudskih zajednica. Jungova teorija otvara mogućnost da se istorija čita kao simbolički proces, u kojem arhetipsko sećanje stvara kontinuitet između drevnog i savremenog. U tome se kultura pokazuje kao medijum kolektivnog sećanja: umetnost, religija i rituali čuvaju obrasce koji oblikuju svest naroda i pojedinaca kroz vreme. U uvodnom delu petog toma *Simbola promene* Jung koristi Frojdovu interpretaciju različitih fantazmi kao primere *klasičnih legendi koje izražavaju temeljne psihološke strukture* (Jung 1967: 3–6), a čiji se smisao može produbiti tek kroz pojmovno istraživanje tih struktura, pri čemu se radovi različitih autora navode kao važni istorijsko-istraživački tragovi za razumevanje nesvesnih slojeva sećanja i psihe savremenog čoveka. Kod Frojda, nesvesno je prvenstveno skladište potisnutih ličnih iskustava i konflikata, pa se sećanje shvata

kao povratak potisnutog sadržaja koji je bio vezan za traumu i želju.Kod Junga, nesvesno obuhvata i kolektivni sloj arhetipskih obrazaca, zbog čega se sećanje ne svodi na ličnu reminiscenciju već ima simboličku i transgeneracijsku dimenziju koja strukturira način na koji pojedinac uopšte pamti i pripisuje smisao iskustvu.

Čovek postaje celovit tek kada uspe da svoju ličnu priču *smesti* u smisao širi od sebe. Drugim rečima, celovitost se ne dostiže introspekcijom, nego sagledavanjem šire slike i sopstvenog uklapanja u narativ smisla. Ono što Aristotel naziva *poiesis*, kod Frojda postaje prevođenje neizgovorivog u rečenicu, a kod Junga uklapanje lične priče u simbolički poredak. Sećanje je stoga prelazak iz *neoblikovanog* u *oblikovano.* Tu se otvara prostor za jedan od najvažnijih uvida o *poiesisu*: sećanje je *poiesis* jer proizvodi smisao koji ranije nije postojao.

Ono što oblikuje položaj čoveka u svestu može se definisati i tezom da nisu okolnosti ono što nas određuje, nego naš odgovor na okolnosti. Svet nije dat kao gotova činjenica, smatra Sartr, već nastaje u odnosu sa svesnim bićem koje ga doživljava i tumači: „Ako želimo da zasnujemo psihologiju čoveka u svetu, moramo otići izvan psihe, izvan situacije čoveka u svetu, sve do samog izvora čoveka, sveta i svesti" (Sartre 1962: 22). Jedna od najvećih zabluda jeste da sloboda počinje promenom okolnosti. Naprotiv, sloboda počinje promenom narativa, što onda omogućava promenu okolnosti. Na tragu Hegelove misli, Sartr objašnjava da se ideja slobode mora istorijski i društveno kontekstualizovati, jer u suprotnom ona ostaje puka, prazna apstrakcija. Biti „osuđen na slobodu" znači da je čovek, zapravo, osuđen na odgovornost – odgovoran za ono što čini od sebe i od situacije u koju je „bačen" (Rajković 2020a: 120).

5. Narativ kao forma proizvođenja smisla

U svom početku, *epistēmē* nije bila odvojena od *poiesis*-a: znati je značilo biti sposoban da se nešto proizvede i da se uoči zakon prema kojem se biće pojavljuje. Nauka je nastala kao produžetak tog čina, kao potreba da se smisao koji je mit govorio i koji je umeće prikazivalo uobliči u pojmovni red. Zato ona stoji na prvoj granici istine: između stvaranja i saznanja, između sveta koji se pojavljuje i sveta koji se objašnjava. Razlikovanje između duhovnih i prirodnih nauka naglašava ove osobenosti, ističući da se na ljudske i duhovne predmete *ne mogu primenjivati metode koje su adekvatne predmetima prirodnih nauka* (Dilthey 1988: 10–24).

Iz prethodnih razmatranja sledi da narativ nije tek forma predstavljanja prošlosti, nego oblik povesnog samorazumevanja. Priče o sebi, o drugima i o zajednicama kojima pripadamo uveliko prevazilaze faktografske podatke i postaju tumačenja smisla. Narativ je ono mesto gde se prošlost i sadašnjost ukrštaju i gde

se oblikuje horizont mogućeg. Istovremeno, narativna struktura sećanja pokazuje da se identitet ne gradi na statičnom setu činjenica, već na neprestanom dijalogu. U tom smislu, sećanje nije ni objektivno ni subjektivno, već intersubjektivno, jer postoji u jeziku, u kulturi i u zajedničkim obrascima smisla.

U tom izboru otvara se prostor smisla: ono što je doživljeno prestaje da bude fragment i postaje celina koja nosi značenje. Sećanje ne služi kao skladište iskustva, već kao mesto gde se između iskustava uspostavljaju veze. Čin sećanja uvek je i čin oblikovanja odnosa. Bez tog odnosa, prošlost ostaje gomila nepovezanih činjenica; sa odnosom, postaje priča koja ima pravac, ton i unutrašnju logiku. Smisao se pojavljuje u načinu na koji se događaj uklapa u našu sposobnost da ga razumemo. U tome se može videti zašto je sećanje čin stvaranja – ono ne pronalazi smisao, ono ga proizvodi. Postoji trenutak kada čovek shvati da sećanje nije povratak u ono što se dogodilo, već preobražaj događaja u nešto što može biti *protumačeno*. Taj prelaz nije mentalna konstrukcija, nego oblik preobražavanja odnosa čoveka prema sopstvenoj prošlosti. U delima Viktora Frankla se potraga za smislom prikazuje kao temeljna egzistencijalna dinamika u kojoj čovek, čak i pri suočavanju s patnjom, smrću i granicama sopstvene kontrole, aktivno oblikuje značenje svog života kroz odgovornost, vrednosti i duhovnu orijentaciju (Frankl 2011: 11–29). U tom kontekstu se i prethodne tematizacije o sećanju mogu posmatrati i kroz prizmu potrage za smislom.

Za Aristotela, *poiesis* označava čin u kojem nešto što je bilo samo mogućnost postaje forma. Ipak, njegovo „razumevanje vremena ostaje u domenu ciklične koncepcije" (Rajković 2013: 928), jer on smatra da „i samo vreme jeste neki krug" (Aristotel 2006: 223b30). Kada posmatramo sećanje kroz taj okvir, vidimo da sećanje funkcioniše kao *poiesis* vremena koji ne oblikuje materiju, već trajanje. Ono transformiše prošlo u nešto što sada ima strukturu u našem životu, u nekoj vrsti unutrašnje arhitekture. Hegelova ideja ukidanja i čuvanja (*Aufhebung*) ovde takođe dobija novu dimenziju. Prošlost ostaje sačuvana, ali prestaje da nas određuje onog trenutka kada smo uspeli da je protumačimo. Ono što smo razumeli više ne deluje kao nevidljiva sila iz pozadine. Kretanje smisla funkcioniše kao unutrašnja dijalektika: događaj se transformiše u značenje, značenje u iskustvo, a iskustvo u mogućnost drugačijeg budućeg delanja.

Frojd taj proces vidi kao prelazak između dve sile u čoveku: sile koja zatvara i sile koja želi da govori. Kada se nešto ne može izraziti, ono ostaje kao trajna napetost. Kada se pronađe artikulacija, ta napetost se preoblikuje. Sećanje koje je dobilo jezik više nije reprodukcija prošlosti, nego otvaranje mogućnosti koja nije vezana za ponavljanje istih matrica.U tom smislu, sećanje predstavlja terapijski čin, čak i kada se ne odvija u terapijskoj situaciji. Jung dodaje da priča

koja uspe da poveže iskustva nije samo tumačenje nego i struktura kolektivnog smisla. Kada se nešto što smo doživeli *ispriča,* ono dobija formu koja ranije nije postojala. Tu treba podsetiti i na pojam sna, koji je u svojoj biti i *vremenski paradoks*. On ne poseduje linearnu strukturu, ali ima redosled i ritam preobražaja. Kao u Hegelovoj dijalektici, istina sna se ne nalazi ni na početku ni na kraju, već u *pokretu koji ih prožima.* Hegel razume da je *istina celina,* ali san pokazuje da je ta celina živa samo ako se odvija kao *priča*. Zato je Frojd smatrao da san funkcioniše kao *vreme koje se preokrenulo*: ono što je bilo potisnuto sada postaje aktuelno. Ali ono nije hronološko vreme – ono je *psihološko vreme*, koje se meri značenjem, a ne minutima. Jung dodaje da je san pokušaj psihe da se uravnoteži u vremenu i da obnovi kontinuitet bića. Svaki san je pokušaj da se priča dovrši. Ako se ne sećamo sna, to ne znači da ga nije bilo: *priča se nastavila bez nas.*

U filozofskoj tradiciji sećanje se pojavljuje kao polje u kom se prepliću različiti nivoi iskustva, svesti i smisla. Kod Aristotela, sećanje pripada duši kao sposobnost vezana za vreme i opažaj: pamtiti znači imati trag prošlog iskustva, dok je *anamnēsis* aktivno prisećanje, napor uma da ponovo uspostavi odnos sa onim što je bilo. Sećanje je ovde još uvek utemeljeno u prirodnoj psihologiji i telesnosti, bez unutrašnje dramatike konflikta ili istorijske dubine, ali već sa jasnim uvidom da pamćenje podrazumeva vremensku distancu i posredovanje slike. Kod Hegela se sećanje radikalno pomera iz domena psihološke funkcije u sferu duha i istorije. Sećanje više nije samo čuvanje prošlog, već proces u kome se duh otuđuje od sebe, pamti sopstvene oblike i kroz to pamćenje stiče samosvest. U tom smislu, sećanje je dijalektičko: ono istovremeno čuva i prevazilazi prošlost. Ono što je bilo nije jednostavno dato, već se rekonstituiše kroz istorijski proces, kako na nivou pojedinca, tako i na nivou kolektivnog duha. Pamćenje je ovde nerazdvojivo od kulture, institucija i simboličkih oblika u kojima se duh objektivira. Bergson prekida i s aristotelovskim i s hegelovskim modelom uvođenjem pojma trajanja (*durée*). Sećanje više nije ni trag ni istorijska sinteza, već način na koji prošlost neprestano prebiva u sadašnjosti. Razlika između pamćenja-navike i čistog pamćenja pokazuje da sećanje nije skladište slika, već dinamičko polje u kome se prošlo aktualizuje prema potrebama sadašnjeg života. Time se sećanje oslobađa mehaničkog i reprezentacionog modela i postaje ontološka dimenzija svesti. Frojd prelama ovu liniju insistiranjem na nesvesnom kao mestu potisnutih sećanja. Sećanje kod Frojda nije pouzdano niti transparentno: ono je fragmentarno, deformisano i često nedostupno svesti. Potisnuta iskustva se vraćaju u simptomima, snovima i ponavljanjima. Time se sećanje povezuje s traumom i željom, a prošlost prestaje da bude stabilan sadržaj koji se može jednostavno prizvati. Frojdov doprinos pokazuje da je pamćenje uvek upleteno u

konflikt i da zaborav može biti aktivan čin psihičke odbrane. Jung zadržava Frojdovu ideju nesvesnog, ali je bitno proširuje uvođenjem kolektivnog nesvesnog. Sećanje se više ne odnosi samo na ličnu biografiju, već i na arhetipske obrasce koji prethode individualnom iskustvu. Kod Junga, pamćenje dobija simboličku i transgeneracijsku dimenziju: pojedinac ne pamti samo ono što je lično doživeo, već i obrasce smisla koji su već prisutni u kulturnoj i mitološkoj matrici čovečanstva.

Posmatrani zajedno, ovi pristupi se razlikuju po tome da li se sećanje shvata kao prirodna sposobnost, istorijski proces, trajanje svesti, povratak potisnutog ili arhetipska struktura. Ipak, oni se međusobno dopunjuju u jednoj ključnoj tački: sećanje nikada nije puko čuvanje prošlosti, već aktivan, često konfliktan i simbolički proces u kome se prošlo neprestano preoblikuje kako bi dobilo smisao u sadašnjosti. U procesu pripovedanja prošlost se menja i preobražava, između ostalog i zbog toga što se menjamo mi kao nosioci sećanja. Između prošlog i sadašnjeg otvara se prostor u kojem nešto može da nastane – taj prostor jeste *poiesis*. To je prostor otvaranja budućnosti**,** kao horizonta *mogućeg*.

6. Zaključak

Kada sagledamo sve ove aspekte – Hegelovo shvatanje povesti, Frojdovo otkrivanje nesvesnog i Jungovo otvaranje kolektivnih dimenzija, ali Aristotelove i Avgustinove koncepcije mogućnosti i interpretacije vremena, Bergsonovu filozofiju trajanja i Rikerovu teoriju narativa – postaje jasno da sećanje ne možemo svesti na jednostavan čin prisećanja. Ono je dinamički proces, unutrašnji rad duha i narativno preoblikovanje prošlosti u svetlu sadašnjosti i budućnosti.

Polazeći od istraživačkog pitanja na koji način sećanje proizvodi smisao, a ne samo čuva prošlost, ovaj rad je ukazao da se sećanje mora posmatrati kao *proces*, ne kao arhiva. Naučni kontekst u kojem se problem sećanja pojavljuje obuhvata više disciplina: filozofiju (Aristotel, Avgustin, Hegel, Bergson, Fuko), psihologiju i psihoanalizu (Frojd, Jung), kao i savremene teorije narativa i pamćenja (Riker). U njima se sećanje prikazuje kaokonstrukcija i interpretacija. Korpus koji je poslužio kao osnova za analizu činili su filozofski i psihoanalitički tekstovi u kojima se sećanje javlja kao temeljno egzegetsko mesto: od Aristotelove *Poetike*, preko Hegelove *Fenomenologije duha*, do Frojdovih studija o potiskivanju i Jungovih analiza simboličkih matrica kolektivnog nesvesnog. Metod je bio dijalektičko-hermeneutički – pristup koji dopušta da se koncept sećanja ispituje kroz pojmove *poiesis*-a, trajanja, simbolizacije i narativne konfiguracije. Taj metod kombinuje dijalektičko čitanje klasičnih tekstova s hermeneutičkom

analizom narativnih formi, a izbor izvora zasnovan je na njihovoj ključnoj ulozi u teorijama vremena i pamćenja. Cilj je bio da se pokaže kako kroz sećanje nastaje smisao i kako se ono preobražava iz neartikulisanog afekta u artikulisani oblik iskustva.

Analiza je pokazala nekoliko ključnih rezultata:

1. Sećanje je *poiesis* – čin stvaranja forme. U Aristotelovom smislu, sećanje je produktivno: ono oblikuje opšti smisao.
2. Razumevanje je transformativni i dijalektički proces – Hegelova ideja ukidanja i čuvanja potvrđuje da prošlost prestaje da kontroliše tek kada dobije tumačenje.
3. Nesvesno pamti ono što još nije postalo smisao – kod Frojda i Junga sećanje nije slika događaja, već čvor afekta koji traži narativ.
4. Vreme je unutrašnja struktura – kod Avgustina i Bergsona sećanje se pojavljuje kao trajanje i kao preklapanje prošlog i mogućeg u sadašnjoj svesti.

Polazeći od toga, može se reći da je rezultat istraživanja sledeći: sećanje nije povratak u prošlost, nego otvaranje budućnosti.Prošlost prestaje da postoji kao obaveza i počinje da postoji kao mogućnost u trenutku kada dobije oblik koji je sposoban da nosi smisao. U tom preobražaju sećanja u smisao vidimo prelaz iz događaja u mogućnost. Ovim radom ukazano je i da je sećanje najdublji oblik stvaralaštva: to je proizvođenje vremena i smisla iznutra – *poiesis* u kojoj se rađa novi odnos između onoga što se dogodilo i onoga što može tek nastati.

Sećanje je, u svojoj suštini, mesto susreta prošlog i mogućeg. Ono nas uči da prošlost nije zatvorena knjiga, već otvorena priča koja se stalno dopisuje. Upravo u toj otvorenosti se krije filozofska vrednost sećanja: ono nam omogućava da razumemo ne samo ono što je bilo, već i ono što tek može da bude.

Literatura

Aristotel. (2006). *Fizika*. Beograd: Paideia.

Aristotel. (1988). *Metafizika.* Beograd: BIGZ.

Aristotel. (1955). *O pesničkoj umetnosti* (M. N. Đurić, Prev.). Kultura.

Avgustin. (2009). *Ispovesti* (M. D. Tasić, Prev.). Dereta.

Bergson, A. (2013). *Materija i pamćenje (*O. Petronić, Prev.). Beograd: Fedon.

Bergson, A. (1991). *Stvaralačka evolucija (*F. Medić, Prev.). Sremski Karlovci / Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića / Dobra vest.

Dilthey, W. (1988). *Introduction to the Human Sciences: An Attempt to Lay a Foundation for the Study of Society and History*. Detroit: Wayne State University Press.

Fuko, M. (1998). *Arheologija znanja* (D. Grubiša, Prev.). Beograd: Plato.

Frankl, V. E. (2011). *Man's Search for Ultimate Meaning*. London: Rider.

Freud S. (2006). *Budućnost jedne iluzije* Zagreb–Sarajevo: Naprijed / Veselin Masleša–Svjetlost.

Freud, S. (1984). *Tumačenje snova*. I i II, (A. Vilhar, Prev.). Novi Sad: Matica srpska / Sarajevo: Veselin Masleša.

Freud, S. (2000). *Totem i tabu* (predgovor S. Altaras-Penda). Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.

Gadamer, H.-G. (2004). *Truth and Method*. London / New York: Continuum.

Hegel, G. W. F. (1987). *Enciklopedija filozofijskih znanosti.* Sarajevo–Zagreb: Veselin Masleša – Svjetlost.

Hegel, G. W. F. (2006). *Filozofija povijesti.*Beograd–Banja Luka: Bardfin–Romanov.

Hegel, G. W. F. (2019). *The Phenomenology of Spirit*. Notre Dame, IN: University of Notre Dame Press.

Jung, C. G. (2003). *Arhetipovi i kolektivno nesvesno* (B. Milakara & D. Lečić-Toševski, Prev.). Beograd: ATOS.

Jung, C. G. (1967). *Symbols of Transformation. Part I: Introduction*. In *Collected Works of C. G. Jung* (Vol. 5, 2nd ed.). Princeton: Princeton University Press.

Lauer, C. (2010). *The suspension of reason in Hegel and Schelling*. London & New York: Continuum.

Merleau-Ponty, M. (2005). *Phenomenology of Perception* (trans. C. Smith). London & New York: Routledge.

Rajković, M. (2024). *Freudovo shvaćanje religije: religija kao iluzija i pojam oceanskog osjećaja* In *Filozofija, bioetika i mentalno zdravlje*. Zagreb: Centar za bioetiku Fakulteta filozofije i religijskih znanosti Sveučilišta u Zagrebu.

Rajković, M. (2009). *Mogućnost i stvarnost u Aristotelovoj i Hegelovoj filozofiji*. Arhe: časopis za filozofiju / 6.11. Novi Sad: Arhe.

Rajković, M. (2023). Dystopia as a philosophical problem. In Susret kultura. Novi Sad: Filozofski fakultet Univerziteta u Novom Sadu.

Rajković, M. (2020). Sartre and personhood. In Personhood (Vol. 49, pp. 117–124). Athens: The NKUA Applied Philosophy Research Lab Press. (a).

Rajković, M. (2013). Sport između kulture i civilizacije – stanovište Osvalda Špenglera. Teme, 37(2), 925–937. Univerzitet u Nišu.

Rajković, M. (2020). Stvaralaštvo kao techné: središnji problem filozofije suvremenog doba. Metodički ogledi: časopis za filozofiju odgoja, 27(1), 13–30. https://doi.org/10.21464/mo.27.1.5 (b).

Ricoeur, P. (1985). *Temps et récit.* Tome III: Le temps raconté. Paris: Seuil.

Sartre, J.–P. (1962). *Sketch for a theory of the emotions* (P. Mairet, Trans.). London: Methuen.

PHILOSOPHY OF MEMORY:NARRATIVE AS THE MEETING POINT OF THE PAST AND THE POSSIBLE

MARICA RAJKOVIĆ PEROVIĆ, UNIVERSITY OF NOVI SAD
FACULTY OF PHILOSOPHY, SERBIA

Summary

The paper examines memory as a process of meaning-formation rather than a reproduction of the past. Its aim is to show, through philosophical and psychoanalytic sources, how memory functions as poiesis – the creation of form that enables the past to become effective in the present. The corpus encompasses an explication of the relevant theses of Aristotle, Hegel, Augustine, Bergson, Freud, and Jung. The method employed is the dialectic–hermeneutic: the concepts of poiesis, duration, and symbolization are analyzed to determine the way in which narrative transforms experience into meaning. The dialectic–hermeneutic method shows that the philosophical concept of memory cannot be reduced either to a mere reproduction of past experience or to subjective introspection, but rather arises in the tension between historical legacy and the contemporary horizon of understanding, in which the past is always reinterpreted, challenged, and mediated in the present.The results indicate that memory does not preserve events, but the relations among them; that understanding the past has a transformative character (Hegel); that the unconscious preserves what has not yet become narrative (Freud, Jung); and that time exists as an inner duration of consciousness (Augustine, Bergson). The conclusion is that memory produces meaning and thus opens a possibility for the future, revealing memory as the deepest form of creation – the poiesis of time.
Keywords: Aristotle, Bergson, dialectics, Freud, Hegel, Jung, meaning, memory, narrative, poiesis

Tanja Todorović[1]
Faculty of Philosophy
University of Novi Sad
ORCID: 0000-0002-2481-7352

165.62
111.32
https://doi.org/10.5281/zenodo.18834558
originalni naučni rad

MEMORY, IMAGINATION, AND THE ABSENT: A PHENOMENOLOGICAL INSIGHT INTO THE MODES OF REPRODUCTIVE CONSCIOUSNESS IN HUSSERL

Memory and imagination, as forms of reproductive consciousness in Husserlian thought, have challenged our understanding of presence and absence, calling for careful analytical scrutiny. This research seeks to demonstrate how memory and imagination operate within the phenomenological analysis of temporality, intentionality, and object positionality, and how they differ from perception as consciousness of the actually present. Special attention is given to the double intentionality of memory and to the limitations of memory and imagination compared to the synthetic capabilities of perception. Particular emphasis is placed on the thesis that, contrary to the claims of some authors, Husserl does not abandon his early transcendental position in his later writings, but rather expands it. It is shown how the transcendental sphere of memory extends toward the domains of forgetting, crisis, and the community.
Keywords: crisis, imagination, intentionality, intersubjectivity, memory, time

1. Introduction

In Husserl's *transcendental phenomenology*, often highlighted as a rigorous analysis of the structures of pure consciousness, a deeper layer of investigation emerges that goes beyond mere forms of consciousness. His method was initially oriented toward describing the indubitable and universal structures of conscious experience. However, at the moments of the transcendental turn and shift toward genetic phenomenology, the objects of his inquiry became more complex and multidimensional (Bower 2013). In addition to examining fundamental forms of consciousness and how they apprehend content through their temporal structure, the phenomenologist also addresses and explores other domains, such as the subconscious, including imagination and memory. Thus,

[1]tanja.todorovic@ff.uns.ac.rs

phenomenology demonstrates how a strictly scientific discipline can create space for understanding inner processes of consciousness that extend beyond purely logical or abstract analysis.

This study seeks to illustrate how temporality – especially in relation to the investigation of imagination and reproductive spheres – becomes a primary concern of philosophical inquiry, through the perspective of various forms of transcendental consciousness. In developing his transcendental method, Husserl looks primarily to Descartes and Kant as philosophical precursors, even while regarding Aristotle as an *objectivist* author, focused mainly on the study of a real ontology. Nonetheless, in certain texts, such as his writings on the soul, Aristotle engages with issues of temporality and anticipates concerns that resonate with Husserl's later investigations (Husserl 1992: 52). By examining these forms of consciousness and modes of givenness, the phenomenologist places imagination, memory, and the temporal structure of experience at the heart of his phenomenological project. Thus, Hoerl[2], in his alternative reading of transcendental phenomenology, shows that Husserl actually recognised the high dignity of the reproductive modes of consciousness. He argues that understanding his analysis of temporal experience "depends on recognising two dimensions: one in which temporal experience represents not just the present, but an entire temporal field, including the just-past and the yet-to-come" (Hoerl 2013: 391).[3]

Alternatively, some authors – often aiming to "naturalize" phenomenology – argue that Husserl's philosophy should be approached primarily from a scientific perspective. Helene De Preester, for instance, examines how phenomenological insights could be integrated with psychological and neurobiological research, while other scholars have explored connections between Husserlian analysis and cognitive science frameworks (De Preester 2002). However, certain authors such as Adorno warn that phenomenology can become trapped within scientific or psychologistic frameworks – and that even transcendental idealism, if transformed into rigid formalism, exhibits a similar tendency. This is particularly evident in *Logical Investigations*, where the attempt to avoid psychologism can paradoxically amount to a return to it (Adorno 1940: 16). These critiques highlight the tension between naturalizing approaches and

[2]Christoph Hoerl.

[3]Similarly, Eugen Fink highlights the constitutive role of reproductive consciousness in Husserl's phenomenology, stressing that memory and imagination are indispensable for temporal synthesis and the full articulation of the transcendental field (Fink 1966).

Husserl's original transcendental project.[4] Taking into account the diversity of approaches and their phases, this study proposes that it is necessary to read Husserl's work in a context-sensitive manner.

Husserl's analyses of temporality reveal that the constitution of subjectivity unfolds through passive syntheses that precede reflective acts. Although his project aims to formulate a pure and coherent theory of subjectivity, these temporal analyses simultaneously expose its fragility, showing that subjectivity is always already involved in lived, pre-reflective processes. In this sense, subjectivity cannot be understood as entirely "pure" but as a temporal, constituting self, shaped by memory, imagination, and reproductive consciousness. As Ricœur emphasises, phenomenological analysis must therefore attend to both the formal structures of consciousness and its lived temporal dimensions. His critical reading of Husserl underscores that passive synthesis – particularly in memory and imagination – is essential for understanding the constitutive processes of the self (Ricœur 1992: 202).

Husserl's investigations into memory and imagination reveal that the content of the present is experienced most vividly and fully where perception and consciousness of objects converge into a unified orientation toward fulfillment.[5] Memory engages with the absent, reconstructing past events with varying clarity: sometimes recollections are vivid and detailed, other times obscure or incomplete. Tensions can arise between present perception and past experience, reflecting the non-persistence of objects in memory and imagination – their existence as figments sustained only by the subject. In imagination, the impossibility of complete fulfilment is even more pronounced, as objects are represented "as if" (*als ob*) with quasi-presence (*gleichsam*, quasi-object), while the subject remains aware of their absence. Both remembered and imagined objects endure only insofar as the subject maintains them as present; conflicts may emerge between real, present objects and their idealised representations, such as when a person is idealised despite observable imperfections (Todorović 2024: 17). For Husserl, consciousness in memory and imagination is fundamentally consciousness of the absent – phenomenology reveals not just *what* appears, but *how*, demonstrating that the mode of reproduction is always marked by absence.

[4]Compare to Sartre and Heidegger (Sartre 1991; Heidegger 1962).

[5]In addition to the *Husserliana* XXIII edition, whose texts were written between 1898 and 1925 and published in 1980, offering a detailed analytical treatment of imagination, memory, fantasy, and reproduction, Husserl also addresses these issues in his other works, including his earliest writings (Husserl 1980).

2. Temporal Reproduction and the Constitution of Objects

In transcendental phenomenology, reproduction is not subordinate to perception but constitutive of experience, knowledge, and cultural memory. As Geniusas[6] notes, every sphere of reproductive consciousness has a productive dimension, bringing objects into presence through the subject's temporality (Geniusas 2019: 140). Memory actively integrates past and present, reinterpreting experiences to acquire new significance, while imagination recombines fragments to create novel configurations of objects and meanings. Together, these processes dynamically constitute and transform both lived and cultural reality, expanding meaning and reshaping the temporal and cultural world in which the subject exists.

Husserl's turn toward *transcendental phenomenology* occurred precisely in the transition from a static, constitutive approach to a successive, or genetic, phenomenology. This shift reveals that temporality is *a fundamental characteristic of subjectivity*, underlying the very constitution of objects. For him, constitution is not merely a cognitive or epistemic process but rather unfolds according to the principles of *impression and trace*, which carry a distinct philosophical – or perhaps transcendental – dimension. By emphasising these mechanisms, he situates the formation of objects within the temporal flow of consciousness, highlighting that subjectivity is inherently dynamic and the genesis of meaning inseparable from the temporal structures through which consciousness unfolds.

The phenomenological discovery of *layered temporality* is particularly evident in the distinction between *primal perception* and *secondary, reproductive domains*. Even at the level of primary perception, consciousness is structured by three interrelated temporal dimensions that are often overlooked: retention, which preserves the immediate past of experience; protention, which projects toward the immediate future; and anticipation, which captures the openness and potential of the present moment. Together, these three elements constitute, in a conditional sense, the *past of the present* and the *future of the moment*, shaping how an object is grasped and experienced within consciousness (Husserl 2004: 62). This tripartite temporal structure not only underscores the complexity inherent in even the most immediate acts of perception but also lays the conceptual foundation for understanding the secondary processes of memory and imagination as constitutive of the continuous flow and organisation of consciousness.

The general structures underlying the constitution of objects belong to the secondary domains of consciousness, where meaning arises within a broader

[6]Geniusas Saulius.

horizon of significance rather than at the level of primary perception. In the initial phase of experience, fulfilment occurs in the act of impression (*Eindruck*), while in memory the focus shifts to how an object is recalled as it was originally perceived. Memory is assessed according to the extent to which the initial perception can be relived, with the feeling of identification serving as the guarantee of truth. Husserl thus conceptualizes truth, grounding it not in mere correspondence or objective verification, but in the temporal and experiential fidelityof consciousness to its prior acts, so that fulfilment in remembering constitutes a *re-fulfilment* (*Wiedererfüllung*) (Husserl 2004: 65). This *horizon-dependence* shows that the object constitution is neither purely objective nor reducible to general laws. It unfolds within the layered, temporal, and intersubjectivefield of consciousness, laying the foundation for laterhermeneutic interpretations.

From this standpoint, recollection differs from primary perception in several key respects. Firstly, the object is no longer present; it must be lived through in memory rather than directly perceived. Secondly, the intensity of perception is not identical to the original experience but is brought to a certain degree appropriate for recollection. Thirdly, one does not merely relive the formal structure of the original perception but also its material aspects – impressions, tone, forms, light, dimensions, and the significance that the object held in relation to the initial perception. Moreover, anticipation does not arise from the present moment. Rather, in recollection, one anticipates what will follow in the act of remembering, ensuring the constitution of the object as a coherent and unified whole (Todorović 2024: 124–127).

Finally, a distinction arises not only between perception and imagination, but also within memory, which differs from imagination as a reproductive mode of consciousness. In memory, the reproduction of an object is never entirely free – it does not amount to absolute spontaneous creativity. While spontaneity is present, it is constrained by the structural logic of the perceptual content and by the goals inherent in constituting the object (Lošonc 2017: 222). Retrospective spontaneity may appear in the reinterpretation of past events, but only when no overwhelming affective charge dominates the structural organisation of impressions within the horizon of consciousness. Husserl thus shows that even reproductive and imaginative processes are governed by the temporal, structural, and horizon-dependent dynamics of experience.

3. Memory, Forgetting, and Crisis

When discussing the phenomenological notion of reproductive consciousness, it is essential to consider not only processes related to imagination and memory, but also those concerning forgetting as well. For Husserl, forgetting plays a crucial and illuminating role, as it demonstrates that consciousness is structured by both presence and absence. There are two dimensions to forgetting: the passive, in which memories fade or are not brought to the forefront of awareness, and theactive, in which the mind deliberately suspends the reproduction of certain experiences or impressions.[7] The active dimension of forgetting shows that reproductive consciousness is not merely a mechanism of repetition – it is a selective, temporal process that shapes the constitution of objects in the flow of experience. Husserl thus emphasises that the temporal structure of consciousness inherently involves both retention and omission; forgetting is not simply a lack, but a constitutive, active and affective aspect of the way consciousness organises and constitutes the world (Eldridge 2020: 408).

The intersubjective horizon refers to the implicit structuring of experience through the perspective of others, emphasising that objects and their significance are never grasped in isolation, but always within a network of shared understanding. Sedimentation, by contrast, denotes the layering of past experiences, knowledge, and norms within consciousness, which shapes how new phenomena are perceived and interpreted (Husserl 1968: 113). Together, these concepts reveal that our engagement with the world is simultaneously historical, social, and structured: the objects we encounter are informed by both the communal horizon of intersubjectivity and the accumulated sediments of prior experience. Historically, this framework places Husserl within a lineage of philosophical reflection on memory and history – from classical and medieval analyses of temporal consciousness to modern considerations of the continuity and transformation of meaning – highlighting the ontological and epistemological importance of remembering and forgetting in the constitution of experience.

When discussing the passive aspect of forgetting, one can frame it philosophically as the reduction of a multiplicity of meanings to a single dominant idea, which then becomes the guiding dictate of the temporal horizon. In this sense, passive forgetting is not merely a failure of memory but a structural

[7]In Husserl's framework, active and passive forgetting can be understood as specific instances of *active and passive synthesis*. However, the concept of synthesis itself encompasses a broader range of processes, including the unifying, organising, and anticipatory functions of consciousness (Husserl 1968).

phenomenon: the richness of potential meanings is subordinated to the prevailing conceptual or cultural framework of the period. In fact, the idea of "nature", which was in the Renaissance approached through a multiplicity of perspectives, was gradually reduced to one dominant paradigm in philosophical reflection. As a result, the naturalistic concept prevailed in modernity, though it was forgotten that its origin lay in a plurality of perspectives (Husserl 1976: 37). From this standpoint it is possible to emphasise how historical consciousness – through the interplay of sedimentation and horizon – selectively foregrounds certain significances while marginalizing or letting others fade, making forgetting a constitutive element of temporal and cultural experience.

On the other hand, history enables the possibility of active forgetting – the deliberate disregarding of dominant ideas such as naturalism or psychologism. Through this intentional suspension, memory, recollection, and meaning are granted ontological dignity, allowing for a reconfiguration of the horizon of understanding. Active forgetting is thus not a mere omission but a reflective act that creates space for alternative interpretations, enabling a more nuanced engagement with the past and its conceptual structures.[8]

Only in retrospect does it become apparent how original meaning was altered or partially lost in crisis, revealing the dynamic interplay between retention, forgetting, and the constitution of objects within the temporal flow of consciousness. Crisis exposes the fragility and fluidity of meaning, showing that the very structures through which we apprehend and interpret reality are contingent, sedimented, and always subject to revision. In this sense, James Dodd emphasises that a crisis should not be understood merely as a theoretical or reflective event, but must also guide us toward concrete changes. A crisis is primarily a call to reflect on the past and re-evaluate established norms and values, prompting a reconsideration of what has been taken for granted and opening the way for transformative action in both thought and practice (Dodd 2004: 52).

Although Husserl's phenomenology has often been criticized for its reliance on "naive insight" into immediate experience, it nevertheless reveals the ontological dignity of reproduction within temporality. Husserl's analysis of the

[8]Forgetting is an essential aspect of individual memory, occurring when experiences lack affective significance, when continuity in the original succession is absent, or when they are not actively reproduced or recollected – making past objects less present and more susceptible to fading.the On the other hand, active forgetting can serve as a process of reinterpretation, recombination, and the conscious disregarding of elements that do not fit within the current horizon of meaning (Todorović 2024: 145).

sedimentation of experiences shows how past experiences shape consciousness and behaviour, emphasising the role of the past in the formation of identity and awareness. In fact, the layered structure of temporal consciousness is oriented so that, following a process of neutralization, it can reveal the sedimented structures of experience and the habitual patterns established in the historical process, without relying on any explicit or evident insight.[9] Moreover, it highlights the productive dimension of memory, where recollection is not mere repetition of the past but active reconstruction that continually informs and reshapes the subject's engagement with the world.

Ricœur recognises the importance of this reproductive dimension of memory and imagination and expands it through his theory of mimesis. He introduces a *threefold structure of mimesis*: *Mimesis1 (prefiguration)* – the basic competencies and structures enabling understanding and interpretation of actions; *Mimesis2 (configuration)* – the creative organisation of experiences into coherent narrative forms, allowing *emplotment*; and *Mimesis3 (refiguration)* – active interpretation and reflection by the reader or observer, bringing meaning into the present and enabling its application (Ricœur 1993: 73). Through this framework, he deepens understanding of how narratives shape memory and identity, linking past experiences to present comprehension.

Ricœur systematically integrates the *active* and *passive* dimensions of memory, thereby offering a more nuanced understanding of the ways in which past experiences are retained, transformed, and rendered meaningful. In doing so, he demonstrates that Husserl's engagement with the world is structured on three interrelated levels: firstly, the dimension of consciousness, in which experiences are apprehended and synthesized; secondly, the dimension of the world understood as the objective, external reality with which the subject interacts; and thirdly, the interspace between these poles, where intersubjective meaning emerges, encompassing the domains of sense, significance, and language.[10] Within this

[9]Husserl routinely employs a variety of terms to articulate his concept of "habit", including *Gewohnheit*, *Habitus*, *Habitualität*, and occasionally the noun "the habitual" (*das Habituelle*) (Moran 2011: 65).

[10]Instead of a detailed development of the phenomenology of temporal consciousness, the narrative method suggests a different approach – a focus on language and stories, whose exteriority cannot be constructed or demanded. The same applies to Ricœur's hermeneutic phenomenology: description is inherent to temporal consciousness but objectively is not primary in relation to any narrative-linguistic configuration. Phenomenology cannot bypass stories, which are constitutive of every account of consciousness, seeing as the

intersubjective space, memory is neither purely internal nor fully external, but is rather shaped by the interplay of subjective experience, social recognition, and linguistic articulation. By highlighting this mediating role of narratives, Ricœur shows how individual recollection is inextricably linked to collective understanding, and how the construction of meaningful narratives allows for a coherent integration of personal identity, historical awareness, and shared cultural memory.

Following this hermeneutical interpretation, it becomes evident that crisis and disruption in thought are not merely obstacles but necessary conditions for the development of understanding and reflection. Such moments of rupture create space for critical engagement, prompting both individual and collective reassessment of meaning. Ricœur's framework suggests that these crises are overcome through a shared pursuit of meaning, in which the personal and individual reconcile with the universal, and the psychological is integrated with the ontological.[11] Through narrative mediation and intersubjective dialogue, what is initially fragmented or disrupted is gradually reconstituted into coherent significance, allowing the self to situate its experience within broader temporal, ethical, and cultural horizons. In this process, the tension between subjectivity and universality – internal reflection and external reality – is not erased but productively harnessed, highlighting the formative role of crisis in the construction of both identity and communal understanding.

4. Concluding Remarks

In conclusion, it is important to emphasise that in his later writings Husserl does not abandon fundamental transcendental concepts – such as the transcendental idea, investigative structures of consciousness, and the analysis of temporality – but rather deepens them through the genetic perspective of passive synthesis. In this framework, memory assumes a central role: it is no longer considered a secondary or auxiliary function of consciousness, but a constitutive element of the transcendental field, crucial for understanding the genesis of

narrative-linguistic field enables both the telling of consciousness and the stories themselves (Mićić 2022: 327).

[11]Ricœur shows that, precisely because of the intersubjective nature of consciousness and language, the self can only be approached using a hermeneutic method. Importantly, this method is not limited to the individual self but extends to intersubjective relations, encompassing collective history and memory, which can be reinterpreted in light of current motivation or needs (Todorović 2019: 25).

meaning and origin of the crisis of the sciences (Husserl 1968; Husserl 1976). The analysis of passive synthesis demonstrates that passivity and transcendentality are not opposed but intertwined, creating space for understanding the pre-reflective constitution of meaning, thereby expanding the field of research on memory – now apprehended in its genetic and temporal horizon.

It cannot be said that Husserl's account of the crisis of European sciences, as articulated in *Die Krisis der europäischen Wissenschaften*, refers solely to a methodological problem; it constitutes a profound diagnosis of forgetting the genesis of meaning and a loss of connection with the lifeworld. The domination of the natural sciences, especially through mathematization, suppresses the original intersubjective and historical foundations of meaning, so that the crisis manifests primarily as a crisis of sense rather than merely of knowledge. In this context, memory emerges as the key phenomenon for critically reflecting on both the causes of the crisis and the possible paths to its overcoming.

This focus on memory – and its interplay with imagination, particularly within the framework of passive synthesis – has provided the foundation upon which many subsequent authors, including among others Ricœur, Hoerl, and Sartre, have constructed their own investigations and interpretations of phenomenological processes. Within Husserl's conception of genetic and pre-reflective memory, these thinkers establisheda basis for understanding subjectivity, temporality, intersubjectivity, and the processes by which the world is constructed, sedimented, and transmitted.

Accordingly, in Husserl's later writings, memory is granted a primary transcendental function: it is not merely a representation of the past, but a genetic, constitutive principle that underlies and interconnects subjective, intersubjective, and historical experience. It is precisely because he preserved this central role of memory that Husserl began to approach it from an intersubjective and collective perspective, revealing its significance not only for understanding the crisis of the sciences per se, but also for situating this crisis within a broader cultural, philosophical, and shared lifeworld horizon. Memory thus emerges as a foundational element, through which continuity of meaning, transmission of cultural heritage, and critical reflection on collective experience are made possible.

References

Adorno, T. W. (1940). Husserl and the problem of idealism. *Journal of Philosophy, 37*(1), 5–18.

Bower, M. (2013). *The Birth of the World: An Exploration in Husserl's Genetic Phenomenology* (Unpublished doctoral dissertation). University of Memphis. https://digitalcommons.memphis.edu/etd/728

De Preester, H. (2002). Naturalizing Husserlian phenomenology: An introduction. *Psychoanalytische Perspektiven, 20*(4), 633–647.

Dodd, J. (2004). *Crisis and Reflection* (p. 52). Kluwer Academic Publishers.

Eldridge, P. (2020). The act of forgetting: Husserl on the constitution of the absent past. *Continental Philosophy Review, 53*(4), 401–417.

Fink, E. (1966). Vergangenwärtigung und Bild. In *Studien zur Phänomenologie* (pp. 1–78). Dordrecht: Springer.

Geniusas, S. (2019). What is productive imagination? The hidden resources of Husserl's phenomenology of phantasy. In I. Apostolescu (Ed.), *The Subject(s) of Phenomenology: Rereading Husserl* (pp. 135–153). Springer International Publishing.

Heidegger, M. (1962). *Being and Time* (J. Macquarrie & E. Robinson, Trans.). New York, NY: Harper & Row. (Original work published 1927)

Hoerl, C. (2013). Husserl, the absolute flow, and temporal experience. *Journal of the History of Philosophy, 51*(3), 391–418.

Husserl, E. (1968). *Analysen zur passiven Synthesis* (Husserliana, Band XI). Martinus Nijhoff.

Husserl, E. (1976). *Die Krisis der europäischen Wissenschaften und die transzendentale Phänomenologie* (Husserliana, Vol. VI). Martinus Nijhoff.

Husserl, E. (1980). *Phantasie, Bildbewusstsein, Erinnerung: Zur Phänomenologie der anschaulichen Vergegenwärtigungen* (Husserliana XXIII). The Hague – Boston – London: Martinus Nijhoff Publishers.

Husserl, E. (1992). *Erste Philosophie*. Hamburg: Felix Meiner Verlag.

Husserl, E. (2004). *Predavanja o fenomenologiji unutrašnje vremenske svijesti (Lectures on the Phenomenology of Internal Time-Consciousness)* (Č. D. Koprivica, Trans.). Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.

Lošonc, M. (2017). *Pojam vremena u Bergsonovoj i Husserlovoj filozofiji (The Concept of Time in Bergson's and Husserl's Philosophy)* (Unpublished doctoral dissertation, University of Novi Sad, Serbia).

Mićić, N. (2022). Rikerovo trostruko razumevanje mimesis-a u svetlu narativnog metoda (*Riker's triple understanding of mimesis in light of the narrative method*). *Arhe, 37*, 317–339.

Moran, D. (2011). Edmund Husserl's phenomenology of habituality and habitus. *Journal of the British Society for Phenomenology, 42*(1), 53–77.

Riker, P. (1993). *Vreme i priča* (*Time and Narrative*, S. Miletić & A. Moralić, Trans.). Novi Sad: KZS.

Ricœur, P. (1992). *Husserl: An Analysis of His Phenomenology* (E. G. Ballard, Trans.). Evanston, IL: Northwestern University Press.

Sartre, J.-P. (1991). *The Transcendence of the Ego* (F. Williams & R. Kirkpatrick, Trans.). London, UK: Methuen. (Original work published 1936)

Todorović, T. (2019). Tumačenje sebstva (*Interpretation of the Selfhood*) Paul Ricœur. *Filozofska istraživanja, 39*(01/153), 17–31.

Todorović, T. (2021). The manifold role of Phantasie in Husserl's philosophy. *Filozofija i društvo, 32*(2), 246–260.

Todorović, T. (2024). *Phenomenology of Memory and Imagination: Consciousness of the Absent* (Unpublished doctoral dissertation, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad, November 2024). https://www.cris.uns.ac.rs/searchDissertations.jsf

SEĆANJE, MAŠTA I ODSUTNOST: FENOMENOLOŠKI UVID U OBLIKE REPRODUKTIVNE SVESTI KOD HUSERLA

TANJA TODOROVIĆ, UNIVERZITET U NOVOM SADU, FILOZOFSKI FAKULTET, SRBIJA

Rezime

Pamćenje i imaginacija, kao oblici reproduktivne svesti u Husserlovom mišljenju, izazivaju naše razumevanje prisutnosti i odsutnosti, zahtevajući pažljivu fenomenološku analizu. Cilj ovog istraživanja je da pokaže kako pamćenje i imaginacija funkcionišu unutar analize temporaliteta, intentionalnosti i pozicioniranja objekta, i kako se razlikuju od percepcije, koja je svest o stvarno prisutnom. Posebna pažnja posvećena je dvostrukoj intentionalnosti pamćenja i ograničenjima pamćenja i imaginacije u poređenju sa sintetičkim sposobnostima percepcije. Istraživanje potvrđuje tezu da Husserl ne napušta ranu transcendentalnu poziciju u kasnijim radovima, već je proširuje, pokazujući kako transcendentalna sfera pamćenja obuhvata zaborav, krizu i zajednicu.

Ključne reči: kriza, imaginacija, intentionalnost, intersubjektivnost, pamćenje, vreme

Милена М. Стојановић[1]
Филолошки факултет
Универзитет у Београду
ORCID: 0009-0003-7474-8687

81’373
81’1:008]:001
https://doi.org/10.5281/zenodo.18836127
оригинални научни рад

УДЕО КУЛТУРЕ СЕЋАЊА У КОГНИТИВНОЈ ДЕФИНИЦИЈИ ДВЕЈУ ЛЕКСЕМА ПОВЕЗАНИХ СУПРОТСТАВЉЕНИМ ИСТОРИЈСКИМ ПРЕДСТАВАМА

Циљ овог лингвокултуролошког истраживања јесте да се утврди концептуализација двају појмова усађених у историјско-културолошко наслеђе које обликује језичку личност припадника српске лингвокултурне заједнице помоћу делимично коришћене методологије Ј. Бартмињског и Н. Д. Гољева. Прикупљањем података о именицама *четници* и *партизани* добијени су резултати који су дескриптивно описани помоћу квалитативне и квантитативне методе. Системске податке дали су контролни речници (дескриптивни и специјализовани, асоцијативни) у којима су наведене обе именице. Пажња се усмерила на њихова значења. На основу 100 анкетираних средњошколаца у Београду, дошло се до слике света о теми. Испитаници су имали четири питања (у вези са суштином наведених именица, а допуњавали су и делове исказа како би се дошло до типичних стереотипа, јер се пажња усмерила на ставове испитаника, односно на питања шта мисле о *партизанима* и *четницима*), као и асоцијативни тест са стимулусима *четници* и *партизани*. Текстуалне податке чинила је анализа корпуса *Јавни дикурс у Републици Србији* где су анализирани медијски и информативни садржаји у вези са именицама које су биле предмет истраживања.Резултати су показали да у свести узорковане српске средњошколске лингвокултурне заједнице делимично постоје стереотипи у вези са наведеним именицама, и то према именици *партизани*. Такође, приметно је да постоји и извесна дистанца према овој теми.

Кључне речи: лингвокултурологија, историја, култура сећања, стереотип, језичка слика света

[1]stojanovic.milena77@gmail.com

1. Уводна разматрања

Савремена историја Србије привлачи пажњу бројних истраживача будући да се период после Другог светског рата у стручној и широј јавности различито тумачи и вреднује. Један од разлога зашто су питања савремене српске историје различито интерпретирана била је јака политичка репресија након Другог светског рата и идеолошки обојена представа о томе ко је издајник а ко ослободилац у Другом светском рату у Србији. Историји тога периода позната су два покрета – Равногорски, тзв. *четнички*, и *партизански*. О њима су се у свести људи у Србији изградиле занимљиве културолошке представе.

Проучавајући чињенице о друштвеним и политичким околностима у Србији током Другог светског рата и после њега, научници доприносе реконструкцији *научне слике света* о том историјском раздобљу. У свести људи присутни су стереотипи према *партизанима* и *четницима* попут оних да су *четници* издајници, а *партизани* ослободиоци. Овакви феномени су део *наивне слике света*. Ове две слике света заједно чине *концептуалну слику света*, такозвану *когнитивну слику света*, а оно што има „преднаучни карактер" чини *језичку слику света*.

Циљ овог истраживања јесте да се дође до дефиниције ових двају појмова усађених у историјско-културолошко наслеђе које обликује језичку личност припадника српске лингвокултурне заједнице.

2. Теоријски оквир

2.1. Оквир савремене историје у вези са темом

Према Н. Девићу (2019), партизански покрет тумачио је рат као ослободилачки, док је упоредо деловао и четнички покрет, што је у појединим срединама доводило до дубоких сукоба и ситуација налик грађанском рату, укључујући и успостављање двојне власти. Анализе С. Цветковића (2008; 2011) указују на послератну политичку репресију у којој су *партизани* институционално представљани као ослободиоци, а *четници* као издајници. И дисертација Ј. Марјановића (1963) *Устанак и народно-ослободилачки покрет у Србији 1941*, посебно *Глава 5* (333–405) на основу обимне архивске грађе, показује да су *четници*, иако су у западној Србији били стекли бројне симпатије, одлучно тежили сукобима против ослободилачке војске, тј. *партизана*.

Радови М. Тимотијевића (2019; 2020; 2022) осветљавају улогу пропаганде, митова и идеолошких интерпретација ратних збивања, док Д.

Ковачевић (2008) ове поделе смешта у шири контекст дуготрајних расцепа у српском друштву.

Овако сагледани извори и историјске интерпретације представљају важан део културе сећања и чине основ за формирање *језичке слике света* која се истражује у овом раду.

2.2. Лингвокултуролошки оквир

Ауторов претходни рад на лексемама страног порекла у српском језику показао је да језик често одражава стереотипе и културне представе заједнице.[2] То полазиште сада се проширује на домен културе сећања, јер се показује да и историјска искуства, попут подела на *партизане* и *четнике*, представљају плодан терен за испитивање стереотипа као значајних језичких и лингвокултуролошких феномена. Зато су изабране две лексеме, *партизани* и *четници*, које су лингвокултуролошки анализиране.

Р. Драгићевић (2024) напомиње да је ,,стереотип важан део лингвкултуролошког концепта" (Драгићевић 2024: 76). Њиме су се бавили социолози, психолози, историчарикњижевности, филозофи и други[3]Бавећи се њиме као саставним делом *наивне слике света*, Ј. Бартмињски (2011) је приметио да сваки човек на различит начин доживљава неки ентитет, а то значи да се сваком ентитету додељује нека вредност.[4] Према Ј. Бартмињском, *језичка слика света* ,,зависи (изводи се, потиче) од јавно или прикривено установљеног система вредности" (Бартмињски 2011: 74) и веома је антропоцетрична. Она је, према Р. Драгићевић (2024), ,,заснована на резултатима непосредне перцепције света, што је утицало на процесе који доводе до вербализације" (Драгићевић 2024: 86).

Појам *језичке слике света* среће се у радовима Небољсина (2005), Попова (2007), Стерњина (2007) и других. Они је схватају као субјективни одраз објективне стварности, али и као глобално стање настало као резултат духовних активности човека. Тако је види и Л. Босова (2015). Она *језичкој*

[2]Ова истраживања (2025) углавном показују да код српске лингвокултурне заједнице постоји подељен став у вези са тим да ли је лексици странога порекла место у српском језику, али да, ипак, већина нема ништа против позајмљеница, односно већина испитаника нема стереотипе.

[3]Према Ј. Бартмињском (2011), на кога се Р. Драгићевић ослања, стереотип је први увео В. Липман показујући да он има двојаку функцију: ,,психолошку (економичност напора да се спозна свет) и друштвену (одбрана широко схваћене друштвене позиције)" (Бартмињски 2011: 171).

[4]О вредностима писао је у зборнику Д. Ајдачић (*О вредностима у српском језику*).

слици света придаје стабилност, инваријантност и унутрашње схватање да је безусловно истинита. Она је „систем информација о објектима, актуално и потенцијално представљена у активности индивидуума" и као таква „у лингвистичкој слици света схвата се као глобални образ света; лежи у основи погледа на свет човека репрезентујући суштинске особине света у разумевању његових носилаца и представља резултат целокупне духовне активности човека" (Боссова 2015: 387). Сваки народ има своју слику света у вези са неким ентитетом. Она је део његовог менталитета и као таква део је такозване *концептосфере*. Као изразито субјективна, она „постаје друштвено прихваћена и спаја људе у датом друштвеном кругу стварајући јединство мисли, осећања и вредности, секундарно утиче (којом снагом – то је већ предмет спора) на то како чланови заједнице опажајући разумеју друштвену ситуацију" (Бартмињски 2011: 46). Према А. Масловој (2001), језик је тај који креира слику као духовну силу, суштину постојања, која делује у човековом сазнању и обликује се у мишљењу, у самом човеку а не у спољашњој средини (Маслова 2001: 59), тачније у поглављу *Језик и култура, узајамност језика и културе* А. Маслова каже да„наш концептуални систем, приказан у виду језичке слике света, зависи од физичког".

Иако се „обично негативно вреднују" и „онемогућавају појединца да критички размишља о стварности" (Драгићевић 2024: 78), стереотипи, као важан део *језичке слике света*, имају и компаративне предности и често су, према лингвистима лублинске школе „позитивно оцењени". Тако и Р. Бугарски (2005) наводи да су стереотипи „когнитивни путокази, јер подстичу сазнајно битне категоризације света у којем живимо" (Бугарски 2005: 45).

3. Методолошки приступ

Полазећи од обимне архивске грађе Института за савремену историју Србије, која представља основу *научне слике света* о *партизанима* и *четницима*, посебно је био подстицајан рад М. Тимотијевића *Храбри „партизани" и „зли" четници: студије о Србији у Другом светском рату (1941–1945)* (2019). Ова студија полази од претпоставке да такве представе могу бити подлога за анализу *наивне слике света*.

Истраживање је засновано на хипотези да млађе генерације, услед временске дистанце и утицаја глобализације, више не поседују изражене стереотипе у вези са *партизанима* и *четницима*. Спроведено је међу средњошколцима једне београдске гимназије путем онлајн-анкете и у њему је учествовало 100 случајно изабраних испитаника, гимназијалаца у Београду

међу којима је 83,3% било испитаника млађих од 18 година. Од тога, 55% било је жена.

Анкету је чинила комбинација упитника и теста *дискретних слободних асоцијација* сходно којем се од учесника „тражило да на реч-драж реагују само једном речју" (Пипер, Драгићевић, Стефановић 2005: 56). Циљ асоцијативне анкете са стимулусима *четници* и *партизани* био је да се добије тзв. *асоцијативно поље*, односно скуп првих 10 асоцијација на основу ограниченог времена које је дато испитаницима да на задати стимулус одговоре првом реакцијом без обзира на морфолошке и друге карактеристике како би се видело у којој мери су у асоцијативном пољу заступљени стереотипи.

Упитник је сачињен по узору на упитнике Ј. Бартмињског[5] и Н. Д. Гољева[6]. Истраживањем теме у вези са *партизанима* и *четницима* обухваћена су следећа питања: *У чему је по Вашем мишљењу суштина појма четници и партизани? Допуните именицом или глаголом који Вам прво падне на памет следеће делове исказа: Четници су били .. / Партизани су били … , Допиши именицу или именице иза наведених придева: четнички, -чка, -чко / партизански, -ска, -ско*, и *Укратко опишите шта Ви мислите о партизанима / четницима*.

Добијени резултати анкете компаративно су упоређивани са контролним речницима и са резултатима корпуса *Јавни дикурс у Републици Србији*. Контролне речнике чинили су *Једнотомник* Матице српске, *Шестотомник* Матице српске и асоцијативни речници (АРСЈ и ОАРСЈ). На крају се из свих резултата извео закључак о томе у којој мери су присутни

[5]Анкетни подаци Ј. Бартмињског, значајног пољског етнолингвисте, садржали су само једно питање: *Шта је по вашем мишљењу суштина Х?* и на њега је одговарало укупно 100 испитаника (по 50 студената друштвених и 50 природних факулетета) без временског ограничења.

[6]Н. Д. Гољев најпре је сачинио 2011. речник руских бионима (*Словарь обыденных толкователний русских слов. Лексика природы*) а касније је дошао на идеју да сачини и речник других језика, који још није објављен. За српски језик, 2013. анкету су спровеле Р. Драгићевић и С. Милорадовић међу студентима и чинила су је унапред осмишљена четири питања која су испитаници допуњавали. Циљ Н. Д. Гољевљевог упитника био је да се обједине различити слојеви значења бионима попут „емоционално-асоцијативног слоја (прво питање), појмовног слоја (друго питање), концептуалног слоја (изражава се у прецедентним исказима и поредбеним фразеологизмима) (треће и четврто питање)" (Драгићевић 2024: 372).

стереотипи код узорковане групе средњошколаца у Београду када је реч о култури сећања на *партизане* и *четнике*.

4. Анализа истраживања

Анализа стереотипа посматрана је из угла системских података што је идентично методологији Ј. Бартмињског, али за разлику од анализе анкетних података методологије Ј. Бартмињског, ово истраживање чине асоцијативни тест са стимулусом *партизани* и *четници* и упитник на основу ког се да закључити какав став имају средњошколци у вези са темом. Текстуалне податке чинио је корпус *Јавни дискурс у Републици Србији*.

4.1. Анализа системских података

Према *Једнотомнику* Матице српске, лексема *партизан* има два значења: „**а.** борац у илегали, у позадини непријатеља, герилац, **б.** припадник антифашистичког, у почетку герилског покрета у Југославији за време другог светског рата, претежно комунистичке оријентације". Према *Шестотомнику* Матице српске, ова лексема има више значења па је *партизан*„1. онај који води борбу у залеђу, позадини непријатеља, борац у народноослободилачком рату, члан партизанског одреда", односно „2. војник нередовне, герилске војске" и „3. заст. присталица какве партије или каквог човека". Ова именица није део АРСЈ, а у ОАРСЈ постоје четири реакције: *Партизан, Партизана, партизани* и *партизановци*. Као реакција лексема *партизани* среће на стимулусе *Немци* 12, *патриотизам* 6, *Тито* 4, *ослободити се* 2, *крв, мотоцикл, националиста, победа, титоизам* 1. Остале реакције као најфреквентније стимулусе имају асоцијације на спортски клуб.

Лексема *четник*, за разлику од *партизана*, У *Једнотомнику* Матице српске садржи значења попут „а. члан добровољне нерегуларне војне организације у борби за национално ослобођење од турског ропства на Балкану", односно „б. припадник десно оријентисане српске националистичке политичке групације у бившој Југославији под вођством Косте Пећанца", тј. „в. припадник српских, монархистички, антикомунистички и првобитно антифашистички оријентисаних оружаних формација у Другом светком рату (1941–1945) под вођством генерала Драже Михаиловића". У *Шестотомнику* Матице српске, *четник*је „1. онај који војује у каквој оружаној чети", односно „2. ист. а. члан добровољне нерегуларне војне организације с националистичким циљем у борби за ослобођење од турског ропства на Балкану, комита.б. припадник

реакционарне и десно оријентисане политичке групације у бившој Југославији. в. припадник оружаних формација које су се за време НОБ-а борише на страни немачких и италијанских фашистичких окупатора. 3. заст. заповедник чете, четовођа". Такође, именица *четник* није део APCJ, а у OAPCJ срећу се реакције *четници* на стимулус *Равна гора* 91, *Србија* 3, *Срби, Турци* 2, *Французи, националиста, режим, српски* 1. Среће се реакција *четнички* на стимулус *војници* 2, *четнички покрет* на стимулус *Равна гора* 3, *четник* на стимулус *Равна гора* 31, *националиста* 4, *спољa, срдачни* 37. Занимљиво је да овај речник бележи реакцију *четник Милан* на стимулус *Равна гора*.

Да се закључити да дескриптивни речници обе лексеме описују као припаднике нерегуларних војних формација, с тим да *Шестотомник* наводи политичку десну оријентацију *четника*, а *Једнотомник* лексеми *партизан* приписује комунистичку оријентацију. Системски подаци упућују да ове лексеме нису стимулуси у APCJ, док су реакције у OAPCJ.

4.2. Анализа анкетних података

У овом истраживању целисходном показала се асоцијативна метода где се путем слободних асоцијација од испитаника тражила прва реч која им падне на памет на задати стимулус. Стимулусе су чиниле именице *партизани* и *четници*.

4.2.1. Анализа стимулуса „четници"

Упркос уџбеничкој литератури у којој је дуго преовладавао један историјски наратив, резултати указују на разноврсније представе у *наивној слици света* испитаника. Наиме, асоцијати на стимулус *четници* нису садржали стереотипе ни негативну маркираност. Формирано је асоцијативно поље од укупно десет асоцијата, при чему су у скалу укључене најфреквентније реакције, а у случајевима када оне не достижу укупан број од десет, скала је допуњена идиосинкратичним одговорима који су одабрани сходно редоследу којим су их испитаници наводили попуњавајући упитник. Хетерогеност одговора указује да код испитаника задати стимулус садржи богат појмовни слој значења лексеме *четници* у коме нема стереотипа. Њихов састав упућује да *језичку слику света* случајни узорак средњошколске популације формира на основу стечених знања и искуства из окружења.

Следећи графички приказ показује распоред првог асоцијативног поља са десет асоцијата на стимулус *четници* на основу фреквентности

хетерогених и идиосинкратичних одговора редоследом како су их наводили испитаници:

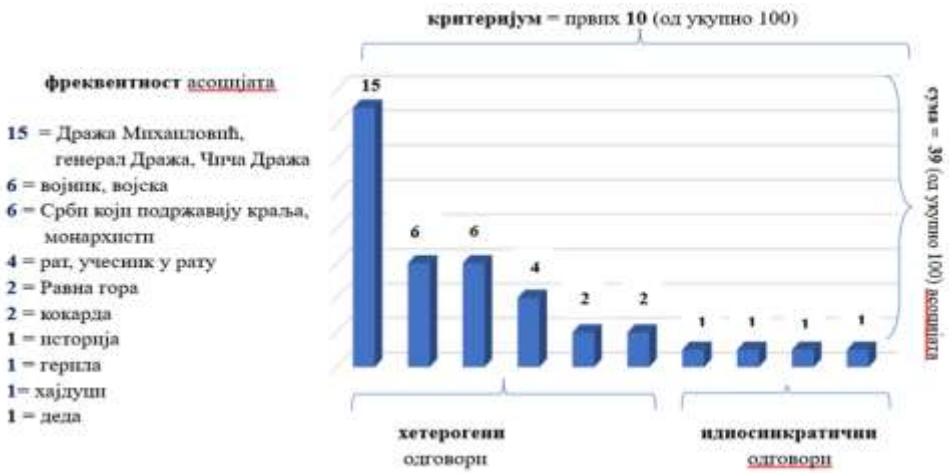

Приказ 1. Стимулус *четници* са фреквентним одговорима који скупа чине асоцијативно поље са 10 асоцијата

4.2.2. Анализа стимулуса „партизани"

За разлику од стимулуса *четници*, стимулус *партизани* садржао је стереотипе, па су одговори (иако не у категорији најфреквентнијих, већ идиосинкратичних одговора) указали на негативну маркираност и изразиту острашћеност код испитаника. Они су изразито негативно маркирали карактерне особине *партизана* иако о овој теми говоре са извесне временске дистанце. Асоцијати су садржали примере *лажов* (1), *кретен* (1), *дебил* (1), али и синтагме упркос упутству да реакција на окидач буде једна реч (*све лоше, све најгоре*). Лингвокултуролошки, занимљив је асоцијат *Дражa* (1) на задати стимулус имајући у виду да се асоцијат *Тито* није срео на стимулус *четници*. Да се закључити да су се последњих година у свести млађих генерација развиле предрасуде везано за термин *партизани*. Следећи графички приказ показује како су средњошколци у Београду распоредили првих десет најфреквентнијих асоцијата на задати стимулус у првом асоцијативном пољу и каква је структура тих асоцијата:

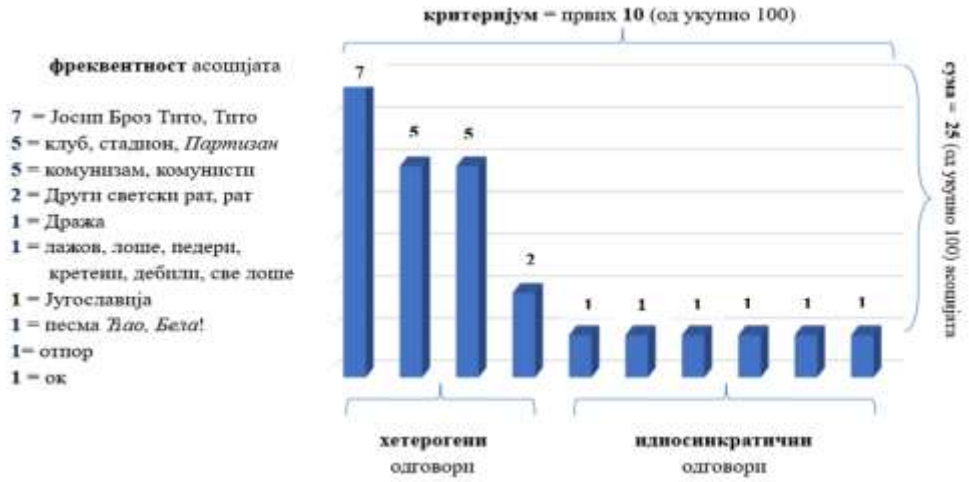

Приказ 2. Стимулус *партизани* са фреквентним одговорима који скупа чине асоцијативно поље са 10 асоцијата

4.2.3. Анализа семантичких компоненти појмова у циљу идентификовања стереотипа

Циљ истраживања био је и да се утврде кључне семантичке компоненте појмова *четници* и *партизани* како би се идентификовали стереотипи који их прате. Као одговор на питање шта чини суштину појма *партизани*, испитаници су, очекивано, навели хетерогене одговоре, који се из практичних разлога могу разврстати у две, односно три категорије. Издвајају се поједини најфреквентнији одговори у категорији *непознавање појма* и *опис*, а срећу се и одговори попут оних да *немају мишљење* (9) и *не знају* (9). Подједнак број имали су позитивни и негативни одговори у категорији *описа*. Наведено је да су *партизани борци за слободу, група која се организовано борила за слободу, антифашистички покрет* (7), *симбол отпора и поретка* (2),*група људи која је за власт* (2), али и да су *издајице, лудаци, мрзим их, приглупи, уништили Србију* (7) показујући изразиту стереотипност и негативну емоционалну обојеност. У категорији *непознавања појма*, нашли су се одговори *клуб* (2) и *Хрвати* (1), а најмање фреквентни били су одговори у категорији *описа*, где су до изражаја дошле дефиниције прожете знањем из историје попут оних да су *партизани Југословени који су били против краља* (1), *везани за историју* (1) и др. али и *борци за равноправност радника и пролетера* (1).

Највише одговора у категорији *непознавања појма* средњошколци су доделили одговору на питање шта чини суштину *четника*. Тако су навели одговоре *Не знам. / Не занима ме историја. / Немам мишљење*. (11) и показали

да млађој генерацији култура сећања није толико важна. Према оном што истраживање показује, став о *четницима* формиран је на основу доступних информација, па отуда одговори који не садрже стереотипе попут *монархисти, за краља, покрет за обнову краљевине* (6), *бранили Србију, Срби* (4). У категорији позитивног става *описа четници* су и *припадници војне силе, наоружаних снага* (3), *Борили су се у четама* (2)*, предвођени Дражом.* (2), а ту су, такође, *борба за власт* (1), *храброст* и *патриоте* (1) и слично. Занимљиво је да су се нашле и омисије (2), које могу бити тумачене чињеницом да средњошколцима ова тема није најомиљенија.

4.2.4. Анализа допуњених исказа као потврда ставова испитаника

Овај део упитника дао је сличан резултат, јер данашња тумачења овог периода имају утицај на формирање *језичке слике света* испитаника. Питање *Четници су били …* испитаници су допунили одговорима показавши да се слика о њима формирала и изградила више на основу позитивних, него на основу негативних карактеристика, попут *војници, војска, герилска војска, борбена јединица* (7), али и са стереотипом позитивног аксиолошког става: *храбри, племенити, хероји, патриоте, неправедно осуђени, снажни, интелигентни, пожртвовани* (5), *хајдуци, ратници* (3), као и *брадати, црвени* (2), *ОК* (2), *покрет људи* (2). С друге стране, било је одговора *Не знам*. (3), *и остали део историје* (2) али и омисија (4). Остатак одговора (51) чинили су аксиолошки синонимични ставови горенаведеним, док је само један испитаник дао стереотипан одговор негативно маркиран: *издајници* (1) показавши да је *језичка слика света* формирана за време Јосипа Броза Тита утицала на то, што потврђују и истраживања С. Цветковића (2008; 2011).

Питање *Партизани су били …* показало је хетероген став испитаника у коме благу предност има аксиолошки негативно обојен стереотип у вези са њима. Средњошколци су их видели као *кукавице, издајнике, уништитеље, нерегуларну силу* (5) наводећи да *За мене су фашисти.* (5), *Хрвати* (1) и сл. Међу малобројним позитивно обојеним стереотипима нашли су се одговори попут *храбри, пожртвовани, горштаци, ослободиоци* (4), *антифашисти* (2), *демократе* (1). Неутралне одговоре чинили су примери попут *Народноослободилачка војска, војска предвођена Титом* (2), *покрет људи* (2), *Исти као четници.* (1), *Били и остали део историје.* (1), а нашли су се и они који су показали непознавање појма, попут *навијачи Партизана* (2). Очекиваних одговора да *не знају* (4) какви су *партизани* било је мање него код питања у вези са *четницима*.

И део анкете у коме је испитаницима дато да допуне онако како сматрају да треба исказ *Ја мислим да су четници / партизани ...* дао је хетерогене одговоре и подељен став у вези са наведеним појмовима. Истраживање је показало да су *четници превише дуго гледани као лоши док је стварност била другачија*. (1), *неправедно осуђени* (2), *српски војници* (2) са више позитивних карактеристика него *партизани*. Они су *добри људи, моји преци, паметни, бољи од партизана, исправни, понос, најјачи, снажни, ослободиоци* (8), док је мањина рекла да су *лоши, националисти, губитници* (4) показујући негативно обојену стереотипност.

Трећу групу чинили су одговори *Не желим да улазим у политику*. (3), *Немам јасан став. Немам израђено мишљење*. (2), као и *Не свиђају ми се ни једни ни други*. (1). Очекивано највише одговора показало је да испитаници нису заинтересовани за ову тему и да *не знају* (10) шта би одговорили. Омисије (8) потврђују да код једног дела испитаника постоји незаинтересованост за ову тему.

Мишљење у вези са *партизанима* садржи сличне одговоре, с тим да су позитивни не тако бројни као у случају *четника*. Највише је било омисија (10), затим низ чине *људи за власт, победници, борци, пружали отпор, ослободиоци* (7), *Не знам. Не размишљам о томе*. (6). Негативно обојених стереотипа био је у примерима да су партизани *лоши, националисти, губитници, незадовољни* (4), *Јевреји, Хрвати* (2) и *Не свиђају ми се ни једни ни други*. (1). Један део испитаника *не жели да улази у политику*. (8), *немају јасно изграђен став* и *не размишљају о томе*. (9), а само је један испитаник навео да се слаже са њиховом идеологијом.

4.2.5. Анализа одговора у којима је придев са наведеним појмовима допуњен речју

Испитаницима су понуђени придеви *четнички, -чка, -чко* и *партизански, -ска, -ско* које је требало да допуне једном речју. У трагању за стереотипима највише је било хетерогених одговора у синтагматским асоцијацијама управљеним са атрибутом *четнички, -чка, -чко* у којима није било негативне маркираности па отуда, на пример, *покрет* (11), *војвода* (2), *капа* (2), *одред, логор, борба, слика, срце* (1) и слични одговори. Појавили су се и одговори *Не знам*. (3) и *омисије* (9), који се могу тумачити недовољном заинтересованошћу за тему и незнањем.

Придев *партизански, -ска, -ско* показао је сличну скалу одговора. Најфреквентније су биле омисије (8), затим *покрет* (7), па *Не знам*. (5). Низ даље чине *војска, војник, клуб* (3), *начин ратовања* (2), док су *коло, улица,*

титовка, *офанзива* (1) и други хетерогени одговори били без негативних ставова у вези са анализираним појмом.

Да се закључити да одговори испитаника углавном не садрже стереотипе. *Језичка слика света* указује да средњошколци културу сећања према *партизанима* и *четницима* виде као део историје која није у фокусу њихових интересовања.

4.3. Анализа корпусних података у вези са појмовима „четници" и „партизани"

Према корпусу *Јавни дискурс у Републици Србији*, доступном на *Clarin.si* користећи *NoSketch Engine*, више је примера употребе именице *четници*, него *партизани.* Тај однос је 3.029 : 2.924. Када је реч о колокацијама, колокат *четници* најфреквентнији је у споју са *усташе* (3.844), *снимак* (2.765), *Михаиловића* (2.709), *партизани* (2,488) и *Драже* (1.523). С друге стране, колокат *партизани* опадајућим низом чине следећи појмови: *убили* (6.536), *комунисти* (5.575), *напали* (3.906), *југословенски* (3.771), *снимак* (2.765), док су примери *ослободили* (2.240) и *четници* (2.507) нижег ранга у овом медијском корпусу.

Подаци показују колокабилност *четника* и *партизана*, док већу агилност приписују *партизанима* и уз њих везују глаголе *убити, напасти* и сл. док за *четнике* везују *усташе*, што је лингвокултуролошки занимљиво. Показало се да су медији више писали о *четницима* не квалификујући их негативно

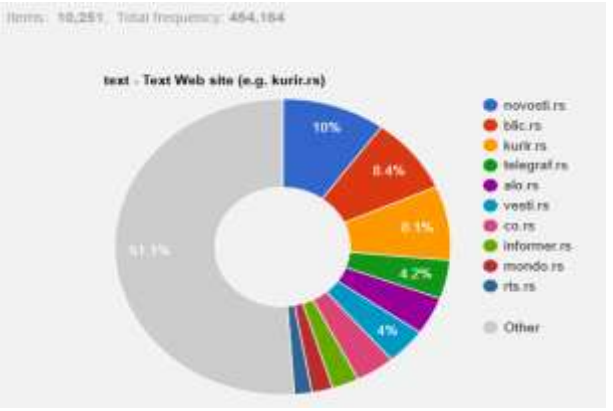

Приказ 3. Медијски сајтови ПДРС-а из којих су подаци у вези са *четницима* и *партизанима*

5. Резултати

Лингвокултуролошко истраживање у вези са именицама *четници* и *партизани* имало је за циљ да се дође до *језичке слике света* међу узоркованом средњошколском популацијом у Београду трагајући за стереотипима. Анализа, базирана делимично на методологији J. Бартмињског и Н. Д. Гољева, показала је следеће:

Обе именице део су дескриптивних речника Матица српске, али нису део APCJ, већ OAPCJ. Према спроведеном истраживању, није примећена упадљиво негативна маркираност која води ка стереотипима, што се може тумачити извесном дистанцом према историјским догађајима у Другом светском рату. Асоцијативни тест, спроведен међу случајним узорком једне гимназије у Београду, показује да углавном нема негативне маркираности, изузев стимулуса *партизани*, где су се појавили асоцијати *лажови* (1), *кретени* (1), *дебили* (1), *све лоше* (1), *све најгоре* (1).

Део упитника у ком се желело открити постоје ли стереотипи у вези са лексемама које су део овог истраживања тако што су испитаници допуњавали исказе износећи свој став, показао је да у случајно изабраном узорку од 100 средњошколаца у Београду *четници* и *партизани* нису довољно занимљиве речи, па отуда фреквентни одговори да *не знају* шта да кажу јер *нису размишљали* о тој теми. Ипак, збирно посматрано, стереотипе садржи лингвокултурема *партизани* око које је гравитирало неколико негативних стереотипа попут *издајице, лудаци, мрзим их, приглупи, уништилиСрбију (7), кукавице, издајници, уништитељи, нерегуларна сила, За мене су фашисти. (5), лоши, националисти, губитници, незадовољни (4), као и Јевреји, Хрвати (2).*

Поредећи резултате са корпусом *Јавни дискурс у Републици Србији*, дошло се до закључка да се оба појма често користе и да показују високу колокабилност, али да се примеру *четници* не додељују негативне колокације, док су у колокацијама уз именицу *партизани* доминирали глаголи и одреднице које упућују на динамичност и делатност ове групе.

6. Закључак

У овом лингвокултуролошком истраживању, култури сећања посветила се пажња из угла двеју именица које потенцијално садрже стереотипе имајући у виду историјски сплет околности који је *четницима* и *партизанима*, у зависности од идеологије, додељивао атрибуцију са позитивним, односно негативним особинама.

У истраживању пошло се од хипотезе да код узорковане групе средњошколаца у Београду нема стереотипа због утицаја глобализације и чињенице да је реч о њима удаљеном историјском периоду.

У истраживању, делимично је коришћена методологија Ј. Бартмињског и Н. Д. Гољева, дескриптивни и специјализовани асоцијативни речници српског језика, као и подаци прикупљени путем онлајн-упитника. Резултати су показали да се стереотипи углавном не појављују, а да се, у оним случајевима где су забележени, најчешће активирају уз појам *партизани*. Такође, стиче се утисак да *Јавни дискурс у Републици Србији* чешће повезује овај термин са представама о већој активности и динамици деловања.

Извори

Драгићевић, Р., Пипер, П., Стефановић, М. (2011). *Обратни асоцијативни речник српскога језика* (II део; од реакције ка стимулусу). Београд: Београдска књига, Службени гласник.

Пипер, П., Драгићевић, Р., Стефановић, М. (2005). *Асоцијативни речник српскога језика* (I део; од стимулуса ка реакцији). Београд: Београдска књига, Службени лист СЦГ, Филолошки факултет у Београду.

РМС: *Речник српскохрватскога књижевног језика*. Матица српска и Матица хрватска (I–III), Матица српска (IV–VI), Нови Сад – Загреб, 1967–1976.

РСЈ: *Речник српскога језика*. Матица српска, Нови Сад, 2011.

Литература

Ајдачић, Д. (2019). *О вредностима у српском језику*. Зборник етнолингвистичких радова, Београд: Алма.

Бартмињски, Ј. (2011). Језичка слика света, у: *Језик – слика – свет*. Етнолингвистичке студије, Београд: Слово славиа.

Боссова, Л. (2015). *Концептуальная картина мира как основа понимания смысла речевого произведения*. Автореф. дис., http://elib.altstu.ru/elib/books/Files/pa1999_1/pages/30/pap_30.html.

Bugarski, R. (2005). *Jezik i kultura*. Beograd: XX vek.

Девић, Н. (2019). *Партизански покрет у Србији 1941–1944*. Београд, докторска дисертација.

Драгићевић, Р. (2024). *Лексиколошка лингвокултурологија*. Нови Сад: Матица српска.

Ковачевић, Д. (2008). *20 српских подела (Срба на Србе)*. Београд: Новости, НИН.

Марјановић, Ј. (1963). *Устанак и народно-ослободилачки покрет у Србији 1941*. Београд: Одељење за историјске науке.

Маслова, А. (2001)**.** *Лингвокультурология*. Учебное пособие, Академия, Москва.

Стојановић, М. (2025). Прозодијско-лингвокултуролошка анализа двосложних именица италијанског порекла у српском језику. *Липар*, бр. 86, ФИЛУМ, Крагујевац, 9–29.

Стојановић, М. (2025). Двосложне именице шпанског прекла у српском језику – лингвокултуролошки и прозодијски приступ. *Узданица*, Универзитет у Крагујевцу, XXI/3, 111–128.

Стојановић, М. (2025). Прозодијско-лингвокултуролошки приступ двосложним именицама турског порекла у српском језику. *Прилози проучавању језика*, 55, Филозофски факултет у Н. Саду, 5–23.

Тимотијевић, М. (2022). *Митови новије српске историје*. Београд: Catena Mundi.

Тимотијевић, М. (2020).*Мисија „Халијард": ратна пропаганда, бомбардовање српских градова и евакуација савезничких авијатичара 1943–1944. године*. Београд: Службени гласник.

Тимотијевић, М. (2019).*Злато четника и партизана: деконструкција једног мита: финансије и отпор окупатору у Србији и Југославији 1941–1945*. Београд: Службени гласник.

Тимотијевић, М. (2019).*„Храбри" партизани и „зли" четници: студије о Србији у Другом светском рату (1941–1945).*Београд: Catena mundi.

Цветковић, С. (2011). *Преглед ухапшених и стрељаних од стране ОЗНЕ на територији Војводине до 20. Јуна 1945.* Историја XX, бр. 1, стр. 189–200.

Цветковић, С. (2008). *Политичка репресија у Србији и Југославији од 1944–1985.* Историја XX, бр. 2, стр. 299–343.

Цветковић, С. (2008). *Обрачун са социјалистима*. Историја XX, бр. 1, стр. 85–101.

THE ROLE OF REMEMBRANCE CULTURE IN THE COGNITIVE DEFINITION OF TWO LEXEMES WITH HISTORICALLY CONTRADICTORY ATTITUDES IN THE SERBIAN LANGUAGE

MILENA M. STOJANOVIĆ, UNIVERSITY OF BELGRADE, FACULTY OF PHILOLOGY, SERBIA

Summary

In this paper, two nouns that have had a strong historical and cultural impact on the Serbian linguocultural community have been analyzed from a cognitivist perspective, i.e., relying on J. Bartminski's and N. D. Golev's methodologies. From the systemic, survey, and textual data on the concepts of *četnici* (*Chetniks*) and *partizani* (*Partisans*), results were obtained that were described using qualitative and quantitative methods. Systemic data were drawn from dictionaries, such as the *One-Volume Dictionary of the Serbian Language* published by Matica, the *Six-Volume Dictionary of the Serbian Language* published by Matica, and the *Dictionary of Associations in the Serbian Language*.

Attention was paid to the meanings and derivational nests of the nouns. The research, based on a survey conducted among 100 high school students and their attitudes on the topic, can be repeated among university students for a comparative analysis of the results and to indicate the attitude of younger generations towards the remembrance culture. The surveyed subjects answered four questions about the essence of the words *Partisans* and *Chetniks*, completing statements to identify typical activities from which stereotypes might emerge, and expressing their opinions on *Partisans* and *Chetniks*. Textual data consisted of the analysis of the corpus *Public Discourse in the Republic of Serbia*, where written media were analyzed. Results showed that stereotypes regarding the mentioned lexemes are present in the consciousness of the Serbian language community, as a consequence of historical narratives presented in Serbia over the past decades. It was noticeable that high school students exhibited a certain distance toward the topic.
Keywords: linguoculturology, history, remembrance culture, stereotype, projected war

Nina Ilić[1]
Filozofski fakultet
Univerzitet u Novom Sadu
ORCID: 0000-0001-9887-5136

Jovana Marčeta[2]
Filozofski fakultet
Univerzitet u Novom Sadu
ORCID: 0000-0002-4222-1827

Kristina Pejković[3]
Filozofski fakultet
Univerzitet u Novom Sadu
ORCID: 0000-0002-1958-0995

811.163.41'27:316.64
https://doi.org/10.5281/zenodo.18836255
originalni naučni rad

POJMOVI *KULTURA SEĆANJA* I *KOLEKTIVNO NASILJE* U ASOCIJATIVNOM POLJU SRPSKOG JEZIKA: STRUKTURALNI, SOCIOLINGVISTIČKI I KOGNITIVNOLINGVISTIČKI PRISTUP[4]

U ovom radu predstavićemo sociolingvističku analizu pojmova kulture sećanja i kolektivnog nasilja na osnovu analize asocijativnih polja odgovarajućih leksema i naziva kojima se oni imenuju u srpskom jeziku. Cilj rada je bio da ispitamo koliko je kultura sećanja kao institucionalizovani i organizovani oblik kolektivnog sećanja i zvaničnih narativa oblikovala asocijacije mlađih i starijih generacija u vezi sa događajima kolektivnog nasilja. Asocijativno polje reči-stimulusa predstavlja sastavni deo jezičke slike sveta jednog naroda i odražava vrednosne stavove i kulturne stereotipe prisutne u svesti nosilaca određene

[1]nina.ilic@ff.uns.ac.rs
[2]jovana.marceta@ff.uns.ac.rs
[3]kristina.pejkovic@ff.uns.ac.rs
[4]Ovaj rad nastao je u okviru istraživanja koje finansira Ministarstvo nauke, tehnološkog razvoja i inovacija Republike Srbije prema Ugovoru broj 451-03-137/2025-03/ 200166, koji je sklopljen sa Filozofskim fakultetom Univerziteta u Novom Sadu.

kulture. Shodno tome, u radu smo primenile metod slobodnih diskretnih asocijacija koristeći onlajn Gugl upitnik, koji je popunilo 102 ispitanika. Strukturalna analiza asocijativnih odgovora na reči-stimuluse *sećanje*, *kultura sećanja*, *kolektivno nasilje* i *rat* ukazuje na nestabilnost zadatih pojmova u asocijativnom sistemu ispitanika, među kojima je najveća raspršenost prisutna upravo kod stimulusa *kultura sećanja*. Rezultati konceptualne analize asocijativnih odgovora pokazuju da je i grupisanje reakcija najrazuđenije upravo kod stimulusa *kultura sećanja,* dok trećina odgovora odražava nedovoljno poznavanje samog pojma, što ukazuje na neophodnost podizanja svesti o kulturi sećanja.
Ključne reči: kultura sećanja, kolektivno sećanje, kolektivno nasilje, jezička slika sveta, test verbalnih asocijacija, sociolingvistika

1. Teorijski uvod

Nije jednostavno definisati kulturu sećanja u naučnom smislu. Postoji mnogo različitih naučnih pristupa i definicija kulture sećanja. Definisanje ovog neologizma otežava prožetost vrednostima, normativnim i ideološkim okvirima i različitim interpretacijama prošlih događaja. I sama praksa kulture sećanja jeste upravo interpretacija prošlosti. Stoga, u ovom radu definisaćemo kulturu sećanja kao načine na koje pojedinci i društva kroz javni život putem vladinih institucija i nevladinih organizacija oblikuju, institucionalizuju, interpretiraju i prenose sećanje na određene događaje u prošlosti. U istorijskom smislu, kultura sećanja jeste nov fenomen čija primena se intenzivirala u poslednjih pedeset godina, te pojedini autori ovaj period nazivaju dobom komemoracija (Graves & Rechniewski 2010).

Važno je naglastiti da kultura sećanja i pojam kolektivnog sećanja nemaju istovetno značenje. Kolektivno sećanje predstavlja skup sećanja manje grupe ljudi ili celokupnih društava o određenim društvenim događajima koji su imali značajan uticaj na njihov život, poput ratova. Dakle, kolektivno sećanje predstavlja prošlost kakvu je pamte grupe ljudi, a ono često bude u suprotnosti sa istorijskim činjenicama (Roediger 2021). Osnovna razlika između kolektivnog sećanja i kulture sećanja jeste to što je kolektivno sećanje društveni proces, manje ili više spontan, dok kultura sećanja predstavlja društvenu praksu oblikovanja sećanja na prošlost.

Ovaj rad nije usmeren na klasične probleme i kontroverze o kojima istoričari raspravljaju u vezi sa kulturom sećanja, nego je fokusiran na sociolingvistički aspekt u vezi sa asocijacijama koje ljudi imaju na prošle događaje, a posebno one nasilne. I sama kultura sećanja popularizovana je u Evropi tek nakon Drugog svetskog rata i Holokausta, tako daje opravdano analizirati njenu asocijativnu povezanost sa pojmovima koji upućuju na različite

oblike kolektivnog nasilja. Pod kolektivnim nasiljem podrazumeva se nanošenje štete, povređivanje i/ili ubistvo grupe ljudi (Pejković i Nedeljković 2024; Zdravković i Pejković 2025). Ono se od individualnih slučajeva nasilja razlikuje prema broju aktera, budući da kolektivno nasilje ne vrši pojedinac, nego grupa koja usperava nasilje prema drugoj grupi, kao i prema javnosti odvijanja i određenom stepenu organizacije. Ukoliko manja grupa ljudi čini nasilje, može se okarakterisati kao grupa delinkvenata ili individualan slučaj nasilja (Imbusch 2003). Stoga, primeri kolektivnog nasilja jesu pobune, masovni nasilni protesti, revolucije, ratovi, građanski ratovi, terorizam, genocid itd. Dakle, kolektivno nasilje povezano je sa makrodruštvenim nivoom – institucijama, organizacijama i državnim aparatom (Malešević 2010).

2. Ciljevi istraživanja

U naučnim radovima kultura sećanja i kolektivno nasilje najčešće su ispitivani sa stanovišta brojnosti žrtava, traumatskim suočavanjem sa ovakvim događajima i različitim interpertacijama događaja u odnosu na uključene strane (Kevers et al. 2016). Međutim, u ovom radu analiziramo asocijativnu vezu između pojmova *kultura sećanja* i *kolektivno nasilje* u odgovorima ispitanika iz srpske lingvokulturalne zajednice. Rezulati će pokazati u kojoj meri se, u odgovorima prosečnih nosilaca srpskog jezika i kulture, sećanja na istorijske događaje dovode u vezu sa nasilnim kolektivnim događajima.

Opšti cilj rada jeste da ispitamo na koji način i u kojoj meri je kultura sećanja kao institucionalizovani i organizovani oblik kolektivnog sećanja i zvaničnih narativa oblikovala asocijacije pripadnika srpske lingvokulturalne zajednice u vezi sa događajima kolektivnog nasilja poput ratova, pogroma, međuetničkih sukoba, racija itd.

3. Metodologija

Asocijativno polje reči-stimulusa predstavlja sastavni deo jezičke slike sveta jednog naroda[5] i odražava vrednosne stavove i kulturne stereotipe prisutne u svesti nosilaca određene kulture.Verbalne asocijacije pružajumaterijal za

[5]Jezička slika sveta rekonstruiše se analizom raznovrsnog jezičkog materijala (leksičkog, tekstualnog, asocijativnog, eksperimentalnog, analizom asocijativnih polja, konceptualnih metafora, frazema, poslovica itd.) i predstavlja način na koji zajednica doživljava, razume i oblikuje stvarnost. Ovaj pogled na svet je uslovljen društvenim, kulturnim i istorijskim činiocima, što je sistematski razrađeno u lublinskoj etnolingvističkoj školi (Bartmiński 2009).

rekonstruisanje jednog fragmenta uobičajene jezičke slike sveta savremenih govornika datog jezika (Stefanović 2012; Ristić i Lazić Konjik 2020; Marčeta 2023; 2025). Pod uticajem društvenih i kulturnih promena, jezička slika sveta se menja, što dolazi do izražaja u promenama asocijativnih odgovora kroz različita vremenska razdoblja i među generacijskim grupama ispitanika (Ristić i Lazić Konjik 2022; Ristić i Lazić Konjik 2024).

Kultura sećanja oblikuje kolektivno sećanje i povezana je sa identitetom jednog naroda, baš kao i reakcije na reči-stimuluse, koje nam pružaju uvid u način na koji se kolektivno poimanje stvarnosti ogleda u značenju reči. Shodno tome, u ovom radu primenile smo metod slobodnih diskretnih asocijacija, pod kojim se podrazumeva da učesnici u asocijativnom eksperimentu na zadatu reč-stimulus uzvrate samo jednom reakcijom koje se najpre sete, pri čemu nema ograničenja u izboru leksike koja može da bude odgovor na reč-stimulus.

Za potrebe istraživanja, izabrale smo sledeće reči-stimuluse: *kultura sećanja, sećanje, kolektivno nasilje* i *rat,* kako bismo ustanovile način na koji srpska lingvokulturna zajednica konceptualizuje ove pojmove u skladu sa svojim vrednosnim stavovima i kulturnim stereotipima i ujedno ispitale način na koji se ovi sociološki termini ogledaju u naivnoj jezičkoj slici sveta.

3.1. Instrument i ispitanici

Kako bismo ispitale asocijacije na zadate pojmove, u istraživanju je upotrebljen test verbalnih asocijacija koristeći onlajn Gugl upitnik (engl. *Google Forms*). Osim izabranih testiranih stimulusa, uvrstile smo i četiri neutralna. Stimulusi su prikazani sledećim redosledom: *prijateljstvo*, *sećanje*, *porodica*, *kultura sećanja*, *muzej*, *kolektivno nasilje*, *putovanje*, *rat*.[6] Ispitanici su imali vremensko ograničenje od deset sekundi za svaku asocijaciju, a u istraživanju je učestvovalo 102 ispitanika od kojih odgovori pet ispitanika nisu mogli da budu uzeti u obzir s obzirom na činjenicu da njihov maternji jezik nije srpski.

Raznovrsnost odgovora može zavisiti od vrste i gramatičkog oblika stimulusa, kao i od uzrasta, pola i obrazovnog nivoa ispitanika. Odrasli češće daju paradigmatske (npr. *ljubav* kao reakcija na *porodicu*), a deca sintagmatske odgovore (npr. *moja* kao reakcija na *porodicu*) (De La Haye 2003: 111).[7] Studenti

[6]Ispitanicima je data sledeća instrukcija: „Molimo Vas da za svaki od navedenih pojmova napišete prvu reč (asocijaciju) na koju pomislite. Za svaku reč imate na raspolaganju najviše 10 sekundi!"

[7]Sintagmatske reakcije nalaze se u sintagmatskom odnosu sa stimulusom, dok paradigmatske pripadaju istoj sintaksičkoj kategoriji, odnosno vrsti reči kao reč-stimulus.

i učenici češće biraju koordinirane asocijacije i reakcije po suprotnosti, dok stariji ispitanici daju sinonime (Dragićević 2010: 115).

Nešto više od tri četvrtine naših ispitanika činile su osobe ženskog pola, dok je gotovo polovina ispitanika pripadala srednjoj generaciji. Druga po brojnosti bila je najmlađa grupa ispitanika, dok su ispitanici iz najstarije generacije činili manjinu učesnika u ovom istraživanju (Slika 1).[8]

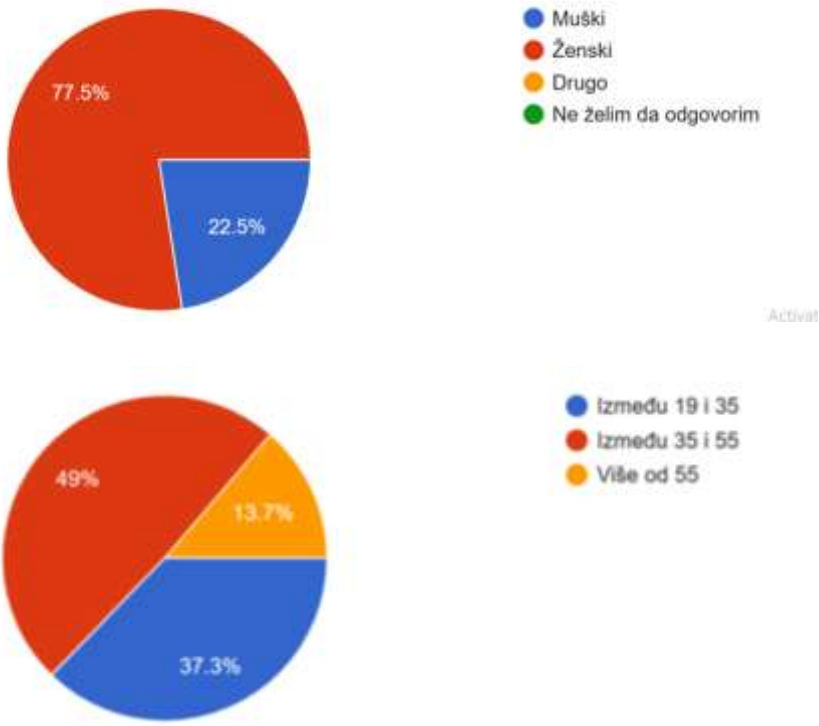

Slika 1. Polna i starosna struktura ispitanika

4. Analiza korpusa

Materijal je analiziran kombinovanjem dva metodološka pristupa: strukturalnog i konceptualnog. Strukture četiri asocijativna polja reči-stimulusa rekonstruisane su na osnovu učestalosti asocijativnih odgovora koje su dali ispitanici, nakon čega su odgovori klasifikovani shodno konceptima koje

[8]Razlike u asocijativnim odgovorima ispitanika različitih uzrasnih grupa ovde će biti samo pomenute, dok će detaljna analiza biti predmet posebnog rada.

označavaju, što nam je pružilo uvid u način na koji se u naivnoj slici sveta oblikuje i vrednuje predstava o *kulturi sećanja*.

4.1. Stimulus *kultura sećanja*

Analiza korpusa pokazuje da su ispitanici dali čak 62 različita odgovora, od kojih je 51 reakcija idiosinkratična. Idiosinkratične odgovore dalo je čak 53% ispitanika. Primarni odgovor[9]*Istorija* (9) zastupljen je sa 9.3% i čini centar asocijativnog polja.Bliža periferija uključuje reakcije: *Prošlost* 4, *Prošlost koja se ne sme zaboraviti* 1, *Zajednička proslost* 1, *Pominjanje prošlosti* 1 (7); *Rat* 4, *Ratovi* 2(6); *Tradicija* (6).Dalju periferiju grade odgovori: *Ništa* (4); *Lepo* 3, *Lepota* 1 (4); *Ne znam* (3), dok krajnju periferuju čine reakcije: *Spomenik* (2); *Novi Sad* (2); *Da* (2)[10]; *Uspomene* (2), kao i idiosinkratični odgovori.[11]

Raznovrsnost asocijacija koje su dali učesnici u anketi pokazuje veliku raspršenost asocijativnog polja reči-stimulusa *kultura sećanja*, odnosno ukazuje na nestabilnost ovog pojma u asocijativnom sistemu ispitanika uslovljenu nedostatkom bliske semantičke veze između stimulusa i odgovora.[12]

Analiza korpusa pokazuje da najveći broj reakcija čine jednočlane leksičke jedinice, pre svega imenice, dok se u manjoj meri javljaju višečlane jedinice, poput sintagmi i rečenica (npr. *Drage ličnosti*; *ne zaboravi ljude koji su bili uz tebe u teškim trenucima*).

Zanimljivo je da kod pripadnika najmlađe generacije najfrekventnija reakcija nije *istorija*, nego *rat6*, pri čemu je ova, treća po učestalosti asocijacija u celokupnom uzorku, zabeležena isključivo kod ispitanika ove starosne grupe. Sličan obrazac uočava se i kod reakcije *tradicija*, koja je izraženija kod mlađe u odnosu na srednju i stariju generaciju. S druge strane, asocijacija *lepo/lepota* najzastupljenija je među pripadnicima najstarije grupe i u potpunosti izostaje kod najmlađih ispitanika. Ovi podaci pokazuju da upravo pripadnici najmlađe

[9]Pod primarnim odgovorom podrazumevamo najzastupljeniju reakciju ispitanika (De la Haye 2003).

[10]Odgovori *da* i *ne* javili su se kao reakcije na reči-stimuluse kod dva ispitanika (kao odgovor na sve stimuluse kod jednog ispitanika, dok kod drugog to nije bio slučaj). Iako je moguće da ispitanik koji je imao samo ove reakcije nije u potpunosti razumeo instrukcije, odlučile smo da uvrstimo ove odgovore u analizu jer ipak označavaju pozitivan ili negativan stav prema zadatim pojmovima, a i mogu se tumačiti kao dijalog između ispitivača i ispitanika (Stefanović 2012).

[11]Idiosinkratični odgovori navode se i razmatraju u okviru odgovarajućih tematskih grupa.

[12]Struktura asocijativnog polja reči-stimulusa *kultura sećanja* prikazana je na Slici 3.

generacije *kulturu sećanja* povezuju sa sećanjem na ratno nasilje i tradicijom kao načinom njenog prenošenja i očuvanja.

4.1.1. Tematski koncepti

Asocijativni odgovori na stimulus *kultura sećanja* svrstani su u osam konceptualnih polja: *Prošlost; (Kolektivno) nasilje i trauma; Individualno iskustvo / stavovi ispitanika; Neznanje / neodređeni odgovori; Oblikovanje identiteta kroz prošlost i budućnost; Pozitivne asocijacije; Institucionalizovani oblici kolektivnog pamćenja; Geografski kontekst.* Zastupljenost koncepata prikazana je na Slici 2.

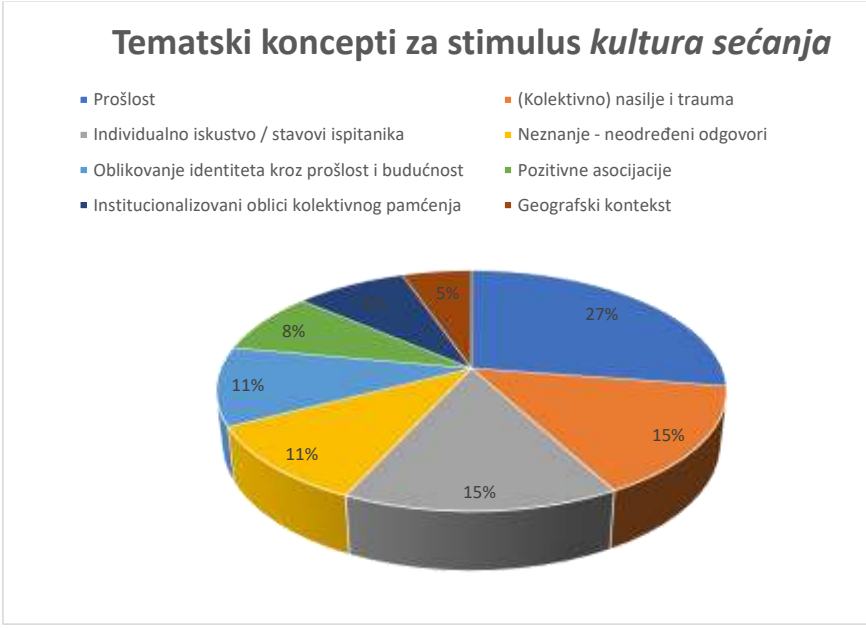

Slika 2. Tematski koncepti za stimulus *kultura sećanja*

Prošlost

U ovu grupu uvrstile smo odgovore koji se odnose na prošlost, istoriju i lični doživljaj prošlih vremena. Direktna označavanja prošlosti uključuju odgovore: *istorija* (9), *prošlost* (4), *prošlost koja se ne sme zaboraviti*, *zajednička prošlost* i *pominjanje prošlosti*. Reakcija *tradicija* (6) naglašava prenošenje običaja i kulturnog nasleđa, dok emocionalni aspekt izražavaju odgovori: *uspomene* (2), *detinjstvo* i *nostalgija*.

U okviru ove grupe uočavamo najveću zastupljenost odgovora (26), kao i najmanji broj idiosinkratičnih reakcija (2), što pokazuje da ispitanici u velikoj meri dele slične asocijacije kada je reč o prošlosti kao delu kolektivnog iskustva.

(Kolektivno) nasilje i trauma

Asocijativni odgovori ove grupe obuhvataju pojmove povezane sa masovnim i organizovanim nasiljem, poput *genocida* i *racije*, kao i reakciju *rat / ratovi* (6), koja upućuje na oblik kolektivnog nasilja u kojem država ili druge društvene grupe organizovano koriste oružje i fizičku silu. Kao konkretne primere kolektivnog nasilja ispitanici navode istorijske događaje i mesta: *Drugi sv. rat, Jasenovac, Srebrenica* i *Holokaust*.

Osim toga, u ovu grupu uvrstile smo i reakcije koje se odnose na nasilje u širem smislu i njegove posledice, kao što su *trauma* i *zločin*.

Individualno iskustvo / stavovi ispitanika

Pojedini idiosinkratični odgovori zasnovani su na individualnom iskustvu ispitanika i pokazuju manje očiglednu vezu sa stimulusom: *drage ličnosti, ne zaboravi ljude koji su bili uz tebe u teškim trenucima, bašta, jesen, park, struktura*. Neki od odgovora iskazuju aksiološki aspekt, odnosno vrednosne stavove ispitanika prema posmatranom pojmu, uključujući i asocijacije koje upućuju na aktuelne događaje: *manipulacija, amnezija, percepcija, Marija Vasić, misao, misaonost*.

Asocijativni eksperimenti predstavljaju neku vrstu dijaloga između ispitivača i učesnika u eksperimentu. Shodno tome, u analiziranom korpusu izdvaja se i reakcija-odgovor *Da* (2).

Neznanje / neodređeni odgovori

U okviru korpusa zapažena je jedna omisija na zadati stimulus, dok je nekolicina ispitanika dala odgovore koji ukazuju na nepoznavanje pojma, uključujući reakcije: *ne znam* (3)*, ništa* (4), *nejasno, konfuzija* i *nepoznato*.

Oblikovanje identiteta kroz prošlost i budućnost

Odgovori kao što su *kultura, poštovanje* i *identitet* ukazuju na aspekte *kulture sećanja* koji kroz odnos prema prošlosti oblikuju identitet usmeravajući ga prema budućnosti i istovremeno pružajući osnovu za prevenciju sličnih događaja sa negativnim posledicama po društvo, što se jasno vidi iz odgovora:*odgovornost, pažnja*.

Među dobijenim odgovorima izdvajaju se i reakcije koje ukazuju na važnost ovog pojma u svesti pripadnika srpske lingvokulturalne zajednice: *značaj* i *neophodna*. Kultura sećanja obuhvata sve oblike javnog sećanja kroz koje društva reflektuju, reinterpretiraju i prenose prošle događaje. Shodno tome, pojedini odgovori naglašavaju važnost očuvanja sećanja na prošle događaje: *nezaborav* i

pamćenje[13], istovremeno otvarajući mogućnost za okretanje ka budućnosti reflektovano kroz odgovor *zaborav*.

Premda su reakcije u ovoj grupi idiosinkratične i odražavaju lične asocijacije ispitanika, upravo kroz njih se ističe značaj konceptualne klasifikacije. Grupisanjem pojedinačnih odgovora, koji se na prvi pogled mogu činiti nepovezanim, stiče se uvid u semantičke i konceptualne sličnosti, čime se omogućava da se prepoznaju zajednički obrasci u percepciji i vrednovanju ključnih aspekata kulture sećanja.

Pozitivne asocijacije

Premda su reakcije ispitanika na stimulus *kultura sećanja* očekivano vezane za prošlost i kolektivna stradanja, u našem korpusu pronalazimo i pozitivne asocijacije poput *lepo* / *lepota (4), radost, dobro, sloboda* i *bogatstvo*. Ovi odgovori mogu da budu posledica ograničenog razumevanja značenja posmatranog stimulusa, ali i rezultat doživljavanja ovog pojma kroz pozitivne aspekte zajedničkog iskustva koji oblikuju kolektivni identitet.

Institucionalizovani oblici kolektivnog pamćenja

Pojedini odgovori ispitanika odnose se na *kulturu sećanja* shvaćenu kao institucionalizovanu formu kolektivnog pamćenja koja se prenosi i čuva kroz različite oblike materijalne i nematerijalne baštine, što je jedan od elemenata višeslojne strukture ovog pojma: *spomenik* (2)*, muzej, kulturni centar, fotografije, slike/uspomene/priče, obrazovanje, praznici*.

Geografski kontekst

U ovu grupu uvrstile smo odgovore koji se odnose na geografske pojmove: *Novi Sad (2), Balkan, Srbija* i *Sarajevo*[14]. Ove reakcije pokazuju da ispitanici povezuju *kulturu sećanja* sa mestima koja za njih imaju važna kulturna i istorijska značenja.

4.2. Stimulus *sećanje*

Najzastupljeniji odgovor učesnika jeste reakcija *detinjstvo / lepe uspomene na detinjstvo* (15.5%).

[13]Reakciju *Prošlost koja se ne sme zaboraviti*, kojom se takođe ističe značaj očuvanja sećanja na prošle događaje, uvrstile smo u grupu odgovora koji se odnose na koncept *Prošlosti.*

[14]Kao što primećuje anonimni recenzent, Sarajevo bi moglo biti kategorisano i kao trauma. Ipak, odlučile smo da sve oblasti i gradove uvrstimo u tematsko polje *Geografski kontekst*,osim mesta koja su prvenstveno poznata po kolektivnom nasilju koje je u njima izvršeno, poput Jasenovca i Srebrenice.

Učesnici asocijativnog eksperimenta dali su 43 različita odgovora, od kojih 30 predstavljaju idiosinkratične reakcije, koje je dalo 31% ispitanika. Najzastupljeniji odgovor *Detinjstvo* (14), kao i reakcija *Uspomene* 10, *Uspomena* 3, *Uspomene, lepe* 1, *Lepe uspomene na detinjstvo* 1 (15)čine centar asocijativnog polja.Bliža periferija sastoji se od reakcija: *Prošlost* 9*, Nešto što se dogodilo u prošlosti* 1 (10)*; Lepo* 4, *Lepota* 3 (7), dok krajnju periferuju čine reakcije: *Memorija* (3); *Mama* (3); *Ljubav* (2); *More* (2); *Nostalgija* (2); *Porodica* (2); *Emocija* 1, *Emocije* 1 (2); *San* 1, *Snovi* 1 (2); *Seta* (2), kao i idiosinkratični odgovori.

Zapažamo nešto drugačiju raspodelu asocijativnih odgovora u odnosu na asocijativno polje stimulusa *kultura sećanja* uslovljenu višom frekvencijom primarnog odgovora koja dovodi do izvesnih razlika u strukturama asocijativnih polja ova dva stimulusa (Slika 3 i Slika 4). Asocijativno polje reči-stimulusa *sećanje* pokazuje manji broj različitih odgovora i idiosinkratičnih reakcija, sa dva jasnije istaknuta centra ukazujući na donekle veću stabilnost ovog pojma u asocijativnom sistemu ispitanika u odnosu na pojam *kultura sećanja*. Manja zastupljenost idiosinkratičnih odgovora može biti neočekivana s obzirom na to da se moglo pretpostaviti da će *sećanje*, kao širi pojam,u većoj meri da izazove reakcije zasnovane na individualnom doživljaju, odnosno da generiše veći broj pojedinačnih reakcija.

Strukture asocijativnih polja reči-stimulusa *kultura sećanja* i *sećanje* rekonstruisane su na osnovu učestalosti odgovora i broja odgovora sa istom frekvencijom i prikazane na Slikama 3) i 4). Frekvencija odgovora predstavljena je položajem duž horizontalne ose, dok je broj različitih odgovora sa istom frekvencijom izražen dužinom luka.

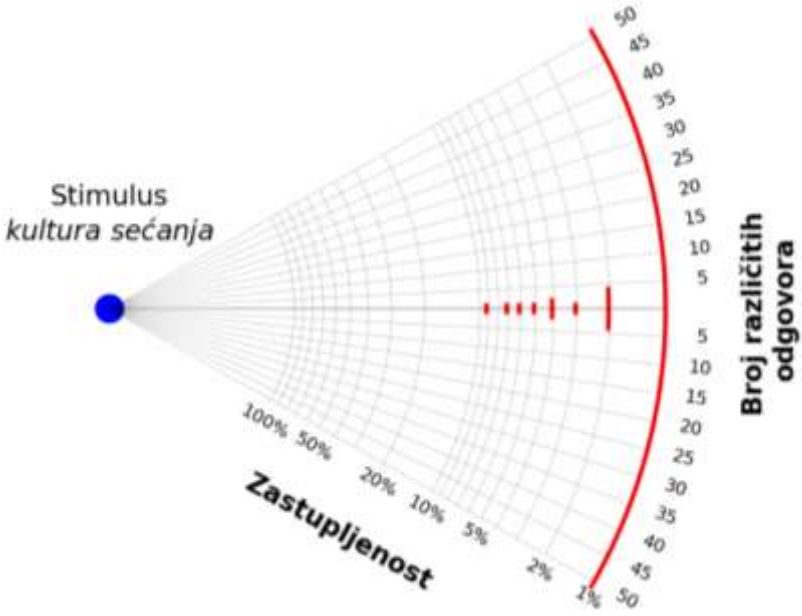

Slika 3. Struktura asocijativnog polja stimulusa *kultura sećanja*

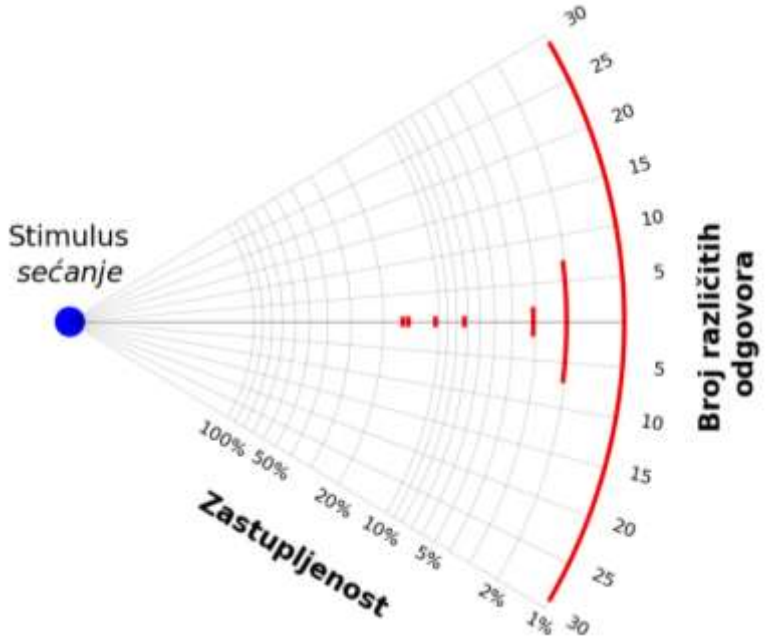

Slika 4. Struktura asocijativnog polja stimulusa *sećanje*

Ubedljivo najveći broj korpusa čine imenice, što pokazuje da imenice-stimulusi najčešće izazivaju paradigmatske asocijacije.

4.2.1. Tematski koncepti

Asocijativni odgovori na stimulus *sećanje* svrstani su u šest konceptualnih polja: *Prošli period života i uspomene; Individualno iskustvo ispitanika / stavovi ispitanika; Pozitivne asocijacije; Kognitivno-emocionalni procesi; Porodica; Negativne asocijacije*. Zastupljenost koncepata prikazana je na Slici 5.

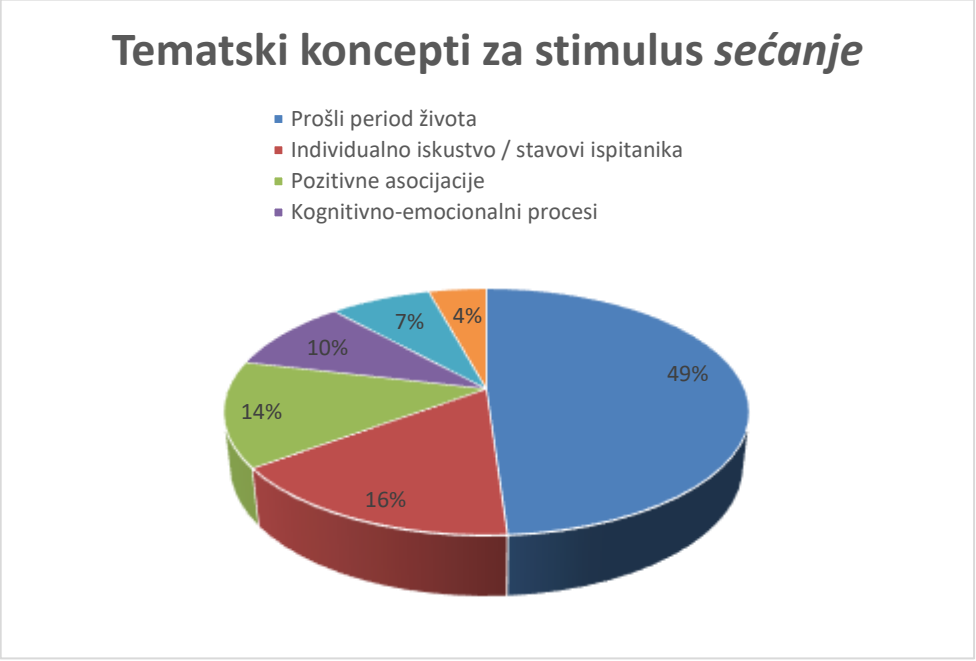

Slika 5. Tematski koncepti za stimulus *sećanje*

Prošli period života

Polovina ukupnog korpusa odnosi se na prošli period života, što potvrđuje očekivanu asocijativnu povezanost pojma *sećanje* sa prošlim događajima i iskustvima. U ovu grupu uvrstile smo odgovore koji upućuju na ranije životne periode: *detinjstvo* (14), *mladost*, *osnovna škola; prošlost*, *nešto što se dogodilo u prošlosti* (10). Zabeležen je i odgovor *istorija*, koji upućuje na širi kontekst sećanja koje se beleži, prenosi i čuva u kolektivnom pamćenju na određene događaje.

Za razliku od pojmova koji označavaju vremenski aspekt prošlosti, emotivan doživljaj prošlosti ogleda se u asocijativnim odgovorima: *uspomena / uspomene*; *uspomene, lepe; lepe uspomene na detinjstvo* (15), *nostalgija* (2), *seta* (2).

Individualno iskustvo / stavovi ispitanika

Pojedini asocijativni odgovori povezuju pojam *sećanja* sa različitim ličnim doživljajima i vrednosnim stavovima (npr. *život, iskustvo, istina*). Za razliku od konkretnih asocijacija koje pronalazimo u okviru odgovora na stimulus *kultura sećanja* (npr. *Srbija, Novi Sad*), kao reakcije na stimulus *sećanje* pojavljuju se isključivo opšti pojmovi koji se odnose na prirodu i okruženje: *more* (2), *reka* i *selo*. Asocijativni odgovor *slike* povezuje sećanje sa vizuelnim prikazima koji evociraju uspomene, dok *miris*, kao olfaktorna asocijacija, ukazuje na to da čulo mirisa može da probudi specifične uspomene iz prošlosti. Odgovor *putovanja* upućuje na događaje koji ostavljaju trajan trag u sećanju, dok reakcija *trenutak* ističe da se prošla iskustva, iako dugotrajna, mogu doživeti i kao sažeti fragmenti.

Jedan ispitanik je povezao odgovor *Remark* sa sećanjima, verovatno ukazujući na to kako autor razrađuje ovaj pojam u delima u kojima piše o iskustvima vojnika iz Prvog svetskog rata, dok je drugi učesnik u anketi sećanje povezao sa *memoarima* kao formom koja beleži lična sećanja i uspomene o prošlim događajima opisujući istorijska, društvena i politička događanja.

U okviru posmatranog korpusa izdvaja se i jedna reakcija-odgovor: *Da*, dok pojedini idiosinkratični odgovori pokazuju manje očiglednu vezu sa stimulusom: reakcija *većanje*[15], i metaforičan odgovor *smešna lupa*, koji se može dovesti u vezu sa stihom „Sećanje je smešna lupa koja sitne stvari uveličava" iz pesme *Poslednja nevesta* Đorđa Balaševića.

Jedan ispitanik dao je odgovor *kultura*, koji premda je idiosinkratičan, ukazuje na to da se sećanje doživljava kao deo kolektivnog identiteta, što upućuje na to da je asocijacija bila usmerena ka sintagmi *kultura sećanja*.

Pozitivne asocijacije

Stimulus *sećanje* u većoj meri izaziva pozitivne asocijacije. Tako, na primer, ispitanici povezuju ovaj stimulus sa prijatnim osećajima poput *topline* i *prijatnosti* i emocijama kao što su *ljubav* (2) i *sreća*. Osim toga, korpus sadrži i odgovore koji upućuju na pozitivan estetski i vrednosni aspekt sećanja: *lepo* / *lepota* (7) i *dobro*.

[15]Odgovor *većanje* verovatno proizlazi iz fonetske sličnosti sa rečju *sećanje*, mada može da upućuje i na čin razmatranja i preispitivanja prošlih događaja zabeleženih u sećanju.

Kognitivno-emocionalni procesi

U okviru ove grupe izdvajaju se odgovori koji upućuju na mehanizme pamćenja i mentalne aktivnosti, kao što su *memorija* (3) i *mozak*, koji odražavaju funkciju mišljenja i čuvanja informacija.

Odgovor *emocija* / *emocije* (2) izražava afektivnu stranu *sećanja* naglašavajući da proces pamćenja ima i emotivnu dimenziju.

Posebnu podgrupu čine asocijacije *san / snovi* (2) i *potisnuto,* koje upućuju na podsvesne ili nesvesne aspekte sećanja.

Porodica

Asocijativni odgovori ove grupe obuhvataju reakciju *porodica* (2) i kohiponime *mama* (3) i *baka* (2) koji se odnose na članove porodice. Pored ovih reakcija, zabeležen je i idiosinkratičan odgovor *bliski ljudi*, koji se semantički nadovezuje na pomenute lekseme. Ovaj odgovor ne mora da se odnosi isključivo na članove porodice, ali se često povezuje sa njima, jer izražava prisnost i povezanost svojstvenu porodičnim odnosima.

Negativne asocijacije

Kod pojedinih ispitanika stimulus *sećanje* izaziva asocijacije na negativne osećaje poput *boli* ili vrednosno negativne procene izražene odgovorom *loše*. Takođe, zabeležene su asocijacije koje se odnose na konkretne događaje, poput *rata* i *holokausta*.

4.3. Stimulus *kolektivno nasilje*

Ispitanici su dali 55 različitih odgovora od kojih je 36 reakcija idiosinkratično. Najfrekveniji odgovori su *Rat* (9)sa 9.3% prisutnosti u korpusu, zatim *Užas* 7*, Užasno* 1(8)sa 8.2% i *Bes* (6)sa 6.2%.Najzastupljeniji odgovor *Rat* (9) predstavlja najočigledniji, prototipičan primer kolektivnog nasilja i čini centar asocijativnog polja.Bliža periferija uključuje reakcije koje upućuju na negativan opis zadatog pojma i njegovo poistovećivanje sa negativnim emocijama: *Užas* 7, *Užasno* 1(8); *Bes* (6).Dalju periferiju grade odgovori: *Srbija* 2, *Srbija danas* 1(3)*; Genocid* (3)*; Zločin* 3, *Zločin od strane grupe više ljudi* 1(4)*; Loše* 2, *Lose stvari* 1(3)*; Škola* (3)dok krajnju periferuju čine reakcije: *Strah* (2)*; Porodica* (2)*; Vučić* (2)*; Zlo* (2); *Svest* 1, *Niska svest* 1(2)*; Ne* 1, *Veliko ne* 1(2)*; SNS* (2)*; Agresija* (2)*; Protest* 1, *Protesti* 1(2)*; Anarhija* (2)*; Politika* 1*, Tužna realnost politike* 1(2), kao i idiosinkratični odgovori.

4.3.1. Tematski koncepti

Najfrekventniji odgovori zapravo upućuju na kategorije u koje smo razvrstali reakcije naših ispitanika, naime *Oblike nasilja* i *Opisivanje*. Osim ove

dve kategorije, odgovori su razvrstani i u grupu koja se odnosi na *Upravljanje državom*, zatim *Institucije i mesta sprovođenja nasilja*, a dati su i odgovori koji su klasifikovani kao *Individualno iskustvo ispitanika*, što ukupno čini pet konceptualnih polja, prikazanih na Slici 6.

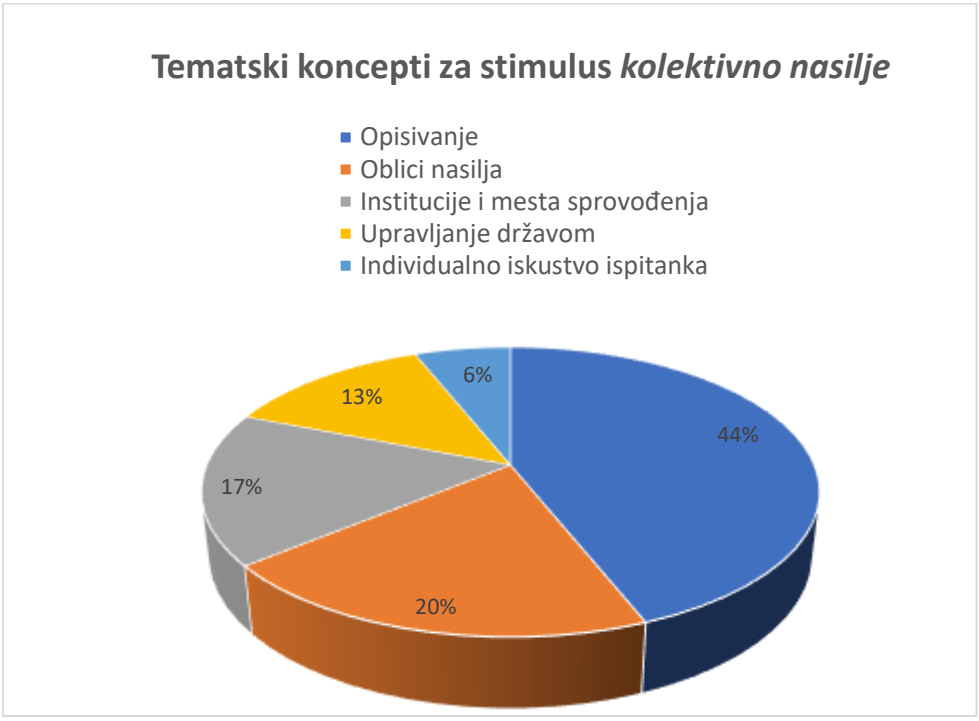

Slika 6. Tematski koncepti za stimulus *kolektivno nasilje*

Opisivanje

U prvoj grupi uočavamo najveću zastupljenost odgovora (43), od čega je 41 imenica i 2 prideva. Sve imenice i pridevi imaju negativno značenje i tiču se ili direktnog opisa kolektivnog nasilja („kolektivno nasilje je...") *katastrofa, brutalnost, haos, histerija masa, netrpeljivost, horor, rulja, pakao, svađa, ogroman problem društva, agresija* (2), *nemir*, *crnilo*, *zlo* (2)*, loše (stvari)* (3), *zločin (od strane više ljudi)* (4) ili emocija koje kolektivno nasilje uzrokuje *bol*, *tuga*, *strah(-šno)* (3)*, užas(no)* (8), *bes* (6). Interesantan je odgovor *sadašnjost,* koji sam po sebi nema negativno značenje, ali zapravo upućuje na uverenje ovog ispitanika da je kolektivno nasilje sveprisutno.

Oblici nasilja

U drugu kategoriju smo uvrstile sve odgovore koji predstavljaju različite oblike nasilja: *femicid*, *silovanje*, *represija*, *mobing*, *ubistvo*, *genocid* (3), *pobuna*,

rat (9), *revolucija*. Međutim, oslanjajući se na sociološku definiciju koja navodi da je kolektivno nasilje nasilje od strane jedne grupe usmereno ka pojedincu, grupi ili državi, samo polovinu ovih primera bismo sa sigurnošću mogli da uvrstimo u kolektivno nasilje – *represija, genocid, pobuna, rat, revolucija*. Preostale zločine poput *silovanja* ili *ubistva* sprovode pojedinci (ili manje grupe), ali kako oni predstavaljaju sastavni deo rata, jasno je zašto su se našli među reakcijama na zadati stimulus. Ostaje nejasno zašto se pojam *mobing* javio kao asocijacija jednog ispitanika – moguće je da je termin *kolektivno* doveden u vezu sa masovnošću zločina.

Institucije i mesta sprovođenja

Odgovori u ovoj kategoriji uključuju opšte i vlastite imenice koje najverovatnije označavaju moguća mesta sprovođenja kolektivnog nasilja. Među njima se javljaju insitucije kao što su *zatvor, škola* (3)*, država, porodica* (2)što dalje implicira da se kolektivno nasilje može sprovoditi na različitim nivoima. Kao asocijacije na zadati termin javili su se pojmovi *policija* i *mediji.* Policija, kao državni organ, učestvuje u ratovima, uglavnom građanskim, ali i međudržavnim. Mediji se na sličan način mogu povezati sa državom i posmatrati kao jedno od sredstava za sprovođenje nasilja. Naspram ovih opštih mesta, javili su se i odgovori koji upućuju na konkretne slučajeve sprovođenja kolektivnog nasilja poput odgovora *Kosovo* i *Jasenovac.* Kao reakciju na termin tri ispitanika su napisala *Srbija* (2)i *Srbija danas*, što upućuje na to da državu u kojoj žive doživljavaju kao pogodno tle za sprovođenje kolektivnog nasilja.Slično je i sa odgovorom *naše okruženje,* što opet upućuje na osećaj nebezbednosti. *Logor,* kao sistemski organizovano mesto sprovođenja kolektivnog nasilja, jeste bio očekivan odgovor, iako je zabeležen samo jednom.

Upravljanje državom

Sledeća grupa odgovora povezana je sa načinom upravljanja državom. Direktna označavanja upravljanja državom uključuju odgovore *politika,* kao i *tužna realnost politike*, u kom je termin dobio i specifičnu interpretaciju. Odgovori koji upućuju na posebne odlike društvenog organizovanja, te ideologije su: *tiranija, anarhija* (2) i *nacizam.* Sprega sa kolektivnim nasiljem u datim asocijacijama je očigledna – *tiranija,* kao oblik vladavine u kojoj pojednac ima apsolutnu vlast nad ljudima, *anarhija*, kao stanje društva u kome prestaje vladavina prava i *nacizam*, kao totalitarna ideologija, upućuju na pogodno tle za sprovođenje kolektivnog nasilja. Preostala četiri termina povezana su sa individualnim iskustvom ispitanika, ali smo ih takođe uvrstili u ovu kategoriju budući da imaju veze sa aktuelnom političkom situacijom u Srbiji: *protest(i)* (2), *SNS* (2)*, Vučić* (2), *blokade.*

Individualno iskustvo ispitanika

Pojedini odgovori upućuju na individualno iskustvo ispitanika, njihova uverenja/stavove. Takav je na primer odgovor *(niska) svest* (2), kojim je ispitanik verovatno želeo da iskaže svoje uverenje o nedovoljnom postojanju svesti o kolektivnom nasilju u javnosti. Drugi ispitanik je kao asocijaciju imao reč *pomoć,* što upućuje na njegov stav da je u slučajevima kolektivnog nasilja ona neophodna.

Asocijativni eksperimenti predstavljaju neku vrstu dijaloga između ispitivača i učesnika u eksperimentu. Shodno tome, u analiziranom korpusu izdvaja se i odgovor *(veliko) ne* (2).

U okviru korpusa zabeležen je i jedan odgovor koji iskazuje aksiološki aspekt, odnosno vrednosni stav ispitanika prema zadatom pojmu – *izmišljotina.* Ovaj odgovor ukazuje na nedovoljno poznavanje termina.

4.4. Stimulus *rat*

Ispitanici su dali 57 različitih odgovora od kojih je 43 reakcije idiosinkratično. U poređenju sa stimulusom *kolektivno nasilje,* prisutna je veća raznolikost odgovora. Najfrekveniji odgovori su *mir* sa 12.4% prisutnosti u korpusu, zatim *smrt* sa 8.2% i *krv* sa 6.2%. Najzastupljeniji odgovor *Mir* 11, *I mir* 1, (12) čini centar asocijativnog polja.Bliža periferija uključuje reakcije: *Smrt* (8); *Krv* (6).Dalju periferiju grade odgovori: *Strah* 4*, Strašno* 1(5); *Tuga* (3); *Užas* (3); *Zlo* 2*, Najveće zlo* 1(3), dok krajnju periferuju čine reakcije: *Bomba* (2); *Horor* (2); *Patnja* (2); *Ne* (2); *Stradanje* 1, *Stradanje ljudi zarad nečijih političkih ciljeva* 1(2); *Nasilje* (2); *Uništavanje* 1, *Unistavanje, tuga, besciljnost* 1(2), kao i idiosinkratični odgovori.

U poređenju sa stimulusom *kolektivno nasilje*, primećujemo veći broj različitih odgovora i idiosinkratičnih reakcija. Strukture asocijativnih polja ova dva stimulusa prikazane su na Slici 7 i Slici 8.

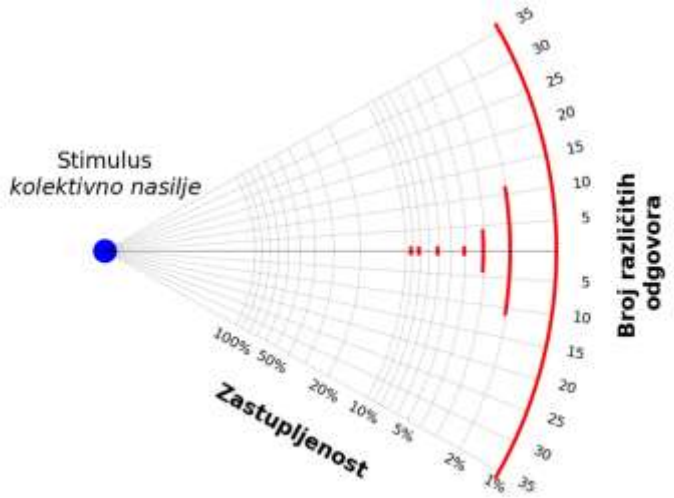

Slika 7. Struktura asocijativnog polja stimulusa *kolektivno nasilje*

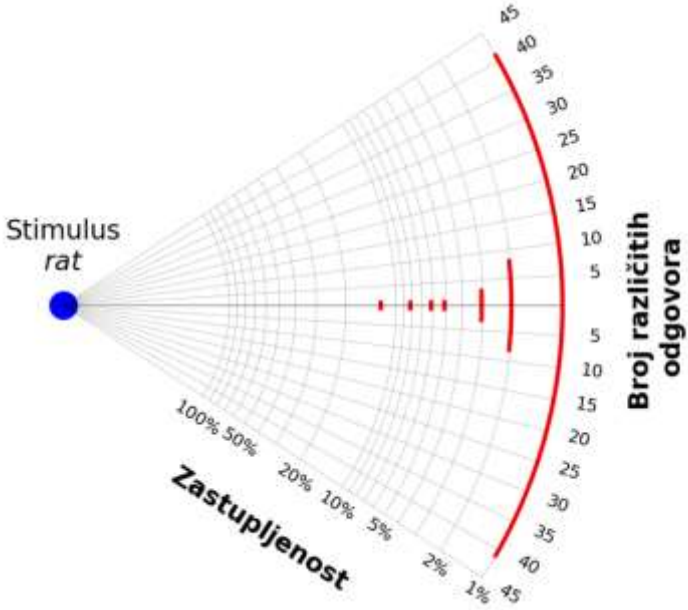

Slika 8. Struktura asocijativnog polja stimulusa *rat*

4.4.1. Tematski koncepti

Asocijativni odgovori na stimulus *rat* svrstani su u šest konceptualnih polja: *Antonimi*; *Posledice rata*; *Opis; Ratna oprema i lokacije*; *Geografski i vremenski okvir* i *Individualno iskustvo ispitanika* (Slika 9).

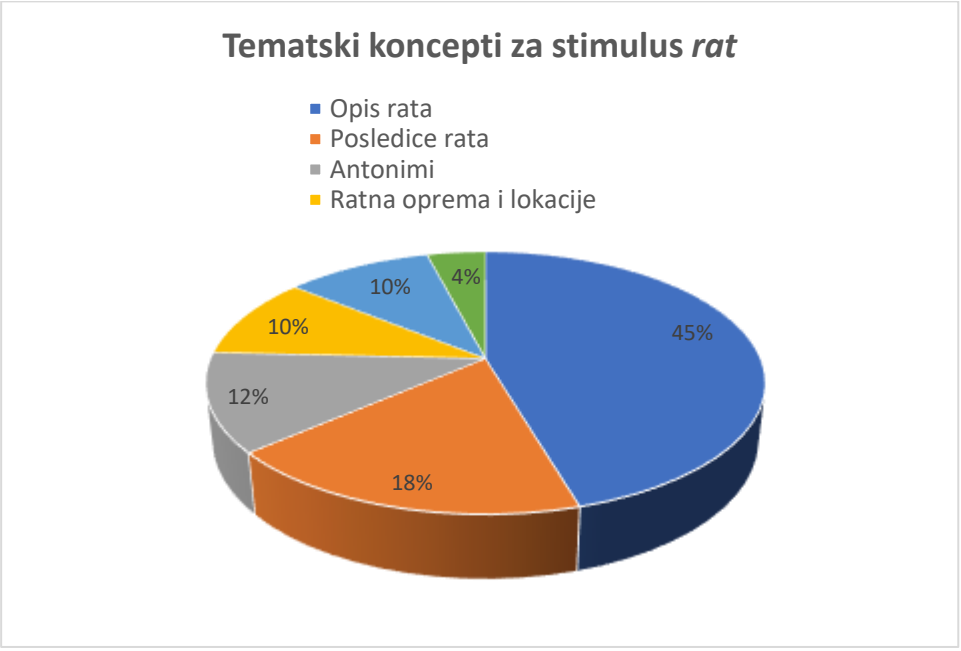

Slika 9. Tematski koncepti za stimulus *rat*

Opis rata

Kao i kod stimulusa *kolektivno nasilje* i ovde daleko najbrojniju kategoriju (44) čine odgovori vezani za opis rata. Gotovo sve imenice i pridevi imaju negativno značenje i tiču se ili direktnog opisa rata („rat je...") *(najveće) zlo* (3), *horor* (2), *patnja* (2), *stradanje* (2), *nasilje* (2), *uništavanje* (2), *katastrofa, moralni pad, nemir, napad, mučnina, besmisao, neprihvatanje, nesreća, tragedija, ludost, manipulacija, težina, loše, prokletstvo, sukob* ili emocija koje rat uzrokuje *bol*, *tuga* (3), *strah(-šno)* (5), *užas* (3), *mržnja, grozno*. Interesantan je odgovor *mladost,* koji sam po sebi nema negativno značenje, već označava period života. Međutim, u širem kontekstu, ovaj odgovor verovatno upućuje na negativnu posledicu mladih koji učestvuju i ginu u ratovima. Još jedan neutralan odgovor

uvršten u ovu kategoriju jeste *politika*, koja upućuje na neraskidivu vezu između ova dva pojma.

Posledice rata

U ovu kategoriju smo uvrstile sve odgovore koji predstavljaju posledice rata. Neki pojmovi predstavljaju neposredne fizičke posledice s*mrt* (8), *krv* (6), *pogonuli*, dok pojedini odgovori poput pojmova *anksioznost* i *deca koja gube bezbednost detinjstva* označavaju dugoročne posledice.

Antonimi

Najzastupljeniji odgovor u korpusu jeste antonim stimulusa *rat*, što je bilo i očekivano. Odgovor *mir* (12)su dali ispitanici iz najmlađe i srednje grupe ispitanika, što potvrđuje dosadašnja zapažanja da studenti i mlađe generacije odgovaraju antonimima.

Ratna oprema i lokacije

Odgovori u ovoj kategoriji uključuju opšte imenice koje označavaju moguće oružje i opremu koja se koristi u ratu *bomba* (2)*, nož, puška, žica, šlem, bombardovanje, tenk,* kao i mesta gde se odvija sama borba *rovovi, polje.*

Geografski i vremenski okvir

U ovu grupu uvrstile smo odgovore koji se odnose na područja na kojima se rat odvijao ili se trenutno odvija: *SFRJ, Izrael, Gaza, Bosna*, kao i vreme u koje se odvijao: *1990, devedesete*. Iz odgovora vidimo da su asocijacije naših ispitanika pretežno vezane za građanski rat koji se odvijao na prostorima bivše SFRJ devedesetih, kao i za aktuelni sukob Izraela i Gaze. Interesantne asocijacije na zadati stimulus su bili *svet* i *zemlja* kao moguća mesta odvijanja ratova. Termin s*vet* bi se mogao dovesti u vezu i sa I i II svetskim ratom. Termin *ustaše* takođe je uvršten u ovu kategoriju pošto smešta *rat* u kontekst II svetskog rata i NDH. Konačno, termin *hladni* upućuje na period političkog, vojnog, ideološkog i ekonomskog nadmetanja između Sjedinjenih Američkih Država (SAD) i njihovih saveznika (zapadni blok) i Sovjetskog Saveza (SSSR) sa njegovim saveznicima (istočni blok).

Individualno iskustvo ispitanika

Kao što je to bio slučaj i sa prethodnim stimulusom i ovde su zabeleženi odgovori koji upućuju na individualne stavove/uverenja naših ispitanika. Takav je odgovor *ne* (2), kao i *niska svest*, kojim je ispitanik verovatno želeo da iskaže svoje uverenje o nedovoljnom postojanju svesti o ratovanju i ozbiljnim posledicama koje ono uzrokuje.

U okviru korpusa zabeležen je i jedan interesantan metaforični odgovor – *je veliki gurman*, kojim je ispitanik verovatno želeo da prenese značenje

brojnosti žrtava pozivajući se na rečenicu „Rat je veliki gurman, jede samo fine stvari.” iz romana *Kiklop* Ranka Marinkovića.

Analiza odgovora različitih starosnih grupa ispitanika pokazuje da su svi tematski koncepti prisutni kod srednje, najbrojnije grupe, dok kod najmlađe grupe nedostaju odgovori koji upućuju na individualno iskustvo ispitanika. Gotovo svi odgovori najstarije grupe pripadaju kategoriji opisivanja, što bi moglo da upućuje na veću koherentnost, ali je svakako i rezultat manjeg broja ispitanika, te je neophodno ponoviti istraživanje sa većim brojem starijih ispitanika u budućnosti.

5. Zaključna razmatranja

Strukturalnom analizom došle smo do zaključka da je kod svih testiranih stimulusa prisutna velika raspršenost asocijativnih polja. Premda smo očekivale manju raspršenost polja *kultura sećanja* u odnosu na polje *sećanje*, uzimajući u obzir da kultura sećanja označava svesnu i institucionalizovanu praksu dok je sećanje spontano, rezultati su pokazali suprotno, što ukazuje na nestabilnost pojma *kultura sećanja* u asocijativnom sistemu ispitanika.

Rezultati konceptualne analize asocijativnih odgovora pokazuju da je i grupisanje reakcija najrazuđenije upravo kod stimulusa *kultura sećanja*, gde su odgovori raspoređeni u više grupa približne zastupljenosti, dok su kod ostalih stimulusa odgovori svrstani u manji broj tematskih kategorija, pri čemu se izdvaja jedna dominantna grupa koja obuhvata polovinu korpusa.

Pojedini odgovori javili su se kao reakcije na više stimulusa, što upućuje na povezanost testiranih pojmova: *prošlost, kultura, holokaust* (kao asocijacija na *sećanje* i *kulturu sećanja*); *Jasenovac, genocid* (kao asocijacija na *kulturu sećanja* i *kolektivno nasilje*); *rat* (kao asocijacija na *sećanje, kulturu sećanja* i *kolektivno nasilje*); *Srbija* (kao asocijacija na *kulturu sećanja* i *kolektivno nasilje*). Ako se vratimo na pokušaj definisanja *kulture sećanja* iz teorijskog uvoda, vidimo da su upravo ove reči ključne jer je kultura sećanja popularizovana nakon Drugog svetskog rata.

Za sva četiri stimulusa zabeležene su reakcije koje se odnose na individualna iskustva ispitanika, ali se njihova zastupljenost u ukupnom broju odgovora razlikuje za svaki stimulus. Za stimuluse *kolektivno nasilje* i *rat* opisse pojavio kao dominantan tematski koncept, što nije bio slučaj kod pojmova *kulture sećanja* i *sećanja*. Za stimuluse *kultura sećanja* i *sećanje* zajednički je koncept koji se odnosi na *prošlost*, s tim što je ovaj koncept znatno zastupljeniji kod stimulusa *sećanje*. Stimulus *sećanje* obuhvata i poseban koncept *negativnih*

asocijacija, dok su takve reakcije kod ostalih stimulusa raspoređene u okviru različitih grupa (npr. *kolektivno nasilje i trauma, oblici nasilja, opis rata* itd.).

Pozitivne asocijacije prisutne su i kod stimulusa *sećanje* i *kultura sećanja*. Iako su očekivano brojnije kod stimulusa *sećanje*, zanimljivo je što se javljaju i u kontekstu *kulture sećanja*, što može biti posledica ograničenog razumevanja značenja ovog pojma. Zaista, rezultati analize pokazuju da gotovo trećina odgovora na stimulus *kultura sećanja* (*pozitivne asocijacije; neznanje; individualni odgovori ispitanika* (npr. *lepo*; *nepoznato*; *drage ličnosti* itd.)) odražava nedovoljno poznavanje samog pojma, što ukazuje na neophodnost podizanja svesti o kulturi sećanja na našim prostorima u budućnosti.

Na osnovu ovog istraživanja, zapažamo da pripadnici srpske lingvokulturalne zajednice *kulturu sećanja* poimaju kao moralnu obavezu koja je usmerena ka očuvanju kolektivnog identiteta, sprečavanju zaborava i prenošenju prošlosti kao važnog iskustva za buduće generacije.

Literatura

Bartmiński, J. (2009). *Aspects of Cognitive Ethnolinguistics.* Jörg Zinaken (ed.). London/Oakville: Equinox Publishing.

De La Haye, F. (2003). Normes d'associations verbales chez des enfants de 9, 10 et 11 ans et des adultes. *L'Année Psychologique103* (1), 109–130. doi: 10.3406/psy.2003.29627.

Dragićević (2010). *Leksikologija srpskog jezika*, Beograd: Zavod za udžbenike.

Graves, M., & Rechniewski, E. (2010). From collective memory to transcultural remembrance. *Journal of Multidisciplinary International Studies*, 7(1): 1–15.

Imbusch, P. (2003). The concept of violence. In: W. Heitmeyer, J. Hagan (eds.), *International Handbook of Violence Research*, 3–41. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers.

Kevers, R., et al. (2016). Remembering collective violence: broadening the notion of traumatic memory in post-conflict rehabilitation. *Culture, Medicine, and Psychiatry*, 40, 620–640.

Malešević, S. (2010). *The Sociology of War and Violence.* Cambridge: Cambridge University Press.

Marčeta, J. (2025). Konceptualizacija pojma *škola* u francuskom i srpskom jeziku kroz prizmu interdisciplinarnosti: međujezička i međukulturna analiza. U: N. Ilić, J. Marčeta, K. Pejković (Ur.), *Jezik i društvene nauke u kontaktu: izazovi interdisciplinarnosti* (pp. 366–381). Novi Sad: Filozofski fakultet. doi: https://doi.org/10.5281/zenodo.14975570

Marčeta, J. (2023). The conceptualisation of music in the French and Serbian languages. *Теме – часопис за друштвене науке*, *XLVII*(2), 423−439. doi: 10.22190/TEME220521027M

Pejković, K. & Nedeljković, M. (2024). Culture of honor and violence: a form of social control? In: J. Petrović et al. (eds), Regional Development, Identities and Democratic Integration, pp. 293. Belgrade and Niš: Serbian Sociological Association.

Ristić, S. i Lazić Konjik, I. (2024). Koncept srpski jezik na anketnom i asocijativnom materijalu. *Srpski jezik: studije srpske i slovenske*,*29*(1), 289−303. doi: 10.18485/sj.2024.29.1.14

Roediger, H. (2021). Three facets of collective memory. *The American Psychologist*, 76(9): 1388–1400.

Zdravković, S. i K. Pejković (2025). Društveni kontekst nasilja u romanu *Besnilo* Borislava Pekića. *Sociološki pregled*, 59(1): 321–345.

***

Ристић, С. и Лазић Коњик, И. (2020). Когнитивни правац у српској етнолингвистици: почеци развоја и актуелни проблеми. Београд: Институт за српски језик САНУ.

Ристић, С., и Лазић Коњик, И. (2022). Анализа анкетне листе вредносних концепата према старосној доби испитаника. У Е. Л. Березович, О. Д. Сурикова, Е. О. Борисова, С. О. Горјајев, Н. В. Кабинина, К. В. Осипова и М. Э. Рут (Ур.), Материалы международной научной конференции «Этнолингвистика. Ономастика. Этимология» (стр. 211–218). Екатеринбург: Издательство Уральского университета.

Ристић, С. и Лазић Коњик, И. (2024). Концепт српски језик на анкетном и асоцијативном материјалу. Српски језик: студије српске и словенске, 29(1), 289–303. doi:10.18485/sj.2024.29.1.14

Стефановић, М. (2012). *Језичка слика породице у руском и српском језику*. Нови Сад: Филозофски факултет.

CONCEPTS OF REMEMBRANCE CULTURE AND COLLECTIVE VIOLENCE IN THE ASSOCIATIVE FIELD OF THE SERBIAN LANGUAGE: STRUCTURAL, SOCIOLINGUISTIC, AND COGNITIVE LINGUISTIC APPROACHES

NINA ILIĆ, UNIVERSITY OF NOVI SAD, FACULTY OF PHILOSOPHY, SERBIA
JOVANA MARČETA, UNIVERSITY OF NOVI SAD, FACULTY OF PHILOSOPHY, SERBIA
KRISTINA PEJKOVIĆ, UNIVERSITY OF NOVI SAD, FACULTY OF PHILOSOPHY, SERBIA

Summary

The present paper offers a sociolinguistic analysis of the concepts of *remembrance culture* and *collective violence*. The study examines the extent to which remembrance culture — as an institutionalized and organized form of collective memory and official narratives — has

shaped the associations of younger and older generations regarding the events of collective violence.The associative field of a stimulus word constitutes an integral part of a people's linguistic worldview, reflecting the attitudes and cultural stereotypes embedded in the consciousness of members of a particular culture. Remembrance culture shapes collective memory and is closely linked to national identity, while reactions to stimulus words provide insight into how collective perceptions of reality are reflected in linguistic meaning.Accordingly, the study applied the method of free discrete associations. A total of 102 participants completed a Google Forms questionnaire in which they were asked to respond to the target stimuli: *memory*, *remembrance culture*, *collective violence*, and *war*. Structural analysis of the associative responses indicates instability of the tested concepts within the respondents' associative system, with the greatest dispersion observed for the stimulus *remembrance culture*. Conceptual analysis of the associative responses further reveals that the categorization of reactions is likewise most dispersed for this stimulus.The results demonstrate that collective violence evokes predominantly negative connotations and emotional responses. Moreover, the participants view remembrance culture chiefly as a moral imperative focused on the preservation of collective identity, the prevention of oblivion, and the transmission of the past as a meaningful legacy for future generations. Nonetheless, nearly one-third of the responses point to a limited understanding of the notion, emphasizing the need to foster broader public awareness of remembrance culture in the future.
Keywords: remembrance culture, collective memory, collective violence, linguistic picture of the world,verbal association test, sociolinguistics

Анђела Т. Станковић[1]
Филолошко-уметнички факултет
Универзитет у Крагујевцу
ORCID: 0009-0005-5300-8609

81’42
https://doi.org/10.5281/zenodo.18836358
оригинални научни рад

КУЛТУРА СЕЋАЊА: О НАТО БОМБАРДОВАЊУ ЈУГОСЛАВИЈЕ 1999. ГОДИНЕ НАКОН 25 ГОДИНА – ЛИНГВИСТИЧКА АНАЛИЗА ДИСКУРСА

У раду је анализиран медијски дискурс о НАТО бомбардовању Савезне Републике Југославије 1999. године у чланцима дневног листа *Политика* током 2024. године – 25 година након одабраног догађаја. Истраживање је спроведено у теоријско-методолошком оквиру лингвистичке анализе дискурса и теорија о колективном памћењу и сећању, при чему се два теоријска оквира своде на заједничку основу која ће бити примењивана у анализи, указујући на значај и нераскидиву везу лингвистичке перспективе и културолошког аспекта која је обједињена у анализи дискурса. Како се као предмет рада посматра догађај који се одиграо пре 25 година, могуће га је посматрати са аспеката културе сећања и теорија памћења, посматрајући при том колективно памћење као друштвени феномен који се најпре опажа и конструише, а затим манифестује путем текстова. Тако је могуће сматрати овај социјални феномен и релевантним објектом лингвистичких истраживања.

Кључне речи: дискурс, НАТО бомбардовање СРЈ, 1999, култура сећања, студија случаја, Политика

1. Уводне напомене

НАТО бомбардовање Савезне Републике Југославије, које је трајало 78 дана – од 24. марта до 10. јуна 1999. године, неоспорно је један од најзначајнијих догађаја модерне историје наше земље и представља „заокрет у савременој историји Србије, догађај након којег су уследиле демократске промене, али и догађај с којим се повезују многе моралне дилеме о исправности и оправданости, што води ка различитим ставовима и виђењима бомбардовања” (Михаљинац и Вујошевић 2021: 477).

[1]andjela.vujosevic.kg@gmail.com

Узимајући за предмет датог рада догађај који се одиграо пре више од 20 година, могуће је посматрати га са аспеката памћења и културе сећања, уколико сећање разумемо као социјални феномен који се конструише и може да буде реконструисан на основу и кроз писане текстове (Czachur 2015). Као такво, сећање је и језички феномен и може се даље истраживати у лингвистичким оквирима (Czachur 2015). Надовезујући се на Варнкеа (Warnke 2009: 14), сећање се посматра као језички конструисан, аргументован, општеприхваћен феномен дистрибуиран путем масовних медија (Czachur 2015: 64). Како ранија истраживања медијских извештавања о датом догађају показују, медији имају кључну улогу у (ре)конструисању дискурса о НАТО бомбардовању СРЈ (Михаљинац и Вујошевић 2021: 474).

Циљ истраживања је лингвистичка реконструкција сећања на НАТО бомбардовање СРЈ након 25 година, постављајући питање: Какво је колективно сећање на одабрани догађај у српској језичкој заједници путем масовних медија на примеру извештавања листа *Политика*? Дато истраживање представља лингвистичку микро анализу извештавања медија на српском језику о догађају НАТО бомбардовања након 25 година и никако се не може посматрати као реконструкција дискурса сећања на бомбардовање на српском језику, али је свакако допрнос у смислу студије случаја и анализе извештавања једног дневног листа и отварања оваквог питања са аспеката лингвистике дискурса. Дневни лист *Политика* одабран је као лист са дугом историјом као најстарији информативни дневни лист у Србији (Танасковић 2025), као и због доступности и прегледности дигиталне архиве.

Корпус истраживања ограничен је на 2024. годину, 25 година након одигравања догађаја, и чине га 68 релевантних језичких израза издвојених из 82 тематски релевантна чланка из дигиталне архиве дневног листа *Политика* (https://www.politika.rs/). Одабрани језички изрази одговарају на постављена истраживачка питања, о чему ће исцрпније бити речи у наредном поглављу.

У раду ће најпре бити речи о теоријско-методолошком оквиру истраживања и одабраном концепту фрејма (Konerding 1993), затим ће емпиријски део обухватити анализу корпуса и добијене резултате, након чега следе закључне напомене.

2. Теоријско-методолошки оквир

Дато истраживање спроведено је у оквирима лингвистичке анализе дискурса[2], схватајући је као историјско-семантичку анализу „интеракционог знања" (Вујчић и Вујошевић 2024), при чему се знање формирано у одређеној језичкој заједници разуме онако како га Бусе (Busse 2013) у својим каснијим истраживањима схвата, указујући да знање не може бити колективно јер не припада нужно свим члановима заједнице, већ је такво да је неопходно за социјалну комуникацију и интеракцију. Овакво знање је конструисано и преношено путем дискурса, а истражује се и преноси путем језика (Busse 2013; Вујчић и Вујошевић 2024). У истраживању се ослањамо на Фукооово схватање дискурса као језичких пракси којима се формирају објекти о којима се говори, подразумевајући под овим специфичну језичку употребу у одређеном временском периоду, при чему је задатак лингвистичке анализе дискурса управо анализирање специфичне језичке употребе (Busse 2003).

Као аналитички инструмент одабрана је метода анализе фрејмова, ослањајући се на Конердинга (Konerding1993), који је апстрактни појам фрејма у лингвистичким истраживањима дефинисао као средство одређивања значења, а даље као комплексне и организоване структуре елемената који не представљају апстрактне ентитете, већ су садржински повезани и бивају активирани путем језичког деловања (Вујчић 2023).

За овакву анализу је најпре важан појам матриксфрејма, који Конердинг (Konerding 1993) дефинише као хипероними на највишем апстрактном нивоу, сматрајући да се сваки феномен, процесом именовања надређеног појма, може свести на неколико општих или апстрактних појмова (*живо биће, предмет, догађај*...). Сходно томе, први корак анализе је одредити матриксфрејм који одговара предмету истраживања. Одабрани предмет истраживања НАТО бомбардовања се поступком хиперонимизације може окарактерисати као „догађај", па је самим тим за дато истраживање одабран управо овај матриксфрејм.

Следећи појам који је важан за анализу је слот, који се односи на интерпретативни потенцијал дискурса. Слотови се налазе на нешто нижем нивоу апстракције у односу на матриксфрејм и називају се још и празна места (Fraas 1996), јер је циљ оваквог методолошког поступка приликом анализе да се формулишу одређени слотови који ће даље у анализи бити

[2] Више о овој грани лингвистике в. Вујчић и Вујошевић (2024).

значењски испуњени примерима из одабраног корпуса, које називамо филерима. Трећи и последњи појам који треба објаснити је филер, који се односи на конкретне језичке изразе, који су неопходни за испуњење слотова. То су заправо конкретни примери из одабраног корпуса којима се испуњавају слотови.

Конердинг (Konerding 1993: 335–340) дефинише следеће слотове у оквиру матриксфрејма *догађај*:

1) слот за карактеризацију околности наступања догађаја, као и услова под којима се догађај одвија;

2) слот за карактеризацију повезаних догађаја у којима одабрани догађај игра одређену улогу;

3) слот за карактеризацију функција или улога које догађај испуњава у повезаним догађајима;

4) слот за карактеризацију кључних фаза или својстава које указују на догађај;

5) слот за карактеризацију кључних актера који играју одређену улогу у одабраном догађају;

6) слот за карактеризацију кључних својстава и особина које се осликавају путем актера догађаја;

7) слот за карактеризацију услова под којима се догађај мења;

8) слот за карактеризацију типичног трајања догађаја;

9) слот за карактеризацију услова под којима догађај уобичајено наступа;

10) слот за карактеризацију услова који подржавају догађај;

11) слот за карактеризацију услова под којима се догађај понавља;

12) слот за карактеризацију услова под којима се догађај прекида или завршава;

13) слот за карактеризацију различитих стања или даљих догађаја, којима догађај може резултирати;

14) слот за карактеризацију различитих последица које наступање догађаја може имати на људе;

15) слот за карактеризацију значења које наступање догађаја може имати за људе;

16) слот за карактеризацију сличних догађаја, разлика у односу на ове догађаје и општих категорија у које догађај спада;

17) слот за карактеризацију теорија у којима догађај игра одређену улогу;

18) слот за карактеризацију информација које се преносе о наступању догађаја;

19) слот за карактеризацију даљих назива за догађај.

Ослањајући се на Конердинга и његове постулате изводи се коначан број слотова који се могу формулисати као „стратешки важна питања" (Вујчић 2023) – питања која се могу модификовати и прилагодити одабраном корпусу и матриксфрејму, а чији одговори представљају конкретне језичке реализације у текстовима одређеног дискурса. За дато истраживање и одабрани матриксфрејм *догађај*, након формирања корпуса и прелиминарне анализе, формулисана су следећа питања:

1) Под којим околностима је догађај наступио, шта су били узроци и повод?

2) Какву улогу дати догађај има у поређењу са сличним актуелним догађајима?

3) Које су биле кључне фазе догађаја?

4) Ко су били кључни актери у датом догађају?

5) Под каквим околностима је догађај окончан?

6) Које последице је дати догађај имао по људе?

7) Којим се све називима данас карактерише дати догађај?

Даље су детаљном анализом одабраног корпуса издвојени филери слотова, као одговори на наведена стратешка питања, у циљу реконструисања медијског дискурса о НАТО бомбардовању СРЈ 1999. године у текстовима дневног листа *Политика*.

3. Анализа корпуса

Након формулисања питања, уследила је анализа корпуса услед које су категорисани следећи слотови:

1. Слот за карактеризацију околности наступања догађаја (7 филера[3])

Анализа корпуса листа *Политика* у одабраном временском периоду резултирала је издвајањем седам примера односно филера првог слота, којим се карактеришу околности наступања НАТО бомбардовања СРЈ. Сви примери тематизују и наводе догађаје у Рачку као повод за НАТО агресију – када је 15. јануара 1999. године у селу Рачак пронађено 40 мртвих албанских

[3]В. Слика 1.

цивила (Сотировић 2014), што је медијски, у зависности од ставова, карактерисано као *Масакр у Рачку*, *Инцидент у Рачку* или као *Обмана Рачак* (Поповић и Јанковић 2020: 211).

1) Полицијска акција у Рачку, 15. јануара 1999, спроведена је након што су припадници терористичке ОВК из овог села претходних дана убили четворицу и ранили тројицу српских полицајаца. Уследила је оптужба посматрачке мисије ОЕБС-а да се у овом селу догодио „масакр недужних цивила", на чему је посебно инсистирао њен шеф Вилијам Вокер. Овај догађај послужио је као повод за НАТО агресију на СРЈ, која је отпочела 24. марта 1999. (*Није било масакра цивила*, 14. јануар 2024)

2) Званично, разлог за агресију била је ситуација на Косову и Метохији, где су у току биле бројне терористичке акције такозване ОВК, при чија су жртва били припадници државног апарата Србије и СРЈ, а исто тако мирни цивили, како Срби тако и Албанци. […] У једној фази, Војска Југославије, која се све време држала доследно по страни, била је приморана да помогне полицији. Реч је била о деблокади Дечана јуна 1998. и ослобођењу Ораховца јула 1998. који су терористи били заузели. […] Важан моменат био је такође напад на Ораховац, односно заузимање те варошице. Припадници терористичке такозване ОВК напали су Ораховац 17. јула 1998. Био је то први покушај заузимања већег места, града, од стране тзв ОВК. […] Као непосредан изговор за агресију НАТО искоришшени су догађи у Рачку, 15. јануара. Медијски је такође представљано да је неуспех наводних преговора вођених у Рамбујеу и Паризу био разлог. (*Данас се навршава 25 година од почетка НАТО агресије*, 24. март 2024)

2. Слот за карактеризацију поређења са сличним актуелним догађајима (10 филера)

Актуелност теме НАТО бомбардовања СРЈ 1999. године потврђују и филери другог слота, у ком се бомбардовање пореди са сличним актуелним догађајима. У корпусу дневног листа Политика пронађено је десет таквих примера, у којима је било речи о актуелним ситуацијама у Украјини или Гази.

3) „У току је борба добра и зла. Сви смо је уочили пре 25 година на Балкану, а данас се води и у Украјини и у Појасу Газе на Блиском истоку", објаснио је он. (*НАТО агресија на Југославију отворила очи свету*, 20. март 2024)

4) Методе информационог рата се нису пуно измениле – приметио је Лавров. Као пример ове тврдње навео је начин на који је Запад спремао светску јавност за бомбардовање суверене Југославије. Он је подсетио на то да је инсценирани маскар у украјинској Бучи идентичан ономе у селу Рачак на КиМ из јануара 1999. године. (*Исценирани маскар у Бучи идентичан ономе у Рачку*, 29. новембар 2024)

3. Слот за карактеризацију кључних фаза догађаја (3 филера)

Узимајући у обзир трајање датог догађаја, у одабраном корпусу пронађени су и примери којима се читаоцима приближавају фазе бомбардовања – и то три филера слота за карактеризацију фаза догађаја. У издвојеним примерима било је речи о догађајима који су претходили и који се могу посматрати и као филери првог слота, одн. околности наступања догађаја, али како је у издвојеном примеру (5) експлицитно наведено да је реч о кључним фазама догађаја, узет је у обзир и дати слот и издвојени филери су њему и приписани.

5) Командант Приштинског корпуса за време НАТО агресије генерал Владимир Лазаревић присетио се тог времена и у свом обраћању истакао јунаштво својих бораца, за које је рекао да су се борили „у другом косовском бојуˮ. Подсетио је да су оружани сукоби на Космету почели 1998. године и навео како се сукоби у тој години могу поделити у три фазе. Прва фаза, каже он, трајала је од почетка године до 9. јуна, када је 25.000 албанских терориста у маневарској компоненти и претворило више од 400 села у своје базе, па су средином 1998. држали више од половине простора Космета под својом контролом. Друга фаза, додаје Лазаревић, почиње 9. јуна 1998. и током ње Приштински корпус изводи девет противтерористичких операција, у којима је учествовало 24.000 припадника полиције и војске и за два месеца успевају да угуше оружану побуну и пасивизују велики број терориста. Трећа фаза, наводи он, почиње у октобру и траје до краја 1998. године и обележава је присуство мисије ОЕБС-а, коју је назвао „међународном преваромˮ са циљем обнове ОВК. Подсећа да до повода за агресију долази јануара 1999. године, исценирањем наводног масакра у селу Рачак, пре свега улогом Вилијама Вокера. (*Мења се поглед на НАТО агресију, никада нећемо заборавити погинуле*, 22. март 2024)

4. Слот за карактеризацију кључних актера (6 филера)

Ослањајући се на литературу и подразумевајући под термином дискурсних актера особе, али и институције и државе (Spitzmüller und Warnke 2011: 172), у анализираном корпусу издвојено је шест филера који

испуњавају слот карактеризације кључних актера датог догађаја, у којима је било речи о тадашњим кључним актерима – југословенском председнику Слободану Милошевићу, америчком председнику Билу Клинтону, руском председнику Борису Јељцину, као и о институцији – војном савезу НАТО, али и државама и покрајинама – Југославији, САД, Русији, Косову и Метохији.

6) Током година Косово – како пише овај амерички медиј, „балканска земља величине поштанске марке", коју су Вашингтон и његови савезници из НАТО-а отргли од Србије 1999. године „да би зауставили геноцид над етнички албанским становништвом" – видело је свој део америчких ловаца на срећу. (*„Демократско" пустошење Космета*, 11. март 2024)

7) Генерал Кларк, који је 1999. године предводио снаге НАТО-а у бомбардовању СРЈ, изјавио је да је поносан на ту операцију, јер је она, како тврди, донела мир на Косову и Метохији.
„Веома сам срећан што смо успели да донесемо мир и демократију на Косово*. Уз нас је била и велика оперативна група људи, јер смо били сведоци великих злочина и неправде. Желели смо да то престане како би људи у региону имали мир и безбедност", рекао је Кларк. (*Весли Кларк поносан на бомбардовање Србије*, 14. новембар 2024)

5. Слот за карактеризацију околности прекида догађаја (1 филер)

У једном примеру анализираног корпуса наведен је и догађај којим је окончано НАТО бомбардовање СРЈ – потписивање Кумановског споразума 9. јуна 1999. године, објашњавајући тадашње актуелне политичке околности.

8) Агресија је обустављена потписивањем Војно-техничког споразума код Куманова 9. јуна 1999, да би три дана потом почело повлачење снага Србије односно СРЈ са Косова и Метохије. Споразум је одредио успостављање мисије Уједињених нација, УНМИК.
Генерални секретар НАТО-а 10. јуна 1999. издао наредбу о прекиду бомбардовања. Последњи пројектили пали су у рејону села Кололеч, код Косовске Каменице, у 13.30, и на касарну у Урошевцу око 19.35. Био је то 79. дан НАТО агресије на Србију, односно СРЈ.
Савет безбедности УН усвојио је Резолуцију 1244. У саставу мисије КФОР на Косово и Метохију је упућено 37.200 војника. Кулминација читавог процеса било је једнострано проглашење независности Косова 17. фебруара

2008, што су признале земље које су учествовале у агресији на Србију 1999. (*Данас се навршава 25 година од почетка НАТО агресије*, 24. март 2024)

6. Слот за карактеризацију последица догађаја (30 филера)

Анализа одабраног корпуса резултирала је издвајањем чак тридесет филера слота за карактеризацију последица НАТО бомбардовања, што је уједно и најфреквентнији слот дате анализе. Овај резултат упућује на то да је и данас, 25 година након одабраног догађаја, најчешће реч о последицама које је догађај узроковао – друштвеним, здравственим или еколошким. У ексцерпираним примерима било је речи о последицама које се тичу цивилних жртава, истичући децу, као и о војним жртвама бомбардовања. Дати догађај је за последице имао и разарања инфраструктура градова, значајних институција (Генералштаб, зграда РТС-а, амбасада Кине у Београду), као и важне цивилне објекте у различитим градовима (мостови, болнице...). Такође су наведене и последице по екологију, истичући употребу осиромашеног уранијума, као и какав је то утицај оставило на здравље људи (пример 11).

9) Током НАТО агресије страдало је најмање 79 деце која нису била ни легитиман војни циљ, ни мета, већ само деца, рекао је јуче министар за рад, запошљавање, борачка и социјална питања Никола Селаковић, полажући цвеће на гроб трогодишње Милице Ракић поводом 25 година од њеног страдања у НАТО бомбардовању СРЈ. Истакао је да је врхунац злочина – злочин према деци. (*Обележено 25 година од смрти Милице Ракић у НАТО агресији*, 18. април 2024)

10) Зграда РТС-а бомбардована је током емитовања вести у 2 сата и 6 минута иза поноћи 23. априла 1999. године, када је бомба из НАТО бомбардера погодила мастер.
То је први случај у историји ратовања да је погођена једна медијска кућа, која је претходно проглашена за „легитимни војни циљ". (*УНС, Струковни синдикат РТС-а и СИНОС: НАТО да одговара за убиство 16 радника РТС-а*, 22. април 2024)

11) Директорка Института за радиологију и онкологију Србије Дана Грујичић изјавила је данас да статистичка анализа броја случајева малигних болести за 20-годишњи период од 1999. до 2018. показује статистички значајан раст новообелелих од малигних болести сваке године, као и пораст смртности од малигних обољења упркос све савременијим терапијама које се примењују у

Србији. (*Велики број новооболелих од рака последица НАТО бомбардовања*, 10. јун 2024)

7. Слот за карактеризацију назива датог догађаја[4] (11 филера)

У анализираном корпусу пронађено је једанаест филера слота за карактеризацију даљих назива за одабрани догађај НАТО бомбардовања Савезне Републике Југославије, стављајући нагласак на технологију ратовања при избору лексеме *бомбардовање* (Михаљинац 2018). Ексцерпирани примери указују на коришћење лексема и синтагми: *агресија*, *хуманитарна интервенција*, *колективна траума*, *војно мешање у унутрашњу политику Југославије*, *војна операција земаља НАТО-а против Југославије*, *злочиначко бомбардовање једне независне и суверене државе и нације*, *криминални НАТО рат*, *ратни злочин*. Резултати анализе одабраног корпуса листа *Политика* се могу надовезати и на ранија истраживања (Вујошевић 2021, 2025) са резултатима лексичких средстава именовања НАТО бомбардовања, потврђујући још једном актуелност и важност одабране теме.

12) Поводом 25. годишњице од НАТО агресије на СР Југославију, министарство спољних послова Руске Федерације је данас подсетило да је Русија одмах осудила војну агресију северноаталнтске алијансе уз оцену да је реч о грубом кршењу међународног права. […] „Пре 25 година, НАТО авиони су показали свету шта заправо значи тзв. хуманитарна интервенција, термин који је користило руководство Сједињених Држава и НАТО за ракетне нападе и бомбардовање војних и цивилних циљева Савезне Републике Југославије, чије је руководство, у циљу очувања јединства земље, било принуђено да води оружану борбу против албанских сепаратиста на КиМ", наводи се у саопштењу министарства спољних послова Руске Федерације, преноси Танјуг. (*НАТО интервенција на СРЈ била је чин грубог кршења међународног права*, 24. март 2024)

13) „Преживевши дубоку колективну трауму, Срби су сачували и индентитет и државу. Трагично искуство српског народа учи нас како можемо да се изборимо за национално достојанство", рекла је Захарова на конференцији за штампу.
Она је навела да је авијација НАТО-а пре 25 година, како је истакла, „показала шта тачно значи хуманитарна интервенција", преноси Спутњик.

[4]Више о лексемама коришћеним у медијским извештавањима о НАТО бомбардовању в. Вујошевић (2021), (2025).

„Управо тај термин је руководство НАТО и САД користило за гађање цивилних и војних објеката Југославије, чије руководство је у циљу очувања земље морало да води борбу за оно што је за њих увек било важно", навела је Захарова. (*Захарова: Поносни смо на Србе што се супротстављају деструктивним тендецијама Запада*, 27. новембар 2024)

4. Дискусија

Анализирајући медијско извештавање једног реномираног листа дуге историје на нашим просторима, са циљем да се 25 година након одабраног догађаја реконструише дискурс и колективно сећање на НАТО бомбардовање СРЈ, примењујући методологију лингвистичке анализе дискурса, добијени резултати анализираног корпуса од 82 чланка показују да је ова тема и даље присутна и, чини се, једнако актуелна. Издвојених 68 примера посматрани су као филери формулисаних слотова и сортирани су као одговори на дефинисаних седам стратешких питања са циљем реконструисања фрејма *догађај*, коме је приписан предмет датог истраживања.

Анализа је показала да је најфреквентнији слот за карактеризацију последица датог догађаја (30 филера), након чега следе слот за карактеризацију даљих назива за догађај (11 филера) и слот за карактеризацију поређења са сличним актуелним догађајима (10 филера) (в. Слика 1). Попуњавањем ових најфреквентнијих слотова, одговара се на постављена истраживачка питања: 1) Које последице је дати догађај имао по људе?, затим 2) Којим се све називима данас карактерише дати догађај? и 3) Какву улогу дати догађај има у поређењу са сличним актуелним догађајима?

Добијени резултати указују на то како се медијски формира и преноси дискурс о НАТО бомбардовању СРЈ након 25 година – најпре сећајући се и истичући последице бомбардовања по становништво, инфраструктуру, економију и екологију, затим истичући и употребљавајући емотивну лексику за означавање догађаја (агресија, злочин...), као и у поређењима са актуелним политичким и ратним дешавањима.

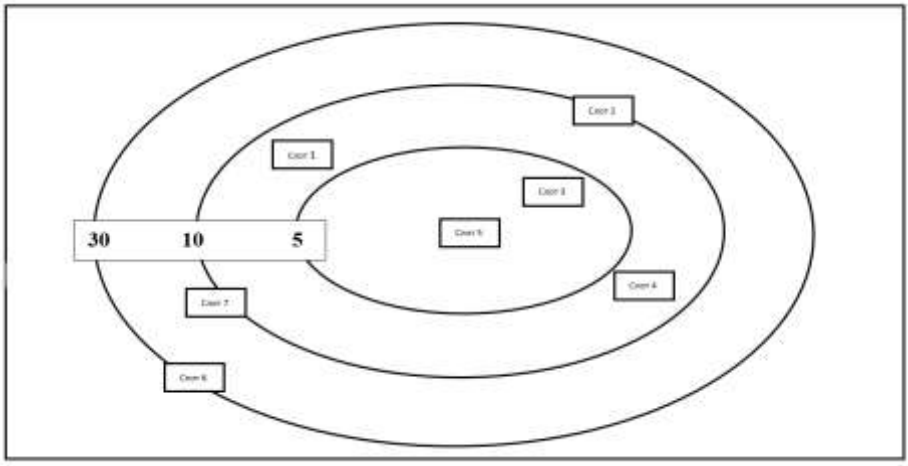

Слика 1. Графички приказ фреквентности филера у дефинисаним слотовима матриксфрејма *догађај*.

5. Закључне напомене

Анализирајући извештавање једног листа на српском језику, који је и најстарији информативни дневни лист у Србији (Танасковић 2025), са циљем реконструисања дискурса сећања на НАТО бомбардовање СРЈ након 25 година, дато истраживање служи као студија случаја и може бити полазна тачка за даља истраживања медијског дискурса о сећању на НАТО бомбардовање СРЈ. Теоријско-методолошки оквир истраживања чине постулати лингвистичке анализе дискурса – концепт фрејм анализе (Konerding 1993), посматрајући бомбардовање кроз хипероним *догађај* и додељујући му стратешка питања, чији одговори приближавају медијски дискурс о датом догађају.

Анализа корпуса указује на присутност ове теме и након 25 година, што доприноси њеном значају и актуелности, као и на важност када је реч о колективном сећању наше друштвене заједнице. НАТО бомбардовање СРЈ 1999. године је без сумње један од најважнијих догађаја модерне историје нашег подручја (Вујчић и Танасковић 2025), на шта указује и дато истраживање као студија случаја извештавања једног листа на српском језику, а што би се даље могло проширити како на обимнији корпус тако и на различита контрастивна истраживања, у циљу потврђивања релевантност и актуелност одабране тематике у јавном медијском дискурсу.

Литература

Вујчић Н. (2023).Концепти српски језик, босански језик, хрватски језик и српскохрватски језик у немачком медијском дискурсу. У Ковачевић и Петковић (Ур.), *СРПСКИ ЈЕЗИК, КЊИЖЕВНОСТ, УМЕТНОСТ Зборник радова са XVII међународног научног скупа одржаног на Филолошко-уметничком факултету у Крагујевцу* (стр. 289−302). Универзитет у Крагујевцу.

Вујчић Н. и Вујошевић А. (2024). Контрастивна анализа дискурса – теоријско-методолошка одређења. *Узданица XXI/2*, 7−38.

Михаљинац Н. (2018). *Уметност и политике сећања: траума 1999.* Београд: Clio.

Поповић Г. и Јанковић Д. (2020). Медијска пропаганда и повод за бомбардовање СР Југославије, *СВАРОГ21*, 201−219.

Сотировић В. (2014). Критичка анализа „случаја Рачак" (15. јануар 1999. године), *Serbian Studies Research*, Vol. 5, No. 1, 243−261.

Busse D. (2013). Diskurs – Sprache – Gesellschaftliches Wissen. Perspektiven einer Diskursanalyse nach Foucault im Rahmen einer Linguistischen Epistemologie, In D. Busse, W. Teubert (Eds.), *Linguistische Diskursanalyse: neue Perspektiven* (pp. 147–185). Wiesbaden: Springer VS.

Czachur W. (2015). Texte Machen kollektives Gedächtnis wahrnehmbar! Zum Text und kollektiven Gedächtnis aus Sicht der kultursensitiven Linguistik, In *Sprache – Wissen – Medien. Festschrift für Professor Antos* (pp. 55−69), Wroclaw/Dresden.

Fraas C. (1996). *Gebrauchswandel und Bedeutungsvarianz in Textnetzen. Die Konzepte identität und deutsch im Diskurs zur deutschen Einheit*. Tübingen.

Konerding K. P. (1993). *Frames und lexikalisches Bedeutungswissen. Untersuchungen zur linguistischen Grundlage einer Frametheorie und zu ihrer Anwendung in der Lexikographe*, Tübingen: Niemayer.

Mihaljinac N. and Vujošević A. (2021). The representation of the NATO bombing of Yugoslavia in foreign artistic and mass media texts: unjustified war of justified intervention?.*TEME XLV 2,* 461−478.

Spitzmüller J. und Warnke I.H. (2011). *Diskurslinguistik: Eine Einführung in Theorien der transtextuellen Sprachanalyse*. Berlin/Boston: Walter de Gryter.

Tanasković T. (2025). The Concept of Nato Alliance in the Daily Newspaper Politika during the Bombing of FR Yugoslavia in 1999. In Vujčić und Tanasković (Hrsg.). *Das Jahr 1999 – Der Mediendiskurs über die NATO-Bombardierung Jugoslawiens in Deutschland und Serbien, Diskursanalytische Perspektiven* (pp. 143−176). Hamburg: Verlag Dr. Kovač.

Vujčić N. i Tanasković T. (Eds.) (2025). *Das Jahr 1999 – Der Mediendiskurs über die NATO-Bombardierung Jugoslawiens in Deutschland und Serbien, Diskursanalytische Perspektiven*. Hamburg: Verlag Dr. Kovač.

Vujošević A. (2021). Semantička analiza leksičkih sredstava za referenciju čina NATO bombardovanja 1999. godine u srpskim i nemačkim medijima, *Filolog 24*, 165–185.

Vujošević A. (2025). Schlüsselwörter als Träger kollektiven Gedächtnisses – Diskurslinguistische Untersuchung der Berichterstattung der Wochenzeitungen DER SPIEGEL und DIE ZEIT über die NATO-Bombenangriffe im Jahr 1999. In Vujčić und Tanasković (Eds.), *Das Jahr 1999 – Der Mediendiskurs über die NATO-Bombardierung Jugoslawiens in Deutschland und Serbien, Diskursanalytische Perspektiven* (pp. 143−176). Hamburg: Verlag Dr. Kovač.

Warnke Ingo H. (2009). Die sprachliche Konstituierung von geteiltem Wissen in Diskursen, *Wissen durch Sprache. Theorie, Praxis und Erkenntnisinteresse des Forschungsnetzwerks „Sprache und Wissen“,* 113–140.

CULTURE OF REMEMBRANCE: ON THE NATO BOMBING OF YUGOSLAVIA IN 1999, TWENTY-FIVE YEARS LATER – LINGUISTIC DISCOURSE ANALYSIS

ANĐELA T. STANKOVIĆ, UNIVERSITY OF KRAGUJEVAC, FACULTY OF PHILOLOGY AND ARTS, SERBIA

Summary

This paper analyzes the media discourse on the NATO bombing of the Federal Republic of Yugoslavia in 1999, as presented in articles published by the daily newspaper *Politika* during 2024, i.e., 25 years after the selected event. The research is conducted within the theoretical and methodological framework of linguistic discourse analysis and theories of collective memory and remembrance. These two frameworks are brought together on a common analytical basis, highlighting the importance and inseparable connection between the linguistic perspective and the cultural aspect as unified in discourse analysis. Given that the subject of the study is an event that took place 25 years ago, it can be approached through the lens of memory culture andtheories of memory, viewing collective memory as a social phenomenon that is first perceived and constructed, and then manifested through texts. This makes it a relevant object of linguistic inquiry. The paper also seeks to shed light on the role of the media in constructing collective consciousness and shaping images of past events, taking as a case study the NATO bombing of the FRY in 1999 – the only armed conflict on European soil that year, the first engagement of NATO forces against a sovereign state with an objective other than defense, and a significant issue concerning human rights, international law, and humanitarian intervention – both nationally and globally.

Keywords: discourse, NATO bombing of the FRY, 1999, culture of remembrance, collective memory, *Politika*

Margareta Bašaragin[1]
Udruženje „Ženske studije i istraživanja”, Subotica
ORCID: 0000-0003-3143-498X

003.344:003.497]:373.3/.4(497.113 Subotica)
https://doi.org/10.5281/zenodo.18836569
originalni naučni rad

SEĆANJE NA UPOTREBU PISAMA U VIŠENACIONALNOJ I VIŠEKULTURNOJ SREDINI: PRIMER OSNOVNE ŠKOLE U SUBOTICI[2]

Upotreba dvaju pisama – ćirilice i latinice na prostoru Vojvodine deo je međukulturne tradicije i sećanja različitih nacionalnih zajednica koje se služe (i) srpskim jezikom. Empirijska istraživanja skoro 40 godina o individualnoj upotrebi dvaju pisama u obrazovanju pokazuju konstantnu (veću) upotrebu latinice. Cilj rada je da ustanovim dominaciju upotrebe pisama u individulanoj svakodnevnoj upotrebi učenika/ca viših razreda osnovne škole u višenacionalnoj Subotici: 1. Ukontekstu škole; 2. tokom interakcije sa vršnjacima/kinjama; 3. u digitalnom okruženju komunikacije van škole. Empirijske podatke sakupljam na osnovu upitnika u 2025. i poredim ih sa podacima iz prethodnih istraživanja (Savić i Antonić 1987; Đurić 2019; Stepanov 2024). Rezultati pilot istraživanja pokazuju da preovlađuje upotreba: 1. latinice u komunikaciji u digitalnom okruženju i sa vršnjacima/kinjama; 2. oba pisma podjednako u nastavi; 3. ćirilice prilikom popunjavanja formulara i testova u školi. Zaključujem da je u višejezičnoj sredini Subotice individualna upotreba latinice među učenicima/ama očekivana i zauzima na osnovnoškolskom uzrastu veći deo dnevne komunikacije.

Ključne reči: standardni jezik, pisma, ćirilica, latinica, individualna upotreba pisma, međukulturna tradicija, osnovna škola, sećanje, Subotica, višejezična sredina

1. Uvodna razmatranja

Upotreba dva pisma – ćirilice i latinice na prostoru Vojvodine deo je međukulturne tradicije i sećanja različitih nacionalnih zajednica koje koriste (i)

[1]margareta.basaragin@gmail.com
[2]Zahvaljujem se Svenki Savić na korisnim sugestijama na prethodnu verziju rada i literaturi iz prethodnih decenija.

srpski jezik. Pismo ne predstavlja samo sredstvo komunikacije, nego je i simbol kolektivnog, kulturnog i istorijskog identiteta. Dominacija pisma (ćiriličnog ili latiničnog) u institucionalnim kontekstima može se posmatrati kao deo procesa održavanja međukulturne tradicije i sećanja, dok se privatna dominacija latinice može tumačiti u svetlu istorijskih okolnosti i savremenih komunikacionih navika i digitalnog okruženja.

Ustav SFRJ iz 1974. godine formalno je definisao ravnopravnost jezika i utvrdio da su jezici naroda i narodnosti SFRJ bili ravnopravni i bila je zagarantovana upotreba dvaju pisama. Promena je nastala 1991. donošenjem prve verzije Zakona o službenoj upotrebi jezika i pisma, ali je predlog za jednaku upotrebu dvaju pisama ostao.

Danas u Srbiji dva zakona (Zakon o službenoj upotrebi jezika i pisama, 2018; Zakon o upotrebi srpskog jezika u javnom životu i zaštiti i očuvanju ćiriličnog pisma, 2021) regulišu upotrebu ćiriličnog pisma, a sa ciljem njenog očuvanja. Međutim, digrafija[3] tj. paralelna upotreba dva pisma za jedan jezik, iskustveno je imanentna standardnojezičkoj normi srpskog jezika. To pokazuje da je pitanje upotrebe pisama u službenoj i javnoj upotrebi uvek i ideološko i političko pitanje, a ne samo jezičko. Otuda je sećanje uvek i ideološki obojeno.

Sećamo se da u proteklih više od četrdeset godina o upotrebi dvaju pisama u obrazovanju postoje istraživanja iz različitih naučnih (inter)disciplina koja ukazuju na konstantnu, pa čak i rastuću dominaciju latinice u različitim domenima pismenog izražavanja (Antonić 1987, 1988, 1989; Antonić i Savić 1987). Ovi rani radovi, nastali u kontekstu institucije škole i svakodnevne komunikacije učenika/ca, pokazali su da se latinica češće koristi ne samo u svakodnevnim, već i u formalnim obrazovnim situacijama. Takav trend ostao je prisutan i u kasnijim decenijama, što ukazuje na dugoročne promene u jezičkoj praksi i na uticaj širih društvenih, kulturnih i tehnoloških faktora na jezičku upotrebu.

Istovremeno su nekoliko važnih emprijskih istraživanja dvaju pisama na populaciji mladih u Srbiji saopštili psiholozi (Rot 1968; Antonić 1983; Kostić 2010; Kostić, Todorović i Marković 2004 i dr.) i ustanovili da je prepoznavanje latiničnih velikih slova daleko brže prilikom čitanja od velikih slova ćirilice, a

[3]„Digrafija (od grč. δί-/δις [dí-/dis] ‘dvaput’ + grafija; fr. digraphie) upotreba različitih pisama za jedan isti jezik. Postojanje ovog jezičkog fenomena nije u skladu sa zakonom jezičke ekonomije, kao prirodnim obeležjem jezika.” (https://www.lingvistickitermini.rs/pojmovnik/digrafija/, pristupljeno 25.09.2025).

posebno od malih pisanih slova ćiriličnog pisma, pa su zaključili da za prevalenciju latiničnog pisma postoje i određeni kognitivni razlozi.

Empirijska istraživanja o upotrebi pisama u individualnoj i svakodnevnoj komunikaciji mladih u Srbiji danas, međutim, još nisu dovoljna da omoguće sveobuhvatno i pouzdano zaključivanje o aktuelnom stanju (Đurić 2019; Stepanov 2024). Posebno ako se kao kriterijum za analizu uključi širi društveni kontekst koji obuhvata digitalne medije, društvene mreže i promene u obrazovnim praksama na svim nivoima obrazovanja: osnovnoškolskom, srednjoškolskom, visokoškolskom. Nedostaju empirijska istraživanja koja bi povezala individualne jezičke izbore sa društvenim i kulturnim procesima, a sa namerom da razotkrijemo i razumemo složene razloge zbog kojih latinica zadržava, pa i pojačava status dominantnog pisma u Srbiji danas među mladima, ali i starijim generacijama.

2. Cilj rada

Cilj rada je da ustanovim dominaciju upotrebe pisama u individulanoj svakodnevnoj upotrebi učenika/ca viših razreda osnovne škole u višenacionalnoj Subotici: 1. u kontekstu škole; 2. tokom interakcije sa vršnjacima/kinjama; 3. u digitalnom okruženju komunikacije van škole.

3. Metodologija

Empirijske podatke pilot istraživanja na osnovu upitnika u 2025. poredim sa prethodnim istraživanjem (Savić i Antonić 1987) o upotrebi pisama među učenicima/ama VIII razreda osnovnih škola u 10 gradova u Srbiji, potom i sa rezultatima drugih istraživača/ica u novije vreme (Đurić 2019, Stepanov 2024).

Istraživanje ponavlja studiju Savić i Antonić (1987) o individualnoj upotrebi pisma među učenicima/ama osnovnih škola u Srbiji, primenjenu u lokalnom kontekstu Subotice.

Individualna upotreba pisama je „upotreba ćirilice i latinice kod pojedinca u svakodnevnom individualnom komuniciranju" i „stvar ličnog opredeljenja", a javna upotreba pisma podrazumeva „upotrebu dva pisma u svim vrstama masovnog komuniciranja" i „stvar načelnog opredeljenja društva" (Savić i Antonić 1987: 184).

Podatke sam sakupila pomoću upitnika koji se sastoji od ukupno 14 pitanja prilagođenih iz originalne verzije Savić i Antonić (1987) savremenim komunikacionim praksama i digitalnom okruženju (Prilog 1). Anketiranje je bilo anonimno i sprovedeno je tokom juna 2025, putem Gugl upitnika na časovima

informatičkog obrazovanja u jednoj osnovnoj školi u Subotici. Pitanja su bila sastavljena na ćirilici.[4]

Ovom materijalu pridružila sam podatke grupe učenika i učenica (ukupno 15) iz razgovora sa njima, nakon popunjavanja upitnika, a na temu: *Da li nastavnice u školi insistiraju na upotrebi ćirilice i/ili latinice?*

Korpus čine 152 odgovora (f. 59.2% m. 40,8%, V–VII razred OŠ) učenika/ca iz Subotice[5] koji/e slušaju nastavu na srpskom jeziku, sa preovlađujuće srpskim kao maternjim jezikom (preko 96%), pored mađarskog, bunjevačkog, romskog, engleskog, ruskog i kineskog jezika.

4. Rezultati i diskusija

Više od 99% učenika/ca obuhvaćenih upitnikom navodi da je u prvom razredu učilo ćirilicu kao prvo pismo (Pitanje 6) i da imaju nastavu iz engleskog (od 1. razreda) i nemačkog jezika (od 5. razreda) kao stranih u školi (Pitanje 5). Od najranijeg (školskog) uzrasta, dakle, izloženi/e su međujezičkim uticajima tri i/ili više jezika koji imaju pozitivne efekte na pismenost uopšte (Radović 2018: 57–60; Mikeš 2000; 2001; 2003; 2005).

U analiziranom uzorku ukupno je tri pitanja kojase odnose na upotrebu pisama u vezi sa nastavom i školom: *Kojim pismom pišeš beleške u školi na časovima?* (Pitanje 8, Grafikon 1), *Kojim pismom pišeš domaće zadatke?* (Pitanje 9, Grafikon 2) i*Kojim pismom popunjavaš formulare, testove i sl.?* (Pitanje 11, Grafikon 3).

Rezultati pokazuju da učenici/e za pisanje beleški u školi u istom procentu koriste latinicu (32%) i ćirilicu (32%), dok 36% učenika/ca podjednako koristi latinicu i ćirilicu. Slični podaci su i da 33% piše domaće zadatke ćirilicom, 31% latinicom, dok 37% koristi oba pisma podjednako (Grafikon 2). Najviše

[4]Postojala je dilema na kom pismu da ponudim upitnik učenicima/ama i opredeljenje da budu na ćirilici zasnovala sam na odluci da ne utičem svojim izborom latiničnog pisma na njihove odgovore.

[5]Poslednji popis stanovništva iz 2022. godine koji je sprovela Republika Srbija za grad Suboticu prepoznaje čak 25 kategorija etničke/nacionalne pripadnosti (računajući tu i „regionalnu pripadnost", „neopredeljene" i „nepoznato"): Srbi (30,80%), Albanci (0,22 %), Bošnjaci (0,15%), Bugari (0,04%), Bunjevci (7,31%), Vlasi (0,00%), Goranci (0,13%), Jugosloveni (1,76%), Mađari (30,01%), Makedonci (0,25%), Muslimani (0,24%), Nemci (0,19%), Romi (2,77%), Rumuni (0,05%), Rusi (0,05%), Rusini (0,16%), Slovaci (0,11%), Slovenci (0,07%), Ukrajinci (0,05%), Hrvati (8,41%), Crnogorci (0,65%), Ostali (0,18%), Regionalna pripadnost (0,42%), Neopredeljeni (10,79%), Nepoznato (4,76%) (RSZ 2023).

učenika/ca (41%) popunjava formulare, testove, i tome slično ćirilicom (oni/e imaju priliku da ih popunjavaju isključivo u školi), latinicu koristi 30% učenika/ca, dok 29% učenika/ca koristi podjednako latinicu i ćirilicu (Grafikon 3).

Grafikon 1

Kojim pismom pišeš beleške u školi na časovima?

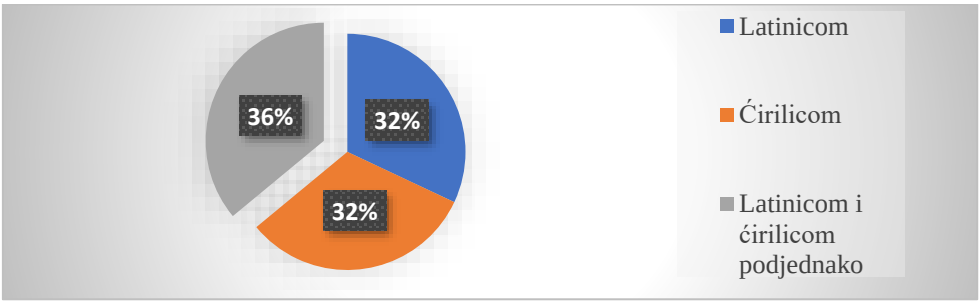

Grafikon 2

Kojim pismom pišeš domaće zadatke?

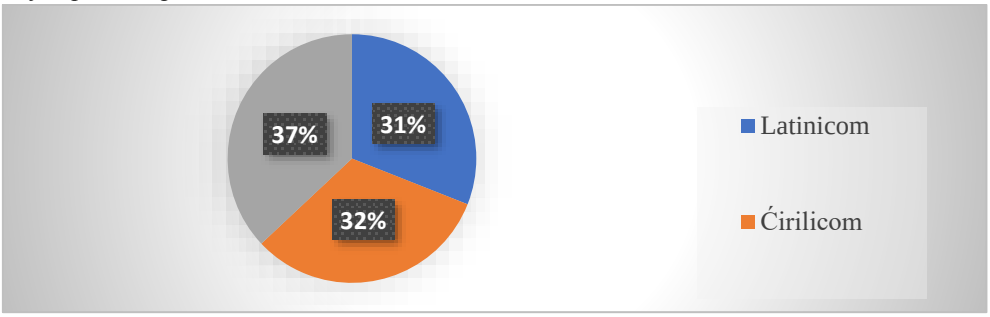

Grafikon 3

Kojim pismom popunjavaš formulare, testove i sl.?

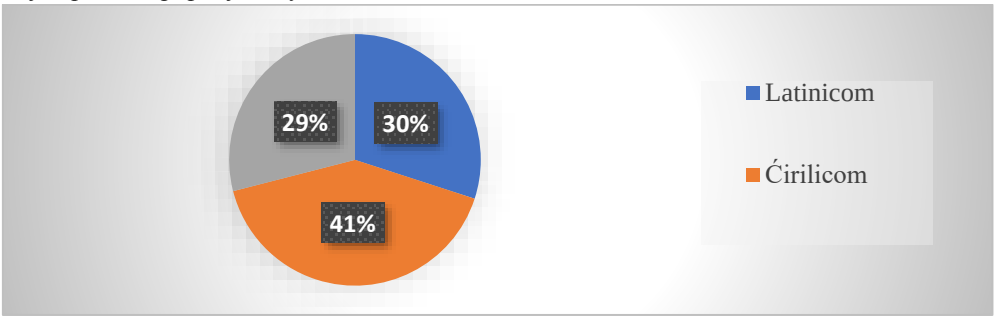

Podaci iz razgovora sa učenicima/ama o eventualnoj uslovljenosti korišćenja određenog pisma tokom nastave ili u školskom kontekstu pokazuju da nastavnice srpskog jezika i književnosti insistiraju na ćiriličnom pismu tokom

izrade pismenih zadataka i za svesku lektire, kao i da testove i ostale vidove pisanih provera daju na ćirilici. Takođe, izrazito jasno daju uputstva kao svojevrsna pravila da se razni vidovi formulara (za poštu, uplatnice, anketni listić i sl.) popunjavaju na onom pismu na kojem su ištampana. Takođe, neke nastavnice koriste isključivo jedno ili drugo pismo za pisanje na tabli ili za štampanje kontrolnih zadataka (nastavnice stranih jezika pišu očekivano isključivo na latinici). Ne postoje zahtevi za upotrebom određenog pisma za individualne doprinose učenika/ca nastavi bilo tokom pisanja na tabli ili izrade prezentacija i panoa kod kuće.

Neposredno školsko okruženje i svakodnevna interakcija tokom nastve direktno utiču na jezičko ponašanje učenika/ca kao i na usvajanje kulturnih i rodnih obrazaca (Bašaragin 2018; 2019; 2022; Bašaragin i Savić 2019). U prostoru date škole razna obaveštenja (npr. o ispravnosti rada fotokopir aparata), natpisi (npr. na vratima kabineta za mađarski jezik), raspored časova (za višu i nižu smenu), odluke (npr. za osobu zaduženu za kontrolu zabrane pušenja), formulari (npr. za pristanak roditelja da se dete snima i fotografiše za potrebe dokumentovanja aktivnosti u školi), spiskovi (npr. članovi/ice sindikata) i drugi sadržaji vidno su postavljeni po hodnicima, na oglasnoj tabli, zbornici.

Pri tom postoji nedoslednost u upotrebi latinice i/ili ćirilice, aodabir pisma se čini nasumičan. Takvo okruženje u kontekstu škole može direktno da utiče i na same učenike/ce i njihovu individualnu odluku o upotrebi jednog ili drugog pisma.

Dva pitanja su u vezi sa individualnom upotrebom pisama u digitalnom okruženju: *Kojim pismom sada obično pišeš poruke na mobilnom telefonu?* (pitanje 7, Grafikon 4) i *Kojim pismom pišeš na društvenim mrežama i pretražuješ internet?* (pitanje 14, Grafikon 5).

Najveći broj učenika/ca (84%) poruke na telefonu piše latinicom, samo 6% koristi ćirilicu, dok 10 % koristi oba pisma podjednako (Grafikon 4). Slični su rezultati i za pisanje na društvenim mrežama i pretragu interneta gde njih 79%koristi latinicu, ćirilicu 9%, a 12% podjednako oba pisma (Grafikon 5).

Grafikon 4.

Kojim pismom sada obično pišeš poruke na mobilnom telefonu?

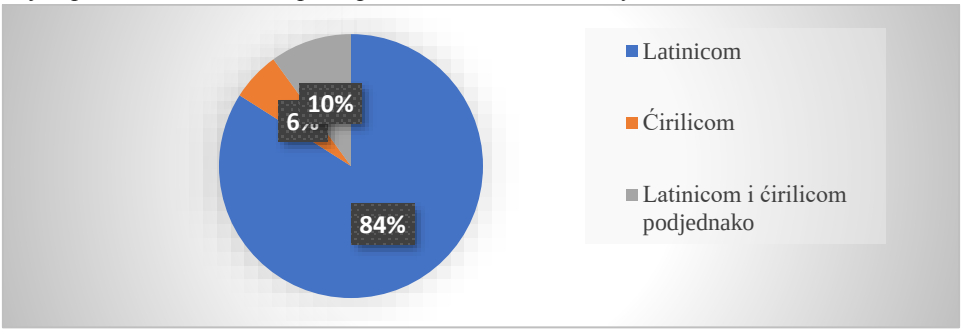

Grafikon 5.

Kojim pismom pišeš na društvenim mrežama i pretražuješ internet?

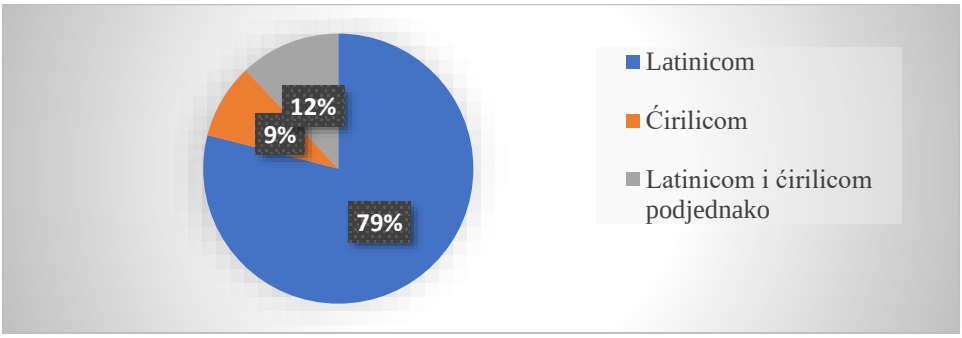

Istraživanja pokazuju kako internet koriste većinom mladi (up. Petrović 2012: 240; Redl 2024: 110–111, i dr.) a digitalno okruženje koje je mahom na latinici ima uticaj na odabir pisma.

Kada je u pitanju interakcija sa vršnjacima/kinjama, rezultati odgovora na pitanje *Kojim pismom se dopisuješ sa svojim drugarima/drugaricama?* (pitanje 13, Grafikon 6) su da se većina učenika/ca dopisuje latinicom (75%), ćirilicom 13%, dok 12% učenika/ca koristi podjednako latinicu i ćirilicu. Ovde treba napomenuti da je pretpostavka da se dopisivanje ostvaruje upotrebom informaciono-komunikacionih tehnologija i to upravo na društvenim mrežama (Petrović 2012: 259). Upitnik nije detaljnije ispitao da li se dopisuju jedni s drugima u istom gradu, ili sa sa onima iz regiona, u Hrvatskoj ili u Crnoj Gori ili u BiH, pa onda prilagođavaju izbor pisma, ili pak iz druge države i na drugom jeziku. Ovo pitanje ostaje da se izuči u nekim narednim istraživanjima.

Grafikon 6.

Kojim pismom se dopisuješ sa svojim drugarima/drugaricama?

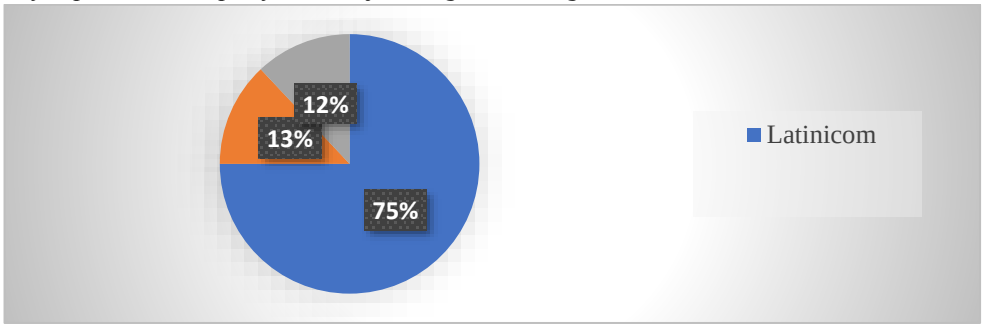

Iako zapažamo dominaciju latinice u vezi sa pitanjima *Kojim pismom pišeš štampana slova?* (pitanje 10, Grafikon 7) i *Kojim pismom se potpisuješ?* (pitanje 11, Grafikon 8) upotreba latinice je ovde ipak manje izražena nego u odgovorima koji se tiču svakodnevne digitalne prakse i dopisivanja sa vršnjacima/kinjama. Tako za štampana slova 46% učenika/ca koristi latinicu, ćirilicu 34% učenika/ca, a 18% podjednako latinicu i ćirilicu. S obzirom na to da istraživanja (Antonić 1983; Rot 1968; Kostić 2010; Kostić, Todorović i Marković 2004 i dr.) pokazuju brže prepoznavanje latiničnih štampanih velikih slova, nije neočekivano što najveći broj učenika/ca za štampana slova bira latinicu. Nešto češće se učenici/e potpisuju latinicom (45%) u odnosu na potpisivanje ćirilicom (41%), dok ređe na oba pisma (14%). Napominjem da na ovom uzrastu mladi nemaju mnogo prilike za potpisivanje, kao što to imaju odrasli.

Grafikon 7.

Kojim pismom pišeš štampana slova?

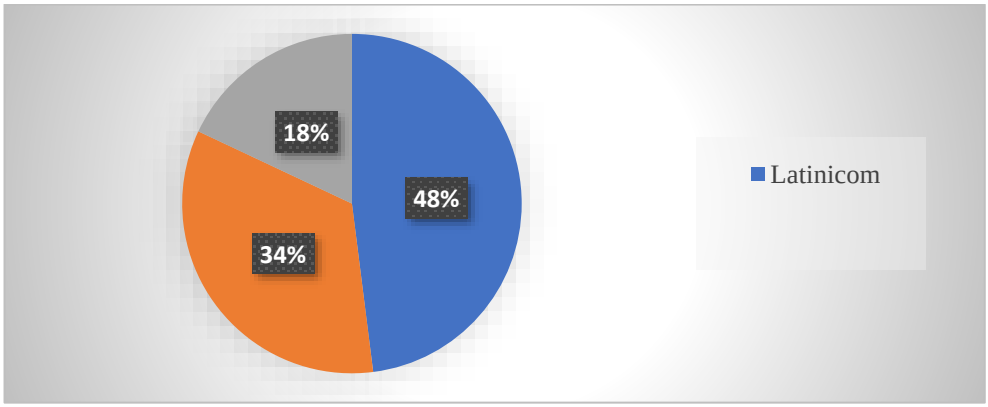

Grafikon 8.

Kojim pismom se poptisuješ?

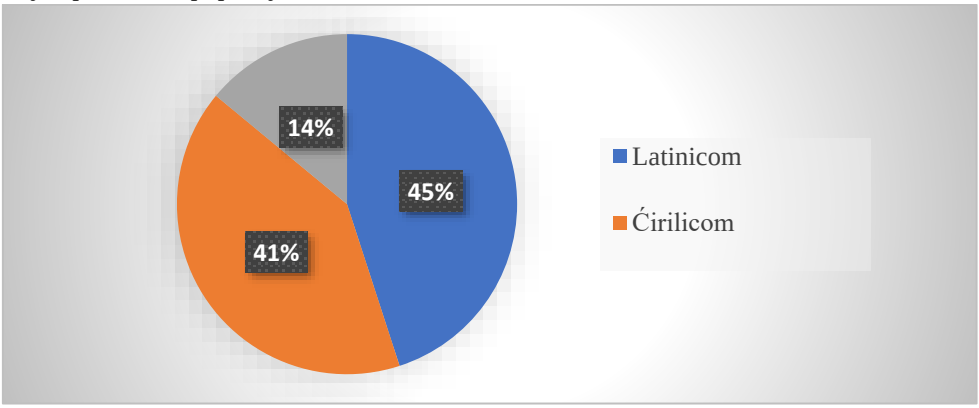

4.1. Poređenje rezultata

Svenka Savić i Ivana Antonić sprovode pilot istraživanje sa zadatkom da se „na validnom uzorku dođe do podataka o individualnoj upotrebi dva pisma u pisanju, te različitim vidovima takve upotrebe" (1987: 184). Koriste uputnik od 19 pitanja među učenicima/ama V i VIII razreda osnovne škole, kao i IV razreda srednje škole, čiji je maternji jezik bio srpskohrvatski, u Novom Sadu, Beogradu i još osam gradova u Srbiji[6], ali ne i u Subotici. Utvrdile su da u gradskim i višejezičkim sredinama učenici/e više koriste latinicu, a da mlađi/e učenici/ce češće koriste ćirilicu. U školskom kontekstu ćirilica je dominirala u nastavi i kod izrade domaćih zadataka, dok se za popunjavanje formulara i pisanje velikim slovima češće koristi latinica. Kada je u pitanju interakcija sa vršnjacima/kinjama (pisanje pisama), biraju ono pismo za koje pretpostavljaju i/ili znaju da je u okruženju dominantnije (pišu latinicom za Republiku Hrvatsku), što ukazuje na prilagođavanje svrsi i situaciji.

Maja Stepanov (2024) istražuje „kojem pismu i u kojoj prilici deca srednjoškolskog uzrasta prirodno-matematičke gimnazije u Novom Sadu daju prednost u individualnoj upotrebi, kao i koji su glavni činioci koji utiču na njihov izbor" (tokom 2023, na uzorku od 131 učenika/ce: 56 m. i 75 f.) i koristi upitnik od 27 pitanja (na latinici) koja su uglavnom usmerena na upotrebu pisama u kontekstu škole. Rezultati pokazuju da učenici/ce rukom češće pišu ćirilicu, kako u školi, tako i kod kuće, posebno na časovima srpskog jezika i prilikom pripreme

[6]Obrenovac, Železnik, Požarevac, Smederevo, Kostolac, Kruševac, Čačak i Kraljevo.

prezentacija, jer postoji i zahtev nastavnice da se ona koristi (za razliku od nastavnica ostalih predmeta). Posebnu pažnju autorka pridaje percepciji učenika/ca o „ugroženosti ćirilice" i zaključuje da učenici/ce nisu smatrali/la da „latinica predstavlja opasnost po egzistenciju ćirilice". Istraživanje sugeriše da ne treba donositi neutemeljene zaključke o navodnom „izumiranju ćirilice" i da „ne verujemo u olako izricane sudove o potencijalnoj smrti ćirilice" (Stepanov 2024: 188).

Srđan Đurić (2019: 200) ima za cilj „da se na primeru stavova ispitanika sa teritorije opštine Šabac pokaže kojem se pismu daje prednost u službenoj i neslužbenoj javnoj i privatnoj upotrebi i ukaže na određene tendencije u ovoj oblasti". Anketa je obuhvatila 300 odraslih ispitanika/ca, sprovedena je licem u lice i onlajn (tokom 2019. godine) i sastoji se od 31 pitanja. Kada je u pitanju svakodnevna upotreba pisma, rezultat je da ćirilica preovlađuje u nekim formalnim situacijama kao što su potpisivanje i popunjavanje naloga za uplatu. Autor beleži i uticaj novih tehnologija na izbor pisma sa latinicom kao dominantnom. Stavovi ispitanika/ca o upotrebi oba pisma bili su podeljeni, sa izraženom prisutnošću oba pisma u praksi.

U poređenju sa istraživanjem koje su sprovele Savić i Antonić (1987), nalazi pilot istraživanja iz 2025. ukazuju i na kontinuitet i na promene u obrascima upotrebe pisma. Slično ranijim rezultatima, latinica i dalje dominira u privatnim domenima komunikacije, naročito među vršnjacima/kinjama i u neformalnim kontekstima, dok ćirilica zadržava primat u zvaničnim školskim aktivnostima kao što su popunjavanje formulara i rešavanje testova. Međutim, za razliku od studije iz 1987. godine, u kojoj je upotreba ćirilice u učioničkim situacijama bila izraženija, savremeni podaci pokazuju uravnoteženo prisustvo oba pisma u nastavnim okruženjima. Ova promena može se povezati sa pojačanim uticajem digitalnog okruženja i savremenih komunikacionih praksi, u kojima latinica preovlađuje, kao i sa višejezičkom sredinom grada.

Poređenje sa novijim istraživanjima (Đurić 2019; Stepanov 2024) dodatno potkrepljuje tumačenje da je upotreba latinice sve više ukorenjena u svakodnevnoj komunikaciji (mlađih generacija), dok ćirilica ostaje vezana za institucionalne i formalne domene.

Posmatrano zajedno, ovi nalazi naglašavaju trajnu funkcionalnu diferencijaciju između dva pisma u višejezičnim i urbanim kontekstima, kao što je Subotica.

5. Zaključna razmatranja

Podaci dobijeni pilot istraživanjem među učenicima/ama osnovne škole u Subotici u 2025. godini pokazuju da ne postoji jasna podela idividualne upotrebe dva pisma standardnog srpskog jezika.

U učioničkim uslovima ćirilično i latinično pismo koriste se podjednako aktivno u obrazovnom procesu. Dominacija ćirilice zabeležena je isključivo u kontekstu popunjavanja školskih formulara i testova. Latinično pismo preovlađuje u privatnoj i digitalnoj komunikaciji, posebno u pisanoj komunikaciji sa vršnjacima/kinjama koji/e su jedni/e drugima dobro poznati/e.

Ovaj smer je nastavak istraživanja iz prethodnih decenija u raznim gradovima jugoslovenskog prostora (Antonić 1987; 1988; 1989; Antonić i Savić 1987) koja potvrđuju da latinica preovlađuje u privatnoj upotrebi.

Razlika postoji u odnosu na ranija istraživanja, jer je danas u nastavi obavezna ravnoteža oba pisma, zbog sve veće upotrebe latiničnog pisma usled uticaja novih komunikacionih navika, digitalnog okruženja, ali i višejezične gradske sredine.

Postoje indicije da tradicionalno višekulturno okruženje sa ukupno četiri službena jezika: srpski, mađarski, hrvatski i bunjevački, koji baštine ćirilicu i/ili latinicu, ima trajan uticaj na individualnu upotrebu pisama mladih i generacija koje im prethode i one koje im slede, budući da je višejezičnost u ovom gradu konstanta.

Insistiranje na doslednoj upotrebi jednog pisma: ćiriličnog, ma koliko zakonodavci propisivali, ne može regulisati jezičku praksu i individualne izbore mladih osnovnoškolaca, naročito jer oni čine ustaljenu jezičku praksu decenijama.

Vredi istaći da su se pitanjima upotrebe dvaju pisama kod nas bavile uglavnom istraživačice (videti spisak literature), što je poseban kvalitet u odnosu na prethodna istraživanja u kojima se insistira na doslednoj upotrebi ćiriličnog pisma kao obeležja nacije. Istraživačice iz oblasti lingvistike, psiholingvistike, analize diskursa, rodnih studija i drugih oblasti unose nov kvalitet u argumentaciju opravdanosti oba pisma. Nadalje, način na koji pojedina naučna glasila propisuju pisanje naučnih radova (Bašaragin 2025), zapravo pravi mimikriju tog ženskog autorstva u ovoj osetljivoj tematici savremenog jezika, posebno službene upotrebe.

Ako se setimo dosadašnjih podataka iz istorije pismenosti, smene pisama je bilo tokom razvoja civilizacije u mnogim delovima sveta, pa i na teritoriji našeg savremnog jezika, pa nije nestalo nacije, o čemu se najčešće diskutuje kao o potencijalnoj pretnji (Bugarski 1996).

Pitanje pisama u opismenjavanju mladih, jedno je od važnijih, ako imamo na umu da je i dalje 10% stanovništva funkcionalno nepismeno u Srbiji. Drugim rečima, nije u pitanju koje pismo, nego pismenost kao takva.

Ono što nedostaje u dosadašnjim istraživanjima individualne upotrebe pisama jeste pitanje rodne obeleženosti kao dopuna postojećih skorijih radova o razlikama u jezičkim strategijama i jezičkim stilovima mladih u digitalnom okruženju (npr. Redli 2024).

Preporuke na osnovu rezultata pilot istraživanja o individualnoj upotrebi ćirilice i latinice učenika/ca u višejezičnoj gradskoj sredini su:

1. U školama podsticati jednaku upotrebu oba pisma.
2. Promovisati digrafiju kao kulturno bogatstvo, a ne rivalitet.
3. Čuvati tradiciju kulture upotrebe dvaju pisama.
4. Razvijati digitalne alate koji jednako podržavaju oba pisma.
5. Nastaviti istraživanja u različitim sredinama i generacijama.
6. Istraživati rodnu obeleženost upotrebe pisama/digrafije.

Literatura

Antonić, I. (1983) Eksperimentalna psiholingvistika u Jugoslaviji. *Prilozi proučavanju jezika,* 19, 199–204.

Antonić, I. (1987). Upotreba ćirilice i latinice u osnovnim i srednjim školama u Novom Sadu. *Prilozi proučavanju jezika,* 23, 129–151.

Antonić, I. (1988). Upotreba pisama u privatnim vidovima komunikacije (Rezultati pilot istraživanja u osnovnim i srednjim školama u SR Srbiji). Referat na XII kongresu Saveza slavističkih društava Jugoslavije, Novi Sad.

Antonić, I. (1989). Upotreba pisama u privatnim vidovima komunikacije (Rezultati pilot istraživanja u osnovnim i srednjim školama u SR Srbiji). *Sveske* (Sarajevo: Institut za proučavanje nacionalnih odnosa), 26–27, 327–346.

Bašaragin, M. (2025). Upotreba rodno osetljivog jezika na primeru uputstava za tehničku pripremu rukopisa u institucijama u Srbiji danas. U N. Ilić (ur.), J. Marčeta (ur.) i K. Pejković (ur.), *Jezik i društvene nauke u kontekstu: izazovi interdisciplinarnosti* (441–451). Novi Sad: Filozofski fakultet Univerziteta u Novom Sadu.

Bašaragin, M. (2018). Elementi interkulturnog obrazovanja u vannastavnim aktivnostima u osnovnim školama: primer rodne analize školskih priredbi u dvojezičnoj školi u Vojvodini. U: L. Spăriosu (ur.), I. Ivanić(ur.), V. Petković(ur.), *Interkulturalnost u obrazovanju InterKult 2017, Zbornik 12 odabrani radovi* (43–62). Novi Sad: Pedagoški zavod Vojvodine, Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet Univerziteta u Novom Sadu.

Bašaragin, M. (2019). *Rod, kultura i diskurs razgovora u razredu*. Novi Sad: Fondacija akademika Bogumila Hrabaka za publikovanje doktorskih disertacija.

Bašaragin, M. (2022). Rod u razgovoru u razredu – prilog empirijskim istraživanjima razmena nastavnica-učenici_e. In D. Radović (ur.), *InterKult 2022, tematski zbornik sa Osme međunarodne naučne konferencije Interkulturalnost u obrazovanju InterKult 2022* (str. 32–58). Novi Sad: Pedagoški zavod Vojvodine.

Bašaragin, M. i Savić, S. (2019). Gender perspective on teacher-pupil classroom interaction: Feedback and evaluation, *Slovenščina, 2.0 (2)*, 172–196.

Bugarski, R. (1996). *Pismo*.Novi Sad: Matica srpska.

Đurić, S. (2019). Stavovi o upotrebi pisama na teritoriji opštine Šabac. *Prilozi proučavanju jezika, 50*, 197–210.

Kostić, A. (2010). *Kognitivna psihologija*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Kostić, A.; Todorović, D i Marković, S. (2004). *Jezik i opažanje: tri studije iz eksperimentalne psihologije*. Beograd: Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu.

Mikeš, M. (2000). *Dete u svetu dvojezičnih čarolija: priručnik za roditelje i prosvetne radnike*. Veternik: Idij.

Mikeš, M. (2001). *Kad su granice samo tarabe: Istraživanja višejezičnosti u Vojvodini*. Novi Sad: Jugoslovensko društvo za primenjenu lingvistiku: Futura publikacije.

Mikeš, M. (2003). *Mali jezikoslovci: razvijanje komunikativnih veština na nematernjem jeziku: priručnik za prosvetne radnike u predškolskim ustanovama i osnovnim školama*. Novi Sad: Futura publikacija.

Mikeš, M. (2005). Mali jezikoslovci se igraju i pevaju: razvijanje komunikativnih veština na nematernjem jeziku: priručnik za prosvetne radnike u predškolskim ustanovama. Novi Sad: Pedagoški zavod Vojvodine.

Petrović, D. (2012). *Novi oblici društvenog umrežavanja. Uloga interneta u uspostavljanju interpersonalnih odnosa u Srbiji*, doktorska disertacija. Beograd: Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu.

Radović, D. (2018). *Međujezički uticaji u procesu usvajanja trećeg jezika*. Novi Sad: Fondacija akademika Bogumila Hrabaka za publikovanje doktorskih disertacija.

Redl, J. (2024). Rodnolekti u digitalnoj komunikaciji: analiza jezika muških i ženskih influensera. *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*, *49*, 105–126.

Republički zavod za statistiku (RZS) (2023). *Stanovništvo prema nacionalnoj pripadnosti i polu, po opštinama i gradovima*. https://popis2022.stat.gov.rs/sr–latn/popisni–podaci–eksel–tabele/. Pristupljeno: 18.10.2025.

Savić, S. i Antonić, I. (1987). Pisma u upotrebi. *Književnost i jezik, 3–4*, 183–201.

Stepanov, M. (2024). Frenkvencija upotrebe ćirilice i latinice među srednjoškolcima u Novom Sadu. *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*, *XLIX–1*, 171–190.

Rot, N. (1968). *Opšta psihologija: za učiteljsku školu i pedagošku akademiju*. Beograd: Zavod za izdavanje udžbenika Socijalističke Republike Srbije.

Zakon o upotrebi srpskog jezika u javnom životu i zaštiti i očuvanju ćiriličnog pisma, Službeni glasnik RS, br. 89/2021).
Zakon o službenoj upotrebi jezika i pisama, Službeni glasnik RS, br. 45/91, 53/93, 67/93, 48/94, 101/2005 - dr. zakon, 30/2010, 47/2018 i 48/2018 - ispr.).
Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (1974). Savezna skupština SFRJ.

Prilozi

Prilog 1. Upitnik o upotrebi pisama

Dragi učeniče / Draga učenice,
Molimo te da za potrebe naučnog istraživanja „Upotreba pisama u osnovnoj školi u Srbiji" popuniš ovu anonimnu anketu.
Podatke ćemo koristiti isključivo u istraživačke svrhe. Hvala!

1. Razred?
Peti.
Šesti.
Sedmi.
Osmi.
2. Pol? (zaokružiti)
Ženski.
Muški.
3. Škola i mesto: (dopuniti)
4. Maternji jezik? (moguće je više od jednog odgovora)
Srpski jezik.
Hrvatski jezik.
Mađarski jezik.
Bunjevački jezik.
Romski jezik.
Ostalo:
5. Strani jezici koje učiš u školi? (ako učiš više jezika, zaokruži ih)
Engleski jezik.
Nemački jezik.
Francuski jezik.
Italijanski jezik.
Ruski jezik.
Ostalo:
6. Koje si pismo učio/la u prvom razredu? (zaokruži)
Ćirilicu.
Latinicu.
7. Kojim pismom sada obično pišeš poruke u mobilnom telefonu? (zaokruži)
Ćirilicom.
Latinicom.
Ćirilicom i latinicom podjednako.
8. Kojim pismom pišeš beleške u školi na časovima? (zaokruži)
Ćirilicom.
Latinicom.
Ćirilicom i latinicom podjednako.
9. Kojim pismom pišeš domaće zadatke? (zaokruži)
Ćirilicom.
Latinicom.
Ćirilicom i latinicom podjednako.
10. Kojim pismom pišeš štampana slova? (zaokruži)
Ćirilicom.
Latinicom.
Ćirilicom i latinicom podjednako.
11. Kojim pismom popunjavaš formulare, testove i sl.? (zaokruži)
Ćirilicom.
Latinicom.
Ćirilicom i latinicom podjednako.
12. Kojim pismom se potpisuješ? (zaokruži)
Ćirilicom.
Latinicom.
Ćirilicom i latinicom podjednako.
13. Kojim pismom se dopisuješ sa svojim drugarima/drugaricama? (zaokruži)
Ćirilicom.
Latinicom.
Ćirilicom i latinicom podjednako.
14. Kojim pismom pišeš na društvenim mrežama i pretražuješ internet? (zaokruži)
Ćirilicom.
Latinicom.
Ćirilicom i latinicom podjednako.

MEMORY OF SCRIPT USE IN A MULTINATIONAL AND MULTICULTURAL ENVIRONMENT: THE CASE OF AN ELEMENTARY SCHOOL IN SUBOTICA

MARGARETA BAŠARAGIN, ASSOCIATION "WOMEN'S STUDIES AND RESEARCH", SUBOTICA, SERBIA

Summary

The use of Cyrillic and Latin scripts in Vojvodina is a part of the intercultural tradition and collective memory of various national communities that use, among others, the Serbian language. Over the past 40 years, empirical studies on the individual use of the two scripts in education have shown a consistent (and greater) prevalence of the Latin script. The aim of this paper is to determine the dominance of script usage in the individual and everyday practices of upper primary school students in the multinational city of Subotica: 1. within the school context; 2. during interactions with peers; 3. in the digital communication environment outside of school. The empirical data are collected through a questionnaire conducted in 2025 and compared with data from previous studies (Savić & Antonić 1987; Đurić 2019; Stepanov 2024). The results of the pilot study indicate a predominance of the following: 1. the Latin script in digital communication and peer interaction; 2. both scripts used equally in teaching; 3. the Cyrillic script when filling out school forms and tests. I conclude that in Subotica's multilingual environment, the individual use of the Latin script among pupils is expected and constitutes the major part of their everyday communication at the primary school level.

Keywords: Cyrillic script, elementary school, individual script use, intercultural tradition, Latin script, memory, multilingual environment, standard language, Subotica

Маша Љ. Петровић[1]
Институт за српску културу
Приштина – Лепосавић
ORCID: 0009-0009-3446-5467

821.163.41.09-1Maksimović D.
https://doi.org/10.5281/zenodo.18836642
оригинални научни рад

ЕПИСТОЛАРНА СЕЋАЊА ДЕСАНКЕ МАКСИМОВИЋ: ИЗМЕЂУ ЕМОТИВНОГ НАРАТИВА И КУЛТУРЕ ИСТОРИЈСКОГ ПАМЋЕЊА[2]

Циљ рада јесте да аналитичко-синтетички приступајући тексту и интерпретирајући садржину писама Десанке Максимовић упућених њеним руским преводитељкама Иди Радвољиној и Олги Кутасовој покажемо како су она истовремено и сведочанство о њеном животу и артефакт историјских сећања на период од 1939. до 1992. године. Стога је прва целина рада у знаку афективног приступа тексту и анализирања начина на који песникиња пише о својим осећањима, а све са намером да се демонстрира да лична сећања постају део ширег културног памћења. Будући да су Десанкина писма и знаковит прилог историји, политици и култури сећања, друга целина окренута је ка проучавању њених сећања на Други светски рат, односно становишта поводом односа српског и хрватског народа и статуса Косова и Метохије. У том делу рада истиче се да су епистоларна сведочанства простор артикулисања трауматичних историјских догађаја, идеолошких превирања, националних питања, а да њихова ауторка активно учествује у формирању културе сећања и колективног идентитета.

Кључне речи: књижевна преписка, Десанка Максимовић, лична сећања, историјска сведочанства, култура сећања, аналитичко-синтетички приступ, афективни приступ

[1]masapetrovic01084@gmail.com

[2]Рад је написан у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број 451-03-136/2025-03 од 27. 01. 2025. године.

1. Уводна разматрања

Мада су писма уобичајени облик текста, а њихово писање јесте једна од најраспрострањенијих активности у људским друштвима која прелази формалне и неформалне контексте и која подразумева да се широк спектар форми може пронаћи у већини области живота (Barton & Hall 2000), епистоларна грађа је тек скоро постала предмет критичарског интересовања и интерпретирања, доказујући да је плодно тле за различите теоријске приступе (Altman 1982). Чини се да је начин проучавања писама који пружа највише сазнања посматрање писања писма као друштвене праксе, тј. „испитивање текста, учесника, активности и артефакта у њиховим друштвеним контекстима" (Barton & Hall 2000: 1), баш због тога што, попут других врста књижевних објеката и догађаја, она добијају своје потпуно значење и значај када се сместе у културна веровања, вредности и праксе једне друштвене заједнице. Овај приступ дозвољава да се открије колико је писмо као објекат књижевног деловања необично свестран и разноврстан носилац текста, који се може користити за посредовање у широком спектру људских интеракција. На тај начин, писма се изучавају не само као облик интимног биографског документа већ као друштвени дискурс, обликован културним, историјским и идеолошким тенденцијама.

Такође, овакав приступ наглашава колико је писац писама присутан у њима, како кроз употребу деиксе, тако и посредством начина позивања на себе и на подразумеваног читаоца, којег конституише у тексту, односно на простор и време, који су често главни разлог за настајање самог писма и којима се потцртава дистанца између пошиљаоца и прималаца, те којима се призивају два света: овде и сада писца и овде и сада читаоца (в. Barton & Hall 2000: 6). Осим тога, посматрање писма као динамичног простора међусобног обликовања субјективитета и дискурса омогућава истраживање начина на које се унутар епистоларне форме обликују идентитети појединца, друштвене улоге и односи моћи. Писма се тако јављају медијумом који истовремено одражава и конструише друштвену стварност, при чему њихова структура, језик и наративне стратегије пружају увид у норме, очекивања и последице одређеног историјског тренутка. Стога, управо у том споју приватног и јавног, интимног и идеолошког, лежи епистемолошка вредност епистоларне грађе, која представља богат извор за интердисциплинарна проучавања на раскршћу литературе, историје, антропологије и теорије културе.

Имајући то у виду, у раду настојимо да приступимо писмима Десанке Максимовић упућеним њеним руским преводитељкама и блиским

пријатељицама Иди Марковној Радвољиној (1911–2001) и Олги Дмитријевној Кутасовој (1929–2013), сабраним у публикацију *Писма радости и бола* (2025), као културолошки и друштвено одређеним текстуалним формама. Примењујући интердисциплинарну методологију која комбинује аналитичко-синтетички приступ, афективну теорију и студије сећања тј. „скуп теоријско-методолошких приступа који су оријентисани на феномен памћења и заборава као генератора производње рецепцијске културе" (Милосављевић Милић 2018: 9), тежимо ка томе да оцртамо шири друштвено-идеолошки контекст Десанкине преписке. Удружујући интерпретативни, контекстуални, компаративни и афективни приступ, овај рад има циљ да понуди нове увиде у песникињине погледе на свет и да открије мање познате историјске и идеолошке аспекте њеног епистоларног, поетског и прозног стваралаштва, повезујући емотивни наратив, књижевни израз и културно сећање.

2. Емотивни наратив Десанке Максимовић у *Писмима радости и бола*

С обзиром на то да писма функционишу као простор интимне комуникације у којем се доживљаји туге, радости, страха, стрепње и љубави не само наративно артикулишу, већ и афективно преносе, њихово проучавање са аспекта интимног наратива захтева разликовање између емоције као именованог, друштвено препознатог стања и афекта као примарног интензитета искуства, а потом и нужно постављање питања о могућности преноса афекта у наратив. Полазећи од Масумијевог схватања афекта као предјезичког, телесног и аутономног интензитета који претходи емоционалној квалификацији опаженог или доживљеног (Massumi 1995: 88–89), писма се могу читати као сведочанства осећања и унутрашњих стања, те као топије на којима се афективни вишак једним делом наративизује, а другим остаје изван домета језичке артикулације. Та напетост између онога што се може у језику именовати и онога што се само наслућује, односно, како проблематизује Тереза Бренан, оног дела афекта који је могуће транспоновати (*the transmission of affect*) и онога што остаје искључиво у домену осећаја (*feeling*) (Brennan 2004: 23), чини преписку привилегованим дискурсом интиме и субјективности. Такође, ова тензичност нас опомиње да је, да се послужимо парафразом мисли Иве Андрића, једно осетити, а сасвим друго изразити своје афекте у нефикционалном наративу, какав преписка међу пријатељима јесте.

У том контексту *Писма радости и бола* Десанке Максимовић могу се тумачити као афективни записи у којима интензитет пријатних и трауматичних дешавања у породичном животу претходи њиховом емоционалном именовању. Због тога није неуобичајено што ова преписка обилује подацима из породичног живота и што у њој „читамо о Десанкиној бризи за мајку, сестру и супруга Сергеја […], као и о одрастању и напредовању сестричине Раде и сестрића Бране. Радвољиној и Кутасовој пише и о болестима својих ближњих (брата, мајке, супруга) и о њиховој смрти" (Шеатовић 2025: 223). Упркос тој садржинској усмерености на породични живот, значај писама се не исцрпљује на нивоу информативне семантичке равни јер наративизовани афект није сводив на значење него на ефекат и међусобни учинак који се размењује између пошиљаоца и примаоца (Massumi 1995: 84). Тај интерперсонални утицај у саопштавању емоције и дељењу афективног интензитета, посебице је изражен захваљујући исповедном тону писама, избору догађаја и афеката, о којима Максимовићева пише Радвољиној и Кутасовој, али и блискости која краси њихов однос и открива један нарочит тип пријатељства, у којем се остварују кључне потребе сваког човека за афекцијом, поверењем и емотивном подршком (Rawlins 2009: 15–18).

У топлој пријатељској атмосфери и сигурности писма, ауторка са својим Рускињама, како им често тепа, дели ставове о љубави и браку са Сергејем Сластиковим. Супротно песмама, приповеткама и романима, тј. њеном фикционалном стваралаштву, она не исказује афективну отвореност у облику снажног, неконтролисаног љубавног интензитета, не тежи стилској обради и естетизацији љубави, већ је, у задатом културном и временском контексту, артикулише као афективну саморегулацију. Интересантно је њено виђење брачне љубави, које подразумева да се чином склапања брака завршава једно раздобље сазревања личности, односно да се: „она прва поетска младост прекине. Буде других радости и задовољстава, али онога птичијег, безбрижног раздобља немамо више" (Максимовић 2025: 51). Ово запажање указује на свесно прихватање ограничења која интимна веза подразумева, али и на потребу да се у наратив афективни токови усмере и стабилизују. Дакле, њено разумевање љубави блиско је процесу који описује Тереза Бренан, процесу у којем субјект ради очувања психичке равнотеже и односа затвара своју афективну пропустљивост (2004: 68–72). Са друге стране, баш као што то чини и Ерих Фром, песникиња прави разлику између „експлозивног доживљаја заљубљивања, с изненадним рушењем баријера које су до тада постојале између двоје људи" (From 2017: 85) и блискости

која подразумева прихватање свих недостатака емотивног партнера. Љубав према супругу се, услед снажне телесне и афективне димензије, у писмима не може непосредно пренети, па је Максимовићева трансформише посредством наративне медијације (Neumann 2008: 337), у којој се спонтани и аутоматски импулси, тешко преводиви у језик, редукују и обликују у стабилан, контролисан дискурс интимности. Такав процес посредовања омогућава јој да се афективни интензитет не укине и да се преобрати у рефлексивно стилизован облик искуства, у којем је љубав истовремено саопштена и задржана унутар граница очувања интимности.

Са својим сарадницама и пријатељицама у писмима разговара о невољама и недаћама, губитку чланова породице и песимистичним мислима које је опседају. У тим записима насталим након смрти блиских особа уочљив је јаз између снажног афективног интензитета туге и његове непотпуне емоционалне артикулације. Десанка не настоји да своју тугу и бол у потпуности објасни или концептуализује, напротив, она више пута, без излишног патоса, признаје немогућност да јасно разлучи шта тачно осећа, што је чест случај у таквим афективним стањима (Frijda 1986: 464). Неразлучивост тмурних и туробних осећања, која није лако дефинисати јер у човековом мозгу „нема јединственог и уједињеног емотивног центра" (Panskepp 2000: 137), указује на присуство афекта као претходнице емоционалне квалификације, никада у целовитости језички обухваћене (Massumi 1995: 87). Стога наратив писама нема функцију у разјашњавању туге и боли, него омогућава њихово трајање у облику подељеног афекта, израженог на следећи начин:

> Врло ми је тешко. Нисам веровала да ће ми бити толико болно и несхватљиво што је Сергеја нестало. А смрт Божина нас је дотукла, тим пре што је отишао у њу из једног тешког еуфоричног стања, што нисмо били у стању да га понегујемо, да му укажемо икакву милоту. […] Тако се нижу несреће за несрећама. Не би требало да ти о њима говорим, али човек има потребу да пред пријатељем отвори срце, да протужи. […] Живот ће морати потећи неким новим начином. Вероватно ћу у раду лакше га сносити. А сада имам потребу да много ходам, да се дивљачки умарам (Максимовић 2025: 54).

Посебно је значајан сегмент овог одломка где Десанка Максимовић наводи потребу за ходањем и физичким умарањем. У преплету мотива губитка, породичне трагедије и потраге за начином преживљавања бола, тај гест се треба разумети као телесна регулација афекта тј. као преусмеравање афективног интензитета, који не може без остатка бити симболизован, у

динамику тела. Ти редови кореспондирају са Масумијевим становиштем да је афект увек телесан и да се не одвија искључиво у психичкој равни (Massumi 1995: 93), те да ходање не представља бег од туге већ њено афективно регулисање.

За разлику од туге, која се у писмима појављује у виду не сасвим артикулисаног афективног интензитета, страх, тај „амбивалентни феномен, који нам штити голи живот, али га истовремено и загорчава" (Бјелановић 2022: 121), бива чешће рационализован и наративизован. Ова разлика има се интерпретирати кроз дистинкцију између афекта и емоције: док афект делује пре свести, емоција омогућава накнадно објашњење и приписивање узрока (Massumi 2002: 30). Страх се, као емоција, везује за конкретне ситуације и догађаје, здравствено стање Десанкине породице, реакције издавача и читалачке публике на њена нова уметничка остварења и преводе совјетских песникиња, животне околности њених пријатеља и познаника Иве Андрића, Бранка Ћопића и Радована Зоговића, међународне и унутрашње политичке односе у Југославији, док афективна узнемиреност остаје имплицитна. Приметно је да се у писмима мање задржава на дескрипцијама телесних манифестација својих страхова; пажњу заправо посвећује рационализацији емоције и рефлексијама о узроку-изазивачу узнемирености. У том процесу транспоновања емоције страха у наратив песникиња се служи сложеним реторичким обрасцима и наративним техникама које осећано претварају у исказано. Најзаступљенији међу њима јесте аналепса, приповедање прошлих догађаја и стилизовање флешбекова унутар којих се отвара простор за рефлексију о емоцијама које су тим збивањима проузроковане (Милосављевић Милић 2018: 15).

Аналепса је, судећи на основу Њуманових увида, карактеристичан наративни поступак за *прозу сећања*, жанр под који би се без проблема приватна преписка могла подвести (Neumann 2008: 337). Такво приповедање са собом повлачи употребу метаафективне рефлексије, наративног поступка у којем приповедач критички приступа и процењује своје афекте, емоције и афективне одговоре на одређене догађаје, речи и поступке. Као један од бројних примера може се узети аналепса о страху поводом сусрета са Сергејевом сестром Шуром након његове смрти, који је, будући флешбеком, само повод да Десанка афекте и емоције изазване смрћу супруга рефлектује на друге:

> Сусрета са Шуром сам се много бојала. И било је страшно, али смо некако то пребродиле. Брат је брат, али она ипак дуги низ година није га видела,

чак је веровала и да је умро. Сад ми је лакше што сам могла да им помогнем да се понекад сретну (Максимовић 2025: 54).

Наведени одломак из преписке страх приказује као проживљено, телесно и емотивно стање, усмерено ка конкретном догађају, што ствара утисак непосредне искрености, лишене покушаја да се емоција улепша пред другим, пред Идом. Оваква стилска једноставност има снажан ефекат и захваљујући њој стилизација страха остварује форму која је препознатљива, животна и блиска искуству читаоца. Такво обликовање страха у писму чува аутентично сведочанство о унутрашњим реакцијама на губитак, прекид и обнављање односа, на непредвидљиве сусрете у тешким политичким околностима несугласица између Совјетског Савеза и Југославије.

Дакако, транспоновање афеката и емоција у интимни наратив писама не треба читати искључиво као хронику емоционалних стања већ као афективне документе и вредне прилоге прози емоционалних сећања, у којима се интензитети животних дешавања преносе пре него што су стабилизовани у емоционалне категорије. У складу са изложеним теоријским увидима није погрешно нагласити да Десанкини афекти у писмима остају делимично неухватљиви, али да баш тај вишак у односу на наратив чини преписку посебно вредним материјалом за разумевање интимне субјективности еминентне песникиње и начина на који је сопствена пријатна и трауматична осећања проживљавала, делила са пријатељицама и трансформисала кроз писану реч.

3. Историјско-политички наратив сећања у *Писмима радости и бола* Десанке Максимовић

Писма, мада се на први поглед могу разумети као медијум интимне комуникације, представљају много шири и сложенији простор значења. Уколико се примени концепт Гастона Башлара о интерпретативној семантичкој кући као „дијаграму психологије који помаже писцима и песницима у анализи интимности" (Bašlar 2005: 55), писма можемо сагледати као место у којем мисао обитава у приземљу свакодневице, у регистру једноставних, познатих и непосредних речи, али које истовремено поседује дубље, симболички насиђене спратове. На овом „приземљу", кроз спонтану комуникациону лексику, често се ненаметљиво уткају знаковита политичка, историјска и национална питања. Она не улазе у писмо као експлицитни програм тј. писмо не постаје наратив са тезом, већ као део интимне меморијске структуре пошиљаоца и примаоца, где приватна сећања

и колективне историјске трауме проналазе свој језички и наративни израз. Десанкина комуникативна и биографска сећања, како Јан Асман и именује сећања која су усмерена на скорију прошлост унутар једне генерације и која се односе на сопствена искуства (в. Asman 2011: 51, 52, 64), потврда су да приликом вербализације и текстуализације прошлости постоји снажан утицај „идеолошког видокруга унутар којег текст настаје" (Милосављевић Милић 2018: 15), што даље проузрокује стварње особеног историјско-политичког наратива.

У *Писмима радости и бола* песникињина сећања најдаље сежу до периода Другог светског рата и живота у окупираном Београду, разореном Ваљеву, Бранковини и другим околним селима. У тим записима доминирају редови посвећени сукобу четника и партизана, пожељном једноумљу, забрани говора о Русији, страховитим стрељањима и крвавим обрачунима, али и отпору и жељи да се и ван ратног фронта, у свакодневном делању и књижевном стварању супротстави немачком окупатору. За њих треба рећи да су текстуализована, посредована и удаљена од аутентичног доживљаја рата (в. Benjamin 1986: 167), као и да је, у том процесу транспоновања проживљеног и запамћеног у текст, осведочено да у *наративима сећања* (Милосављевић Милић 2018: 15), какав преписка свакако јесте, реч постаје вид друштвеног деловања и снажан медиј дисеминације одређене полтичке или идеолошке матрице. Осим што ти редови чине важне материјалне документе националне историје и што су обликовани под социјалистичко-титоистичким ауторитетом, који латентно промовишу, они су подстицајни проучаваоцима стваралаштва Десанке Максимовић, јер ауторка у њима износи аутопоетичке ставове и указује на приповетке, директно инспирисане и мотивисане њеним искуством Другог светског рата, објављене у збирци *Страшна игра* (1954).

Прво сведочење у писмима, које, иако обликовано уметничком речју, носи непобитну документарну вредност за разумевање Другог светског рата на простору Србије, тиче се злочина у селу Рађево. У тексту писма:

> У Ваљеву сам се, например, нашла кад су Немци у Рађеву селу, недалеком пола сата, одакле је била родом моја баба по мајци, у маминој ујчевини, у једном једином дану побили неколико недораслих младића, наших рођака, једне затекавши на њивама, друге још млађе у кући. Тај страшни догађај сам описала у причи „Ујчевина" из збирке коју, мислим, имаш „Страшна игра". И приповетка „Расулићева смрт" је уствари истинити догађај – сем онога што је додао стил и поезија (Максимовић 2025: 28).

Бележи се један од облика нацистичког терора тзв. репресалије над цивилима у унутрашњости државе, при чему су жртве били недорасли младићи и деца. Овакви догађаји уклапају се у познату агенду нацистичке окупационе политике у Југославији, која је подразумевала масовна стрељања, колективне казне и застрашивање локалног становништва (в. Tomasevich 2001). Премда Максимовићева артикулише сопствену трауму губитка рођака, њено сведочење има шири значај јер оно демонстрира на који начин се трагедија једне породице прелива на колективно страдање народа и како писац успева да породичну причу о терору и уништавању неборачког стновништва уздигне до нивоа универзалног наратива – до тзв. велике приче о џелатима и невином страдању жртава.

Део те велике приче је и одломак:

> Ми у Београду врло тешко смо поднели прогон и помор наших Јевреја. У њему сам изгубила неколико својих дивних вођених ученица и неколико пријатељских породица са малом децом. Прича „Страшна игра" никла је у те дане. Она ми је у тој збирци понајмилија (Максимовић 2025: 28).

Он, пак, сведочи, о прогону јеврејске заједнице у Београду и уводи дискурс Холокауста у Југославији и стрељања Јевреја 1942. године (Byford 2011). Максимовићева пише Иди Радвољиној о губитку ученица и пријатељских породица, чиме њено сећање превазилази личну димензију и постаје глас једног дела београдске интелектуалне средине која је непосредно посматрала уништење читаве заједнице и која је покушавала да својим положајем у друштву и развијеном мрежом контаката помогне јеврејским породицама да избегну смрт и пребегну. У поетичком смислу, овај одломак је парадигматичан у демонстрирању становишта да је „свако књижевно дело и мнемотоп који у већој или мањој мери обликује и имагинира наше колективно сећање и наш колективни идентитет" (Милосављевић Милић 2018: 17). Поврх тога, он у политичком смислуоткрива и тадашњу климу страха и беспомоћности, али и важност културног памћења у очувању идентитета жртава. Ти и такви Десанкини записи недвосмислено потврђују њену друштвену и идеолошку позицију за време Другог светског рата, бескомпромисно постављање човека изнад било каквих националних, религијских или политичких разлика и подела. Она нескривено осуђује нацистичка и фашистичка деловања на територији Југославије и читаве Европе, дехуманизацију и убијање Јевреја, а потом се

залаже за прекид ратног сукобљавања и мирне преговоре. Како бележи Слободан Ж. Марковић, „устанак и борбе, патње и страдања, посртања и дизања, а изнад свега човекова судбина појачали су њену потребу за ангажованошћу и били извор нових инспирација" (1990: 36). Они су и утицали на њено опредељење и приближавање прогресивним снагама које су након рата настојале да граде ново друштво.

Осим о догађајима од 1939. до 1945. године, песникиња Иди Радвољиној и Олги Кутасовој шаље писма у којима говори о распаду Југославије, ратовима и сукобима који су обележили крај једне велике државе и политичког система. Оно што је јасно из њене кореспонденције јесте да је „баштинила чврста становишта поводом првих политички турбулентних година у Југославији, нарочито током седамдесетих година минулог века, обележених Хрватским пролећем и буђењем дуготрајних тензија између Хрвата и Срба" (Petrović 2025: 355). Како то интерпретира Светлана Шеатовић, „Десанка Максимовић нескривено је предочавала и своје страхове за судбину Југославије и српског народа, те се добро могу уочити и њени ставови о политичким и националним проблемима" (2025: 224). Ти ставови су већма контроверзни јер песникиња пише својим руским пријатељицама о наведеним догађајима са малом временском дистанцом и израженим предосећањем опасности која прети српском народу, занесена и решена да реагује на „чворне моменте у савременој друштвеној збиљи" (Марковић 1990: 34). Наиме, она у доживљавању и записивању „тог новог и помереног збивања око себе" (Марковић 1990: 34) напушта идеју југословенства, за коју се јавно залагала у деценијама по завршетку Другог светског рата, и заузима српску националну парадигму, која брзо у њеним иступањима, а и у писмима, прераста у радикални национализам. Такво опредељење доводи до изрицања неких стереотипа о Хрватима, Словенцима, Албанцима и Бошњацима, те непотврдивих политичко-социолошких генерализација, које врхуне, у најблаже речено, проблематичним ставовима о националном Другоме, ставовима из којих провејава мржња и неразумевање ширег политичког контекста разилажења југословенских народа.

Песникиња национално одређено, у свести и записима Радвољиној и Кутасовој, под утицајем друштва, реконструише и излаже све догађаје и међусобне несугласице које васкрсавају између братских народа Јужних Словена, држећи страну српском народу и осветљавајући га искључиво у контексту жртве:

> У последње време смо се много изузбуђивали због Хрвата. Живот је, под притиском њихове мржње, њиховог повампиреног усташтва, био постао несносан. Дошли су били дотле, да је Вјекослав Калеб писао да у Јасеновцу има побијених Хрвата колико и Срба, мада цео свет зна да је тамо вршен геноцид Срба, Јевреја и Цигана, да су напунили они јаме и реке својим лешевима. Сад је нешто боље (Максимовић 2025: 60).

Цитирани одломак јесте снажан пример начина на који сећање и национална траума прерастају у политички дискурс, у којем су појмови попут мржње, повампиреног усташтва, као и призиви на историјску симболику Јасеновца, истовремено ангажовани у конституисању колективне жртве и пристрасном разобличавању националног Другог (Dijk 2017).

Овај одломак на својеврстан начин, уз видљиве разлике и модификације, одјекује у појединим Десанкиним позним песмама,за које се због времена настанка и песникињиних аутопоетичких интервјуа и записа, може тврдити да су мотивисане ратним сукобима Срба, Хрвата и других народа током распада Југославије од 1991. до 1995. године, а какве су „Запис о ратовима" и „Ратиште". Треба приметити да у њима песникиња умирује своје националистичке набоје, тежи ка апстраховању родољубивих излива, те Србе више не уздиже на пиједастал невине жртве, већ пише о томе како су обе стране подједнако чиниле злодела. Градећи реминисцентне песничке слике на српске и хрватске присиле, терор и одмазду, Максимовићева спаја флоралне и фауналне мотиве са мотивима раздора, рата и страдања. Симболима злослутних птица и животиња које умиру на прагу њен лирски субјект најављује сукобе међу људима и неизбежну смрт: „Кад год је било пред ратове, // вране су се по њивама сакупљале // и ноћу гакале злослутно // и пси су пред праговима завијали // и људи људима су претили" (Максимовић 2012: 586). За разлику од преписке, у којој је у другом плану, из ових стихова и других песничких остварења, насталих у приближно сличном периоду, исијава песникињина суштинска, хуманистичка потреба да заштити сваког човека од учешћа у братоубилачким ратним сукобима. Њени стихови, о чему пише Предраг Петровић, „уносе слутњу неких великих а незнаних историјских, националних и појединачних трагедија али у исти мах буде у свести патриотски занос и узбуђење" (2019: 50).

Патриотским узбуђењем, страхом за српски народ који живи на хрватској територији и националистичком ангажованошћу, одишу и друга писма која Десанка упућује својим руским сарадницама и пријатељицама. Она често хиперболисано и не сасвим критички наводи да Словенци и Хрвати отворено мрзе Србе, а посебно говори о положају Срба у Крајини и

траженој српској аутономији на том простору, која би сачувала ћирилицу и друге елементе српског идентитета. Тврди да хрватске власти желе да Србе сведу на грађане другог реда, као и да некадашње усташе у Хрватској имају већа права од Срба, што изазива Србе да се наоружавају и евакуишу жене, децу и старце из угрожених области. Овакви њени наводи одражавају остршћеност, наглашавају моралну супериорност Срба у националној опозицији ми–они, шире наратив о изолованости српског народа и потреби за унутрашњим јединством у времену политичке и егзистенцијалне претње, па самим тим одступају од објективног проматрања.

Изузев националних мука приликом распада Југославије, Десанка Максимовић пише у Русију и о несугласицама на Косову и Метохији, на том простору јужне српске покрајине који „препознаје као место сусрета две традицијски супротстављене нације, српске и албанске, и две вере, православне и муслиманске, при чему инсистира на међусобном уважавању и толеранцији" (Петровић 2023: 67). Наиме, у личном тону писма, представљајући Албанце као антагонистичку и непријатељску групу, она артикулише укорењене идеолошке позиције и колективне наративе који су део ширих етнополитичких тензија касног југословенског друштва. Тај негативни став спрам Албанаца долази до изражаја нарочито у време обележавања великих српских и хришћанских празника:

> 28. овог месеца славимо 600 година од Косовске битке. 27. ћемо тамо ићи Рада, Драган и ја. Цео народ ће бар духом бити тога дана тамо. Мало сам неспокојна како ће све бити. Желимо да прослава буде врло свечана. Имам утисак као да ћемо Косово за себе сахрањивати тога дана, јер Албанци непрестано чине безакоња, буне, по рударским окнима. Наш храбри и племенити Милошевић сав се предао том косовском крају, чини све могуће напоре да Албанце смири, задовољи, али шта ћеш кад су Словенци, па потом и Хрвати, уз наше, српске, непријатеље (Максимовић 2025: 108).

У овом одломку, у сустицају књижевног сензибилитета и политичко-историјске свести, песникиња наступа у својству сведока и учесника једног од највећих јубилеја српске историје и доноси препознатљиву напетост између свечаног патриотског набоја и сенке историјских и политичких сукоба с краја 20. века. Косово је за њу и симбол и метафора, оно је простор колективне меморије и националне жртве, али и арена актуелних политичких размирица.

Као што је то био случај са тематизацијом сукоба Хрвата и Срба, једнако и када стилизује сукоб између Срба и Албанаца на Косову и

Метохији, можемо уочити да доминантна националистичка идеологија обликује Десанкине ставове, помера их у односу на чињенице, те узрокује да она, осим историјски потврђених датости о албанским неделима на Косову и Метохији, изрекне и проблематичан став о председнику Милошевићу који је предано посвећен решавању тзв. косовског питања. Такође, паралела са наративизацијом српско-хрватских размирица, поред ових националистичких импулса, види се и у корелацији између епистоларног гласа и њене позне поезије. Премда нема директних описа сукоба, у песмама „Пред рударским окном" и „Разговор са Косовом" се из тона и сензибилитета песничких слика наслућује да међуетнички и међурелигијски проблем постоји и да сународници нису у добрим односима. Стога се егзалтиран тон из писама у стиховима изнова стишава, а неискваренојдечијој свести лирског субјекта, која не види проблем у националним и верским дистинкцијама, која једино разликује добро од зла, поверавају се поруке вере у будућност помирења: „Говори ми као ученику // учитељ стари: // Реци шта то мари // што сам ја Албанац // а ти Српкиња, // шта то мари!" (Максимовић 2012: 639). Кроз поетску стилизацију међунационалних напетости ауторка супротставља суровој стварности визију света у којем људска блискост и моралне вредности превазилазе етничке и верске поделе, чиме уноси снажан етички тон у културни и историјски контекст свог дела. Њен лирски субјект, као посредник идеје да истинско помирење није плод политичких договора него исконске свести која разликује само добро од зла, обогаћује српску књижевност и културу сећања снажном поруком трајне актуелности.

4. Закључна разматрања

Закључно, *Писма радости и бола* Десанке Максимовић представљају драгоцену синтезу интимног и колективног наратива, где се афективно искуство прожима са историјским памћењем, градећи вишеслојни текстуални простор у којем се сустичу лична сведочанства, културне матрице и политички контекст. Унутар ових писама, афекти и емоције, било да је реч о љубави, радости, страху, губитку или нади, стилизоване су као динамички процеси који обликују како субјективни свет ауторке, тако и њено схватање националне и културне стварности. Управо та интерференција приватног и јавног дискурса чини да ова писма превазиђу статус интимне преписке и стекну вредност литерарног и историјског документа.

Посебно је значајно то што писма чувају аутентичну афективну перспективу Десанке Максимовић, која омогућава готово натуралистички обликован увид у реакције на емотивне губитке, страхове и животне изазове, али и на препознатљиву Десанкину емпатију и ведрину. Емоционални регистар писама обухвата широк спектар афеката и емоција, почев од топлине и нежности према ближњима, преко болне свести о пролазности и смрти вољених, до узвишене наде у опстанак духовних и културних српских вредности. Та сложеност осећања у тесној је вези са наративним стратегијама које ауторка користи, наративном медијацијом, аналепсом, метаафективним рефлексијама, преласком са наративизације успомена на историјске реминисценције, спајањем лирских интонација са документарним белешкама, као и честом употребом флоралних и фауналних симбола-посредника афеката. Оваква структура омогућава да се писмо интерпретира као медијум афеката, те да се проучава како се интимни доживљаји транспонују у културни контекст, у којем се индивидуално искуство стапа са колективним сећањем и памћењем. Истовремено, тематизација историјско-политичких догађаја, какви су Други светски рат, Холокауст у Србији, распад Југославије, положај Срба у Хрватској и на Косову и Метохији, показује да преписка може функционисати као хроника времена, чувајући сведочанства која су истовремено и персонална и национална.

Иако досадашња анализа открива бројне слојеве значења, посибилитети будућих истраживања остају отворени. Стога се може приметити да *Писма радости и бола* нису само прилог сећањима на један живот и један стваралачки дух, него и поливалентни текст у којем се интимност претаче у документ времена, а афективна аутентичност постаје носилац културне меморије. Потоња истраживања, уз примену неких других савремених теоријских оквира и упоредних студија, сигурно ће продубити наше увиде у начин на који Десанка Максимовић, али и било који други појединац, кроз писану реч артикулише и трансформише своје афективно и историјско искуство.

Литература

Бјелановић, Н. (2022). *Наративни сентименти*. Београд: Институт за књижевност и уметност.

Максимовић, Д. (2012). *Целокупна дела том 3*. Београд: Задужбина „Десанка Максимовић”; ЈП Службени гласник; Завод за уџбенике.

Максимовић, Д. (2025). *Писма радости и бола*. Београд: Задужбина „Десанка Максимовић”.

Марковић, С. Ж. (1990). *Поезија Десанке Максимовић*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Милосављевић Милић, С. (2018). Студије сећања – нова методолошка парадигма двадесет и првог века. *Србистика данас III, 3*. Бања Лука, Филолошки факултет Универзитета у Бањој Луци, 9–20.

Петровић, М. (2023). Слика Косова у поезији Десанке Максимовић. *Доминанты сербской культуры 4.* Москва: Макс Пресс, 64–77.

Петровић, П. (2019). О поезији и памћењу: позна лирика Десанке Максимовић. *Књижевност и језик, LXVI/1*. Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије, 47–56.

Шеатовић, С. (2025). Поговор. Писма Десанке Максимовић руским преводиоцима Иди Радвољиној и Олги Кутасовој 1957–1993. *Писма радости и бола*. Београд: Задужбина „Десанка Максимовић".

Altman, J. G. (1982). *Epistolarity: Approaches to a Form*. Ohio: Ohio State University Press.

Asman, J. (2011). *Kultura pamćenja*. Beograd: Prosveta.

Barton, D. & Hall, N. (2000). *Letter Writing as a Social Practice (Studies in Written Language and Literacy)*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company.

Baston, G. (2005). *Poetika prostora*. Čačak: Gradac.

Benjamin, V. (1986). *Estetički ogledi*. Zagreb: Školska knjiga.

Brennan, T. (2004). *The transmission of Affect*. London: Cornell University Press.

Byford, J. (2011). *Picturing Genocide in the Independent State of Croatia: Atrocity Images and the Contested Memory of the Second World War in the Balkans.* London: Bloomsbury.

Dijk, T. V. (2017). *Discourse and Power*. New York: Bloomsbury Publishing.

Frijda, N. (1986). *The Emotions*. Cambridge and Paris: Cambridge University Press and Editions de la Maison des Sciences de l Homme.

From, E. (2017). *Umeće ljubavi*. Beograd: Vulkan izdavaštvo.

Massumi, B. (1995). The Autonomy of Affect. *Cultural Critique, No. 31, The Politics of Systems and Environments, part II*. Minnesota: University of Minessota Press, 83–109.

Massumi, B. (2002). *Parables for the Virtual: Movement, Affect, Sensation*. Durham–London: Duke University Press.

Neumann, B. (2008). The Literary Representation of Memory. *Cultural Memory Studies*. Berlin–New York: Walter de Gruyter, 333–345.

Panskepp, J. (2000). Emotion as Natural Kinds within the Mammalian Brain. *Handbook of Emotions*. New York: Guilford Press, 137–156.

Petrović, M. (2025). Preserving Serbian Historical and Literary Heritage: Uncovering Historical and Poetic Dimensions in Desanka Maksimović's Letters to Russian Translators. *Disciplina variablis doctoral and postdoctoral conference proceedings*. Sofia: University of Library Studies and Technologies, 350–361.

Rawlins, W. (2009). *The compass of friendship: Narratives, identities, and dialogues*. Thousand Oaks: Sage.

EPISTOLARY MEMORIES OF DESANKA MAKSIMOVIĆ: BETWEEN EMOTIONAL NARRATIVE AND THE CULTURE OF HISTORICAL MEMORY

MAŠA PETROVIĆ, INSTITUTE FOR SERBIAN CULTURE PRIŠTINA – LEPOSAVIĆ, REPUBLIC OF SERBIA

Summary

The aim of this paper is, through an analytical–synthetic approach to the textand an interpretation of the content of Desanka Maksimović's letters addressed to her Russian translators, Ida Radvolina and Olga Kutasova, to show how these letters simultaneously serve as both a testimony of her personal life and an artifact of historical memory covering the period from 1939 to 1992. Therefore, the first section of the paper is marked by an affective approach to the text, analyzing the ways in which the poet writes about her feelings, with the intention of demonstrating that personal memories became a part of broader cultural remembrance. Since Desanka's letters also represent a significant contribution to history, politics, and the culture of memory, the second section focuses on her recollections of the Second World War, as well as on her reflections concerning the relations between the Serbian and Croatian peoples and the status of Kosovo and Metohija. This part of the paper emphasizes that epistolary testimonies serve as a space for articulating traumatic historical events, ideological upheavals, and national issues, while their author actively participates in shaping the culture of remembrance and collective identity.

Keywords: literary correspondence, Desanka Maksimović, personal memories, historical testimonies, culture of memory, analytical-synthetic approach, affective approach

Павле З. Зељић[1]
Филозофски факултет
Универзитет у Новом Саду
ORCID: 0009-0008-8888-7860

821.163.41.09-31Ćosić B.
821.163.41.09-31 Pavić M.
82.09
https://doi.org/10.5281/zenodo.18836742
оригинални научни рад

ЏОЈСОВСКИ КОНЦЕПТ КОЛЕКТИВНЕ ИСТОРИЈЕ У РОМАНИМА *ТУТОРИ* БОРЕ ЋОСИЋА И *ХАЗАРСКИ РЕЧНИК* МИЛОРАДА ПАВИЋА

Рад се првенствено бави интертекстуалним везама између (пост)модернистичких српских романа *Тутори* (1978) Боре Ћосића и *Хазарски речник* (1984)Милорада Павића и романа *Уликс* Џејмса Џојса, што омогућује и компаративно-контрастивне релације између Павићевог и Ћосићевог романа. Интерпретативни фокус ће нам у том смислу најпре бити на индивидуалној судбини као алегоријској репрезентацији колективне историје, која се посматра (што је приметније у домаћим романима) надасве у трагичком кључу. У односу на то, јавља се и опозиција између могућности за сећање (у колективном смислу) или памћење (у индивидуалном смислу) историјских дешавања у дијахронији, кроз различите временске равни. Овим аспектима кореспондирају мотиви из романа Џејмса Џојса који се односе на две опозитне визије историјског развоја: историја схваћена као метемпсихоза или историја схваћена као кошмар. Двојица аутора српске књижевности прву категорију реципирају као механизам сопственог цикличног тумачења цивилизације. Напротив, концепт „вечног враћања истог" у Ћосићевом роману резултира схватањем историје као нагомилавања текстуалног наслеђа, дакле кошмара претходника, док у *Хазарском речнику* примећујемо инверзију кошмара у сферу ониричког, будући да јунаци различитих хронолошких равни (симболички претходници и наследници) дијахронијски комуницирају путем сна. Дакле, сва три романа окупира проблем тоталитета културе једне цивилизације. Зато, српским ауторима имплицитан је подтекст – форма речника, која упућује на вуковску традицију српске културе.

[1]pavle.zeljic2@gmail.com

Поетички приступ Милорада Павића одликује се успостављањем рецепцијског тежишта *Уликса* на аспекту романа као знаковног система који специфичним структурирањем омогућује комбинаторичко генерисање изузетно широког дијапазона значења на мотивском или тематском плану. Барокни принцип *ars combinatoria* чини да нелинеарни (или чак циклични) развојни модел мотива у Џојсовом роману можемо посматрати као антиципацију нелинеарних начина читања Павићевог романа-лексикона.
Кључне речи: Милорад Павић, Бора Ћосић, Џејмс Џојс, модернизам, *Уликс, Тутори, Хазарски речник*, историја, *Књига-свет*, *Књига-бог*

1. Увод: џојсовска парадигма у српској књижевности

Џојсовска парадигма књижевног стваралаштва имала је далекосежан одјек у европској књижевности током читавог двадесетог века, као и до данашњих дана. Већ постоји немали број компаратистичких истраживања, нарочито посвећених додирним тачкама неких од магистралних дела српске књижевности скоријег доба с једним од кључних дела високе модерне, романом *Уликс.* Зоран Пауновић тумачи тему носталгије у делима Џејмса Џојса и Данила Киша, који је, како истиче аутор рада, и видео свог претходника као „великог учитеља" (Пауновић 2022: 23). Приближавајући се нашој ужој теми, Мина Ђурић је испитивала процес модернизације српске прозе у двадесетом веку у светлу рецепције прозе Џејмса Џојса, а међу бројним ауторима које је уврстила у истраживачки опсег налазе се и Милорад Павић и Бора Ћосић (Ђурић 2017: 4). Већ након објављивања Ћосићевог романа, Милош Стамболић запазио је да је сасвим оправдано „упућивање на Џојса" приликом тумачења, будући да је аутор „у *Улису*, а можда још више у *Финегановом бдењу*, нашао многе теме, подстицаје и технике" (Стамболић 1982: 774). Примећујемо да и Мина Ђурић првенствено посматра *Туторе* у односу на познији Џојсов роман: „Ћосићево дело је финеган ски обликовано као књига-тутор говора и писма, тутор историје књижевних форми" (Ђурић 2017: 234). С друге стране, структурални принцип *Тутора,*будући сачињен од укупноосамнаест одељака разнородног стила, као и „ембрионални" хронолошки развој ових стилова и дискурса, чиме се изражава специфична синхронијска визија стварности, умногоме кореспондирају и с *Уликсом,* чиме не желимо оспорити корелације које су поменути теоретичари идентификовали. Истакли бисмо и есеј Сање Бошковић о пародији као једном од основних поетичких образаца у роману двадесетог века, где се успостављају компаративне релације између Андреа Жида, Томаса Мана, Џејмса Џојса и Милорада Павића, у ком примећујемо и коментар упућујући за наше тумачење дијахронијског односа

(пост)модернизма према текстуалном наслеђу: „Упркос ироничном погледу на традицију, културу, религију, Џојсов *Уликс* одражава једну много сложенију слику света" (Бошковић 2006: 52).

Иако то испрва јесте унеколико парадоксално, није тешко закључити да се роман, чија радња је смештена у току једног дана из савременог живота у Даблину, граду изван економских и културних центара свог времена, у рецепцијском смислу показао као најподстицајнији у контексту најширих антрополошких и културолошких тема које су омогућене његовим енциклопедијским устројством. Рекло би се да је то случај не упркос ироничном односу према целини културног наслеђа, него захваљујући њему – захваљујући успостављању сложених односа синхронијске стварности и дијахронијских облика културних образаца (како националних, тако и интернационалних). Компаратистичке интерпретативне могућности тенденције ка тотализацији у *Уликсу,* у том смислу,можемо посматрати у контексту појма ћилима како је схваћен у филозофском спису Ернста Блоха, *Дух утопије.* Наравно, у том делу је реч о филозофији музике, те ћемо морати да направимо извесну реинтерпретацију за потребу књижевне форме изражавања.На једном месту, ћилим се дефинише као „појам чисте корективне форме, и појам стварности као испуњене, наступиле конститутивне форме" која се, у својим развојним етапама, успоставља аналогно у односу на „силогистичку, троструку изградњу форме" у осталим уметностима (Блох 1982: 88–89). Дакле, у питању су прогресивно сложенији историјски облици (форме) човекове уметничке објективације, с тим што се поред саме уметности односи и на конститутивну форму стварности.

2. О односу садржина-форма у историји књижевности: „ћилим" Ернста Блоха

Хуманистичка димензија форме-ћилима као актуелног обрасца стваралаштва као израза и одраза у исти мах наговештава се већ и на почетку овог дела, када се он дефинише као „истински велика историјска примењена уметност" која „с узорном добити по експресију […] указује на један духовни априори градитељства, архитектуре, на земаљски бесконачно грађење ради великог печата за други свет" (дакле, постоји и футуролошка, утопијска димензија), „један истински ћилим чисте апстрактне форме који упућује на другу страну" (Блох 1982: 57). Као „експресионистички адекватно" пријемљива уметност (Блох 1982: 57), форма која се очитује у ћилиму може се транспоновати и на књижевно изражавање ако је успоставимо као метаисторијску сферу у којој се израз формира. Као

конститутивни део ћилима, његов конкретни појавни облик, могу се издвојити управо књижевна дела енциклопедијског карактера, која представљају образац формирања, али која се управо зато не могу опонашати у непосредном облику, нити без остатка свести на једну парадигму тумачења (и тиме, марксистички речено, фетишизирати). На то би се, у контексту наше реинтерпретације, могла односити Блохова метафора „барокне столице, сувише значајне за сваку употребу", примењена уметност која остаје изнад како уметности која је употребна вредност, тако и оне која је у сфери трансцендентног, за шта је дат пример кипа или олтара (Блох 1982: 57).

За Блоха, музичка уметност најаутентичније репрезентује историјску тенденцију ка утопијском тиме што је по себи асемантичка, јер „није могуће ни у теоријски расветљеној, филозофски оријентисаној ритмици и контрапунктици непосредно доћи до представа које има пред очима слушалац док плаче, док је потресен, у дубини душе раздрт или се моли" (Блох 1982: 165). Она има способност да изражава историјски Ново, као „сама по себи стваралачка, а не коментаторска, него спонтана, спекулативна естетика" (Блох 1982: 165–166). Слично томе, нешто касније, каже се да „не може ништа само од себе зазвучати", „као што се и пијанство не налази у вину него у души, тако и у природноме тону осетно делује извесно надлебдење и надговор" (Блох 1982: 166). Књижевност, да би ушла у сферу идеолошког наслеђа, мора поћи супротним путем: од реципирања конкретног тоталитета друштвене реалности и репрезентовања мреже актуелних друштвених односа, она синтетише својеврсне идеолошке/културолошке обрасце који опстају у сфери социолошке надградње као апстрактни тоталитети. Тако, из области типичних контрадикција друштвеног процеса у једном историјском тренутку, уметничка репрезентација транспонује шематизован семантички материјал који постаје парадигматски у културолошком смислу. Из друге перспективе посматрано, постоји нека врста готово компулзивног односа хипотекста и хипертекста између дела-обрасца и дела које му приступа, однос који се нипошто не може свести на епигонски однос.

Поменута дела тотализујуће врсте треба раздвојити од дела енциклопедијских претензија, премда између њих има и извесних преклапања, а поменуто разграничење је уједно и међу кључним за наше истраживање. Џојсов роман је у литератури више од једанпут сврставан заједно с књижевним делима, магистралним управо у овом културолошком смислу, те би се могло тврдити да постоји извесна склоност да се *Уликс*

посматра као једно од кључних књижевних дела у антрополошком смислу човековог самодефинисања. Тако Дејвид Хејман, за кога је *Уликс* део „озлоглашено хетерогене традиције, а ипак упадљиво иновативан", користи израз *omnibook* да илуструје ову универзалистичку димензију романа, те као његове „првенствене узоре" (поново, не само у интертекстуалном, већ и хипертекстуалном смислу) наводи *Одисеју, Божанствену комедију, Хамлета,* и *Фауста* (Hayman 1982: 20). Тема књижевног стваралаштва као антрополошки формативног иманентна је и самом *Уликсу* у контексту јунака Стивена Дедалуса и његовог истовременог односа према Шекспиру и Хамлету: он износи став да је „након Бога, Шекспир највише створио" (Joyce 1993: 175), а тиме се веза уметник-дело повезује симболички, али унеколико и дословно, с темом очинства у основном смислу. Тај аспект романа ће бити нарочито важан за успостављање наших интертекстуалних релација. Имајући у виду поменуте интерпретативне искораке који су учињени, покушаћемо да с још једног становишта продубимо идеју о припадности џојсовској парадигми како Ћосићевог романа *Тутори,* тако и Павићевог *Хазарског речника,* али уједно показујући и њихова релативна одступања која их чине несводљивим на дело које им претходи. Конкретно, када је реч о нашој теми, најрелевантнијим се испрва чини аспект дијахроније, односа историје и садашњег, субјективног времена, што је важна димензија *Уликса,* али и два романа српске књижевности.

Још једно својство дела које функционише као књижевно-историјски ћилим, у блоховском смислу речи, јесте да се мрежа његових хипертекстова развија у капиларном облику, тј. добија квалитативно другачију, специјализовану улогу у оквиру нових развојних етапа једне шире књижевне епохе (чиме ниуколико не желимо рећи да су дела која продужују и трансформишу велике књижевне парадигме нужно мање универзална, а међународна рецепција на коју је наишао и Павићев роман, добро представља овај аспект). Новине друштвено-историјског развоја можемо узети као пресудан фактор који омогућује да се књижевно дело, релативно апстраховано (премда латентна увек остаје и конотативна димензија конкретног културно-историјског порекла дела), реактивира у другом периоду и географском простору.

3. Компаративне релације Џојс–Павић–Ћосић

3.1 „Књига-свет" и „Књига-Бог"

Књижевна студија која се такође бави књижевним делом Џејмса Џојса у светлу енциклопедистичке тенденције јесте *The Book as World*

(*Књига као свет*) књижевне теоретичарке Мерилин Френч. Већ насловна метафора књиге-света је упућујућа; ауторка је, у том смислу, експлицитна: „*Уликс* је симбол универзума, микрокосмос који садржи сопствене микро- и макрокосмосе" (French 1982: 25). Стога, роман има своју перспективу кад је реч о временским и просторним односима како у смислу историјски схваћеног човека, тако и човека данашњице: с једне стране, активирају се слојеви књижевног и културног наслеђа, који се групишу око књижевних јунака (Леополда Блума, Стивена Дедалуса, Моли Блум). Реч је, као што каже Умберто Еко, о „оквирном Поретку", који „пружа бесконачан ланац односа између стварења и догађаја", и који суделује у стварању „решетке алузија у *Уликсу*". Секуларизација средњовековне филозофије о естетском пружа Џојсу ову могућност, те Еко тврди да „одузевши трансцендентног Бога симболичког света средњевековља, добијамо Џојсов свет" – а тиме, додали бисмо, и образац џојсовски схваћене Књиге као света (Eco 1989: 7). Поменуте перспективе, наш је циљ да покажемо, на специфичне начине реципирају Милорад Павић и Бора Ћосић. *Тутори* и *Хазарски речник* се на инвентивне начине оријентишу на дијахронијске културне парадигме, схваћене као повлашћени семантички центри око којих се оријентише литерарни материјал.

Посебна тематска преокупација која ове романе ставља у џојсовску парадигму су везе које постоје између временских слојева, а које се, као и у *Уликсу,* успостављају у исти мах као метафоричко очинство и метонимија за националну историјску судбину. У складу с овим, интересантна је чињеница да је проучавалац Павићевог дела, Кристијан Олах, посегао за метафором сличном оној коју примењује Френч, називајући *Хазарски речник* „Књига-Бог" у наслову студије посвећене роману; ова ревизија је, као што ћемо покушати да покажемо, од великог значаја за павићевску реинтерпретацију и реконтекстуализацију џојсовске парадигме. С тим аспектом повезан је мотив метемпсихозе, један од најкарактеристичнијих и симболички најразгранатијих лајтмотива *Уликса,* који управо на том плану добија корелате у романима *Тутори* и *Хазарски речник.* У Ћосићевом роману, временске равни су експлицитније оцртане структуром романа и међусобно се додирују лајтмотивским реминисценцијама које сведоче о извесним нитима континуитета у гледиштима на свет у оквиру једне породичне лозе, али ове генерације су још карактеристичније предетерминисане специфичним речником који „утемељује" митологизовани прапредак, у свету романа зачетник лозе, свештеник и парох Теодор Ускоковић. Као што каже Мерилин Френч, „Неуспех човека у комуникацији са сопственим телом и

осећањима патетична је микрокосмичка паралела са његовом неспособношћу да потпуно комуницира са другима, као и са широм чињеницом изгнанства из Едена" (French 1982: 205–206).

Не би се могло тврдити да Ћосић и Павић недвосмислено представљају историју као трајно опадање, имајући у виду, такође џојсовску, двосмислену, тј. ироничну и симпатишућу представу својих јунака као (квази)епских протагониста историје. Међутим, можемо рећи да је Ћосићева ресемантизација Џојса у суштини и песимистичнија. Теодор Ускоковић, могли бисмо приметити, поседује одређене паралеле са Леополдом Блумом, не само у смислу имплицираног очинства према дедалусовској, церебралној инстанци Писца у савременом добу (у последњем, петом, одељку *Тутора*), већ и у извесној виталистичкој ведрини, емпатичном односу према Другом (нарочито животињама, птица „ДЈЕТЛИЋ" дефинисана је у његовом речнику као „малена тица шта кљуца у дрву и весели душу", Ћосић 1982: 61).

Мотив Адама Кадмона, схваћен као метафора за идеал свечовека у ком се помирују контрадикције и антиномије људског искуства на Земљи, присутан је како у *Уликсу,* тако и у *Хазарском речнику.* Како примећује Душан Живковић, тумачећи управо мистички, езотерични слој *Уликса* и *Хазарског речника* као њихову компаративну паралелу„присутан је утицај херметичких принципа – пре свега, у поимању енциклопедизма, мрежа значења, нелинеарности, дифузности, реверзибилности, амбигвитета и синхроницитета, у интерференцији са кабалистичким схватањима природе Адама Кадмона – у симболици бројева и слова, као и поетици белина – размака између земаљских слова у којима је скривена суштина небеског писма" (Живковић 2019: 69). Павићев концепт историје као привидно фрагментираног тоталитета, што је оличено у фигури Адама Кадмона, умногоме се разликује од Ћосићевог поимања националне историје као дифузног умножавања информација, као еволуције стила. Као што Писац, последња фигура која резимира историјски лук романа, наводи на једном месту: „Речи, речи, речи. Међутим тек пошто се обликују у виду реченице, оне уопште имају некаквог смисла. То доказују многи примери. Из књижевности као и из обичног разговора. Стил, то вам је човек" (Ћосић 1982: 684). Ауторефлексија на претходну епоху, претходећу паду из Едена (према речима Мерилин Френч), јавља се у исказу: „Било то у оно давно време кад су људи били људи а ствари ствари" (Ћосић 1982: 688). У том смислу, иако ћемо се у завршном делу истраживања бавити формом речника као изразитом интертекстуалном везом два српска романа, приметићемо на овом месту да се акумулација вишегенерацијског текстуалног наслеђа у

Туторима може довести у везу са џојсовским појмом духовне, културне и политичке парализе.

Џојсовска парадигма се у Ћосићевом роману рефлектује у контексту мапирања карактеристичних појединости за различите историјске периоде везане за националну културу, што кореспондира са Џојсовим поступком репрезентовања тоталитета даблинског живота на почетку двадесетог века. Насупрот томе, Милорад Павић се у знатно мањој мери бави реалијама одређеног простора или епохе, посежући чешће за мотивима који припадају сфери гротескног или фантастичног. Управо то је разлог зашто би се могло рећи да павићевска наративизована историја налази коначни облик у речничкој форми, која резимира мноштво у једном, где језичка ознака упућује на мрежу могућих метафоричких и симболичких значења унутар света романа, док Ћосићев национални наратив полази од кохерентности речничког гледишта на свет, а потом се у генерацијској мултипликацији дискурса и говора очитује и увеличавање јаза између генерација. Дакле, раскорак између генерација, у следу од Теодора, преко Катарине, Лауре, Лазара и најзад Писца, у оквиру више географских одредница (Грунт у Славонији, Париз, Нови Сад, Београд; такође в. Стамболић 1982: 733) сведочи о убрзању развоја као својеврсном виду сеоба душа кроз време и простор, али које не подразумевају вечно враћање истог, јер увек носе терет насловног туторства, културног наслеђа схваћеног као терет, што се најпре одражава на плану језика. Ова дијахронијска галерија типова стила, која кореспондира с друштвеном реалношћу говорника у историјском тренутку, може се посматрати као интертекстуални одјек четрнаестог поглавља *Уликса,* познатог као „Oxen of the Sun" на енглеском језику, које се посматра и као пародично-пастишни преглед развоја енглеског књижевног језика, од средњовековног језичког слоја до двадесетог века и њему одговарајућег жаргона (Lawrence 1981: 125).

Обухватање свих језичких и културних појединости у *Туторима* такође је блиско поетици *Уликса* у смислу да се ниједан моменат из свакодневног живота не узима као контингентан, већ се покушава узглобити у једну историјску перспективу. Пошто смо напоменули да је слично случај и код Павића, потребно је направити и једну врсту разграничења. Барокним, лирским детаљима нарације Павић даје мистичко-трансцендентни значај јединства микро- и макрокосмоса, тако имплицирајући текстуални „корпус" који постаје буквализована метафора за тело Адама Кадмона (в. Живковић 2019: 59), док се Ћосић базира на раслојавању језичке грађе, која постаје релевантна услед негативног принципа њеног градуелно све мањег

овладавања, све веће лингвистичке апстракције у односу на физичке реалије. Језичка ембриологија као својеврсни корелат процеса етногенезе, дакле, представља један од путева којим је уликсовска линија књижевности пошла. Она би се могла ставити у контраст с Павићевим принципом културно-језичке археологије у оквиру слојева наслеђа.

3.2 Концепт историје у романима Џојса, Ћосића и Павића

Имајући у виду опречне стратегије репрезентације вертикалне, дијахронијске димензије историје, однос између различитих временских слојева у романима *Тутори* и *Хазарски речник* могли бисмо назвати, редом, конвергентним и дивергентним. У роману *Тутори,* наиме, мотив сеобе и уједно идентитетске трансформације личности у њему представљених чини да се њихов идентитет постепено, прогресивно одмиче од изворне равни симболичког прапретка, при чему се сваки наредни културно-историјски период, уз помоћ стилског средства језичких лајтмотива, константно самерава с поменутом изворном аутентичношћу. Истакли бисмо да су и лајтмотивски сигнали као интерпретативни оријентири такође важна поетичка црта Џојсовог романа. Павићевски концепт историје као езотеричног и скривеног додира различитих временских равни и митологизованих личности наизглед раздељених како хронолошки, тако и историјским метанаративима, показује како историја конвергира ка Истини, док Ћосић конструише перспективу о националном развоју као низу не само дивергенција, већ и текстуално-културолошких дигресија од концентричности изворног (оличеном у Теодоровом речнику који је и сам својеврсна књига-свет). У *Туторима,* где захват у дух времена једне историјске епохе постаје све плошнији, све мање рељефан, и то у диспропорцији с квантитативним умножавањем знања и догађаја, „кругови се шире", свет се „елементарно разгранава", али „на крају, свет је речи посталих стварима, свет књига и административних папира" (Стамболић 1982: 733).

У два домаћа романа, дакле, питање историјског прогреса као човековог самосусрета, његове потенцијалне хуманизације паралелне развоју цивилизације, различито је третирано (као генерацијски след у дословнијем смислу речи, код Ћосића, или као метаисторијска линија континуитета трагања за апсолутом код Павића). У Павићевом роману, мотив метемпсихозе се у принципу у потпуности поистовећује са схватањем о „вечном враћању истог" у историји. У том смислу, лајтмотивско понављање истих личности под другим идентитетским одредницама, или одигравање

аналогних историјских догађаја, функционише као *ars combinatoria* историјског процеса. При томе, историјска *форма* односа између јунака остаје управо само форма, акциденција која одговара духу епохе, и у том погледу – случајан историјски реквизит, који у исто време открива и прикрива смисао дубинског процеса који се одиграва. Реинкарнирани јунаци и њихови паралелни поступци су попут аватара скривеног, мистификованог, „истинитог" смисла целокупне историје једне културе, али тај смисао мора остати недосежан. Не ради се, дакле, само о негативном односу према прогресивистичкој визији историје, већ се поетичким устројством романа антрополошки прогрес у секуларном, материјалном смислу – негира, због чега остаје као једина могућност езотеријско трагање за Истином, која обитава не у простору, већ у времену, као „покушај поновног стварања света, рекреације и исправљања Божјег плана и наума" (Олах 2012: 187).

Питање истине као непознанице, овог теоретичара наводи на схватање појма историјске истине у *Хазарском речнику* као истине „једног великог неуспеха", јер истина метафизике „измиче и језику и разумевању" (Олах 2012: 13). Другим речима, законитости које владају визијом историје у роману Милорада Павића, повезане са раније наговештеним принципом семантичке *ars combinatoria* имају један мистички и утолико антирационалистички карактер неповерења у могућност утемељивања метанаратива у историјској фактографији (што се може тумачити управо у смислу Олаховог запажања о павићевском проблему детронизације истине у корист „вере у 'истину' разума", Олах 2012: 20). Стога, једина могућност је да читалац реконструише одредбу Духа Времена на који у свом основу, одређеним иманентним паралелама, све нити палимпсестног наратива упућују. Ипак, Олахова опаска би се могла допунити једним коментаром. Наиме, езотеричко тумачење историје и представља један вид јереси, будући да су јунаци у све три основне равни (средњовековна, барокна, и двадесетовековна) у извесном смислу изузеци из доминантне културне средине и парадигме. Управо својом иницијацијом у мистичко и метафизичко схватање света, а тиме, у односу на официјелну идеологију и у јеретичко, они почињу своју историјску „одисеју" кроз време. Езотерична историја, схваћена као историја појавности и културолошких реквизита, а утолико, у једном полемичнијем смислу и официјелно санкционисана историјска перспектива, може се повезати с дедалусовским проблемом неумољиве и „неминовне условности видљивог" која се протејски непрестано трансформише, али само у формалном, појавном смислу (Joyce 1993: 31). Тако, павићевска Књига-Бог ресакрализује чин уметничког

стварања, насупрот Џојсовој секуларизацији уметника као неотомистичког Бога.

Можемо рећи да Павић у *Хазарском речнику* џојсовски механизам временског раслојавања реификује палимпсестним поимањем историје, будући да се епифанијско пројављивање, на пример, Одисеја као једног од митских хипотекстова Леополда Блума, унеколико трансформише. Са становишта речника о тоталитету историје као својеврсног компендијума развојног лука, џојсовска перспектива Блума као тек најновијег историјског аватара одређеног пра-принципа је доста блиска Павићевом схватању „вечног враћања истог" у метафоричком смислу. Но, постоји и одређена разлика у томе што је Блум јасно оцртан као Одисеј модерног доба, због чега, иако не мора бити речи о линеарном прогресу, увек бива имплицирано самеравање свакидашње-тривијалног са митским и епским, а тиме и с високом културом.

Утолико Зоран Пауновић у поговору српског превода *Уликса* може говорити о „митској узвишености тривијалног" (Пауновић 2019: 761) као о једној врсти амбивалентног односа према садашњици која се, на једном од значењских слојева романа, митологизује. Приметили бисмо да се овај амбивалентни однос у роману Милорада Павића унеколико буквализује: у сваком историјском појавном облику одређеног јунака постоји вечни и метафизички аспект, и контингентни, историјски, који се првом опонира као тривијалан, чиме се мистичко и контингентно стављају у строг однос контраста. Пример за поменути аспект представља хронолошка линија која тече од Ћирила и Методија као теолога и хришћанских учесника у хазарској полемици у раном средњем веку, преко Аврама Бранковића, ерудите и полихистора у барокном слоју романа, до Исајла Сука као научника у савременом смислу речи, будући да је одређен као „археолог, арабист, професор универзитета у Новом Саду" (Павић 1982: 65). Идући још даље, Павићев речник као књига-свет више очуђује него што одређује и оцртава свет. Он удаљава смисао човековог живота и бића, чинећи историју трансцендентном у односу на њено искуство. Значење алегоријских, митолошких чинова јунака има метафизички смисао, али утолико спознаја метафизичке историје и јесте чин који се одвија у времену, а не конкретном историјском простору.

Онеобичавање прекомерном детерминацијом јунака представља поступак за који проналазимо образац већ у Џојсовом роману. Како примећује Рој Готфрид, „тело у својој физичкој појавности требало би у начелу да индивидуализује; она је партикуларна манифестација особе.

Међутим, физичка репрезентација јунака романа губи свој квалитет специфичности и индивидуације будући да је изражена оним системичним у језику", обрасцем глагола и комбинацијама заменица (Gottfried 1980: 70–71). Дакле, вербална дифузија јунака која више сугерише њихово присуство но што га опцртава, што је поступак о ком говори Готфрид на овом месту, не може се поистоветити с Павићевом визуелном конкретизацијом и метафоричком концентрацијом јунака, која ипак, попут Џојсовог поступка описивања, оставља јунаке недетерминисаним у односу на типични реалистички поступак портретисања.

Ћосићева стратегија је, кад је реч о поменутом аспекту, блиска, но у исти мах и потпуно опречна, чак антирецепцијски усмерена, будући да каталошки, квантитативни модел тоталитета једног синхронијског духа времена, уз константне дијахронијске рекапитулације мемоарског карактера (што изражава човекову метаисторијску самосвест о развоју), условљава аутоматизовану рецепцију читаоца, што бисмо могли назвати аутодеструктивним видом нарације индивидуалне и колективне историје. Јован Делић, у студији о српском надреализму и његовом односу према роману, дотакао се и теме надреалистичког антиромана. Као основни пример издваја се Ристићево дело *Без мере*,у ком испитује четири основна типа дискурса („'израз шума', поетски израз у прози, поетски израз у стиху, и експликативни или дискурзивни израз"), што ствара основу за „однос према читаоцу" који је „крајње ироничан, некад готово непријатељски" (Делић 1980: 200). Свакако да постоји, иако не може ући у опсег нашег истраживања, одређена директна релација Боре Ћосића с авангардним антироманом. Интересантно је приметити да и сам Делић даје основу за такво тумачење, наводећи, у контексту романа који су претходили објављивању *Тутори,* да је „у односу према читаоцу, Ристићу донекле сличан Бора Ћосић, који такође настоји да читаоцу постави неколико препрека при проласку кроз текст романа" (Делић 1980: 200).

3.3 Речничка форма као хипотекстуални образац у романима *Тутори* и *Хазарски речник*

Не би требало, најзад, запоставити ни речничку форму као важну семантичку координату *Тутора* и *Хазарског речника* и то приступајући уз хипотезу да у залеђу оба романа стоји *Српски рјечник* Вука Стефановића Караџића као важна културна детерминанта у контексту језичког реификовања и учвршћивања (метонимијске) целине националног идентитета. Умногоме је упућујући интерпретативни угао који Јован Делић

по овом питању заузима у *Хазарској призми:* „Вук Караџић је правио рјечник као народну енциклопедију, као свеобухватно дјело, али са великим литерарним амбицијама и с ауторском намјером да дело буде забавно и занимљиво, да буде белетристика, лијепа књижевност.” (Делић 1991: 270). Поменуте литерарне и наративне квалитете препознао је Милорад Павић, као што и указује истраживање Јована Делића, али се слично може рећи и за Бору Ћосића, који је роман објавио још 1977. године.

Мноштво историјских стилова који се смењују у *Туторима* могу се посматрати у контексту елемента Џојсове наратолошке поетике који Мерилин Френч назива „режими перцепције”, што она посматра у оквиру парадигме тока свести која „мерила о свету представља као интерна” у односу на свет који је „релативистички”, и у ком „ништа није фиксирано” (French 1982: 34, 65) – ток свести представља „предео флукса, процеса” (French 1982: 65). У таквом, децентрираном постојању, човек је „свестан да је заробљен у сопственом режиму перцепције” и „осећа се отуђено” (French 1982: 65). Свако од пет великих поглавља Ћосићевог романа, као и три књиге Павићевог, можемо посматрати као да садрже специфичне, оделите режиме перцепције сопственог света и прошлости, и као што се наговештава већ у самом *Уликсу* у односу Стивена Дедалуса и Леополда Блума, сви од јунака у *Туторима* и *Хазарском речнику* покушавају иступити из сопственог режима перцепције, који их, попут лајтмотива паралаксе у Џојсовом роману, ограничава на једну перспективу о стварности. У домаћим романима, у исто време, поменути проблем комуникабилности искуства света и стварности кроз језик, односно текст, проширује се на проблем комуникације између генерација једне породице (у случају романа *Тутори*), односно различитих дијахронијских и географских равни чак и у међусобно различитим културама, у роману Милорада Павића.

Овај аспект је од посебног значаја у контексту теме речничке форме, будући да, као што смо већ наговестили, Бора Ћосић употребљавањем вуковског обрасца речника као енциклопедије националне свести започиње своју историјску (анти)нарацију, а потом се изражајне форме, с хронолошким развојем догађаја, убрзано квантитативно умножавају, али се изражајне способности језика обрнутом сразмером умањују. Тиме се долази до парадоксалног стања разуђеног језичког израза савременог доба, који у визури фигуре „Писца” у последњој целини романа више није ни адекватан да се односи према изванјезичкој стварности. Насупрот томе, у речничкој форми Павићев роман се у извесном смислу заокружује и поетички уобличава. На тај начин, он представља *завршницу*

дугачке историје развојне линије, коју у целини сумира и резимира у себи, упућујући у исто време на све књижевне и културно-историјске развојне етапе у њему инкорпориране, од песништва принцезе Атех и ловаца на снове, до двадесетовековних истраживача хазарског питања. Отуд сви мотиви имају сопствене корелате и бивају рекомбиновани у току историјског процеса, да би најзад сви били асоцијативно увезани од стране приређивача, односно фигуре компилатора. Можемо се поново присетити Блоховог тумачења, у делу *Experimentum Mundi*,појма „принцип" као „значења јаког почетка" – он на том месту напомиње и да почетну реч *Библије,* „*bereschit*, Хијероним преводи речју *principium*" (Блох 1980: 186). Етнологија и ембриологија Ћосићевог романа има димензију библијског стварања света: прва реч у речнику Теодора Ускоковића управо је „РИЈЕЧ, оно што изиде на уста кад ми се чини да ћу бљунути или се закоцењути. Рпица слова о некојој ствари, па ко разумје, а тко не" (Ћосић 1982: 9). Туторски принцип као режим перцепције оставља свој траг у наредним генерацијама, те реч (х)рпа постаје једна од лајтмотивских рецепцијских сигнала за овај аспект романа, али уједно и аутоиронични и аутопоетички структурални принцип дела у целини. Исто тако, Теодоров речник успоставља принципијелне темеље умногоме и мимо сопствене свести, сличном врстом сигнала који се могу реципирати само на метапоетичком плану, као у одредници „СЈЕМЕ, оно мајушно из којег нарасте велико, премда је боље и јаче од великог, јер оно може нарасти, а велико се може само покљунити, и свенути, и умријети. Од тога маленог је постао сав свијет, мало по мало" (Ћосић 1982: 55). Прагматичка језичка свест о физичкој стварности око себе, која се не може надићи, у јакој је корелацији са сличном одликом Леополда Блума, што се очитује у његовој опозицији Дедалусовој церебралности у поглављу број шеснаест (познатом као „Eumaeus"): Дедалус у једном тренутку упита Блума „зашто преко ноћи окрећу столове наопачке, хоћу да кажем, зашто у кафанама стављају столице наопачке на столове", на шта он – готово пословично – одговара: „Да би ујутру могли да почисте под" (Joyce 1993: 539). У Блумовом и Ускоковићевом режиму перцепције постоји прозирност стварности која одговара прозирности језика и асоцијативна наративизација присутна у Теодоровом речнику поседује одређену сличност с током свести.

Павићева речничка форма реконтекстуализује семантички потенцијал Вуковог *Рјечника* као сублимат *приређене*, наративизоване визије историје. У том контексту, и ток свести као принцип устројства романа реинтерпретира се у смислу свести једне колективне историје/културе, која је на тај начин усмерена ка једном, централном смислотворном принципу. У

том смислу, разнородност и разједињеност режима перцепције у интерпретирању историјских догађаја представља се као јединство које постоји у потенцијалном, или џојсовски речено, као мистичка *coincidentia oppositorum* (в. Живковић 2019: 124 о повезницама на релацији Никола Кузански–Џојс–Павић). На тај начин се иманентно поетички оправдава старозаветни, мистички сигнал у „Претходним напоменама уз друго, реконструисано и допуњено издање": „verbum caro factum est (реч постаде месо)" (Павић 1982: 14). Управо тако се отвара могућност принципа који се може схватити и у раније наведеном Блоховом смислу као *principium* одређене Речи-Света, дакле и метонимија Књиге-Бога, које кореспондира са мотивом семена у роману Боре Ћосића: реч која постаје месо семантички је блиска семену која у себи садржи потенцијале будућих стварности које се појављују у историјски конкретним облицима, њиховим обичајима, и дискурсима којим се користе; реч постаје материјална. Ипак, такав развој је увек нужно амбивалентан, јер се усложњавање историјског наратива поклапа са умножавањем знања која се могу издвојити, али се у визури двојице аутора тиме удаљава од почетне истине којој није била потребна референтна тачка, и није била релативна или делимична, већ се односила према стварности на непосредан начин.

4. Закључак

У раду смо покушали да покажемо одређене интертекстуалне релације између два романа модерније српске књижевности, *Тутори* Боре Ћосића и *Хазарски речник* Милорада Павића, који уједно представљају и прелаз на постмодернистичку културну парадигму, и то у односу на изузетно утицајан роман високог модернизма енглеске књижевности, *Уликс* Џејмса Џојса. Како нам је у истраживању фокус најпре био на „вертикалној", историјској димензији, показали смо неке од начина на које се транспонују Џојсови наратолошки и формални експерименти како би се сугерисала визија историје, нарочито у антрополошком смислу историје културе. У складу с филозофским поставкама Ернста Блоха из филозофског дела *Дух утопије,* расветлили смо тип релације који се успоставља између *Уликса* и дела Ћосића и Павића: на основу концепта „ћилима", покушали смо извести један модел „апстрактног тоталитета" који књижевно-историјском рецепцијом настане на основу дела које тиме представља једну врсту универзалног хипотекста. Уколико бисмо се изразили шематски, могли бисмо приметити да Милорад Павић и у погледу гледишта на питања филозофије историје, али и у поетичком смислу, дели с Џојсовим романом

одлике које се тичу његове метафизичке равни. У односу на то, Бора Ћосић се пре надовезује на проблеме дијахронијске еволуције националне свести, с посебним освртом на дедалусовску тему бездомности, што се чини проблематизацијом сеоба. Притом, у поступку сродном џојсовској поетици, Ћосић своју визију културног развоја уобличава употребом мноштва књижевних и некњижевних поетичких форми, како из високе, тако и ниске културе. Нарочито смо се осврнули на речничку форму која повезује романе Боре Ћосића и Милорада Павића, и то имајући у виду *Српски рјечник* Вука Стефановића Караџићакао културолошки оријентир који је био како резимирајући за дотадашњу националну традицију, тако и формативан за национални идентитет након епохе романтизма. Простор за даља истраживања могао би се пронаћи и у географској димензији, односно интеркултуралним релацијама које се истичу у сва три романа, што значи да се и на тој равни може тражити усмереност Ћосићевог и Павићевог романа ка џојсовској парадигми.

Литература

Блох, Е. (1980). *Experimentum Mundi.* Београд: Нолит.

Блох, Е. (1982). *Дух утопије.* Београд: Београдски издавачко-графички завод.

Бошковић, С. (2006). Пародија као облик мишљења у савременој књижевности: поетички приступи Џојса, Жида, Мана и Павића. *Летопис Матице српске,* 182, 477, 1–2 (јан–феб), 50–86.

Делић, Ј. (1980). *Српски надреализам и роман*. Београд: Српска књижевна задруга.

Делић, Ј. (1991). *Хазарска призма: тумачење прозе Милорада Павића.* Београд: Просвета, Досије; Титоград: Октоих; Горњи Милановац: Дечје новине.

Ђурић, М. (2017). *Модернизација српске прозе 20. века у односу на стваралачку рецепцију књижевног дела Џејмса Џојса* (Непубликована докторска дисертација). Приступљено 31.10.2025: https://nardus.mpn.gov.rs/bitstream/handle/123456789/9028/Disertacija.pdf?sequence=6&isAllowed=y

Живковић, Д. (2019). Састављање Адамовог тела у Џојсовом *Уликсу* и Павићевом *Хазарском речнику*. *Наслеђе: часопис за књижевност, језик, уметност и културу,* 16, 43, 57–72.

Олах, К. (2012). *Књига-Бог: (постмодерна) духовност у* Хазарском речнику *Милорада Павића*. Београд: Институт за књижевност и уметност.

Павић, М. (1985). *Хазарски речник: роман лексикон у 100000 речи.* Београд: Просвета.

Пауновић, З. (2019). *Уликс* Џејмса Џојса: митска узвишеност тривијалног. *Уликс*. Београд: Геопоетика, 761–785.

Пауновић, З. (2022). Носталгија у делима Џејмса Џојса и Данила Киша. У: Б. Сувајџић, А. Јерков, М. Ђурић, Н. Томовић (ур.), *Књижевне и културне интерференције између књижевности на српском и енглеском језику*, књ. 1 (стр. 23–34). Београд: Филолошки факултет.

Стамболић, М. (1982). Поговор. У: Б. Ћосић, *Тутори*. Београд: Нолит, 727–781.

Ћосић, Б. (1982). *Тутори*. Београд: Нолит.

Eco, U. (1989). *The Aesthetics of Chaosmos: the Middle Ages of James Joyce.* Cambridge: Harvard University Press.

French, M. (1982). *The Book as World: James Joyce's* Ulysses. London: Abacus, Sphere Books Ltd.

Gottfried, R. (1980). *The Art of Joyce's Syntax in* Ulysses. Athens: The University of Georgia Press.

Hayman, D. (1982). *Ulysses: the Mechanics of Meaning.* Madison: The University of Wisconsin Press.

Joyce, J. (1993). *Ulysses.* New York: Vintage Books, Random House Inc.

Lawrence, K. (1981). *The Odyssey of Style in Ulysses.* Princeton: Princeton University Press.

THE JOYCEAN CONCEPT OF COLLECTIVE HISTORY IN THE NOVELS *TUTORS* BY BORA ĆOSIĆ AND *THE DICTIONARY OF THE KHAZARS* BY MILORAD PAVIĆ

PAVLE ZELJIĆ, UNIVERSITY OF NOVI SAD, FACULTY OF PHILOSOPHY, SERBIA

Summary

The paper is primarily an examination of the intertextual relations between the (post)modernist Serbian novels, *Tutors* (1978) by Bora Ćosić and *The Dictionary of the Khazars* (1984) by Milorad Pavić, in the context of the novel *Ulysses* by James Joyce, which furthermore allows for comparative and contrastive research into the relations between the Serbian authors. The process of interpretation will therefore mostly be based on the individual represented as an allegorical correlative of collective history, which is perceived as a history of collective tragedy. Alongside this, of considerable importance are the motifs of individual memory/recollection and collective remembrance of historical events present in the novels by both Ćosić and Pavić, which are made apparent through a representation of history in a diachronic perspective, namely by representing multiple historical periods simultaneously. We will attempt to interpret these aspects of the novels in light of metempsychosis as a concept of history, or, on the contrary, of history interpreted as a Dedalian nightmare. The two Serbian authors reinterpret the former as a vision of cyclical development of national history; nevertheless, while the concept of eternal recurrence in Ćosić's novel results in an understanding of history as an

accumulation of textual heritage and thereby a nightmare of ancestry, the motif of the nightmare is, in *The Dictionary of the Khazars,* transformed into the sphere of the oneiric, considering that the characters of the novel communicate by way of dreams across different chronological periods, and in this sense, they are, symbolically speaking, predecessors and inheritors. Overall, the three novels are concerned with the cultural totality of a civilization. Due to this, *Srpski rječnik* [*The Serbian Dictionary*], first published in 1818, represents an important cultural subtext of the two Serbian novels, in the sense that both *Tutors* and *The Dictionary of the Khazars* significantly rely on the form of the dictionary entry. Another notable poetic device employed by Pavić is evident in his implicit reading of Ulysses, which regards the modernist classic as an elaborate system of signs, which, through particular restructurings and combinations, allows for the generation of an immeasurably large number of meanings. The baroque principle of *ars combinatoria* allows us to view the nonlinear (or even cyclical) model of the development of motifs in *Ulysses* as an early form of the nonlinear style of reading and interpretation of Pavić's dictionary novel.
Keywords: Milorad Pavić, Bora Ćosić, James Joyce, modernism, *Ulysses, Tutors, The Dictionary of the Khazars*, history, Book as world, Book as God

Анђела Милутиновић
Филолошко-уметнички факултет
Универзитет у Крагујевцу
ORCID:0009-0002-4206-9869

821.111(73).09
https://doi.org/10.5281/zenodo.18836847
оригинални научни рад

ПОСТМОДЕРНИ НАРАТИВ О ВИЈЕТНАМСКОМ РАТУ: МЕДИЈСКА РЕПРЕЗЕНТАЦИЈА НАСПРАМ КЊИЖЕВНЕ У ЗБИРЦИ *ТЕРЕТ КОЈИ СУ НОСИЛИ* ТИМА О'БРАЈАНА[1]

Циљ овог рада је анализа збирке кратких прича о искуству Вијетнамског рата, *Терет који су носили* Тима О'Брајана, кроз призму постмодерне теорије и деконструкције текста као онтолошки непоузданог и идеолошки обликованог наратива. Теоријски оквир чини тумачење концепта симулакрума Жана Бодријара, конструисане стварности која је заменила „ону праву." Тај оквир се надовезује на разматрање Линде Хачион о историографији као идеолошки обликованој „имагинативној реконструкцији", као и Хејдена Вајта који указује на значајну улогу наративних оквира, унутар којих се приповест обликује. Методолошки оквир рада је интердисциплинарни и критичко-теоријски, са фокусом на анализу фрагментације субјекта као психолошког стања, као и на могућу критику наратива о Вијетнамском рату. Сходно томе, узимамо у обзир његову медијску репрезентацију у току самог рата и каснији приказ у књижевности. Долазимо до закључка да наративна структура и тематски оквир О'Брајанових прича пружају богат материјал за анализу у постмодерном кључу, као и за критичко преиспитивање првог медијски пропраћеног рата, који је остао дубоко укорењен у колективној свести америчког друштва.

Кључне речи: Вијетнамски рат, постмодернизам, медији, наратив, интердисциплинарност, фрагментација.

[1]Истраживање спроведено у раду финансирало је Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије (Уговор о преносу средстава за финансирање научноистраживачког рада истраживача на акредитованим високошколским установама у 2025. години број: 451-03-136/2025-03/ 200198).

1. Увод

Овај рад настоји да испита феномен Вијетнамског рата и начин на који се о њему приповеда, на примеру збирке кратких прича Терет који су носили (The Things They Carried, 1990) Тима О'Брајана, у постмодерном кључу, као и са осврtом на проблематичну медијску репрезентацију тог рата. Теоријски оквир рада заснива се на тумачењу Жана Бодријара и његовом концепту симулакрума – конструисане истине која је заменила оно што је „стварно." Тај оквир се надовезује на разматрање Линде Хачион о историографији као идеолошки обликованој „имагинативној реконструкцији" прошлости. На крају, посвећујемо пажњу Хејдену Вајту и његовој дефиницији *емплотмана* (*emplotment*), којом указује на пресудну улогу наративних модела унутар којих се обликује приповест, услед чега приче добијају смисао тек унутар одређених жанровских матрица. Заједничка тачка код ових теоретичара јесте одбацивање могућности јединственог и објективног приповедања прошлости. Историја, као и фикција, представљају се као текстуалне конструкције у којима се преплићу различите онтолошке равни – медијска репрезентација, субјективни доживљај и идеолошка интерпретација. Сваки покушај писања о историји, чак из историографског угла, представља чин селекције и интерпретације стварности. У том контексту, збирка *Терет који су носили* постаје пример постмодерног текста који истовремено проблематизује истину и сам чин приповедања. О'Брајан својим текстом гради симулакрум у којем се бришу границе између фикције, сећања и документоване стварности, постављајући питање шта је заправо „истинито" у ратној причи. Овај рад, стога, настоји да покаже на који начин постмодерне теорије и критички осврт на употребу техника емплотмана, нелинеарне нарације, али и нестабилних граница између ауторског гласа и литерарног субјекта, омогућавају критички увид у механизам извештавања о догађајима из прошлости.

2. Политичко-историјски контекст Вијетнамског рата

Вијетнамски рат трајао је од 1955. до 1975. и састојао се из неколико фаза. Почео је као борба за независност против окупаторске војске Француске, након вишедеценијског колонијалног статуса. Америчка војска није се отворено укључила до 1964. али је до тада значајно снабдевала све војске које су се бориле против Вијетнама. Женевским споразумом 1945. године проглашена је вијетнамска независност – једна од резолуција споразума била је подела Вијетнама на Северни и Јужни. Председник Северног Вијетнама Хо Ши Мин, пожртвован комунистички активиста,

заговарао је ову доктрину као једини начин да Вијетнам изгради национални дух. Ово никако није ишло у прилог америчким политичким интересима у Источној Азији за време Хладног рата, те се ова мала сељачка држава нашла између сукобљених Западних и Источних интереса. С друге стране, Јужни Вијетнам се комунистичком државном уређењу противио, услед чега су Сједињене Америчке Државе спречиле уједињење две зоне, постављањем марионетских политичара и увођењем политичке репресије у Јужном Вијетнаму (Zinn 2005: 514). Активност америчке владе у овом рату уследила је и због црвене панике[2] и веровања у „домино ефекат", односно да ће прву државу која „падне" под левичарску идеологију комунизма следити све остале. Америчка влада ишчекивала је погодан тренутак за инсценирање инцидента због којег би постала легитиман учесник рата.

Да је целокупна америчка улога у Вијетнамском рату била инсценација указује чињеница да је улазак америчке војске у сукоб био неоснован. Највиши амерички званичници обманули су јавност оптуживши северновијетнамску војску за напад на амерички разарач Медокс – што се у стварности није догодило.[3] У изјави о нападу, секретар САД-а Дејвид Дин Раск нагласио је велику удаљеност између „тог света" и америчког, која је „идеолошке природе." У истицању да „они виде оно што ми сматрамо стварним светом у потпуно другачијим категоријама" и да су „њихови процеси логичког закључивања различити", Зин увиђа да је секретар Раск говорио уопштено и апстрактно, конструишући јаз између култура двеју нација (Zinn 2005: 522). Од почетка рата ствара се наративни оквир у којем се америчка и вијетнамска нација приказују као два различита света – Вијетнамци се позиционирају као Други, чиме се укида могућност емпатије и врши процес дехуманизације непријатеља. Такав реторички образац остаће

[2]Црвена паника (eng. red scare) је термин који се односи на претњу америчке владе грађанима Америке на последице које би сносили уколико би на било који начин били повезани са комунистичком политичком партијом.

[3]Овај догађај остао је упамћен као инцидент у Тонкиншком заливу. Министар одбране Роберт Мекнамара је 1964. године дао изјаву америчкој јавности да су северновијетнамски торпедни чамци напали америчке разараче за време „рутинске патроле" у међународним водама, и да је амерички разарач Медокспретрпео напад. Овај инцидент довео је до објављивања рата. Међутим, то није била рутинска патрола зато што је Медоксбио на посебном задатку електронског шпијунирања и нису биле међународне воде, већ воде које су припадале вијетнамској територији (Zinn 2005: 518).

доминантан током целог рата, како у изјавама званичника, тако у медијском извештавању, додатно учвршћујући ратну идеологију.

2.1. Улога медија у обликовању перцепције рата

Како бисмо разумели пропаганду и дезинформације медија, морамо разумети контекст и услове у којима су новинари извештавали. Хладноратовски менталитет и дискурс према којем је комунистичка идеологија опасна и штетна по амерички пацифистичко-демократски статус – били су свеприсутни и ефектни. Самим тим, иако је америчко новинарство тежило објективности, његов стварни приоритет било је очување сопственог угледа и поверења читалаца. Стога, није било пожељно доводити у питање изјаве председника, владе и званичних изасланика. Штавише, велики број новинара пружао је безусловну подршку или био ангажован од стране Беле куће, што без сумње доводи у питање њихов кредибилитет. У анализи новинарства за време рата, Карпини указује на замагљивање истине; од 1955. године америчка влада је једино објавила да је послала „војне саветнике" као помоћ војницима Јужног Вијетнама (Carpini 1990: 137). Када је након десет година број поменутих „саветника" војника, али и вијетнамских жртава, порастао, постало је јасно да њихов задатак није био само да усмеравају војнике.

Тет офанзива 1968. године представља прекретницу рата, зато што је до тада америчка јавност била изложена искључиво прерађеним верзијама снимака, које нису приказивале експлицитно насиље и рањене војнике (Carpini 1990: 139). Новинарски снимци, иако је требало да прикажу реалистичан садржај са терена, били су модификовани тако да пренесу причу у којој храбри и добри амерички војници побеђују непријатеља.[4] Искључиво самостални новинари и репортери који су имали вољу и храбрости да се приближе ратним зонама имали су прилику да пренесу свету реалне сцене и

[4]Напомињемо да је употреба речи као што су „добар", „лош" и „непријатељ" као испразних у овом раду свесна и служи преношењу идеолошког менталитета присутног у контексту описаних дешавања. Управо зато што су ови изрази семантички испражњени услед вишеструке и неаргументоване употребе, постали су изузетно ефикасни у медијској пропаганди. Најефективнији начин придобијања јавности био је кроз бинарну поделу актера: амерички војници су „добри" и боре се за „ослобођење света од комунизма", док „лоши, непријатељи" представљају претњу глобалној стабилности. Такав дискурс, заснован на поједностављеном моралном наративу, показује колико је ефектно медијско приповедање у обликовању колективне свести.

догађаје. Један од ретких немодификованих снимака приказао је инцидент спаљивања кућа цивила у малом селу Кам Не. Снимак је емитован на националној телевизији CBS, пред широким аудиторијумом, и изазвао је бурну реакцију већинског дела становништва. Након емитовања, Линдон Џонсон је у раним јутарњим сатима позвао извршног директора телевизије и оптужио његову телевизијску екипу да је укаљала америчку заставу.[5] Наведени инцидент био је први међу бројним наредним акцијама уништавања села; једини одговор америчке владе био је додатно манипулисање јавношћу контрадикторним изјавама попут оне да је „било неопходно уништити град како бисмо га спасили" (Џорџ Мејсон универзитет 2019).

Могући начин приступања тумачењу медијско-политичког контекста јесте осврт на упорно пласирани наратив да је укључивање САД-а у Вијетнамски рат једна од „великих борби за демократију." О овом рату говори се као о сукобу „без видљивог центра" зато што ниједан други сукоб у историји САД-а није био „толико оптерећен напетошћу уочавања разлике и односа између чињеница и фикције, истине и обмане" (Mariani 2015:171). Он је још један у низу ратова у којима се велича мит о добрим момцима који побеђују непријатеља и ослобађају малу сељачку државу, ради интернационалне добробити. Овако поједностављена прича, сведена на опозициону разлику субјеката „ми" и „они" дубоко уткану у амерички национални идентитет, омогућила је медијску и политичку обману која је трајала веома дуго. Вера у њену апсолутну истинитост постала је алат за успешно деловање пропагандне машине. Идеализоване метафоре и изрази постали су идеолошки алати и допринели таквом дискурсу. Репортери су користили војнички израз „индијанска земља" да би описали територију Северног Вијетнама, и сукобе у Источној Азији поредили са америчким „Дивљим западом" и традицијом „великих ратова"[6] (Carpini 1990: 137). Поред таквог дискурса, у употреби је била и ригидна, манипулативна,

[5]– Френк – рекао је ранојутарњи позив за буђење – кога ти зајебаваш?
– Ко је то? – питао је још поспани Стантон.
–Френк, ово је твој председник и јуче су твоји момци укаљали америчку заставу (Halberstam 1979: 664).

[6] Карпини под „традицијом великих ратова" подразумева амерички медијски мит који спаја сећање на Други светски рат са ширим наративом о „освајању Запада." Тај спој функционише као дискурзивни модел који наглашава херојство, експанзију и одбрану националног угледа. Самим тим, Вијетнамски рат представља се као нова етапа и наставак америчке херојске ратне традиције.

милитаристичка доктрина, на основу које је Вијетнам био „полигон за испитивање мушкости […] о херојима, чврстини и професионализму" (137). Про-ратна пропаганда и конструисање херојског архетипа војника испољавали су се и у следећим изјавама:

> Највећи војници на свету. У ствари, они су најлепши људи на свету. (NBC, фебруар 1966). Они су маринци. Добри су и свесни су тога. Али свака битка, свако искрцавање, нови је тест шта човек и јединица могу да ураде (NBC, септембар 1965) (Carpini 1990: 137).

На основу наведених исечака из телевизијских репортажа, може се закључити да телевизија и други масовни медији нису били пуки посредници ратних дешавања, већ активни учесници у њиховој симболичкој производњи. Поједностављујући сукоб кроз наглашавање херојског наратива и кроз романтизацију насиља, допринели су дуготрајној стабилизацији доминантног ратног дискурса. Тако медијски говор функционише као идеолошки апарат који, не само да је прикривао политичке и етичке противречности рата, већ је конструисао посебну верзију стварности у којој слављење непобедивог америчког националног духа потискује историјску анализу.

3. Теоријски контекст

У раду *Симулакруми и симулација* (*Simulacres et simulation*, 1981) Жан Бодријар постулира да се постепеним модификовањем знака он све више удаљава од свог референта, те на крају постаје копија без оригинала и формира нову реалност која постаје стварнија од првобитне. Овај феномен Бодријар назива симулакрумом, што Вијетнамски рат и његова медијска презентација у једном тренутку постају. Репрезентација догађаја, филтрирана кроз медијски апарат, производи симулирану слику стварности на основу које јавност верује да је улога америчких војника ограничена и усмерена ка општем добру. Такав дискурс надвладава актуелну истину и ствара симулакрум, чиме се брише граница између стварног и измишљеног. Када су снимци америчких војника који пале и нападају села цивила доспели у јавност, гледаоци су одбили да верују да су то „њихови добри момци." Због претходне манипулације информацијама, ти призори деловали су нестварно, те је јавност веровала да су војници погрешно представљени. Ефективан идеолошки дискурс, заступљен током хладноратовског периода, тиме је био „потврђен", „верзијом" истине којој је јавност већ била изложена. Самим

тим, овај скуп знакова постаје „намењен само њиховом значењском понављању, а никако више њиховом 'стварном' циљу.

Релативну природу дискурса Бодријар илуструје примером примитивног племена Тасадаја у Азији, које је стицајем околности било изоловано од остатка света и његовог политичког и технолошког развоја (Бодријар 1981: 11–14). Након иницијалне намере да организују експеримент и испитају њихов начин живота, научници су одлучили да не интервенишу у животни поредак племена, већ да га посматрају издалека. Међутим, управо овим поступком јесу нарушили природни живот племена; услед сазнања о његовом постојању и кроз активно посматрање, племе постаје редак и угрожен примерак примитивног друштва и губи аутентичну репрезентацију себе. Постаје пример живог фосила, замрзнутог у времену као природни експонат. Попут овог племена, Вијетнамски рат губи аутономију знака борбе за независност народа након вишедеценијског статуса колоније. Обезвређује се свака смрт, сваки подвиг и сам чин ратовања. Вијетнамски рат не прати више свој природни историјски ток и постаје позорница на којој амерички новинари и снимателји режирају стварност, градећи наратив који потврђује њихов статус „поузданих извора информација." Поседовањем таквог медијског филтера, доминантни центар моћи одржава и поткрепљује сопствену идеологију. Сходно томе, Бодријар истиче да нам је потребна „видљива прошлост, видљиви континуум, видљив мит о пореклу, који нас успокојава у погледу наших циљева […] наша култура, стојећи иза те моћи коју покушава да присвоји, сања о једноме поретку" (Бодријар 1981: 14).

На том трагу, Хејден Вајт не дефинише наратив као пуко препричавање догађаја, већ као „усмеравање пажње читаоца, под утицајем наративних техника, на сегмент искуства организован на одређени начин" (White 2010: 119). Историјске чињенице и њихов хронолошки след првобитно постоје као незграпан низ актера и последица њиховог делања; тек смисленим слагањем добијају облик организоване приче са почетком, средином и крајем (White 2010: 120). Овим тумачењем Вајт показује да смисао наратива не лежи у самом садржају већ у начину на који је он структурисан у исповест. Селективном организацијом догађаја у оквир одређених жанровских конвенција, историчар спроводи процес који Вајт назива емплотманом. Утисак и коначна порука таквих прича произилази из устаљених очекивања од романтичних, комичних или трагичних прича – не из суштине садржаја коју нам приповест нуди. Догађај постаје део историје тек онда када је уоквирен језиком, и када му припишемо значење „пораза", „устанка" или „прекретнице." У историографији спор није о начину

тумачења прошлости, већ о претпоставци да постоји фиксна, чињенична прошлост која претходи наративу. Историјска „чињеница" настаје тек у језичком чину, у оквиру којег се одређује логички след догађаја и њихов апостериорни значај. Сходно томе, историјско приповедање не може бити схваћено као неутрално извештавање, већ као „реторички конструисан наратив" (White 2010: 232). Писање историје, према томе, није просто бележење онога што се десило већ контекстуализовање онога што је битно за читаоце. За амерички национални корпус то је свакако прича о „великој ослободилачкој нацији." Историја тако не описује објективно догађај, већ артикулише његово значење унутар колективног идентитета. Развој ових околности можемо посматрати као још један вид симулакрума, у којем културно-историјски мит једне нације надјачава забележену историју. У том процесу прошлост се реконфигурише, стварни догађаји бивају преобликовани и надограђени новим слојевима значења, који могу бити идеолошки мотивисани. Самим тим, наративна надоградња постепено успоставља нови привид реалности, удаљен од свог оригинала. Као што Бодријар примећује, „свугде живимо у свету који чудно личи на свој оригинал – ствари су у њему замењене по сопственом сценарију" (Бодријар 1981: 15).

Линда Хачион реферише на Вајта у теоријском одређењу историје као наративне конструкције, наглашавајући да историја није пука чињенична приповест, већ дискурс који се обликује у оквиру одређених реторичких и наративних модела. Указује да постмодерни текстови не проблематизују питање истинитости историографије, већ начине на које фикција и историја конструишу одређене верзије истине, „постављајући жанровске уговоре између фикције и историје" (Хачион 1996: 185). Хачион постулира да се историја и фикција не могу изједначити, али деле заједнички поступак обликовања значења кроз дискурзивне, наративне и идеолошке праксе. Постмодерни роман тако истовремено испитује историју и као текст и као идеолошки дискурс, док фикцију деконструише, фрагментира и њоме експериментише. Интегрисањем стварних историјских догађаја у фикционалну матрицу, такав роман преобликује историју и излаже је сумњи. Управо из те постмодерне перспективе, Хачион уводи појам историографске метафикције, као жанра који подрива историјске догађаје и експлицитно их проблематизује: „њена теоријска самосвест о историји и фикцији као људским конструкцијама (историографска метафикција) створила је основе за преиспитивање прошлости" (Хачион 1996: 20). Намера оваквог романа није реконструкција прошлости, већ њена метафикционална деконструкција

– реализована кроз иронију, пародију, фрагментацију, интертекстуалност и интратекстуалност.

4. Анализа збирке

> „Терет – оно што неко носи (обично на леђима или раменима), бреме; тежина, […] фиг. тегоба, тешкоћа; брига, обавеза.”[7]

Писац Тим О’Брајан учествовао је у Вијетнамском рату од 1968. до 1970. године, као припадник америчке војске. По повратку из Вијетнама, време је посветио писању романа, прича и мемоарске прозе. Збирка прича *Терет који су носили* објављена је 1990. године као сведочење фиктивне репрезентације писца Тима о догађајима из Вијетнамског рата који су задесили његову јединицу, као и о личним исповестима које обухватају период пре и после рата, обликованим као ретроспективно присећање војничких дана. Сходно томе, реч је о хомодијегетичком наратору који је уједно лик у причи; међутим, постављањем питања о фокализацији залазимо у домен постмодерне конфузије. Наиме, када литерарни субјект говори о сопственом искуству, реч је о унутрашњој фокализацији. Међутим, он такође говори о својим саборцима и посвећује пажњу њиховом искуству и осећањима, те имамо благи уплив и спољашње фокализације. Збирка не прати линеарни хронолошки ток, већ се стално креће између садашњости и прошлости. Кроз целу књигу Тим напомиње да се нешто заиста догодило, док је други део у потпуности измишљен, чиме читаоцу никада није омогућено да стекне увид у „праву истину”, јер она не постоји. Уместо тога, подсећа се да се о рату не може сведочити на истинит и чињеничан начин, већ се увек испољава преплитање бројних онтолошких равни: медијских приказа, различитих сведочанстава војника током самих дешавања, као и апостериорних интерпретација које додатно мењају поједине „чињенице”.

Енглеска именица *thing* у наслову збирке указује на неодређеност и одсуство стабилног референта, док у српском преводу појам *терет* добија статус симболичког знака отвореног значења. У целој збирци можемо уочити да се наратор не задржава искључиво на семантичком нивоу, већ слојевито упућује на површински, емотивни али и онтолошки план. На површинском нивоу, теретозначава конкретне предмете: војну опрему, оружје и медицинске потрепштине. Међутим, паралелно се јављају и предмети којима

[7] *Речник српскога језика* (2011). Нови Сад: Матица српска. стр. 1289.

се приписује емотивна вредност: писма, фотографије, Библија и дневник, који у себи носе уписан идентитет војника, његову прошлост и личну исповест. Самим тим, указује се и на терет који се не може видети, речима: „носили су сав емотивни терет људи који могу умрети. Тугу, страх, љубав, чежњу – све неопипљиво" (О'Брајан 2013: 27).

Наратор указује на употребу војног жаргонског синонима за реч *носити*, који гласи – вући, а повратни облик – вући се. Глагол се употребљавао за „ходање или маршировање, али и наговештавао терет ван границе издржљивости" (О'Брајан 2013: 13). На онтолошком нивоу, терет постаје метафора самог опстанка у рату где се појединац своди на број, пијуна и статистички податак. Искуство сваког појединца остаје непроцењиво, зато што нас подсећа да је реч о бићу са сопственим веровањима, страховима и жељама. Прикази интимних предмета, својствених само једној особи, преплићу се са колективним тескобама војника – болешћу, вашкама и гљивицама (О'Брајан 2013: 18–21). Поврх свега, стално померање границе између стварности и фикције гради репрезентацију једне (сваке) војне јединице која носи заједничко сећање и успомене, као утеху. Управо кроз ову акумулацију терета и игру речима и слојевима значења, постмодерна проза указује на сложеност учесника рата – субјекта који је обезвређен и сведен на физиолошку издржљивост, док истовремено трага за смислом и неухватљивом истином.

Као што је истакнуто, одређени образац приповедања има највећи утицај на ону публику која га већ познаје – али која и ограничава сваку нову верзију која настаје унутар тог обрасца. Медијска манипулација и политички дискурс нагласили су мит о војништву и племенитој борби – у то име су повратницима касније уручиване медаље и јавна признања. Циљна публика није желела да слуша о истинитим догађајима убистава и других страхота, него о глорификованој, херојској верзији рата која задовољава морална начела. Идеолошки модификован наратив надограђен је техникама емплотмана и поткрепљен хришћанском представом борбе добра и зла, у којој млади амерички војник преузима улогу мученика и спаситеља – симбола жртве и моралне исправности. Сходно томе, војници нису били пасивни учесници овог процеса, већ су имали активну улогу, продубљујући тада актуелни наратив и градећи „нове верзије себе", у којима су неустрашиви, одмерени и неузнемирени. Пре свега, градили су „добру ратну причу", јер „нико није хтео да слуша о стравичном смраду. Они су хтели добре намере и добра дела" (О'Брајан 2013: 133). О'Брајан постепено деконструише описани наратив, прелазећи са установљене матрице веровања

на њену циничну репрезентацију: „Носили су свој углед […] Гинули су да не би умирали од срамоте" (О'Брајан 2013: 27).

Наведени мотив детаљније је разрађен у приповеци „Када говоримо о храбрости", у којој се један од Тимових сабораца, Норман Баукер, присећа потресног догађаја у којем је изгубио блиског пријатеља, Киову. Међутим, Норман никада није испричао ову причу; иако је читаоцима дат потпун увид у догађај, његово препричавање одвија се искључиво у машти лика који замишља како би и коме испричао ову причу:

> Да његов отац није био толики љубитељ бејзбола, сада би било право време за разговор. „Сребрну звезду?"[8], можда би рекао његов отац. „Да, али нисам је добио." […] онда би Норман Баукер можда могао да започне тиме што би набројао оних седам одликовања које јесте добио:[9] а онда би причао о ордену који није добио и зашто га није добио. […] „То је посебна прича." „Па испричај ми", рекао би његов отац (О'Брајан 2013: 126).

Комбиновање прилога (можда) и сложеног глаголског облика потенцијала – који не носи временско значење већ означава жељу и могућност неостварене радње – указује на пројекцију чежње. Норман замишља тренутак у којем би коначно поделио ову причу са неким. Његов отац представља идеалног саговорника, стрпљивог и саосећајног. У замишљеној исповести, Норман описује околности под којима није добио медаљу за храброст. Очев глас га подсећа да и даље има осталих „седам лепотана", симбола друштвеног признања. Његова реакција указује на Норманову потребу за утехом и валидацијом, за речима које би ублажиле грижу савести. Фокус Норманове приче је на Киовиној смрти и немогућности да спаси пријатеља који је био погођен за време напада:

> Вукао је из све снаге, али Киова је већ потонуо, а онда је одједном осетио да и он тоне. […] Летеле су ракете и гранате и смрад је био свуда у њему, у његовим плућима и више није могао да га поднесе. Не овде, помислио је. Не овако. Пустио је Киовину чизму и гледао како тоне (О'Брајан 2013: 132).

[8]Сребрна звезда (енг. silver medal) додељује се припадницима оружаних снага који су, током ангажовања у војним операцијама, награђени за храброст у акцији против непријатеља Сједињених Америчких Држава.

[9]„Објаснио би оцу да ниједно од ових одликовања није било за изузетну храброст. Добијена су за рутинске, свакодневне ствари, напросто то што су, што су издржали али и то је било нешто, зар не?" (О'Брајан 2013: 126).

Иако није експлицитно формулисан, мисао „не овде. Не овако" указује на преломни тренутак у којем Норман, суочен са могућношћу сопствене смрти, бира опстанак. Није у стању да прихвати да би му последњи тренуци живота могли бити обележени потпуним понижењем нестанка у фекалијама – што симболички урушава сваки херојски наратив. У замишљеном препричавању, Норман рационализује своју одлуку, набрајајући спољашње факторе који су допринели пуштању друга да потоне: кишу, муљ, непрекидну паљбу и смрад који му се урезао у чула и сећање – стално га подсећајући колико је близу дељења судбине са Киовом.

Кршењем линеарности и премештањем приче у домен имагинације, Норман конструише алтернативну стварност, верзију себе у којој је скупио храбрости да артикулише своја осећања и исприча овај догађај. Сам чин приповедања, мада никада реализован у стварности, постаје потенцијални тренутак катарзе. У тој верзији, изговарање неизрецивог омогућило би му да се, макар симболички, избори са траумом и настави са животом. Приликом анализе ове приповетке, Тимерман запажа да „књижевна уметност никада није пуко изношење чињеница; напротив, она организује чињенице тако да читаоцу саопшти оно што аутор жели да делује као истинито (Timmerman 2013: 113).

У постмодерном маниру, О'Брајан разбија очекивани наратив о моралном херојству и разоткрива присуство токсичног маскулинитета и архетипа ратника, који, делујући под утицајем идеолошког апарата, радије бира смрт него испољавање страха и „кукавичлука." Ова подтема збирке кулминира у поглављу „На реци Рејни", у којем сазнајемо (не)истиниту причу фигуре Тима О'Брајана о одзиву на позив за мобилизацију. Поставља се питање ко је заправо имао жељу за „тајним залихама храбрости које би се годинама акумулирале" (О'Брајан 2013: 41) и које појединац носи као оптерећење. Ова фрагментација личности онемогућава јасно разграничење између аутора, ветерана и литерарног субјекта. У овом поглављу сазнајемо да је Тим размишљао о бекству у Канаду, осећајући у дубини душе да би то била исправна одлука – није желео да се бори у „погрешном рату." Овакво стање, „морални расцеп, неодлучност и осећај шизофреније" (О'Брајан 2013: 46), указује на непоузданог наратора чија емоционална али и егзистенцијална криза одражавају страх од супротстављања културно-традиционалним обрасцима.

У збирци се освешћује наративна неизвесност о веродостојности различитих верзија прича, услед налета контрадикторних новинарских извештаја о догађајима у вијетнамским водама. Улазак у рат представљен је

магловито, тајанствено, док је улога Сједињених Држава била упитна (О'Брајан 2013: 42), што је додатно оптеретило војнике пре формалног уласка у рат. Терет се огледао у моралној одговорности и избору између сопственог бића и оданости држави, обликујући даљу судбину субјекта. У целој збирци не само да се конструише проблематични и нестабилни ток нарације, већ се стварају потенцијалне и паралелне верзије догађаја – додатни наративни слојеви који надограђују стварну и репродуковану причу. У настојању да се конструише неостварена реалност, гради се верзија живота који је могао постојати, што се уочава у Тимовој исповести и причи о Норману Баукеру.

Сила која литерарног субјекта вуче рату произилази из дијахронијски усидрене идеолошке матрице о патриотском наративу и одбрани свог народа која се кроз векове појављује у различитим облицима, утичући на појединца да поступи супротно својој савести.Страх од негативног суда других и осећај срама спречавају га да „поступи исправно" (О'Брајан 2013: 51), односно да поступи како би поступио у било којој другој ситуацији: не би отишао у рат, не би убијао друге војнике и не би слепо следио наређења надређених. Ову верзију ратних исповести јавност није познавала, зато што су медији сваки знак људскости и морални страх вешто заташкавали фалсификованом репрезентацијом америчке победничке војске. Даље, проблематизација нарације огледа се у разбијању четвртог зида, када се фикционалност приче урушава и читаоцу се директно постави питање шта би учинио када би био позван у рат: „Да ли би скочио? Да ли би сажаљевао самог себе? Да ли би мислио на своју породицу? Да ли би плакао?" (О'Брајан 2013: 55). Овим потезом одговорност привремено прелази из домена литерарног субјекта на читаоца, који постаје активан учесник у реконструкцији моралног избора. Маштање о животу у другој земљи није пука утопијска дигресија; то је конструисање паралелне онтолошке равни неостварене реалности задовољавајућег живота, који је субјект заслужио и могао да обликује, наспрам реалности у којој је поклекао и отишао у рат. Оне коегзистирају у једном тренутку; у секундама пре одлучног корака – обе постоје.

Управо потенцијална, неостварена историја оснажује метафикционалну димензију текста, која ништа мање није стварна и која у свом потенцијалу може постојати. Наведени феномен подробније тумачи Хачион: „однос историографског и метафикционалног истура у први план одбацивање захтева за 'аутентичним' представљањем и 'неаутентичним' опонашањем. Постмодерна фикција сугерише да преиспитати или

представити прошлост у фикцији или у историји значи, у оба случаја […] заштитити је од тога да буде коначна и телеолошка" (Хачион 1996: 186). Различите верзије нестабилног литерарног али хуманог субјекта боре се за примат: једна стреми ка слободи и личном избору – задовољењу најосновнијих људских потреба – док друга, идеолошки модификована, преовладава. Под утицајем наметнутог терета центра моћи – ругања, бруке и патриотског подсмеха – наратор доноси одлуку, уз речи „ићи ћу у рат – убијаћу и можда умрети – јер ме је било срамота да то не учиним […] Преживео сам, али прича нема срећан крај. Био сам кукавица. Отишао сам у рат" (О'Брајан 2013: 57–58).

Поред демистификације херојства и неустрашивости америчких војника, О'Брајан у постмодерном маниру проблематизује и датост истине и манипулисање њоме. Приповетка „Како испричати истиниту причу" почиње радикално – саветом да не верујемо ратној причи која звучи морално: „Ако се на крају ратне приче осећате надахнуто […] онда сте подлегли превари и једној врло старој и гнусној лажи. Нема никакве честитости. Нема врлине" (О'Брајан 2013: 65). Признаје да није могуће реконструисати догађај без имало уплива субјективности и инвертиране реалности, под утицајем тачке гледишта појединца. Као што је претходно напоменуто, упркос наглашавању наратора да се нешто „заиста десило", можемо имати поверења једино у његову намеру веродостојног препричавања догађаја, али не да је сам догађај истинит. Наратор описује незахвалну позицију присећања ужасних догађаја из рата – бол додатно отежава њихово препричавање. Међутим, парадоксално, ипак их темељно опише, као и своју импресију о другим војницима и пејзаже којима су били окружени. Како наводи, „у свакој ратној причи, а нарочито у истинитој, тешко је раздвојити оно што се десило од онога што је изгледало да се дешава. Углови посматрања су искривљени" (О'Брајан 2013: 66). Када се прича не чини веродостојном, управо то може указати на узрок испрекиданог или нелогичног приповедања, до стања субјекта који тај догађај препричава – у дубокој фрагментарности, емоционалној рањивости и онтолошкој нестабилности, онемогућен да репродукује тачан и кохерентан редослед догађаја. Вајт нам поручује да се треба фокусирати на употребу наратолошких конвенција и начин на који су догађаји повезани. Међутим, информације може пружити и њихово одсуство. Одсуство логичног следа околности и разумљивог приповедања, а присуство контрадикторних изјава и подробно (али никада довољно) описаних детаља, расветљава стање субјекта и сам догађај на дубљем нивоу. Како и Хачион примећује, метафикционално истура у први план одбацивање

захтева за аутентичним представљањем и „неаутентичним" опонашањем, а стварни смисао уметничке оригиналности је изазван једнако снажно као што је снажна прозирност историјске референцијалности (Хачион 1996: 193).

Постмодерна техника замагљује границу између истине и фикције, при чему истинитост постаје питање форме, не садржаја. О'Брајан разобличава потребу за јасном, моралном и историјском поруком, зато што сматра да истина не почива на чињеницама, већ на емоцијама. У његовим причама је оно што су војници осетили, чули и видели истакнуто у први план. Проблематичност појма истине један је од најзаступљенијих мотива постмодернизма – води се непрестана дебата о њеном (не)постојању. Истина се, дакле, не налази једино у чињеницама, већ у емоцији и значењу које носи за појединца. Сваки приповедач тежи да пренесе унутрашње искуство, чак и ако је свестан да његова прича делује нестварно. Посматрајући саборца Сендерса, Тим увиђа колико је „очајнички желео да му верује" и „колико га је фрустрирало то што не може сасвим да потрефи детаље, да утврди коначну и дефинитивну истину" (О'Брајан 2013: 70). Бол, патња и траума ратних ветерана остају неразумљиви онима који не деле слично искуство. Они су усамљени, чезну са разумевањем и емпатијом, јер нису желели да буду део тог рата. Као млади, били су испуњени страхом и нису желели да осете срам који се наметао као морални терет. Хачион наглашава да је један историјски роман „одређен релативном небитношћу употребе детаља", и да служи „само као средство за достизање историјске верности, за стварање конкретно јасне историјске потребе за стварном ситуацијом" (Хачион 1996: 192). И Хачион и О'Брајан полазе од исте постмодерне претпоставке – да истина није у садржају, већ у употреби свих знакова, у начину приказивања. Детаљи, било историјски или наративни, служе као средство за конструисање уверљивости, не као доказ фактичке тачности.

У приповеткама „Добра форма" и „Како испричати истиниту ратну причу", О'Брајан наводи да је испричана истина (*story-truth*) „понекад истинитија" од доживљене истине (*happening-truth*) (О'Брајан 2013: 157).Прича је заснована на емпатији и унутрашњем искуству, док је доживљена истина заснована на чињеницама. О'Брајан жели да читаоци осете оно што је он осећао, услед чега наглашава важност испричане истине (О'Брајан 2013: 158). Упоређује доживљену истину дана у војсци, када је био испуњен страхом и неспреман да гледа погинуле око себе на бојишту, са искуством препричавања догађаја двадесет година касније – осећа исту бол и одговорност. Доживљена истина делује објективно јер се догађа ван човекове контроле, али тек касније приповедање омогућава њено разумевање

и обликовање. Сваки чин приповедања омогућава емплотман, што значи да и можда „нетачни" детаљи постају део унутрашње, афективне верзије истине. Стога, испричана прича истинитија је од доживљене јер открива психолошку и егзистенцијалну стварност субјекта. Војници су у јавности представљани као неустрашиви хероји, што би се могло сматрати доживљеном колективном истином. Међутим, испричана истина нам заправо поручује да су били испуњени страхом, кривицом и несигурношћу. Речима „све се своди на унутрашњи инстинкт. Истинитој ратној причи, ако је искрено испричана, желудац верује" (О'Брајан 2013: 71), О'Брајан позива на веровање телесном и афективном искуству у препознавању истине. Без обзира да ли је реч о ратном ветерану или читаоцу, у тренутку када тело произведе непосредну биолошку реакцију на приповедани догађај, када се јави осећај да се описано може доживети на „сопственој кожи", прича добија истинитосну вредност. Управо таквом искуству „желудац верује." Не верује статистичко-аналитичким подацима рата, нити медијски конструисаним наративима који привлаче пажњу сензационалистичким појмовима попут херојства или борбе против зла, већ афекту који искључиво живо, телесно биће може да препозна. Како и Тимерман увиђа, писац не изводи моралне поуке, већ је његов задатак да „искуство представи на аутентичан начин, како би други разумели догађај, и на основу тог разумевања могли да изведу сопствене моралне закључке" (Timmerman 2013: 112). Овим путем О'Брајан показује да је истина увек производ наративне реконструкције и да се, попут историје, гради кроз процес обликовања, интерпретације и памћења. У том духу, Хачион наглашава да „претпоставља се да су историјске референце стварне, а да фикционалне нису. Али постмодерни романи […] упућују да ми познајемо прошлост (која је заиста постојала) само путем њених текстуализованих остатака" (Хачион 1996: 199).

5. Закључак

Тим О'Брајан разграђује идеју о транспарентном и неутралном аутору историографског текста. Уместо приказивања аутора као посредника између „чињеница" и текста, раскринкава ту заблуду и показује да аутор игра главну улогу у организовању и обликовању догађаја. Разоткрива илузију објективности, указујући да су фикционални и историјски дискурс неизбежно идеолошки и реторички обликовани. О'Брајанов наратор је фрагментарна фигура која сумња и која је контрадикторна. Управо у расцепу између памћења, приповедања, медијског извештавања и онога што се не може доказати, настаје симулакрум Вијетнамског рата.

Збирка *Терет који су носили* постаје парадигма постмодерног приповедања; у њој је свака исповест ветерана или другог учесника рата својеврсни симулакрум у који наратор недвосмислено верује. Сходно томе, закључујемо да нам употреба постмодерних теорија у тумачењу овог и сличних текстова помаже да увидимо парадокс ратне приче. Она не служи утврђивању истине, већ да носи терет онога што се не може доказати, већ само осетити. Терет који О'Брајан описује није само физички нити историјски терет, него терет одговорности приповедања. Сваки ветеран ће се суочити с истим проблемом – за коју се верзију догађаја определити кроз своју исповест. Услед замагљене истине идеолошко-медијског и историографског реконструисања догађаја, О'Брајан поручује да једино чему заиста можемо веровати јесу осећања.

Литература

Бодријар, Ж. (1991). *Симулакруми и симулација*. Нови Сад: Светови.

George Mason University (2019). *A War of Contradictions: The Vietnam Conflict 1945–1975*, преузето са: https://vault217.gmu.edu/?p=8932 09.07.2025.

Хачион, Л. (1996). *Поетика постмодернизма: историја, теорија, фикција*. Нови Сад: Светови.

Carpini, M. X. D. (1990). Vietnam and the press. In D. M. Shafer (Ed.), *Legacy: The Vietnam War in the American imagination*. (pp. 125–156). Boston, MA: Beacon Press.

Mariani, G. (2015). War, Fiction, and Truth: Tim O'Brien's 'How to Tell a True War Story'in: G. Mariani (Ed.), *Waging War on War: Peacefighting in American Literature.* (pp. 170–189). Illinois: University of Illinois Press.

Timmerman, J. H. (2000), Tim O'Brien and the Art of the True War Story: Night March and Speaking of Courage.*Twentieth Century Literature*, 46, 100–114.

White, H. (2010). *Fiction of Narrative: Essays on History, Literature, and Theory.* Baltimore: The Johns Hopkins University Press (pp. 112–125, 223–236).

Zinn, H. (2005). *A People's History of the United States*. New York: Longman.

Извори

О'Брајан, Т. (2013). *Терет који су носили*, Београд: Самиздат Б92.

THE POSTMODERN NARRATIVE OF THE VIETNAM WAR: THE BURDEN CARRIED BY THE SOLDIERS IN TIM O'BRIEN'S STORY COLLECTION

ANĐELA MILUTINOVIĆ, UNIVERSITY OF KRAGUJEVAC, FACULTY OF PHILOLOGY AND ARTS, SERBIA

Summary

This paper analyzes Tim O'Brien's short story collection *The Things They Carried*, which explores the Vietnam War experience through the lens of postmodern theory and the deconstruction of the text as an ontologically unreliable and ideologically shaped narrative. The theoretical framework is an interpretation of Jean Baudrillard's concept of simulacrum, a constructed reality that has replaced the "actual one." This framework is complemented by Linda Hutcheon's consideration of historiography as an ideologically shaped "imaginative reconstruction," as well as by Hayden White's emphasis on the significant role of narrative frames within which the story is shaped. The methodological framework of this paper is interdisciplinary and grounded in critical theory, focusing on the analysis of the subject's fragmentation as a psychological state while condemning the narrative surrounding the Vietnam War. Therefore, particular attention is given to its media representation during the war and its subsequent portrayal in literature. The paper concludes that the narrative structure and thematic framework of O'Brien's stories provide rich material for postmodern analysis and for a critical reexamination of the first televised war, which remains deeply embedded in the collective memory of American society.

Keywords: Vietnam War, postmodernism, memory culture, interdisciplinarity, fragmentation, trauma

Јелена Зеленовић Станић[1]
Филозофски факултет
Универзитет у Новом Саду
ORCID: 0009-0003-8831-5014

821.163.41.09 Crnjanski M.
https://doi.org/10.5281/zenodo.18836912
оригинални научни рад

ПОСТМОДЕРНИСТИЧКИ ЕЛЕМЕНТИ И КОМЕНТАРИ ПОСТМОДЕРНЕ КУЛТУРЕ У ДЕЛУ *КОД ХИПЕРБОРЕЈАЦА* МИЛОША ЦРЊАНСКОГ

Обимно и жанровски разнолико дело Милоша Црњанског *Код Хипербореја̨ца,* у неким наративним аспектима је постмодерно, а и нуди могућност читања знакова постмодернистичке културе. Постмодернистички елементи на плану текста виде се у жанровској разноликости, ризомском приповедању, интертекстуалности и хомодијегетском аутору. Анализу и коментаре постмодерне културе показаћемо на тумачењу односа према прошлости и историји, те на проблематизовању историјског знања; на тумачењу стварности кроз укрштање различитих дискурса и њиховом сукобу; у проблематици идентитета и подвојености главног јунака и на покретању питања положаја маргинализованих група, пре свега социјално угрожених.
Кључне речи: постмодернизам, постмодерна култура, историја, идентитет, стварност

Обимно и жанровски разнолико дело Милоша Црњанског, *Код Хипербореја̨ца*, објављено 1966. године, у својој многострукости тема, идејних слојева, а на наративном плану различитих облика казивања попут дијалога, путописа, расправе, лирских описа, литерарних парафраза и афоризама погодно је тле за проналажење и анализу постмодернистичких елемената текста, али и коментара постмодерне културе чије се назнаке већ осете у предвечерје Другог светског рата. Могуће је и карактерисање овог дела као протопостмодернистичког, како га је видела и Ала Татаренко.[2] Када

[1] jelenazekazelenovic@gmail.com
[2]Ала Татаренко ову фазу постмодернизма (протопостмодернизам) везује за шездесете и седамдесете године 20. века. Као показатеље које би књижевно дело сврстала у ову фазу, наводи експерименте са традиционалним жанровима –

говоримо о постмодернизму, подразумевамо и филозофске и политичке идеје, поред формалних карактеристика. Формалне карактеристике видљиве су у жанровској неодређености и хибридности, и вишеструкости временских равни приповедања. Постмодернистичким сматрамо и извесну двострукост приповедача, плуралитет приповедачких гласова (разноликост дискурса), интертекстуалност и поигравање туђим текстовима у које су уношене измене(Ломпар 2004). Под филозофским и политичким темама сматрамо проблематизовање знања о прошлости, питање положаја маргинализованих група – најпре сиромашних, што препознајемо као социјално питање[3] – проблем идентитета и препознавања и саме стварности као фикције. Носивши са собом искуство рата и учествовања у њему, приповедач са меланхолијом и песимизмом очекује почетак новог великог рата. У младости, Црњански негује „авангардистички идеал жртвовања за заједницу" (Раичевић 2021: 512), да би старији приповедач *Хиперборејаца* писао да: „Има нешто комедијантско, сад, у рату, неочекивано, несхватљиво, и крај свих страхота, смешно" (Црњански 2015, II: 105). Зашто је баш одабрао придеве „неочекивано" и „несхватљиво" и зашто „сад"? Чини се да не види сврху напада а ни одбране, грандиозне разлоге и циљеве рата; он је сада други човек који би радије био на сунчаној страни са сиромашним људима предграђа Борго – затворених очију упијајући несебично сунце Рима – него са пушком у руци бранећи, испоставиће се, увек туђе идеале. Може се закључити да није случајно што прве странице *Хиперборејаца* одмах до бола у нози отвара и слика сиротиње која склапа очи на сунцу. Тиме се отвара социјално питање у све већој класној подељености, чије врхунце данас живимо. Сиротиња из предграђа Борго, изванредна је поетичка сличица која одише помиреношћу и спокојем који зраче из толико пута насамареног и напаћеног народа: „Смирују се так кад сунце гране, онда се наслањају на зид

нивелисање жанровских граница, хибридне жанрове, тежњу ка циклизацији, дела са амбивалентним жанровским карактеристикама. Већину показатеља проналазимо у наративној структури дела *Код Хиперборејаца* (Татаренко 2013: 36).

[3]Тери Иглтон међутим сматра да постмодернизам вешто избегава питање социјалне маргинализације, те да се више бави питањем пола и расе, на уштрб социјално угрожених (Иглтон 1997). Иглтон постмодернизам види као продукт капитализма и потрошачке културе – у складу са тим, неравномерна расподела богатства и сиромаштво вешто се заобилазе у проблематици коју постмодернизам потенцира. Црњански овде ипак највише упућује на проблеме те врсте када су у питању маргинализоване групе друштва попут социјално угрожених група, а отвара и женску перспективу сагледавања стварности, политике и историје.

и, од уживања, затварају очи" (Црњански 2015 I: 12). Линда Хачион у *Поетици постмодернизма* овако види његову нову представљачку моћ: „Представити, доказује постмодернизам, значи осликати друге као спектакл – били они пијанци, црнци, сиромашни или жене" (Hačion 1996: 342). Сунце ће се појављивати у *Хиперборејцима* као поменути вертикални мотив, међутим не увек доследан већ пре противречан (противречност је такође препозната као одлика постмодернизма). У једном тренутку приповедач, описујући јутро у Риму, каже: „То је једино сунце које сија и богаташу и сиромаху, и младом човеку, и болеснику и старцу" (Црњански 2015, II: 17), док на другом месту примећује:„Сунце је, ма колико се ја смејао томе, социјално питање. То ћу можда и ја једног дана осетити. Нисам ни сањао, тада, да ћу, већ кроз пет година, у Лондону радити у подруму међу обућарима" (Црњански 2015, I: 387).

Тако је и јунак из подрума у Лондону излазио на сунце у парк да руча и да се огреје, као сиротиња из предграђа Борго. Социјално питање ће више пута бити покретано и о њему расправљано у *Хиперборејцима*. С обзиром да Црњански пише *Хиперборејце* у Лондону, двадесет пет година старији у односу на тренутак о којем се приповеда, свакако је могао видети последице развоја капитализма – он тада већ живи у Мегалополису[4] (Vladušić 2012). Ово се најбоље види у опозицији коју чине, на пример, сиротиња из предграђа Борго и бели паразити, како приповедач види *corpo diplomatico*. Искуство рата које приповедач има свакако је пресудно у његовом виђењу и тумачењу стварности пред Други светски рат. Његов резигнирани став према рату, а онда препознавање и комичног у његовом потпуном хаосу, може се препознати као губљење вере у велике приче које

[4]Мегалополис означава систем који људе не третира као личности него као биомасу, која може да се употреби за циљ, а циљ Мегалополиса је гомилање профита и потпуна власт мањине над већином. Мегалополис је доминантна структура власти која оркестрира владама држава широм планете (не свих и не свуда), без обзира на политичку агенду која постоји, да би одржавала привид демократије. Такав систем који подразумева време-простор, омогућен је временом постдемократије, постхришћанства и постхуманизма, а превасходно је везан (не нужно) за велике метрополе. Мегалополис је истовремено и стање свести грађана великих метропола. Црњански је већ у роману *Код Хиперборејаца* наговестио јасну, а неправедну разлику између сиромашних и богатих, а посебно је у *Роману о Лондону* показао како моћ и новац одређују судбину, срећу и здравље људи. О Мегалополису, који је описан у овом раду, писао је, и умногоме одредио појам, Слободан Владушић у књигама *Црњански, Мегалополис*; *Књижевност и коментари* и *Завет и Мегалополис*.

захтевају велике жртве. У његовом осећању света има елеменатаонога што Лиотар назива „крах метанарација.”[5] У дугим разговорима са пријатељима, али и у унутрашњим полемикама које води у тренуцима самоће, приповедач разматра схватање прошлости. Шта прошлостзначи човечанству, шта једној нацији, појединцу; шта из прошлости постаје историја, а шта заувек остаје утишано, и по ком основу и којој цени – питања су којима је посвећен велики део *Хипербореjаца*.

Затим, идентитет приповедача вишеструко је проблематичан. Када Црњанског посматрамо као јунака *Хипербореjаца*, подвојен је на дневном нивоу. Преко дана је дипломата и, у друштву које чини римски *corpo diplomatico*, бира разговоре које ће водити и одговоре које ће давати, водећи рачуна да не прекорачи правила дискурса којим је потребно служити се у дипломатском свету. Међутим, приповедач налази начин да понуди читаоцима и оно друго, право, унутрашње мишљење о одређеној теми. Такође, приповедач се у слободно време бави посве другим темама, сећајући се путовања у северне земље и сређујући белешке из тог периода. Горана Раичевић истиче да „Црњански говори о себи као о *homo duplexu*” (Раичевић 2021: 490) и да „наратор непрестано користи две врсте дискурса” (Раичевић 2021: 525), а Мило Ломпар поменуту двоструку свест приповедача препознаје као „схизоидни однос” (Ломпар 2004: 128). Схватање стварности као фикције је изазовно показати, јер и сам јунак о томе говори као о неодређеном осећању. Мисли попут: „Осећај стварности почиње да ишчезава и код мојих пријатеља, који ми пишу писма” (Црњански 2015, I: 27), затим „прошлост је у Риму фантазмагорија” (Црњански 2015, I: 117) као и „прошлост је халуцинација” (Црњански 2015, I: 148) говоре у прилог проблематизовању прошлости, али и садашњости која делује нестварно, или боље речено вештачки: „Има нечег неприродног, у наше доба, у војницима. Нема више оних сабљаша, којима је смрт забавна. Трупе, које сам пред овај рат видео, у разним земљама, добиле су форме, корак, ритам, лица, војника од олова – играчке за децу” (Црњански 2015, I: 256).

[5]Објашњавајући синтагму „крах метанарација”, Лиотар пише: „Велика прича је изгубила веродостојност, ма какав јој начин уједињавања био придаван: и као спекулативна прича и као прича о еманципацији” (Liotar 1988: 62). Велике приче које се вредносно и морално нису доводиле у питање (нпр. хришћанство), сада се раскринкавају – показују као конструисане – а затим бивају замењене различитим језичким играма.

Од оваквог отуђења трагедије од човеколиког, стварног бића, до Бодријарове изјаве да смо Холокауст потпуно прогнали из стварности на телевизију – проћи ће само деветнаест година:

> Али оно што се на тако јефтин начин, по цену неколико суза, изгони из памћења стварно се више никад неће догодити зато што се одувек, па и сада, поново збива, и то управо у оном облику у коме се, наводно, разоткрива у самом медијуму тог наводног егзорцизма: на телевизији. То је исти процес заборава, ликвидације, истребљења, исто уништавање памћења и историје, исто, обрнуто, имплозивно зрачење, иста апсорпција без одјека, иста црна рупа као Аушвиц (Bodrijar 1991: 50–51).

Поред формалних одлика текста које је Љубиша Јеремић детаљно описао у тексту „*Код Хиперборејаца*, путопис, памфлет или роман" (Јеремић 1976), означивши *Хиперборејце* као дело хибридног жанра, важно је споменути и Ломпаров увид у интертекстуалност *Хиперборејаца*, такође детаљно размотрену у *Аполоновим путоказима*. Ломпар показује како је приповедач користио текстове Гетеа и Стендала, те на који начин и из којих разлога је одређене делове мењао или прећуткивао. Такође, важно је поменути и ризомско приповедање, које је на тексту *Хиперборејаца* такође показао Ломпар у поменутом делу, и допунио Владушић (Vladušić 2012). Ризом су детаљно објаснили и увели у теорију књижевности Делез и Гатари, чији увид у ризоматичну структуру приповедања одговара постмодернистичком виђењу текста (Delez i Gatari 2013). Често ће многи ризомски путеви нашег приповедача водити на север у обећану земљу вечног леда. То је чвор у којем се сви путеви сустичу. Теме којима ћемо се бавити у наставку су управо прошлост, проблематизовање стварности, идентитет и положај маргинализованих група.

На почетку *Хиперборејаца* стоји својеврсни мото ове приповести који тврди да су све личности поменуте у књизи у стварности постојале, али да је све у вези са њима промењено и да су тако претворене у „литерарне креације". То је урађено „према пишчевој потреби за причу о прошлости" (Црњански 2015, I: 9). Линда Хачион овакав поступак назива имагинативном реконструкцијом и о томе каже следеће:„'Имагинативна реконструкција' или 'интелектуално систематизовање' – који год да вам модел више одговара – то је средиште постмодерног преиспитивања проблема везаних за то како можемо знати о прошлости и доспети до сазнања о њој" (Hačion 1996: 162).

Сама идеја да је потребна прича о прошлости је постмодерна. Постмодернизам не настоји да оспори сваку истину или да унесе страх од

погрешног знања, већ радије да покаже да постоје различита знања о прошлости и да то проблематизује. У *Хиперборејцима* се то најбоље види у дискусијама о животу Микеланђела. Исказ који потврђује постмодернистичку тезу да је у наше знање о и тумачење прошлости неизбежно укључен сплет дискурса који чини наш идентитет, следи након дуге расправе са професором Дела Клоета о животу Микеланђела:

> Ја, просто желим да узмем, из Микеланђела, оно, што ја волим, а остало да не видим, да одбацим. То није право. Није ни научно. ТО неће бити Микеланђело. То смо МИ у Микеланђелу. Ваљда то није забрањено? Ја то и тражим. Ни у Тиберију није ништа тако дивно, као оно што смо МИ у Тиберију (Црњански 2015, II: 228).

Проблем настаје, према Лиотару, када дође време да се одлучи шта се „узима" за званичну истину која би, рецимо, ушла у уџбенике историје. Уколико приповедач одлучује о причи о прошлости, па и причи о прошлости једног Микеланђела, а не само својих познаника, ко одлучује о званичној причи о прошлости? Лиотар поставља питање ко одређује услове истинитог? Напушта се „метафизичко трагање за неким правим доказом или трансцендентним ауторитетом, признаје се да су услови истинитог, то јест правила научне игре иманентни тој игри" (Liotar 1988: 50). Касније ће допунити тумачење: „Нема према томе доказа, ни проверавања исказа, нема дакле ни истине без новца. Игре научног језика постаће игре богатигх у којима богатији има више шансе да буде у праву" (Liotar 1988: 74). Коментаришући тврдњу приповедача *Хиперборејаца* да нема „чисте науке", Владушић закључује: „Одавде се може закључити да је историјско знање – то је тема у оквиру које Црњански износи свој суд – конструисано од стране моћи" (Vladušić 2012: 218). Поред расправе о Микеланђелу, репрезентативне су и друге постмодерне расправе које води *corpo diplomatico*, као и, на још ужем плану, расправе брачног пара – Албанке и писца књиге о папи. Одвијају се и у оквиру самог појединца – Црњанског, члана дипломатског кора и Црњанског, писца и путника у поларне крајеве. Детаљан опис расправе о папама и њено тумачење налази се у књизи Мила Ломпара *Аполонови путокази*. Неки од закључака које Ломпар изводи из тумачења наведених расправа (као и онога што Црњански у тим расправама пређуткује) – интертекстуалних веза, али и интервенција и измена постојећих текстова од стране приповедача, интересантни су нашој потрази за постмодернистичким елементима:„Уметнички поступци *редукције, инверзије* и *деструкције* Стендалових момената у приповедању

Хиперборејаца јављају се као детектори онтолошког искуства и карикатуралне перспективе приповедања Црњанског, који се разликују од Стендалових" (Ломпар 2004: 146).„Идеолошка нетрпељивост према папама надсвођена је приповедачком перспективом коју води идеја о завршености хуманистичког оправдања човека" (Ломпар 2004: 159).

> Отуд сукоб са марксистом и папистом, у сенци фашистичких униформи, има облик сукоба са апсолутним, телеолошким пројекцијама које хоће да замене онтолошку немогућност Бога, јер се јављају као светскоисторијски (комунизам и фашизам) и религијски (папизам) апсолути који постоје на месту мртвог Бога (Ломпар 2004: 171).

Пре свега, на текстуалном плану и у приповедачким поступцима, постмодернизму су изузетно блиске редукција, инверзија и деструкција. Даље, „завршеност хуманистичког оправдања човека" свакако спада у Лиотарову тезу о крају великих прича и потреби да се након краха великих просветитељских, хуманистичких мисли и тежњи, које су неговале веру у људски напредак и разум, коначно закључи да је пројекат хуманистичког просветљења довео до Великог рата, а убрзо и до концентрационих логора и атомске бомбе. У трећем цитату је интересантна тврдња о немогућности Бога. Схватамо да приповедач не верује у Бога са брадом, како је рекао једном приликом: „Ја сам видео поларну ласту. Мужјака и женку. Не могу да замислим да постоје у неком бесмислу, иако не верујем да су творевине неког Бога оца, који има дугу браду" (Црњански 2015, II: 121). Међутим, из наведеног видимо да је одређено „онтолошко искуство" препознато. Пишући о постмодерној фикцији, Брајан Мекхејл је као основну разлику између модерне и постмодерне фикције навео управо разлику између епистемолошких питања, типичних за модернизам (шта је знање, како знамо оно што тврдимо да знамо, итд.) и онтолошких питања, типичних за постмодернизам (који су извори знања, како се постављам у овом свету и наспрам чега, који од мојих идентитета учествује у овом свету)(McHale 2004). Проблематизација знања о прошлости, као и интервенције приповедача у Стендаловим и Гетеовим текстовима, у вези су са покушајем дефинисања спознајног (онтолошког) искуства које је потребно наћи у свету без Бога и у свету без вредновања наративног знања – које Лиотар описује као легитимност народне приче/песме и знања, компетенција и вредновања која се њоме преносе (Lyotard, нав. дело). Проблем непостојања Бога, али и осталих великих прича, те проблем истине и знања о историји, проблем полифоније гласова, те и сукоб међу дискурсима (пример је свакако расправа

о Микеланђелу) – све то обједињено и „поентирано" можемо видети у једном разматрању Волфганга Велша. Ситуација неправде, на коју указују неки постмодернистички ставови почива на два закона:

> Прво, на закону времена и одређености: наставити морамо, али наставити можемо само *једном* могућношћу (нпр. на питање шта је човек се може одговорити са социолошког, биолошког, филозофског становишта, прим. Ј. З.). Друго, на закону диверзитета и одсуству метаправила: могућности су хетерогене, те отуда не постоји ни узајамна могућност заступања ни – и пре свега – надређено правило које би међу њима дозволило утемељено и праведно одлучивање. То непостојање метаправила (највишег принципа, бога, краја, Страшног суда, или макар само респектабилне полиције дискурса) чини суштину ове Лиотарове концепције и постмодернизма уопште (Велш 2000: 242).

На чијој смо страни када је у питању расправа о папама? Да ли верујемо, као маркиз и маркиза, да су то обични перверзњаци – као Црњански који види и њихову улогу у великим неправдама и великом болу нанетим невиним људима (али о томе ћути пред другима) – или као писац књиге о папи, мислимо о њима све најузвишеније? Вероватно ће читалац из сваке расправе узети оно што смо „ми" у томе, како нам је већ показао приповедач, или ће се приклонити оном учеснику у дијалогу који му је најближи, а то би за читаоце *Хиперборејаца* био Црњански. Управо је та *могућност бирања* проблем који препознаје постмодернизам. У својој књизи *Математика и корени постмодерног мишљења*, Владимир Тасић овакву произвољност види на следећи начин:

> Хердер је веровао да је пожељно, у ствари неопходно, увек се исказивати, користити моћ имагинације што је могуће више, и на тај начин ослободити стваралачке способности људског ума чак и ако то ослобађање на концу доведе у питање појам објективне истине. Слобода је на првом месту, посебно слобода да се ствара истина (Tasić 2002: 40).

Тасић се у својим теоријским књигама бави постмодерном културом, а његови романескни јунаци често се налазе у позицији бораца против постмодерног насиља Мегалополиса; на том трагу је и јунак *Хиперборејаца*. Тасићеви и Тишмини јунаци, примера ради: „на такво насиље одговарају музиком и то их спасава од губитка идентитета и нестанка као личности" (Зеленовић 2024: 84), док ће јунак *Хиперборејаца* бег из стварности тражити у својим сећањима и писању путописа – у другој врсти уметности.

Дијалози и расправе које приповедач води са познаницима показују различито тумачење, али и читање (често су расправе вођене након читања одређеног писца или дела) фикције, али и стварности и историје. Проблематизовање знања о прошлости у *Хиперборејцима* Владушић ипак не види као „постмодерни агностицизам":

> Инсистирање Црњанског на тајни, којом раслабљује грађевину знања о прошлости, није идентично са постмодерним историјским агностицизмом: док постмодерна указује на несигурности у историјском знању да би историју претворила у грађу за савремену (орвеловску!) комбинаторику и тиме довршила њено претварање у збир *ознака* прошлости, дотле указивање Црњанског на тајну смера да на простору очишћеном од тоталног знања прошлости засади слутњу прошлости, чији би плод могла бити могућност претапања у прошлост (Vladušić 2012: 217).

Црњански се можда не слаже са тим да је постмодерно слагање историје исправно, али приповедач *Хиперборејаца* свакако указује на то да је оно могуће и присутно.

Осим замагљене историје, ту је садашњост (оно што смо одредили као *стварност*), која је истовремено и хиперреална и препозната као фикција, као нестварна. На првим страницама *Хиперборејаца*, јунак описује епизоду из свог живота када је замољен од стране пријатеља који је био на самрти, свештеника у војсци, да оде у његов стан и спали албуме и писма. Оно што је нашао у тим албумима зачудило га је. То су биле фотографије нагих жена у различитим позама, од којих су неке биле и опсцене: „Неке су биле фотографисане сасвим изблиза, лежећи, тако, да су им се полни органи отварали, као тунели" (Црњански 2015, I: 16). Зачуђујући су били и дневници о односима са тим женама: „То су били реферати, о оном што се на тим састанцима радило, али као да се ради о вивисекцији и жаби, а не о људском бићу и жени" (Црњански 2015, I: 16). Бодријар је о овом типу хиперреалности писао у књизи *О завођењу.* Оно што је тамо описано, видљиво је и у *Хиперборејцима*, годинама раније:„И то је оно што фасцинира, тај вишак стварности, хиперреализам ствари. Једини фантазам присутан у порнографији, ако и њега уопште има, није дакле фантазам секса, него стварног и његовог усисавања у нешто другачије од стварног, у хиперреално" (Бодријар 2001: 39).

У свету у којем се креће наш јунак, многе ствари се подвргавају руглу које су раније сматране узвишенима, што одговара постмодерном иронизовању свих традиционалних вредности. Пише Бодријар: „Све што је

скривено, и што ужива у забрањеном, има да се ископа, да се преда говору и очигледности" (Бодријар 2001: 43). Тако ни папа није неприкосновен и огрнут велом мистерије, већ је представљен људски и као похотан. Приповедач на овај начин размишља о томе:

> Осим тога, зачудило ме је, како у Риму, о једном истом живом бићу, о једном истом човеку, о једном истом суверену, троје, имају, у исто време, сасвим различито мишљење. Шта вреди онда мишљење људи? Шта вреди онда знање прошлости? Прошлост је у Риму фантазмагорија. Једна жена о папи мисли, као о љубавнику своме, један маркиз, као да је папа Борђо, у наше време, ја у њему видим Далај Ламу 400 милиона. Откуд у људском мозгу толика збрка? О истом човеку (Црњански 2015, I: 115).

Од овог одељка надаље, приповедач ће коментарисати стварност као фикцију, као конструкцију, као нешто што није саморазумљиво и емпиријски и онтолошки дато и заокружено, већ превасходно конструисано, променљиво, фиктивно, фантазмагорично и неприродно. Људи ће тако све подвргнути свом времену и својим системима вредности, а приповедач то примећује као травестирање прошлости:„Стварност је доживљај исти и у сећању, после толико година. Не застаревају осећања, застаревају, у сећањима људи, Цезар, и Катилина, и центуриони. Људи их претварају у будале, женскаре, у убице, у крволочне лудаке – што нису били" (Црњански 2015, II: 308).

У једном тренутку приповедач препознаје и оно што је Бодријар касније назвао симулакрумом: „Рим је фикција, кажем себи. Цео свет садашњости само је фикција о прошлости" (Црњански 2015, II: 347). Горана Раичевић такође коментарише виђење стварности у *Хиперборејцима*: „Осећај стварности почиње да ишчезава, а барокно осећање живота као сенке и сна све више обузима писца чије су мисли све више окренуте ка прошлости, као да жели да је задржи и поново проживи" (Раичевић 2021: 484). Тако је приповедачу лакше да препозна „ми" у Микеланђеловим делима него да одреди садашњег себе у фантазмагоричном, опсценом, хиперреалном свету. У том тренутку се писац удвостручава. С једне стране, он је у Микеланђелу и у Хипербореји, а с друге стране навлачи маску и учествује у дипломатским играма, сурово свестан да нема никакву моћ одлучивања о стварности. То је основни проблем његовог идентитета, који је Раичевић одредила као идентитет *homo duplex*-а.

У предвечерје Другог светског рата, приповедач свој положај види као бесмислен. Нема моћ ишта да промени, свој положај види, како је писао,

као положај чиновника који може само да посматра како се игра одвија и да привидно учествује у њој. Ломпар и Владушић су о оваквом положају јунака писали као о аутсајдерству (Ломпар 2004; Vladušić 2012). Разговори јунака са дипломатским телом у служби су одржавање привидне нормалности. Примећује бесмисао и излаз тражи у сећањима на север и Хипербореју. У више наврата ће наш јунак завапити за смислом. У расправи о смислу на почетку прве књиге, приповедач тврди да је живот сан (*La vida es sueño*) и тако потврђује свој положај у овом свету, близак сну, сенци и смрти, где га сваки од ова три мотива прати, а на наративном плану се увезују на различите начине. Ипак, поред меланхолије и мизантропије, његову свест испуњава и нека наслућена, више него доживљена, радост. Склањајући се у прошлост Рима, књиге и успомене на посету северним земљама, успева да изнедри и хоризонт наде у песимистичкој слици света. То је нешто езотеријско, невидљиво, неприступачно – а присутно и свакако у вези са познатом суматраистичком визијом света. То је његова утеха: „Бле пише да Хиперборејци ипак живе сретни. Они живе, негде, иза свега тога. Тамо где неко вечно сунце сја" (Црњански 1, 71). Одмах након тога Неаполитанка каже да се „човек не мења. Верује као лудак, да ће, иза пустоши и леда, наћи неко сунце" (Црњански 2015, I: 72). То спашава нашег јунака од пропасти и управо то изостаје код Рјепнина у *Роману о Лондону*: приповедач може замислити вечно сунце иза Хипербореје као што Рјепнин није могао и као што не може ни трудна Неаполитанка. Можда њена измишљена смрт у овом роману управо представља симболичку смрт сваког ко не нађе смисао у некој Хипербореји ван рушевне стварности. Још једном се потврђује да је сунце, осим социјалног, метафизичко питање. Оваква слутња главног јунака *Хиперборејаца* даје нам могућност да његов песимизам, мизантропију и меланхолију оставимо на страни оног чиновника Црњанског који функционише у дискурсу дипломатског тела; ноћни, северни, суматраистички, писац Црњански, нуди другу верзију себе. Тог, другог Црњанског требало би замислити срећним:

> Ја окрећем главу и размишљам о оном, што ми је лекар рекао, а посматрам игру сунчаних зракова, који се, однекуда, титрају на таваници.
> – То си ти – кажем себи. Ти зраци. – Ниси ђубре, које ће служавка, сутра, кад дође да чисти, ишчистити. Ниси ђубре (Црњански 2015, I: 264).

У овој књизи је присутна и критика света у којем сиромашни и болесни пате, док бели паразити раскалашно, а често и блудно и узалудно

живе. Интересантан је положај Ђузепеа, једног од најбољих војника из Првог светског рата, који сада, стар и сиромашан, каруцама превози богаташе. Ђузепе прича приповедачу о свом положају. Истина је да су се обојица борили у Првом светском рату, међутим један је сада промрзао и сиромашан, а други се вози тим санкама. Ђузепе зна „да би се узалуд тужио, онима, који се возе, а не иду пешке, по снегу" (Црњански 2015, I: 101). И то је заиста главна разлика и велики проблем из којег проистичу све туге овог света: неко ће увек морати да вуче каруце у којима ће се други возити.

Са тим се слаже наш приповедач, а до истог закључка долази док слуша оперу. С једне стране уочава тенора и примадону, који су били „одлични, а угојени, ухрањени добро", а с друге стране хор: „Хор је очигледно био изгладнео, офуцан, заблесавио, отварао је и затварао уста, као да гута жабу, кад је штап диригента хтео. Очи у тих мушкараца и жена лутале су, безнадежно, у висину, у таваницу, кад би прекинули, а као хипнотисано зуриле су у штап диригента, кад би се наставило. Разлика, између оних који играју улогу тенора и примадоне, и ових, у хору (*noi altri*), била је упадљива. Та разлика је главна разлика коју треба уочити на целом свету" (Црњански 2015, I: 436).

Ако је једна од основних крилатица постмодернизма: „Живеле маргине!" или „Живели рубови!", онда је приповедач *Хиперборејаца* препознао постмодернистичку потребу да се на позорницу ставе они који су до сада имали споредне улоге и били банални за високу уметност модернизма. Он дакле уочава ту разлику и спреман је да говори и о њој у овом тематски богатом делу. Међутим, не узвикује само „Живели!" већ указује на то како (сиромашно) живе, што постмодернизам, по Иглтону, вешто заобилази.

Део простора романа посвећен је и швељи Маријани. Црњански је свестан подређеног положаја одређених људи и он их чита из положаја моћи (обратимо пажњу на његов положај и положај Ђузепеа – обојица су ратници из Првог светског рата). За разлику од маркиза, којем су Маријана и њена девојчица обична забава, Црњански ту социјалну разлику види као „главну разлику коју треба уочити на целом свету." У оквиру теорије постмодернизма, Линда Хачион то овако описује: „Постмодернизам поставља неугодно (и обично заобилажено) питање о идеолошкој моћи која се налази иза основних естетских проблема представљања: чија стварност је представљена" (Hačion 1996: 302–303). Тако Ђузепе не сме до краја да изрази своје мишљење, јер је „лишен могућности да игра", како Лиотар пише, те трпи терор а Црњански то види на следећи начин: „Толико је сиромах, да не

сме да каже шта мисли, ни странцу" (Црњански 2015, I: 102). Размишљајући о Ђузепеу, Маријани и хору, приповедач допушта да се и њихови гласови чују у оквиру дискурса моћи који чини дипломатско тело, тачније чини га привид моћи која ипак припада неком другом.

Иако постмодернизам у својој теорији оставља мало простора за смисао и било који вид коначног одређења спрам нечега или ка нечему, а посебно ка нечему универзалном, то не значи да је свет свих поколења детерминисан кроз агностицизам и узалудност. Приповедач је често умео да завапи за смислом. У свету без Бога са брадом, он је налазио слику свог живота у фонтанама, у руменим планинама, у далекој Хипербореји, у слутњи. Начин на који је описао свет у *Хиперборејцима* сведочи о положају постмодерног плутајућег субјекта, ризомског (не)утемељења. Али управо на тим историјским таласима који га бацају на све стране света, нашао је једну тачку фиксације, у вечном сунцу Хипербореје.

У раду смо показали, поред постмодернистичких елемената самог приповедања, и коментаре постмодерне културе, чији рани знаци могу да се прате и пре Другог светског рата. Сумња у знање о прошлости и валидација различитих тумачења прошлости, осећање стварности као копије пређашњих ('више истинитих') стања, питање идентитета и препознавање маргинализованих група, те уврштавање њихових гласова у светски ток историје – проблеми су којих смо се овом приликом дотакли. У Иглтоновој критици постмодернизма налази се и једна од најлепших похвала коју је доделио, можда случајно, стању ствари које називамо постмодернизмом: „он упорно пориче сваку могућност описивања света и исто тако упорно наставља да чини баш то" (Иглтон 1997: 43). Настојали смо да покажемо карактеристике света у којем се јунак налази, а које се могу описати као обележја постмодерне културе. Јунак тај свет описује, али истовремено покушава да се у њему „снађе", што доводи до схизоидног односа у самом лику. Постмодерно стање се огледа и у природи текста који се у појединим аспектима може читати као постмодернистички.

Литература

Волфганг, В. (2000). *Наша постмодерна модерна*. Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.

Бодријар, Ж. (2001). *О завођењу*. Подгорица: Октоих.

Зеленовић, Ј. (2024). Преображај града посредством музике у роману Владимира Тасића *Киша и хартија* и Слободана Тишме *Живот песника*. *Zbornik za jezike i književnosti Filozofskog fakulteta u Novom Sadu,God. 14, Br. 14*, 81–94.

Иглтон, Т. (1997). *Илузије постмодернизма.* Нови Сад: Светови.
Јеремић, Љ. (1976). *Проза новог стила*.Београд: Просвета.
Ломпар, М. (2004). *Аполонови путокази: Есеји о Црњанском*. Београд: Службени лист СЦГ.
Раичевић, Г. (2021). *Агон и меланхолија: Живот и дело Милоша Црњанског.* Нови Сад: Академска књига.
Тасић, В. (2002). *Математика и корени постмодерног мишљења.* Нови Сад: Светови.
Татаренко, А. (2013). *Поетика форме у прози српског постмодернизма*. Београд: Службени гласник.
Црњански, М. (2015). *Код Хипербораја I*. Београд: Лагуна.
Црњански, М. (2015). *Код Хипербораја II*. Београд: Лагуна.
Bodrijar, Ž. (1991). *Simulakrumi i simulacija.* Novi Sad: Svetovi.
Delez, Ž. i Gatari, F. (2013). *Tisuću platoa: Kapitalizam i shizofrenija 2*. Zagreb: Sandorf i Mizantrop.
Hačion, L. (1996). *Poetika postmodernizma: istorija, teorija, fikcija*. Novi Sad: Svetovi.
Liotar, Ž. (1988). *Postmoderno stanje: Izveštaj o znanju*. Novi Sad: Bratstvo i jedinstvo.
McHale, B. (2004). *Postmodernist Fiction*. First published by Methuen, London, 1987. Electronic edition: Taylor & Francis e-Library.
Vladušić, S. (2012). *Crnjanski, Megalopolis*. Beograd: Službeni glasnik.

POSTMODERNIST ELEMENTS AND COMMENTARIES ON POSTMODERN CULTURE IN *KOD HIPERBOREJACA* BY MILOŠ CRNJANSKI

JELENA ZELENOVIĆ STANIĆ, UNIVERSITY OF NOVI SAD, FACULTY OF PHILOSOPHY, SERBIA

Summary

The extensive and genre-diverse work *Kod Hiperborejaca* by Miloš Crnjanski exhibits postmodern traits in certain narrative aspects and allows for a reading of the signs of postmodernist culture. Postmodernist elements at the textual level are expressed through genre hybridity, rhizomatic narration, intertextuality, and the presence of a homodiegetic author. The analysis and commentary on postmodern culture will be demonstrated through interpretations of the relationship to the past and history, as well as the problematization of historical knowledge; through interpretations of reality shaped by the intersection and conflict of various discourses; through issues of identity and the inner division of the main character; and through the raising of questions concerning the position of marginalized groups, particularly the socially vulnerable. The conclusion will address the drifting subject's – the narrator's – aspiration toward grounding, symbolically culminating in Hyperborea, the land of the Sumatraist vision. The aim of this paper is to show how *Kod Hiperborejaca* engages in dialogue with postmodernist literature and culture, and how this dialogue illuminates key questions of contemporary society. The applied method is critical

interpretative textual analysis, which includes both narrative and hermeneutic interpretation, using the theoretical framework of postmodern cultural theory. The interpretation of postmodern culture is based on the works of Linda Hutcheon, Jean-François Lyotard, Terry Eagleton, Jean Baudrillard, Vladimir Tasić, among others, while Crnjanski's novel is also examined through the analyses of Gorana Raičević, Milo Lompar, and Slobodan Vladušić.
Keywords: postmodernism, postmodern culture, history, identity, reality, rhizome, author, *Kod Hiperborejaca*, Miloš Crnjanski

Милица Дамјановић[1]
Институт за филозофију и
друштвену теорију
Универзитет у Београду
ORCID: 0009-0009-7118-7371

821.112.2(436)-94.09 Klüger
https://doi.org/10.5281/zenodo.18837547
оригинални научни рад

УЛОГА ИРОНИЈЕ У СЕЋАЊУ НА ХОЛОКАУСТ НА ПРИМЕРУ АУТОБИОГРАФСКОГ ДЕЛА РУТ КЛИГЕР *ЖИВЕТИ ДАЉЕ: ЈЕДНА МЛАДОСТ*

Рад анализира употребу ироније и сарказма у делу Рут Клигер *Живети даље: једна младост* као прагматичку стратегију критике традиционалног сећања на Холокауст. Полазећи од ехоичног модела Спербера и Вилсонове, показује се да Клигерова иронијом конструише критичку дистанцу и позицију сведокиње, разграђујући конвенције „високе озбиљности". Овај поступак дестабилизује сакрализовано сведочење и архетипове жртве, критикује комодификацију трауме и проблематизује андроцентричне моделе памћења. Закључује се да је ирониja кључни прагматички механизам њеног постхолокаустовског гласа.

Кључне речи: Холокауст, хумор, Рут Клигер, сведочење, женско искуство, култура сећања.

1. О традиционалном сећању на Холокауст

Пракса говорења о Холокаусту, под којом у најширем смислу подразумевамо образовање о Холокаусту, његову меморијализацију, али и репрезентацију у различитим уметничким формама, одвија се унутар система конвенција који је дубоко прожет захтевима за озбиљношћу и својеврсним пијететом. Према Де Пресу (Terrence De Pres), етикета високе озбиљности (*high seriousness*) наметнута Холокаусту изражава се кроз три неписане конвенције које регулишу његову репрезентацију: да се Холокауст мора представити као јединствен догађај, да такве репрезентације морају бити што прецизније и верне историјским чињеницама и да се он може посматрати само као „свечан или чак свет догађај" (De Pres, цитирано према Slucki 2020: 346). Намера оваквог представљања је јасна и разумљива; циљ је

[1]milica.damjanovic@ifdt.bg.ac.rs

да разумемо Холокауст као историјски догађај, да предупредимо његову релативизацију, остваримо достојанствен простор за сећање на жртве и тиме покушамо да спречимо да поново дође до злочина таквих размера. Речима Елија Визела (Elie Wiesel): „Заборавити жртве би било убити их по други пут" (1986).[2] Намеће се да је сећање на Холокауст исправно само на један начин: строг, побожан и озбиљан.

Међутим, овакав приступ доводи, с једне стране, до мистификације Холокауста, феномена у ком се он измешта из својих историјских оквира и повезује с нечим несхватљивим (Friederichs 2015: 29), а с друге стране, како наводи израелски филозоф Ади Офир (Adi Ophir), до уздржавања од критике (Ophir, цитирано према Slucki 2020: 346) или алтернативних приступа, попут хумора и фикције. Познат пример у књижевности је Визелово дело *Ноћ*, које је након објављивања на енглеском језику било подвргнуто тесту чињеничне тачности и критиковано због фикционалних сцена у атмосфери читалачке критике која наративима о Холокаусту није допуштала ништа мање од историографске прецизности (Дамјановић 2025: 257–259). Паралисаност критичког апарата може бити повезана и са снажном емотивном реакцијом на наративе о Холокаусту, која неретко спутава когнитивно бављење грађом, што је посебно присутно у читању књижевности Холокауста (Дамјановић 2024: 137). Не поричући јединственост и важност Холокауста као историјског догађаја, још и многи преживели, међу којима и Имре Кертес (Imre Kertész), упозорили су на опасности мистификације Шое и западање у простор у ком се о овом догађају не може или не сме говорити (2001).

Инсистирање на једнодимензионалној озбиљности пак није спречило разнородну хумористичну обраду Холокауста у уметности.[3] Паралелно с развијањем догматског приступа говорења о Холокаусту, развијао се и алтернативни приступ, који користи хумор, иронију и сатиру. Неки аутори сматрају да управо иронични и наизглед непримерени приступи имају снажан терапеутски потенцијал и да омогућују критику начина на који се катастрофа традиционално комеморише (Tanny 2020: 191). Овај судар између свечаног пијетета и потребе за критичком рефлексијом остаје једна од најкомплекснијих тензија у савременом дискурсу о Холокаусту.

---

[2]"[...] but if we forget them they will be killed a second time." Све наводе са страних језика је превела Милица Дамјановић.

[3]Познати примери су филм *Живот је леп* (*La vita e bella*) Роберта Бенињија (Roberto Benigni) и графички роман *Маус* (*Maus*) Арта Шпигелмана (Art Spiegelman).

Полазећи од тога да елементи комике у репрезентацији Холокауста завређују више истраживачке пажње самим тим што су, упркос дефинисаним правилима репрезентације, присутни у наративима о Холокаусту, али и зато што сматрамо да је један од задатака студија о Холокаусту да непрестано преиспитују модусе сећања, уместо сентименталног или слепог поштовања задате рубрике правила, у овом раду настојимо да истражимо какав простор сећања јеврејска ауторка Рут Клигер (Ruth Klüger) ствара користећи иронију и елементе хумора у делу *Живети даље: једна младост* (*Weiter leben: Eine Jugend*). У свом аутобиографском делу, први пут објављеном на немачком језику 1992. године, ауторка с временске дистанце од скоро педесет година приповеда о детињству проведеном у Бечу у ратним годинама, губитку најближих чланова породице, заробљеништву с мајком у три нацистичка логора, као и каснијем целоживотном суочавању с траумом и губицима. Ово жанровски хибридно дело, које, поред епизодичних сећања на искуство Холокауста из перспективе сведока, интегрише ауторкину поезију као и њена феминистичка разматрања, прожето је духовитим опаскама, саркастичним коментарима и ауторефлексивном иронијом. Текст је обликован као сведочење које се преплиће с есејистичким умецима, често се обраћајући имплицитној публици немачког говорног подручја и улазећи у дијалог с доминантним интерпретативним оквирима. Клигерова раскида с традиционалном парадигмом сећања на Холокауст и узнемирава очекиване конвенције књижевности о Холокаусту, изазивајући нелагоду и понекад смех, не ради тривијализације, већ као средство критичког ангажмана с уобичајеним начинима говорења о Холокаусту и сећања на њега.

Циљ рада је да покаже како и с којим ефектима Клигерова користи иронију и елементе хумора: (1) у суочавању с идеолошким и еуфемистичним језиком прогона, (2) у критици клишираних представа Холокауста и потрошачких форми сећања, и (3) у позиционирању приповедачице као сведокиње и критичарке традиционалне и доминантно мушке културе сећања. Након уводних разматрања, у раду је дат теоријски преглед о улози смеха током и након Холокауста. Потом је ехоични модел иронije Спербера (Dan Sperber) и Вилсонове (Deirdre Wilson) употребљен као аналитички оквир, јер он омогућава да се ирониja разуме као одјек туђих ставова и дискурса и простор за њихову критику. У завршном делу анализе посебан акценат је стављен на то како ауторка користи иронију да укаже на специфично женско искуство Холокауста, које је доследно занемаривано у традиционалној култури сећања. На крају су изнети најважнији закључци.

2. Улога хумора у Холокаусту и након њега

Упошљавање хумора у суочавању са Холокаустом није била посттрауматска инвенција, већ феномен који се манифестовао у различитим облицима пре, током и након Холокауста, као инхерентно људски механизам суочавања са стварношћу и наративне обраде преживљеног. Много пре спровођења „коначног решења" („Endlösung"), политичка сатира је у условима растуће репресије и цензуре опстајала као индиректна критика нацистичког режима, нпр. у берлинским кабареима раних тридесетих година (Lipman 1991: 116–135).

Када је рат почео, хумор се преселио у гета, где је постао горак, аутоироничан облик преживљавања. Иронична критика усмерена ка себи омогућавала је жртвама да се предметизовањем сопствене патње психолошки изместе из тешких услова заробљеништва. У екстремним околностима, како Каплан (Marc Caplan) преноси, хумор је био неопходан психолошки механизам опстанка и један од облика немилитантног отпора (Caplan 2020: 59). У гетима је често имао унутрашњу функцију: служио је групној кохезији и постизању критичке дистанце од несносне стварности, потврђујући опстанак духа упркос физичком уништењу (Lipman 1991: 147). У исто време, развијао се и специфичан вид хумора у животно угрожавајућим ситуацијама, тзв. „хумор на вешалима" (*gallows humor*). Према Обрдлику (Antonin J. Obrdlik), он се намерно упошљава у опасним ситуацијама, а његова двојака сврха огледа се у друштвеној контроли насталој исмевањем тлачитеља помоћу сарказма и у сопственом оснаживању у ношењу с патњом (1942).Унутар нацистичких логора, хумор је добијао још мрачнији и прикривенији тон. У сведочењима се појављују примери који банални језик СС-а преокрећу у досетку, као и сатиричне песме и кратке форме које затвореницима омогућавају „малу вербалну победу" над терором режима (Lipman 1991: 30−51).

После ослобођења, хумор који је преживео логоре ушао је у јавну сферу путем „вицева о Аушвицу", односно путем корпуса морбидних досетки које су кружиле Западном Немачком током седамдесетих и осамдесетих. Ти вицеви су, на пример, често сводили јеврејске жртве на пепео или сапун (Linke & Dundes 1988). Линке (Uli Linke) и Дандис (Alan Dundes) тврде да су, иако извитоперене, ове шале важне окоснице културног увида које откривају упорно присуство антисемитизма и тешкоће Немаца да се суоче с геноцидном прошлошћу (1988: 3). У послератном периоду појављују се и разнородне уметничке репрезентације Холокауста у

комичном тону, које изазивају до тада уврежене начине комеморисања катастрофе и наилазе како на осуде, тако и на одобравање јавности.[4]

Из овог прегледа произлази да хумор у контексту Холокауста може имати најмање три стабилне функције: (1) психолошко растерећење и очување унутрашње снаге, (2) социјално-кохезивну улогу унутар заједнице и (3) критички потенцијал усмерен ка тлачитељу, његовој идеологији или уобичајеним облицима јавног сећања. Управо овај трећи аспект биће кључан у анализи хумористичних поступака у делу Клигерове, где комика служи критичком односу према устаљеним дискурсима о Холокаусту.

3. Ехоични модел ироније

Због чињенице да је Клигерино дело истовремено сведочанство преживеле Холокауста, аутобиографски наратив и отворени дијалог с немачком и аустријском јавношћу, важно је да се њен иронијски приступ разуме не само поетолошки, већ пре свега као прагматичка стратегија. У прагматици се хумор дефинише првенствено као комуникативни чин који омогућава преношење значења индиректним путем, приморавајући слушаоца да дешифрује скривену намеру говорника (Wilson & Sperber 2012: 7). За Спербера и Вилсонову је иронија главни облик хумора и тумаче је путем модела тзв. ехоичног помињања (*echoic utterance*), где говорник не износи сопствено дословно уверење, већ метарепрезентује (одјекује) или пародира неку претходну мисао, став, очекивање или изјаву, коју приписује себи, другој особи или општој културној норми. Притом, говорник експлицитно изражава дисоцијативни став према том ехоираном садржају, најчешће га одбацујући као смешно нетачан, неприкладан или ирелевантан, чиме се постиже прагматичка функција ироније (Giora 1995: 240). Ехоична иронија се, стога, фокусира на критику туђег говора или општеприхваћених ставова, а не на пуку инверзију значења.

Иронија према овом моделу може бити хумористична, јер изражавање подругљивог или презривог става у виду критике ствара осећај супериорности код слушаоца односно читаоца, што је у складу с теоријом надмоћи хумора (Garmendia 2018: 144). Ова теорија (*superiority theory*) тврди да смех извире из осећаја изненадне супериорности над нечијом

[4]Као рани и често помињани примери истичу се Бруксов (Mel Brooks) филм *Продуценти* и Бекеров (Jureck Becker) роман *Јаков лажов* с каснијом филмском адаптацијом номинованом за Оскара.

инфериорношћу, грешком или несрећом (Gilman 2000: 281), што објашњава везу хумора с његовим агресивнијим облицима, попут сарказма. Хумор, такође, како истичу Вилсонова и Спербер, настаје и из осећаја непоклапања (*incongruity*), као што иронија истиче јаз између онога што се очекивало (ехоирана мисао) и стварности (Wilson & Sperber 2012: 94). Важно је, међутим, приметити да изазивање смеха ехоичном моделу није примарни циљ, али пружа механизам стварања дисоцијативног става према одјекнутој мисли који објашњава зашто су иронични искази често смешни и зашто ће се читалац неминовно насмејати на опаске Клигерове, иако је јасно да у вези с Холокаустом као историјским догађајем ништа није смешно. Иронија одјека може у својој агресивнијој форми прећи у сарказам, уколико је изразито оштра и негативна и притом се односи на изругивање неке одређене особе или ситуације (Wilson & Sperber 2012: 130). У том смислу, она је мање смешна, а више подругљива.

Овако схваћена иронија је посебно релевантна у оквиру аутобиографског сведочења, где одјек туђих гласова и норми постаје средство јавне полемике и самопозиционирања сведока. Прво, Клигерова својим делом ступа у дијалог с немачком јавношћу, чиме њена иронија излази из оквира чисте уметничке и књижевне категорије и улази у домен говорног чина. Дело је написано на немачком и названо „немачка књига", у посвети се обраћа својим „гетингенским пријатељима" (Klüger 2008: 3),[5] и у делу је заступљено јасно обраћање у форми Ви, Вама. Њен рад није монолошки, већ дијалошки. Својим делом она ступа у отворену дискусију с читаоцима, укључујући их у сведочење као секундарне сведоке, изазивајући начине на које се они сећају Холокауста и суочавају са својом прошлошћу. Њен аутобиографски пројекат се не завршава пуким сведочењем, већ је вишеструка ревизија и дијалог с претходним текстовима, сећањима и туђим гласовима, што је суштина ехоичности.

Друго, ехоични модел је погодан за анализу Клигерине ироније јер се она фокусира на дисоцијацију од прихваћених норми, било да су оне историјске, политичке или књижевне. Њен циљ није да једноставно подели своју причу, већ и да је позиционира у односу на установљене табуе и очекивања. Ехоични модел, затим, конструише „двоструку публику": оне који разумеју критички одјек и оне који га не разумеју (Konstantinou 2016: 10). Ово је релевантно за дело Рут Клигер јер она претпоставља, поред тога

[5] „Den Göttinger Freunden – ein deutsches Buch."

што се обраћа различитим групама читалаца, да су жене те које ће је заиста разумети, а не мушкарци. У њеном дијалогизирању се, с једне стране, налазе они који су слепо прихватили већ етаблиране наративе о Холокаусту, а с друге, они који су спремни да се критички ухвате у коштац с прошлошћу; с једне стране су жене, с друге мушкарци. Поред тога, њена иронија је често врло оштра и усмерена на конкретне људе, појаве и ситуације, при чему добија изразито саркастични тон.

Полазимо од тога да ехоична иронија у аутобиографији функционише као механизам критичке дистанце у постхолокаустовском дискурсу: она одјекује туђе гласове и норме како би их довела у питање, истовремено позиционирајући приповедачицу као сведокињу и критичарку културе сећања. У наредном поглављу овај оквир биће примењен на анализу кључних одломака из дела *Живети даље: једна младост*.

4. Иронија и хумористични елементи у делу Клигерове

Примена ехоичног модела иронije Спербера и Вилсонове на дело Рут Клигер открива како ауторка користи језичку стратегију одјекивања и дистанцирања да би се критички суочила с нацистичком идеологијом, клишеима сећања на Холокауст и ограничењима послератне културе сећања. Кључ примене овог модела лежи у ауторкиној способности да цитира или реконтекстуализује туђе гласове и ставове (ехо), а затим имплицитно или експлицитно изрази дисоцијативни став према њима, претварајући сећање у критичку рефлексију.

Клигерова активно користи непосредан језик да би избегла „излизане фразе" (Minden 2016: 176). Њен директан, анти-естетски приступ је ехоична реакција на претходне сензационалистичке или поетизоване начине говорења о Холокаусту и последичној трауми. Иронично је да управо овај чисти говор који одбацује конвенције, како Минден (Michael Minden) истиче, постаје најпоетичнији аспект њеног дела, јер се кроз својеврсну „поетску тишину" удаљава од устаљених клишеа (2016: 169). Њен иронично-критички и рефлективни стил комбинује трауму која се понавља с анализом која успоставља дистанцу, што је у суштини облик дисоцијације који омогућава критику. Клигерова користи иронију као мост између свог јединственог искуства жене која је преживела Холокауст као девојчица и моралне поуке, одбијајући да се уклопи у конвенционалне и уске категорије сећања (Minden, 2016: 176). На овај начин, она себе вишеструко позиционира у тексту: она је преживела, сведокиња, интелектуалка и критичарка.

Клигерова користи иронију да би се суочила с језиком и идеологијом прогона. Иронија служи да разобличи и подрије апсолутну лаж уграђену у идеолошке и еуфемистичне дискурсе везане за прогон и Холокауст. Говорећи о својим сушколарцима, којих је у школи било све мање, Клигерова упућује на еуфемистичну употребу немачког глагола *ausheben* (отклонити) (DWDS 2026) у значењу депортовати (2008: 13). Најупечатљивији пример је ехоична употреба слогана „Рад ослобађа".[6]Клигерова не мора да расправља о неистинитости овог слогана, већ само његово помињање односно ехоирање у контексту Аушвица и Кристијанштата аутоматски активира дисоцијативни став (Klüger 2008: 111). Ауторка даље наводи: „Било је још таквих пословица на гредама наше бараке. Ћутање је злато. Још боља је била уживај у животу и пусти друге да живе како хоће" (2008: 111).[7]Иронија лежи у томе што је апсолутни захтев за истинитошћу у овом натпису био толико очигледно супротан стварности да га њено просто помињање чини одвратним, али и ироничним, показујући бесмисао ирационалног уништења. Клигерова, такође, ехоира језик који је коришћен за прикривање или легитимисање злочина кроз одјекивање нацистичке пропаганде и административне баналности. Ехоирањем бирократског језика и ставова Клигерова указује на иронију позивања на мир и поштовање закона, које је преовладавало у јеврејској заједници у Бечу током првих година прогона. Њено иронично запажање да су старији, попут њене тетке, „понављали литаније с којима су одрасли, и нису се трудили да их ревидирају с обзиром на нове околности",[8] јесте ехоична критика (2008: 11). У томе одјекује наиван став о сопственој сигурности, да би се одмах изразио подсмех према његовој неадекватности у суочавању са системском мржњом, што се види и у наивном перципирању Аустрије као сигурне земље: „Мислило се, не живи се у Пољској, традиционалној земљи погрома" (2008: 58).[9]

[6]„Arbeit macht frei."

[7]„Es gab noch andere derartige Sprichwörter auf den Querbalken unserer Baracke. reden ist silber, schweigen ist gold war eines. Noch besser war leben und leben lassen."

[8]„Die Älteren, einschließlich dieser Tante, die ich hier Rosa nennen will, wiederholten die Litaneien, mit denen sie
aufgewachsen waren, und nahmen sich nicht die Mühe, sie angesichts der neuen Verhältnisse zu revidieren."

[9]„Man meinte, man lebe ja nicht in Polen, dem traditionellen Land der Pogrome."

Клигерова, такође, евоцира одређене филозофске или религиозне појмове како би их критиковала у светлу Холокауста. Њено одражавање идеја Леона Бека (Leon Beck) о помирењу науке и религије (2008: 92) у контексту логора показује иронију усмерену на просвећени разум који се суочава с ирационалним уништењем. Клигерова, кроз ехо, критикује наду у рационални или теолошки смисао, јер апсурд логора превазилази сваку логику. Хронолошку нарацију о заробљеништву у логорима Клигерова прекида ироничним рефлексијама о устаљеним начинима говорења о Холокаусту и сећања на њега. Ауторка критикује клишее, Холокауст туризам и неадекватну и лажну сентименталност. У другом поглављу дела, под називом *Логори* (*Die Lager*), активно се дистанцира од стандардизоване, музејске културе сећања, иронично је описујући. Саркастично се осврће на посете немачким логорима, у које туристи сврате да се фотографишу након обиласка града и посете другим знаменитостима (2008: 64). Помиње кич Холокауст туристичких атракција да би изразила презир према таквој комодификацији и комерцијализацији трауме, која представља само површно сећање, а не суштинско суочавање с прошлошћу. Њен став је да овај перформанс уништава истинско сећање, замењујући га површним сентиментом. Иронично се осврће и на немачки послератни пројекат превазилажења прошлости (*Vergangenheitsbewältigung*): „Мртви нам задају задатке, зар не? Желе да буду слављени и превазиђени. Управо Немци то знају, они су постали народ који превазилази, којима је чак пала на памет реч за ово, наиме превазилажење прошлости" (2008: 22).[10] За Клигерову су то бесмислене активности реституције, којима се јавност замајава пропуштајући да се бави суштином. Говорећи о студентима које је упознала, она преноси: „Њихов задатак је био да ограде у Аушвицу офарбају у бело. Да, то је могуће. Друштвено-користан рад као реституција" (2008: 64).[11] За ауторку меморијални центар некадашњег логора Дахау личи више на „викенд-камп за одмор него на злостављање људи",[12] због тога што је реновиран, срећен, чист и миришљав (2008: 71). Клигерова овиме изражава скепсу према учинковитости улепшаних меморијалних центара у сећању на

[10]„Ja, aber die Toten stellen uns Aufgaben, oder? Wollen gefeiert und bewältigt sein. Gerade die Deutschen wissen das, denn sie sind doch ein Volk von Bewältigern geworden, denen sogar ein Wort für diese Sache einfiel, das von der Vergangenheitsbewältigung."
[11]Ihre Aufgabe war es gewesen, in Auschwitz die Zäune weiß zu streichen. Ja, das sei möglich. Zivildienst als Wiedergutmachung."
[12]„[...] eher Ferienlager als gefoltertes Leben."

Холокауст и супротно томе види лепоту и победу живота у Терезину, некадашњем логору, који за разлику од других није претворен у меморијални центар, већ је наставио да живи као насељени градић на чијим се улицама играју деца (2008: 95).

Клигерова се у свом делу на више места обрачунава са клишираним представама о Јеврејима. Иронично евоцира пропагандом уврежен став да су Јевреји богати и да управљају светском економијом: „Јевреји су сви имали новац, били су имућни. Осим сиромашних"[13] и „Зашто сам цео живот познавала толико сиромашних Јевреја, када би требало да буде толико богатих?"[14] (2008: 23). Још један од таквих владајућих ставова је да је одмах по доласку нациста на власт настала оштра подела између присталица и противника. „Није било лако разликовати нацисте од ненациста, као жито од кукоља",[15] евоцира Клигерова у одговору свом пријатељу који изражава неверицу да је Рут као девојчица имала наставницу која је симпатизер партије (2008: 14). Евоцира и клиширан став да су преживели логораши морално узорни. Препричавајући разговор с колегама, Клигерова реагује изузетно оштро на мишљење свог колеге да преживели не могу и сами бити расисти или шовинисти, баш зато што су проживели искуство логора. „Аушвиц никад није био школа за било шта, а посебно не за људскост и толеранцију",[16] објашњава Клигерова (2008: 66). Приказујући став свог колеге као одјек шире етаблираног клишеа, ауторка критикује доживљај о преживелима као секуларним свецима у постхолокаустовској ери. На ово се надовезује и критика општег мишљења да је прогон зближио или је требало да зближи прогоњене: „У условима као што су били они, које сте морали да издржите у Хитлерово доба, требало је ипак да будете ближи" (Klüger 2008: 52).[17] Клигерова наставља и објашњава: „Из искуства се током земљотреса разбије више порцелана него иначе" (2008: 52).[18]

Поред овога, ауторка износи критику претварања преживљавања у народни мит који наглашава обнову живота и рађање деце након Холокауста, често преувеличавајући те податке како би се постигао искупљујући наратив.

---

[13]„Die Juden haben alle Geld gehabt, die waren wohlhabend. Außer den Armen."

[14]„Warum hab ich mein Lebtag lang so viel arme Juden gekannt, wenn es so viel reiche geben soll?"

[15]„[...] es war nicht so leicht, Nazis vonNichtnazis wie Kraut von Rüben zu unterscheiden."

[16]„[...] Auschwitz sei keine Lehranstalt für irgendetwas gewesen und schon gar nicht für Humanität und Toleranz."

[17]„[...] unter solchen Umständen wie denen, welche ihr in der Hitlerzeit auszustehen hattet, hätten die Verfolgten sich doch näher kommen sollen."

[18]„Während eines Erdbebens zerbricht erfahrungsgemäß mehr Porzellan als sonst."

Она иронично коментарише по њеном мишљењу лажно сентименталну праксу пребројавања мртвих чланова породице у знак туговања или сећања: „У јеврејским круговима широм света данас опстаје навика да се броје мртви у породици, да се увеличава број потомака и да се пореди шта је остало од *мишпохе*, од клана" (2008: 9).[19]

Клигерова кроз иронију ехоира и општеприхваћене клишее о улози савезника и ослободилаца у рату, истичући слепо прихватање поједностављеног црно-белог наратива о доброј и лошој страни. Приповедајући о убиству свог оца, који је побегавши у Француску депортован у Аушвиц и убијен у гасним коморама, Клигерова иронично коментарише: „Он је најпре отишао из Аустрије у Италију. И тамо је починио грешку што је из једне фашистичке земље побегао у демократску, наиме у Француску" (2008: 31).[20] Такође, сцена која приказује први сусрет с америчким ослободиоцем након бега из Аушвица ехоира симбол наде и слободе уврежен у идеалу америчке војске. Војник одбија да је саслуша, јер му је „заиста доста људи који тврде да су били у логорима" (2008: 180).[21] Ова сцена одјекује амерички херојски наратив, али га моментално дисоцира од реалности, откривајући да је слобода била ограничена и да се није односила на свакога. Да ослободилачке снаге нису биле никакве моралне громаде и да су жртвама по ослобођењу нанеле још бола, Клигерова сведочи кроз критику фотографија голих логорашица и преношење сведочења свог пријатеља који је пред Енглезима морао да спусти панталоне да докаже да је Јеврејин (2008: 182).

Поред обрачунавања с клишираним и сентименталним представама логорашког искуства, трауме и губитка, Клигерова се иронично суочава и с општеприхваћеним ставовима о родно обојеном искуству Холокауста: „Чак је и Теодор Херцл, наш јунак и тадашњи главни идеолог, још веровао да јеврејске жене имају обавезу да своје супруге посебно нежно третирају, јер само мушкарци трпе последице антисемитизма" (2008: 77).[22] Кроз саркастичну

[19]„In jüdischen Kreisen auf der ganzen Welt besteht heutzutage die Gepflogenheit, die Ermordeten in der Verwandtschaft zu zählen, die Zahl den Nachgeborenen einzuschärfen und zu vergleichen, was blieb von der Mischpoche, der Sippschaft."

[20]„Er ist zunächst von Österreich nach Italien gefahren.Und dort hat er den Fehler begangen, aus einem faschistischen Land in ein demokratisches zu flüchten, nämlich nach Frankreich."

[21]„Er hätte nachgerade genug von den Leuten, die behaupteten, sie seien in den Lagern gewesen."

[22]„Sogar Theodor Herzl, unser Held und damaliger Chefideologe, hat noch geglaubt, daß die jüdischen Ehefrauen die Pflicht hätten, ihre Gatten besonders freundlich zu behandeln, denn nur die Männer hätten unterm Antisemitismus zu leiden."

критику немачког витешког мита о томе да су мушкарци заштитници жена, Клигерова исмева и тада владајућу претпоставку да нацисти не би наудили женама, истичући да је такав „апсурдни, патријархални кратки спој”[23] у супротности с расистичком идеологијом самог режима (2008: 77). Ироничан тон ауторка задржава и у изношењу парадоксалне тврдње да су жене, иако „способније за живот”,[24] истовремено мање вредне од мушких жртава. Тиме открива како се женска патња и губитак маргинализују и обезвређују у мушки оријентисаном сећању (Klüger 2008: 225). Осврће се и на покушаје преживелих мушкараца да инструментализују улогу жена у Холокаусту у корист мењања перцепције мушке патње. Кроз реторику о неуспелој заштити жена и деце, мушкарци су, како Клигерова наводи, претворили „јеврејску катастрофу у понижење, а не у мученичку трагедију” (2008: 228).[25] Овим се наглашава њихова склоност да преобликују колективно сећање у складу са сопственим идеолошким програмом, занемарујући притом јединствену женску перспективу. Кроз ове слојевите иронијске и саркастичне елементе, Клигерова не само да излаже невидљиве аспекте женског искуства Холокауста, већ и активно критикује и деконструише андроцентричне начине памћења, који су брисали или умањивали гласове жена.

Кроз ироничну и саркастичну рефлексију на сопствено искуство, Клигерова се, истовремено позиционирана као сведокиња, критичарка и жена, јасно дистанцира од традиционалног и комерцијалног сећања на Холокауст. За њу ирониja није само реторско средство које може постићи ефекат комике, већ фундаментални прагматички механизам којим реконтекстуализује трауму, дистанцира се од неадекватних друштвених и језичких реакција и конструише свој независни, критички глас у континуираном дијалогу с историјом и културом.

5. Закључак

Анализа улоге ироније у делу *Живети даље: једна младост* Рут Клигер, спроведена кроз примену ехоичног модела Вилсонове и Спербера, показује да ауторкина употреба ироније и сарказма првенствено служи као механизам критичке дистанце у постхолокаустовском дискурсу, а не као пуки извор забаве. Клигерова настоји да узнемири традиционалну парадигму сећања,

[23] „[...] einen absurden, patriarchalen Kurzschluß [...]“
[24] „[...] Frauen lebensfähiger als Männer sind [...]“
[25] „[...] die jüdische Katastrophe als Erniedrigung, nicht als die Märtyrertragödie [...]“

коју карактеришу висока озбиљност и пијетет, користећи иронију као модус критике и сведочења. Кроз ироничну ауторефлексију Клигерова не само да преноси своје искуство као преживеле, већ се дисоцира од општих културних норми и клишеа о Холокаусту и Јеврејима. Ова дисоцијација и критика фокусирају се на три кључне теме: разобличавање нацистичке идеологије и бирократског језика, деконструкцију устаљене културе сећања (Холокауст туризам, преживели као секуларни свеци, творба народне митологије и херојски наративи о савезницима), као и запостављено женско искуство Холокауста. На тај начин, њена ирониja функционише као независни, критички глас који одбија да се уклопи у шаблонизоване категорије сећања, доприносећи проширењу разумевања сложеног искуства преживелих у Шои. Ирониja, дакле, у њеном делу постаје механизам којим се у дијалогу с публиком оптерећеном традиционалним сећањем реконтекстуализује траума и дистанцира од неадекватних друштвених и језичких реакција.

Што се тиче природе смеха који Клигерина ирониja изазива, он је сложен и нијансиран, те није усмерен на тривијализацију самог историјског догађаја. Ирониja у Клигерином делу јесте хумористична, јер изражавање подругљивог или презривог става према клишеима и неадекватним тумачењима ствара осећај супериорности код читаоца. Хумор настаје и из осећаја непоклапања, будући да ирониja истиче јаз између очекиваног (ехоиране мисли) и стварности. Иронични искази Клигерове, иако изазивају смех, не чине то у вези с Холокаустом као историјским догађајем, већ с постхолокаустовским наративима. У агресивнијој форми, њена ирониja прелази у сарказам, који је изразито оштар и негативан, као што је случај с Холокауст туризмом. Ауторкин циљ није да пружи утеху или забаву, већ да узнемири и подстакне критичко суочавање с прошлошћу, што значи да је смех који произилази из њене прозе подругљив или горак, а не безбрижан. Она користи иронију као проницљив алат за изазивање устаљених наратива и откривање сложене текстуре идентитета преживелих.

Коначно, Клигерина ирониja служи дестабилизацији сакрализованих облика сведочења и подривању архетипова жртве, чиме присиљава читаоца да се суочи с трајним сложеностима трауме, сећања и етичке одговорности у постхолокаустовском дискурсу. У том смислу, ирониja представља важан додатак дискурсу о Холокаусту, јер омогућава критичко ангажовање уместо побожног понављања установљених пракси. Уместо да Холокауст представља као једнодимензионалну трагедију, ирониja помаже да се осветле сложене нијансе искуства преживелих, у којима жене имају велику улогу, да се истакне

проблематика успостављеног дискурса о Холокаусту и да се подстакне активно и интелектуално сећање.

Извори

Klüger, R. (2008). *weiter leben: Eine Jugend.* Göttingen: Wallstein Verlag.

Литература

Дамјановић, М. (2025). Истина и (ауто)фикција у делу Ноћ Елија Визела. У М. Анђелковић, М. Секулић (Ур.), *Савремена проучавања језика и књижевности: Зборник радова са XVI научног скупа младих филолога Србије* (255–264). Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет у Крагујевцу.

Caplan, M. (2020). Too soon? Yiddish Humor and the Holocaust in Postwar Poland. In D. Slucki, G. Finder, & A.

Patt (Eds.). *Laughter after: Humor and the Holocaust* (54–76). Detroit: Wayne State University Press.

Damjanović, M. (2024). Kako predavati književnost holokausta: istorija, jezik, emocije. U Pissari M., i Radojković S. (Ur.). *Perspektive izučavanja Holokausta i genocida* (123–147). Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju.

DWDS. (2026). ausheben. DWDS. Preuzeto 20. januara 2026. sa https://www.dwds.de/wb/ausheben

Institut za strane jezike. (2008). *Nemačko-srpski i srpsko-nemački rečnik sa gramatikom*. Beograd: Institut za strane jezike.

Friederichs, M. (2015). *Humour as a Way of Dealing with the Trauma.* Gent: Universiteit Gent: Faculty of Arts and Philosophy.

Garmendia, J. (2018). *Irony.* Cambridge, New York: Cambridge University Press.

Gilman, S. L (2000). Is Life Beautiful? Can the Shoah Be Funny? Some Thoughts on Recent and Older Films. *Critical Inquiry, 26*(2), 279–308.

Giora, R. (1995). On Irony and Negation. *Discourse Processes, 19*(2), 239–264.

Kertesz, I. (2001). Who Owns Auschwitz? *The Yale Journal of Criticism,* 14(1), 267–272.

Konstantinou, L. (2016). *Cool Characters: Irony and American Fiction.* Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.

Linke, U., & Dundes, A. (1988). More on Auschwitz Jokes. *Folklore, 99*(1), 3–10.

Lipman, S. (1991). *Laughter in Hell.* Northvale, New Jersey, London: Jason Aronson INC.

Minden, M. (2016). Dichtung and weiter leben: Ruth Klüger's Autobiography as Literature. *The modern language review,* 11(1), 162–182.

Obrdlik, A . J. (1942). "Gallows Humor" – A Sociological Phenomenon. *American Journal of Sociology, 47*(5), 709–716.

Slucki, D. (2020). “Did You Ever See Our Show?” Holocaust comedy in American sitcoms. In D. Slucki, L. G. Finder, & A. Patt (Eds.), *Laughter after: Humor and the Holocaust* (342–375). Detroit: Wayne State University Press.

Slucki, D., Finder, N. G., & Patt, A. (2020). Introduction. To tell jokes about Auschwitz is barbaric, isn't it? In D. Slucki, N. G. Finder, & A. Patt (Eds.), *Laughter after: humor and the Holocaust* (12–27). Detroit: Wayne State University Press.

Tanny, J. (2020). “We’re Safe Here, but Poland Is a State of Mind; The Exploitation of Holocaust Consciousness in Jewish Fiction and Memoirs. In D. Slucki, N. G. Finder, & A. Patt (Eds.), *Laughter after: Humor and the Holocaust* (190–219). Detroit: Wayne State University Press.

Wiesel, E. (1986, 10. decembar). *Nobel Peace Prize 1986 – Acceptance Speech*. NobelPrize.org. Pristupljeno 20. januara 2026. sa https://www.nobelprize.org/prizes/peace/1986/wiesel/acceptance-speech/

Wilson D., & Sperber, D. (1992). On verbal irony. *Lingua, 87*, 53–76.

Wilson D., & Sperber, D. (2012). D. Wilson & D. Sperber. *Meaning and Relevance.* Cambridge, New York: Cambridge University Press.

THE ROLE OF IRONY IN HOLOCAUST MEMORY: THE CASE OF RUTH KLÜGER’S AUTOBIOGRAPHICAL WORK *STILL ALIVE: A HOLOCAUST GIRLHOOD REMEMBERED*

MILICA DAMJANOVIĆ, UNIVERSITY OF BELGRADE, INSTITUTE FOR PHILOSOPHY AND SOCIAL THEORY, SERBIA

Summary

This paper analyzes Ruth Klüger’s autobiographical narrative *Weiter leben: Eine Jugend* and shows how irony and sarcasm become key tools of post-Holocaust witnessing. After outlining debates on humor during and after the Holocaust, its functions in survival, cohesion, and satire, and the later norm of “high seriousness” in commemoration, the study adopts Sperber and Wilson’s echoic model of irony. Close readings demonstrate how Klüger echoes bureaucratic, ideological, philosophical, and memorial discourses while marking distance and disapproval. Through this stance, she confronts the language of persecution, punctures sentimental victim clichés, critiques Holocaust tourism and the commodification of trauma, and exposes androcentric remembrance by foregrounding gendered experiences and silenced female perspectives. The paper concludes that Klüger’s irony does not trivialize suffering; it turns memory into critical reflection and sustains an autonomous, ethically engaged narrative voice.

Keywords: Holocaust, humor, Ruth Klüger, witnessing, female experience, culture of remembrance

Anđela Ris[1]
Filozofski fakultet
Univerzitet u Novom Sadu
ORCID: 0009-0002-6008-6582

821.134.2(82).09 Enriquez M
https://doi.org/10.5281/zenodo.18837629
originalni naučni rad

KULTURA SEĆANJA I KOLEKTIVNA TRAUMA: ARGENTINSKO DRUŠTVO U GOTIČKIM HOROR PRIČAMA MARIJANE ENRIKES

Cilj rada je predstaviti savremeno argentinsko društvo na osnovu tumačenja zbirki *Opasnosti pušenja u krevetu* (*Los peligros de fumar en la cama*) i *Sve što smo izgubili u vatri* (*Las cosas que perdimos en el fuego*) spisateljice Marijane Enrikes (Mariana Enríquez), s fokusom na priče „Kada smo razgovarale sa mrtvima" («Cuando hablábamos con los muertos»), „Nestala deca" («Chicos que faltan») i „Motel" («La hostería»). Kao jedna od najistaknutijih predstavnica nove argentinske proze, Enrikes preispituje duboko usađene kolektivne traume proistekle iz višedecenijske političke nestabilnosti dvadesetog veka u Argentini i posledica diktature (1976–1983). Istraživanje se zasniva na interdisciplinarnom pristupu koji objedinjuje analizu kratkih gotičkih horor priča sa neofantasičnim elementima, proučavanje kulturoloških i sociooloških aspekata i sagledavanje istorijskog konteksta. U radu se potvrđuje da postdiktatorska književnost poprima oblik društvenog otpora, dok dela Marijane Enrikes postaju prostor u kome se prepliću društvena kritika i proces kolektivnog tugovanja. Konačno, ukazuje se na to da kultura sećanja nije puko promatranje istorijskih činilaca, već da oni i dalje odjekuju kroz našu stvarnost kao neizbežni i nužni segmenti društva.

Ključne reči: Marijana Enrikes, *Opasnosti pušenja u krevetu*, *Sve što smo izgubili u vatri*, argentinska književnost, Latinska Amerika, kratke priče, gotički horor, vojna diktatura, kultura sećanja

[1]andjela.ris@ff.uns.ac.rs

1. Ženski glas u književnosti nakon diktature

1.1. Generacija postdiktature

Za razliku od „buma" hispanoameričke književnosti šezdesetih i sedamdesetih godina, novu „revoluciju" u dvadeset i prvom veku izvele su žene. U latinoameričku književnost, u kojoj su decenijama dominirali muškarci, spisateljice su unele žensku perspektivu (*mirada femenina*). Posvetile su se pisanju o „muškim temama" poput nasilja ili crnog humora, čime su rasformirale postojeću stereotipnu predstavu o ženama i razvile sopstveni glas u književnosti (Gallego Cuiñas 2020: 82). Među njima su se istakle autorke poput Samante Šveblin (*Samanta Schweblin*), Marijane Enrikes (*Mariana Enríquez*), Arijane Harviks (*Ariana Harwicz*), Selve Almade (*Selva Almada*), None Fernandes (*Nona Fernández*), i Lilijane Kolansi (*Liliana Colanzi*). Budući da su njihova dela nastala nakon turbulentnog dvadesetog veka, obeleženog političkim krizama, književni teoretičari i kritičari ovu novu generaciju spisateljica nazivaju „generacijom postdiktature" (*generación postdictadura*) (Drucaroff 2011: 17; Gallego Cuiñas 2020: 72; Quiñones Gámez 2022: 115).

Kada je Marijana Enrikes u pitanju, neophodno je predočiti društvene i političke okolnosti u dvadesetom veku, jer njena dela obiluju aluzijama na taj period. To je doba ekonomske neizvesnosti i političkih previranja, šest državnih udara, munjevitog smenjivanja na vlasti čak dvadeset trojice predsednika, vojne diktature od 1976. do 1983. godine, a potom i nestabilne demokratije (Malamud 2011: 89). Vojna diktatura je ujedno i period odrastanja autorke, a mnogi je smatraju prekretnicom u novijoj istoriji Argentine.

Strahovlada ipak nije bila izolovan događaj, već je postojao temelj za dolazak vojske na čelo države, budući da je vojska u Argentini stalni politički faktor koji je još od tridesetih godina dvadesetog veka imao uticaja na društvena i politička dešavanja (Quiroga 2005; Lvovich 2009). To što su mnogi imali koristi od ovakve raspodele moći, omogućilo je da se strahovlada održi, a među saučesnike režima istoričar Danijel Lvovič ubraja katoličku crkvu, domaću štampu, velike korporacije i sindikalne vođe (Lvovich 2009: 284).

General i vojni diktator Horhe Rafael Videla (Jorge Rafael Videla)i njegovi saradnici bili su osuđeni za svoje zločine, međutim, pravda nije nikad sasvim bila zadovoljena. Ono što je ostalo iza njih je Proces nacionalne reorganizacije (*El Proceso de Reorganización Nacional*) koji je proizveo veliki broj žrtava. Procenjuje se da je oko trideset hiljada ubijenih i nestalih Argentinaca bio rezultat uklanjanja svih „subverzivnih" elemenata koji su predstavljali otpor (Da Silva Catela 2000: 69; Rodríguez 2015: 302).

Ovaj simbol početka traumatičnog nasleđa razmatra i brazilski književni kritičar Idelber Avelar, koji tvrdi da je žalovanje neophodno i očekivano nakon diktature, kako u Argentini, tako i u Čileu i Brazilu. Uverava da postoji hitna potreba da se progovori o „duhovima iz prošlosti", da bi se time prethodnom periodu dao smisao, pri čemu pisci postaju nosioci kolektivnog sećanja (Avelar 1999: 174). Proces suočavanja s traumama i njihovo prevazilaženje komplikuje novi politički poredak u pomenutim latinoameričkim državama, zasnovan na neoliberalizmu, kao i činjenica da vojska ni posle uvođenja demokratije nije izgubila moć (Avelar 1999: 39). Ovakva savremena hegemonijska politika pokušava da „zatvori" nepoželjne nerazjašnjene slučajeve leševa iz prošlosti, dok postdiktatorska književnost radi suprotno – vraća pažnju na ono što prošlost nije postigla i pokazuje da je sadašnjost samo proizvod katastrofa iz prošlosti.

1.2. Nova argentinska proza

Imajući u vidu istorijski kontekst, ne može se osporiti da je vojna diktatura ključan faktor za definisanje nove argentinske proze (*nueva narrativa argentina*). Elsa Drukarof ne posmatra ovu književnost kao suprotnost prethodnoj, niti je karakteriše kao nedostatnu ili dosadnu (Drucaroff 2011: 17–18). Naprotiv, ona priznaje da su teme postdiktatorske književnosti bile prisutne i ranije. Ipak, u savremenoj prozi, one zauzimaju istaknuto mesto i postaju znatno rasprostranjenije među autorkama koje ih obrađuju sličnim postupcima i s istim ciljem. U središtu svih tih dela nalazi se sećanje na tragičan period argentinske istorije (Drucaroff 2011: 17–18).

Dodatno, Drukarof navodi da novu argentinsku prozu odlikuje drugačiji jezik, koji ne služi ozbiljnoj kritici ili hermetičnim filozofskim tumačenjima bitnih tema. Novi jezik je manje ozbiljan, ironičan je i duhovit, te je i stil pisanja nove generacije veoma jednostavan, nepretenciozan i razumljiv (Drucaroff 2011: 21–25). Zbog toga su teme raznovrsne: od kapitalizma, migracija, kriminala, prostitucije, nasilja, mentalnog zdravlja i društvenih mreža, preko folklora i legendi, do ljubavi, preljube i porodice. To je u skladu s odabirom običnih likova, istrgnutih iz svakodnevnog života, kako bi se predočili stvarni problemi i traume s kojima se suočava Latinska Amerika u dvadeset i prvom veku.

Kako su savremene prozaistkinje promenile način pisanja u književnosti, bilo je potrebno da teorija isprati te novine. Iako je poznat termin *the new weird*, tokom analize proznih dela nove generacije latinoameričkih autorki, istraživači sve češće pribegavaju teorijskom pojmu koji je nedavno uveden – *nezadovoljstvo realizmom* (*descontento realista*). Ovaj termin je 2020. godine razvila Alehandra Amato, profesorka sa Nacionalnog autonomnog univerziteta Meksika (UNAM), pri tumačenju rada Marijane Enrikes i Lilijane Kolansi. Nezadovoljstvo koje ga

čini je dvostruko, jedno potiče iz nezadovoljstva načinom pisanja koji diktira realizam, a drugo dolazi od realnog stanja društva u Latinskoj Americi (Amatto 2020: 216–217; Sánchez Aramburu 2023: 53–54; Vargas Bautista 2024: 3). Preciznije, u ovu kategoriju svrstavaju se dela s izraženom mešavinom fantastike, horora, gotike i realizma, što se odražava i na unutrašnju strukturu dela, te je sve jasnije odvajanje od poznatog realizma. Istovremeno, kritički stav prema trenutnoj situaciji u društvu se izražava kroz neprijatna pitanja i upozoravanja na probleme koji se u društvu izbegavaju, a koji su ipak nezaobilazni (Amatto 2020; Sánchez Aramburu 2023; Vargas Bautista 2024).

Na primer, u delima pomenutih autorki fokus je na ženskom telu kao proizvodu, robi i svojini u kapitalističkom društvu kojim upravljaju muškarci, kao i njegovoj ulozi u majčinstvu, ljubavi i mačizmu, na rodnom nasilju, brigama i kompleksima. Pišući iz ženske perspektive, autorke razotkrivaju sve nedostatke, slabosti i probleme u svom identitetu, čime raskidaju sa kanonima koje je nametnuo vodeći patrijarhalni diskurs (Gallego Cuiñas 2020: 82). Vredi spomenuti knjigu *Mrtve devojke* (*Chicas muertas*)Selve Almade, koja se bavi femicidima u Argentini, kao i kontroverznu *Trilogiju o strasti* (*Trilogía de la pasión*) Arijane Harviks o majčinstvu.

Na osnovu svega navedenog može se zaključiti da spisateljice nove argentinske proze, iako često pribegavaju fantastičnim postupcima i humoru, u središte svojih dela smeštaju društvenu stvarnost savremene Argentine. Primeri takvih dela su *Ptice u ustima* (*Pájaros en la boca*), *Sedam praznih kuća* (*Siete casas vacías*) i *Spasonosna razdaljina* (*Distancia de rescate*) Samante Šveblin. Kroz jednostavan, ali slojevit jezik, prikazuju se posledice vojne diktature, kao i savremeni problemi – od ekonomske nejednakosti i nasilja, preko položaja žena u društvu, do porodičnih i identitetskih kriza, najvećih strahova i fantazija – čime njihovo stvaralaštvo postaje svojevrsno ogledalo argentinskog društva u dvadeset i prvom veku.

1.3. Horor svakodnevice

Kada je reč o fantastici, gotici i hororu u delima postdiktatorske književnosti, njihova svojstva preoblikovana su u skladu s temama o kojima se piše i vremenom u kome nova proza nastaje. Recimo, profesorka Klaudija Kinjones Games, uviđa da je horor očigledniji, jer su elementi stvarnih svedočenja i dešavanja umetnuti u književna dela (Quiñones Gámez 2022: 115). Promenila se i priroda straha: užas više ne potiče od natprirodnih bića ili onostranog, već od svakodnevnih situacija. U tom kontekstu, termin „neofantastično" (*neofantástico*) prvi uvodi Hajme Alasraki u studiji iz 1983. godine, u kojoj ovaj pojam primenjuje

da bi okarakterisao dela Horhea Luisa Borhesa (Jorge Luis Borges) i Hulija Kortasara (Julio Cortázar), što ukazuje na to da horor i fantastika imaju dugu tradiciju u latinoameričkoj književnosti (Alazraki 1983 prema Alazraki 1990). Upotreba ovog termina pravi distancu od već poznate fantastike, jer pisci stvaraju novi svet unutar poznatog, u kome se ista radnja paralelno razvija na vrlo uverljiv i realističan način (Alazraki 1990: 28–29; Quiñones Gámez 2022: 105; Ferrari 2024: 314). Takvi prizori uglavnom prkose zakonima prirode, te se tenzija u pričama gradi na nejasnim granicama između stvarnog i fantastičnog.

Na primeru dela Marijane Enrikes neofantastične i gotičke elemente uočavamo u svakom predelu Buenos Ajresa, njegovim zapuštenim zgradama, prljavim ulicama i neposećenim mestima. Naime, gotička književnost u svom izvornom obliku u Engleskoj krajem osamnaestog veka odvijala se u divljim planinskim predelima i šumama, zamkovima, ruševinama, crkvama i mračnim ulicama, naseljenim čudovištima, demonima i razbojnicima. Zbog industrijske revolucije, tehnoloških dostignuća, napretka u nauci i promenama u organizaciji društva, strah se seli u moderniju stvarnost, ispunjenu birokratijom i tehnologijom, bolnicama, kriminalcima, naučnicima, i devijantnim pojedincima (Botting 1996; Angulo & Stemberger 2017: 312).

Međutim, osim navedenih prostora koji su centar zbivanja u horor pričama, kod Marijane Enrikes prisutni su i drugi gotički trope. Između ostalog, to su jezovitost i čudnovatost, figura Drugog, atmosfera misterije i napetosti, kao i odlaganja kobnih dešavanja kroz nagoveštaje i postupke retardacije. Približavanje čitaoca junaku ostvaruje se putem osećaja izolovanosti (kognitivne ili fizičke), stalne pretnje i dvosmislenosti interpretacije događaja. Konačno, prisutni su motivi sveća, mraka, portreta, glasova, odjeka, tišine, jecaja (Ognjanović 2012; 2014).

Na Enrikes su uticali latinoamerički pisci, poput Borhesa, ali je osetan i uticaj anglosaksonskih autora, kao što su Edgar Alan Po (Edgar Allan Poe), Širli Džekson (Shirley Jackson), Hauard Filips Lavkraft (Howard Phillips Lovecraft) (Dixon 2020; Príncipi, Sisti, Sánchez & Novo 2021). Takođe, u svom intervjuu iz 2022. Marijana Enrikes je otkrila da je od Stivena Kinga (Stephen King) naučila kako da sjedini horor s realnošću (Cummins 2022), što će postati jedna od najprepoznatljivijih odlika njenih dela. Ono što spisateljica ponosno ističe je da se trudi da njen horor bude „latinoamerikanizovan": „Stvaranje radnji u skladu sa realnošću, uključivanje indihenističke mitologije, autentičnih urbanih legendi,

paganskih bogova, pravih ubica, nasilja koja nam se dešavaju, društvenih boljki od kojih patimo”[2] (prev. aut.) (Dixon 2020).

2. Analiza dela

U delima Marijane Enrikes jasna su obeležja ostataka sedmogodišnje vojne diktature Horhea Rafaela Videle u Argentini, zbog kojih je društvo preplavljeno apatijom. Pre svega, roditelji su prikazani kao otuđeni od svoje dece usled teške finansijske situacije devedesetih godina, što se najjasnije ogleda u priči „Omamljene godine” («Los años intoxicados»). Manjak bliskosti i komunikacije s roditeljima devočicama omogućava da se opijaju, drogiraju, puše, beže iz kuće, kradu novac i tablete od roditelja. Načelno, i odrasli i deca su naviknuti na nasilje i ne reaguju na njega, poput likova u priči „Kolica” («El carrito») ili „Prljavi dečak” («El chico sucio»). Tome doprinosi i nezainteresovanost institucija, koje zaboravljaju marginalizovane grupe, što najbolje ilustruje priča „Prljavi dečak”. Osim toga, u ovoj kratkoj priči javljaju se i elementi trgovine ljudima, kao i narkomanija. Usamljeni i neshvaćeni mladi pokušavaju da se izbore s mentalnim problemima, koji čine okosnicu nekoliko priča: „Opasnosti pušenja u krevetu” («Las cosas que perdimos en el fuego»), „Kraj škole” («Fin de curso»), „Sama kost i koža” («Nada de carne sobre nosotras»), „Zelena crvena narandžasta” («Verde rojo anaranjado»), i „Sve što smo izgubile u vatri” («Las cosas que perdimos en el fuego»). Angulo i Stemberger primećuju da u delima Marijane Enrikes država gura svoje građane u ambis, zbog čega se na horizontu ne nazire spas, već je ambijent apokaliptičan (Angulo & Stemberger2017: 315–316).

Budući da Enrikes ovako vidi realno stanje u Argentini (Medium 2016), treba napomenuti podatak da prisutnost mrtvih izostaje samo iz jedne priče iz njenih dveju zbirki, a reč je o „Kolicima” iz zbirke *Opasnosti pušenja u krevetu* (*Los peligros de fumar en la cama*) (Ferrari 2024: 309). U ostalim, prema Enrikeu Ferariju, mrtve primećujemo kao duhove, kao one koji se vraćaju, sile koje likove navode na radnje, kao opsedanja, konačno, kao simbol koji povezuje fantastični žanr s kolektivnim pamćenjem i neprekidnim prisustvom nasilne prošlosti (Ferrari 2024: 309). Ove figure će se u nastavku tumačiti kroz analizu kratke priče „Kada smo razgovarale s mrtvima” («Cuando hablábamos con los muertos»), a potom „Nestala deca” («Chicos que faltan»), pri čemu obe pripadaju zbirci priča

[2] „Reimaginar los temas de acuerdo con nuestras realidades, incluir mitologías indígenas, leyendas urbanas propias, santorales paganos, asesinos propios, violencias que vivimos, problemas sociales que padecemos” (Dixon 2020).

Opasnosti pušenja u krevetu (2009) i povezuje ih motiv nestalih. Nakon toga će biti reči o „Motelu" («La hostería»), priči koja je uvrštena u zbirku *Sve što smo izgubile u vatri* (*Las cosas que perdimos en el fuego*) (2016), u kojoj ima elemenata koji nedvosmisleno upućuju na diktaturu.

2.1. „Kada smo razgovarale s mrtvima"

Zaposednute kuće, u kojima se stanari osećaju suvišno ili ugroženo jer neko ili nešto preuzima kontrolu nad prostorom, bile su motiv koji se pojavljivao kod Kortasara, a pravi primer toga je priča „Zaposednuta kuća" («Casa tomada»). Čitalac predoseća da će se slično desiti i u priči „Kada smo razgovarale s mrtvima",gde tenzija postepeno raste od samog početka priče zahvaljujući gotičkoj deskripciji kuće devojke kod koje su se sastajale tinejdžerke da bi se igrale prizivanja duhova:

> Zaista je živela daleko, ulica u kojoj se nalazila njena kuća nije bila asfaltirana, a pored trotoara je bio jarak. […] Bila je to ružna kuća pošto je još uvek bila u izgradnji, neomalterisana, sijalice su visile na ružnim crnim gajtanima, bez zaslona, a pod je bio cementni, bez pločica i parketa, potpuno go. […] Tamo napolju, daleko od grada, noćno nebo je imalo morskoplavu boju, bilo je slepih miševa i mirisalo je drugačije, na sprženu travu i na reku. Pinokojina kuća bila je, međutim, okružena kovanom ogradom, a takođe ju je čuvao jedan ogroman crni pas, rekla bih rotvajler, s kojim nisu mogli da se igraju pošto je bio nasilan (Enrikes 2024a: 137–138).

Da se radnja priče razvija devedesetih godina dvadesetog veka, zaključujemo na osnovu teške finansijske situacije u porodici svake od devojaka i zahvaljujući primerima pop-kulture koju konzumiraju. Ubrzo saznajemo i da je u okruženju svake od njih nestala ili je ubijena bar jedna osoba. Detalji nestanaka koji čitaocu otkrivaju da se radi o diktaturi 1976–1983. su: Svetsko prvenstvo u fudbalu u Argentini (1978), zatim film *Noć olovaka* (*La noche de los lápices*) iz 1986. godine, reditelja Ektora Olivere (Hector Olivera), potom knjiga *Nikad više* (*Nunca más*) iz 1984, koja predstavlja izveštaj zvanične Nacionalne komisije za nestale osobe (*Comisión Nacional sobre la desaparición de Personas – CONADEP*) od pedeset hiljada stranica (Secretaría de Cultura 2020), a onda i ime Poso de Arana (*Pozo de Arana*), koje predstavlja logor u Argentini u koji su odvođeni politički zatvorenici, gde su mučeni, spaljivani i streljani (La Política online 2015).

Hulitina odluka da razgovara sa svojim roditeljima izuzetno je potresan momenat u priči, koji ukazuje na paradoks u kom žive oni kojima su članovi porodice nestali:

> Hulitini roditelji su nestali. Vodili su se kao nestali. Bili su nestala lica. Mi nismo dobro znale kako se kaže. Hulita je govorila kako su ih odveli, pošto su tako govorili njeni baba i deda. […] Osim što je želela da priča s njima, htela je da zna gde su njihova tela. Jer to je izluđivalo njene babu i dedu, baba je plakala svakog dana pošto nije imala gde da im odnese cvet (Enrikes 2024a: 138–139).

Slična svedočenja se pojavljuju u radu antropološkinje Paniso iz Buenos Ajresa, koja je u svojim istraživanjima iz 2009. i 2012. godine pokušala da analizira svedočenja porodica koje tragaju za nestalima i pripadaju organizaciji *Porodice nestalih i pritvorenih iz političkih razloga* (*Familiares de Desaparecidos y Detenidos por Razones Políticas*). U svedočenjima leži ključ za tumačenje priča ovog rada. Kako su godine odmicale, kod njih se javljala svest o tome da bi nestali mogli biti mrtvi, pa se pojavila i potreba da se pronađe telo (2024a: 72). Za njih figura nestalog i dalje ostaje zamrznuta u vremenu, raspršena u prostoru. Neki od članova porodice opisuju nestale kao „stalno na samrti", a kako nemaju ni mesto gde bi počivali, porodice ih čuvaju u kolektivnom i individualnom sećanju putem spominjanja, slika, protesta, oglasa u novinama i sl. (Panizo 2009: 72–74). U priči „Kada smo razgovarale s mrtvima", devojke takođe zahtevaju odgovore u potrazi za pravdom, a njihova pitanja uzrokuju određenu nelagodu kod duhova: „Rekao nam je da pojedini odlaze zato što ne znaju odgovor, pa zato postanu nervozni, uznemireni" (Enrikes 2024a: 141).

Iz antropološke perspektive, moglo bi se reći da su i duhovi zarobljeni i da ne shvataju sasvim svoje novo stanje. Preciznije, Paniso navodi da kada telo napušta ovaj svet i prelazi u drugi status, ono je u stanju tranzicije, odnosno stanju liminacije. I ne samo da je pokojnik u fazi prelaza iz jedne forme u drugu, kada tumara u tom međuprostoru, već i učesnici obreda, odnosno ožalošćeni (Panizo 2009: 71). Kako liminalna bića nisu ni ovde ni tamo, možda nigde, u tim trenucima krucijalno je obeležavanje i prihvatanje smrti, odnosno društveni rituali koji izražavaju i proživljavaju smrt člana zajednice. Ipak, u Argentini dolazi do masovnih „nezbrinutih smrti" (Panizo 2009: 72), a ožalošćenima je onemogućeno obavljanje rituala tugovanja.

Ovaj kulturološki aspekt je presudan u razumevanju raspleta priče, u kojem duša jednog od duhova prelazi u lik Lea, starijeg brata Pinokije, devojke koja smeta duhovima, jer „njoj niko nije nestao" (Enrikes 2024a: 144). Upravo je ovaj prelaz fantastičnog u polje realnosti, pogrešan identitet i zauzimanje tela stvarnih ljudi, ono što izaziva strah (Amatto 2020: 224). Prema Amato, ovaj postupak u književnosti nije nov, ali uspešno uzdrma čitaoca, pošto počiva na

verovanju da mrtvi sa sobom mogu povesti žive, jer ne razaznaju prostor u kome su zbog svoje preterano nasilne ili iznenadne smrti (Amatto 2020: 223).

Putem fantastičnog i gotičkog narativa, Enrikes povezuje realnost i književnost, gde se potraga za pravdom današnjih Argentinaca podudara s traženjem istine junaka njene priče, pri čemu daje glas nestalima i potcrtava njihovo nepripadanje bilo kojem od svetova. Na taj način, Enrikes pretvara iskustvo nestanka u trajni prostor između života i smrti, pamćenja i zaborava, čime književnost postaje sredstvo suočavanja s kolektivnom traumom argentinskog društva.

2.2. „Nestala deca"

U sledećoj priči, „Nestala deca", upravo je povratak nestale dece centralna tema. Radnja koja se opisuje mogla bi biti inspirisana realnim događajima u Argentini kojima svedoči Enrikes. Preciznije, od pet stotina dece, koliko se procenjuje da je ukradeno od zatvorenika i prodato porodicama bliskima vlasti, sto četrdeset slučajeva je rešeno (ICMP 2024; Abuelas de Plaza de mayo n.d.). S obzirom na to da su ih tražili proteklih četrdeset i devet godina, nestale sada nazivaju unucima. Baš u vreme intervjua koji daje Enrikes 2019. godine, sto trideseti unuk se vratio svojoj porodici, a ona tim povodom komentariše: „Nije se vratio niotkuda, uvek je bio tu, odakle bi se vratio. Ali se vratio" (Príncipi et al. 2021: 344). Istu konfuziju primećujemo kod likova „Nestale dece".

U ovoj priči su svi likovi vidno uznemireni i sumnjičavi, jer je nepoznato odakle su se deca vratila i šta im se desilo: „Nijedno dete nije govorilo puno, niti se činilo da želi da ispriča gde je bilo. Takođe se činilo da ne prepoznaju svoje porodice" (Enrikes 2024a: 121). Ovde izostaje razrešenje i olakšanje koje bi se očekivalo pri tako dugo priželjkivanom susretu. Zapravo, bližnjima je teško da ih prihvate, ne prepoznaju članove svoje porodice i ne uspevaju da im se približe. Sredina ih karakteriše kao „prazne ljušture" (2024a: 126), dok su za druge bili jedan zajednički entitet: „Meći je onda osetila kako to nisu deca, kako zajedno čine jedan organizam, jedno celovito biće, nerazdvojni čopor" (Enrikes 2024a: 127).

Nesporazumi u komunikaciji s povratnicima kod porodica izazivaju frustraciju, s obzirom na to da je žrtvama nemoguće pomoći i razumeti ih, te likovima i naratorki ne preostaje ništa drugo nego odbaciti ih i pobeći (Ferrari 2024: 323–324). Otvoren kraj ove priče, koji ne otkriva okolnosti nestanaka, čini priču misterioznom i kod čitalaca budi neizvesnost i strepnju, ali paralelno oponaša svakodnevicu Argentine, u kojoj o najvećim zločinima nema dovoljno tačnih i zvaničnih podataka.

Pjetrak skreće pažnju na kafkijansko stanje u institucijama. Pre svega, junakinja ove priče se bavi kancelarijskim poslom u sklopu Saveta za prava dečaka, devojčica i adolescenata (*Consejo de Derechos de Niños Niñas y Adolescentes*) (Enrikes 2024a: 111). Taj Savet zapravo nije bila efikasan u spašavanju dece, pošto ga niko nije tražio, premda su postojale osnovane sumnje da se radilo o trgovini decom (Pietrak 2020: 195). S druge strane, službenica Meći svoj posao arhiviranja i pravljenja dosijea shvatala je ozbiljno, pristupala mu je s verom da će se slučajevi rešiti, te je ona simbolično predstavljala tračak nade, jer je bila jedina koja je pohranjivala podatke, pamtila ta lica i pokušavala da pokrene istrage (Pietrak 2020: 197).

Još jedan detalj ne promiče poljskoj profesorki Pjetrak: stotine dece koje okupiraju kuće odlučuju da se nastane u ružičastoj, zapuštenoj kući, kojoj je bledela boja, što može biti direktna aluzija na Ružičastu kuću, odnosno sedište izvršne vlasti i predsednika Republike Argentine (Pietrak 2020: 197). Dodatno, nekolicina novinara koja se spominje u priči deluje nezainteresovano za ove zločine: „neke novinare primila je u kancelariji u Parke Ćakabuku i svi su prokomentarisali jednoličnu buku s auto-puta koja je ispunjavala prostoriju" (Enrikes 2024a: 114).

Nalik ovoj priči, Marijana Enrikes i u ostalim delima često usmerava pažnju ka institucijama, time što su one neretko pasivni posmatrači ili saučesnici u nasilju. Na kraju, utisak je da su njena dela samo ogledalo prave vlasti i medija u Argentini, koja ostaje nema na osuđenost čitavog društva na ponovno proživljavanje trauma.

2.3. „Motel"

Na samom početku zbirke *Sve što smo izgubili u vatri* nailazimo na motel koji je „bio policijska škola za vreme diktature" (Enrikes 2024b: 34), čime autorka signalizira čitaocu da će i ova priča biti još jedna alegorija nedavne istorije. Za razliku od „Kada smo razgovarale s mrtvima", u kojoj se bavi nestalima, i priče „Nestala deca", koja opominje institucije, u „Motelu" se može videti kako diktatura oblikuje i nove generacije, koje su previše mlade da bi iskusile tu surovost.

Pre svega, slika koju devojčice imaju o diktaturi dolazi iz dva izvora koji nude dvosmislene informacije: otac devojčice insistira na tome da nije bilo ubistava u toj zgradi motela, dok su u školi devojčice učile o diktaturi kao periodu u kojem je ubistava dakako bilo. Dvojaka značenja potvrđuju opšti stav o tome da je svako drugačije doživeo diktaturu; neki su je ignorisali, drugi su se okoristili, treći su savezнички ćutali (Lvovich 2009: 284).

Postoji obilje fantastičnih i gotičkih pojedinosti koje atmosferu u priči čine strašnom. Na primer, istorija motela, kao i opisi na početku priče služe da uspore radnju i povećaju napetost. Čitalac zato anticipira pretnju koja vreba iz motela, a s druge strane, upravo je motel dobar primer zatvorenog i pretećeg prostora koji u horor pričama predstavlja arhetipski gotski prostor. Pored same namene zgrade za mučenje i ubijanje političkih neistomišljenika tokom diktature koja odgovara tropu zloslutnog prostora, javlja se i „neobičan oblik" motela koji „liči na kasarnu" (Enrikes 2024b: 36), potom činjenica da je ogromna hotelska zgrada zatvorena i prazna, u kojoj se „u vazduhu osećao miris paljevine" (2024b: 33). Takođe, detalj koji privlači pažnju je da je centar Sanagaste „podsećao na pogreb" (2024b: 35), ali i to da meso koje tokom noći nose dve devojčice podseća na „telo neke crknute životinje, komad ljudskog tela, nešto jezivo" (Enrikes 2024b: 36). Ova serija slika postepeno pojačava strepnju kod čitaoca, a opasnost, iako neidentifikovana, postoji i unutar hotela gde je Florensija „osetila životinjski strah" u jednoj od soba i očekivala da će otkriti „stopala nekog čoveka skrivenog u uglu" (2024b: 37). Pažljivo odabrani opisi bude osećaj zatočenosti, potvrđuju pretpostavke o istoriji motela, doprinose iščekivanju nevolje, dok eksplicitno nagoveštavaju loše događaje, što su, prema Ognjanoviću, neizbežni elementi zapleta u horor žanru (2012: 180).

Ono što ih je sprečilo da plan izvedu do kraja, odnosno da meso zakopaju u dušeke po sobama i napakoste vlasnici, jeste buka:

> Zvuk je bio prodoran i nesnosan: podsećao je na buku motora automobila ili kamiona, ali je bio toliko glasan da nije mogao biti stvaran, mora da je bio nekakav snimak. Potom se začuo još jedan motor, a onda je neko počeo da udara po roletnama nečim metalnim i njih dve su se zagrlile u mraku i počele da vrište jer su, uz buku motora i udarce po prozorima, začule i trčanje mnogih stopala po 'Motelu' i viku muškaraca; i muškarci koji su trčali, sada su lupali po svim prozorima i roletnama i osvetljavali farovima kamiona ili autobusa ili automobila sobe u kojima su one bile (Enrikes 2024b: 39).

„Motel" se izdvaja po tome što je prošlost pronašla kanal do sadašnjosti preko senzornih mehanizama, tačnije strašnih krikova i urlika, čime kolektivna trauma ne zaobilazi ni mlađe generacije, čak ni decenijama nakon svih užasa. Nije potrebno ni da prodorna buka poprimi fizički oblik, represija i nasilje države su toliko jaki da ih pamti sam prostor (Semilla Durán 2024: 7). Zbog toga, Maria A. Semilja Duran smatra da ovaj hotel postoji u tri vremenske ravni: čuva strahote iz prošlosti, prenosi ih auditivnim putem u sadašnjost i obeležava budućnost u kojoj

će se opet oglasiti, što je odlika i samih trauma koje se ne završavaju, nego poprimaju drugi oblik (Semilla Durán 2024: 7).

Uzevši u obzir da se priča tu završava i da se devojke razilaze, čitalac mora da odgonetne razloge iza tih urlika. Međutim, on ne zna sa sigurnošću da li je buka bila istinita, jer njihove majke ništa nisu čule, mada, silina toga šta su devojčice proživele izazvala je nekontrolisano mokrenje kod jedne od njih, što nas uverava da su nakratko fantastični elementi bili deo stvarnosti. Semilja Duran onda postavlja ključno pitanje s kojim se čitalac susreće na kraju priče – koliko je strašna morala biti tortura da bi njen odjek i dalje odzvanjao tolikom snagom? (Semilla Durán2024: 6).

3. Zaključak

Generacija spisateljica koja izrasta iz latinoameričkih autoritarnih režima, a kojoj pripada Marijana Enrikes, deluje odlučno u nameri da kroz književnost artikuliše ono što društvo često prećutkuje – traumatično nasleđe diktature, raspad institucionalnih sistema, nestanak poverenja u državu i nesigurnost pojedinca koji ne može da se pomiri s prošlošću. U tom smislu, „ženska perspektiva" u postdiktatorskoj književnosti nije samo pitanje novog književnog pravca, već i etička pozicija koja insistira na odgovornosti prema prošlosti. Kao predstavnica nove argentinske proze postdiktatorske književnosti Latinske Amerike, Marijana Enrikes vešto kombinuje fantastične i gotičke elemente opisujući posledice vojne diktature od 1976. do 1983. godine. Trope horor priča na koje ukazuje Ognjanović (2012; 2014), spisateljica promišljeno i dosledno primenjuje, čime uspeva da snažno uzdrma čitaoca, kog tokom čitavog teksta drži u stanju neizvesnosti, strepnje i intenzivne napetosti.

U skladu s tim, tri analizirane priče „Kada smo razgovarale s mrtvima", „Nestala deca" i „Motel" predstavljaju simbol otpora, omogućavaju refleksiju o sudbini Argentinaca, suočavanje sa bolom, preradu dubokih trauma i kritiku apatije. Srž priča upravo je neprekidno međustanje likova i zarobljenost čitavog društva između nade i očaja, sećanja i zaborava. U tom kontekstu, Avelar instistira na tome da su pripovedanje i tugovanje dva neraskidiva procesa u postdiktatorskim društvima, jer ignorisanje rana iz prošlosti vodi praznom i površnom pripovedanju, dok prava snaga pripovedanja leži u razumevanju gubitaka koje za sobom ostavlja diktatura (Avelar 1999: 17).

Uzimajući u obzir angažovanost njenih dela kao odgovor na mučnu stvarnost, jasno je da Enrikes ne okreće glavu od trauma iz prošlosti, već afirmiše čvrstu vezu s njom, pruža kritički uvid u društveni i istorijski kontekst, i zalaže se za efikasniji rad institucija. Njeni likovi, poput stvarnih porodica u Argentini,

neumorno traže pravdu i uporno govore o prošlosti. Putem atmosfere straha, nelagode i neizvesnosti, Enrikes ne stvara samo estetski doživljaj, već gradi metaforu kolektivne traume i društva koje još uvek živi u senci svojih mrtvih i nestalih. Konačno, najvažnije je da čitalac ovakvih priča postaje svedok, pozvan da aktivno učestvuje u kulturi sećanja, koji ne sme ostati pasivan niti zaboraviti prošlost.

Literatura

Abuelas de Plaza de Mayo. (s.f.). *Nuestra historia*. Recuperado de https://www.abuelas.org.ar.

Alazraki J. (1983). *En busca del unicornio: Los cuentos de Julio Cortázar. Elementos para una poética de lo neofantástico.* Madrid: Gredos. En: Alazraki, J. (1990). ¿Qué es lo neofantástico? *Mester*, *19*(2). Recuperado de https://www.borges.pitt.edu/sites/default/files/Alazraki%20Que%20es%20lo%20neofantastico.pdf.

Alazraki, J. (1990). ¿Qué es lo neofantástico? *Mester*, *19*(2). Recuperado de https://www.borges.pitt.edu/sites/default/files/Alazraki%20Que%20es%20lo%20neofantastico.pdf.

Amatto, A. (2020). Transculturar el debate: Los desafíos de la crítica literaria latinoamericana actual en dos escritoras: Mariana Enríquez y Liliana Colanzi. *Valenciana, (26)*, 207–230.

Angulo, A. G. & Stemberger, S. P. (2017) La ciudad monstruo(sa) en cuentos de Mariana Enríquez. *Jornaler@s. Revista científica de estudios literarios y lingüísticos, 3*, 309–318. Recuperado de https://revistas.fhycs.unju.edu.ar/jornaler@s/index.php/jornaleros/article/view/111.

Avelar, I. (2010). *Alegorías de la derrota: La ficción postdictatorial y el trabajo del duelo*. Santiago de Chile: Escuela de Filosofía, Universidad ARCIS.

Botting, F. (1996). Gothic. London & New York: Routledge. Retrieved from

Catela, L. da S. (2000). De eso no se habla. Cuestiones metodológicas sobre los límites y el silencio en entrevistas a familiares de desaparecidos políticos. *Historia, Antropología y Fuentes Orales*, *24*, 69–75.

Comisión Internacional sobre Personas Desaparecidas (ICMP). (s.f.). *Argentina*. Recuperado de https://www.icmp.int/es.

Cummins, A. (2022, 1 October). *Mariana Enríquez: 'I don't want to be complicit in any kind of silence'* [Interview]. The Guardian. Retrieved from https://www.theguardian.com/books/2022/oct/01/mariana-enriquez-our-share-of-night-i-dont-want-to-be-complicit-in-any-kind-of-silence.

Dixon, A. M. (2020, mayo). *«Me considero una escritora latinoamericana»: Una entrevista a Mariana Enríquez.* Latin American Literature Today. Recuperado de

https://latinamericanliteraturetoday.org/es/2020/05/i-see-myself-latin-american-writer-interview-mariana-enriquez/.
Drucaroff, E. (2011). *Los prisioneros de la torre: Política, relatos y jóvenes en la postdictadura*. Buenos Aires: Editorial Siglo XXI.
Enrikes, M. (2024a). *Opasnosti pušenja u krevetu*. (A. Marković, prev.). Novi Sad: Agora.
Enrikes, M. (2024b). *Sve što smo izgubili u vatri*. (B. Kovačević Petrović, prev.). Beograd: Dereta.
Ferrari Nieto, E. (2024). La posesión como variante del relato de fantasmas: La atención a la víctima como propuesta estética y política de Mariana Enríquez. *Castilla. Estudios de Literatura*, 15, 308–331. Recuperado de https://doi.org/10.24197/cel.15.2024.308-331.
Gallego Cuiñas, A. (2020). Feminismo y literatura (argentina) mundial: Selva Almada, Mariana Enríquez y Samanta Schweblin. En: *Literatura latinoamericana mundial: Dispositivos y disidencias, 5,* (G. Guerrero, J. J. Locane, B. Loy y G. Müller, Eds.), Berlin/Boston: De Gruyter, 71–96.
La Política Online. (2008, 10 de diciembre). *Hallan restos humanos en el ex centro clandestino de detención Pozo Arana*. Recuperado de https://www.lapoliticaonline.com/nota/nota-53821/.
Lvovich, D. (2009). Sistema político y actitudes sociales en la legitimación de la dictadura militar argentina (1976–1983). *Ayer, 75*, 275–299.
Malamud, A. (2011). Argentine foreign policy under the Kirchners: Ideological, pragmatic, or simply Peronist? In: *Latin American foreign policies between ideology and pragmatism* (G. L. Gardini & P. Lambert, Eds.). Palgrave Macmillan, 87–102.
Ognjanović, D. B. (2012). Otrantski zamak i retorika horora. *Philologia Mediana, 4*(4), 177–190. Preuzeto sa https://www.philologiamediana.com/index.php/phm/article/view/555/514.
Ognjanović, D. B. (2014). Okretaj zavrtnja: Uhvaćeni u mistifikaciji. *Philologia Mediana, 6*(6), 301–314. Preuzeto sa https://philologiamediana.com/index.php/phm/article/view/223.
Panizo, L. (2012). Ausencia y desaparición: El caso de los desaparecidos de la última dictadura militar en Argentina. *Argos*, 29(57), 94–125.
Panizo, L. M. (2009). Muerte, desaparición y memoria: el caso de los desaparecidos de la última dictadura militar en Argentina. *Historia, Antropología y Fuentes Orales, 42*, 71–84.
Pietrak, M. (2020). El niño como sujeto de derechos en ¿Quién te creés que sos? de Ángela Urondo Raboy y "Chicos que faltan" de Mariana Enríquez. *Moderna Språk, 114*(2), 188–204. Recuperado de https://doi.org/10.58221/mosp.v114i2.7414.
Príncipi, A., Sisti, A., Sánchez, S., & Novo, E. (2021). Desbordes: Entrevista a Mariana Enríquez. En: *Escrituras en voz: Conversaciones sobre literatura argentina* (M.Chiani, Ed.). La Plata: Universidad Nacional de La Plata, Facultad de

Humanidades y Ciencias de la Educación, 309–344. Recuperado de https://doi.org/10.35537/10915/122897.

Quiñones Gámez, C. (2022). Subversión y terror en la nueva narrativa argentina: Influencias de lo neofantástico en Mariana Enríquez y Samanta Schweblin. *América sin Nombre, (27)*, 104–119. Recuperado de https://doi.org/10.14198/AMESN.16241.

Quiroga, H. (2005). La reconstrucción de la democracia argentina. En: *Dictadura y democracia: 1976–2001* (J. Suriano, Ed.). Buenos Aires: Editorial Sudamericana, (X), 87–154.

Rodríguez, L. G. (2015). Cultura y dictadura en Argentina (1976–1983). Estado, funcionarios y políticas. *Anuario Colombiano de Historia Social y de la Cultura, 42*(2), 299–325. Recuperado de https://doi.org/10.15446/achsc.v42n2.53338.

Sánchez Aramburu, P. (2023). La migración desde la literatura fantástica centroamericana reciente: un acercamiento intertextual y Claudia Hernández. *Lejana. Revista Crítica De Narrativa Breve, (16)*, 47–61. Recuperado de https://doi.org/10.24029/lejana.2023.16.4766

Secretaría de Cultura (Presidencia de la Nación). (2020, 15 de diciembre). *¿Qué es la CONADEP?* Recuperado de https://www.argentina.gob.ar/cultura/conadep.

Semilla Durán, M. A. (2024). Huellas, marcas, restos: La descomposición política y social en la narrativa de Mariana Enríquez. *La narrativa del terror de Mariana Enríquez – Los peligros de leer en la cama, 33*. Recuperado de https://crisol.parisnanterre.fr/index.php/crisol/article/view/730.

Vargas Bautista, A. (2024). La construcción del «otro» desde la «aporofobia» en dos relatos de Mariana Enríquez. *Desde el Sur, 16*(4).

CULTURE OF MEMORY AND COLLECTIVE TRAUMA: ARGENTINE SOCIETY IN THE GOTHIC HORROR STORIES OF MARIANA ENRÍQUEZ

ANĐELA RIS, UNIVERSITY OF NOVI SAD, FACULTY OF PHILOSOPHY, SERBIA

Summary

The aim of this paper is to examine contemporary Argentine society through an analysis of the short-story collections *The Dangers of Smoking in Bed* (*Los peligros de fumar en la cama*) and *Things We Lost in the Fire* (*Las cosas que perdimos en el fuego*) by Mariana Enríquez, with particular attention to the stories "Back When We Talked to the Dead" («Cuando hablábamos con los muertos») "Kids Who Come Back" («Chicos que faltan»), and "The Inn" («La hostería»). As one of the most prominent figures in contemporary Argentine prose, Enríquez engages with deeply rooted collective traumas shaped by decades of political instability in twentieth-century Argentina and by the legacy of the 1976–1983 dictatorship. Adopting an interdisciplinary approach that combines literary analysis of Gothic horror narratives with neofantastic elements, cultural and sociological

perspectives, and historical contextualization, this study argues that the three analyzed stories function as symbols of resistance. They invite reflection on the fate of Argentine society while facilitating a confrontation with pain and a working-through of profound trauma. In this sense, Enríquez's work emerges as a space in which social critique converges with processes of collective mourning, demonstrating that the culture of memory transcends the mere recollection of historical events and continues to resonate in the present as an inescapable and constitutive dimension of Argentine society.
Keywords: Mariana Enríquez, *The Dangers of Smoking in Bed*, *Things We Lost in the Fire*, Argentine literature, Latin America, short stories, Gothic horror, military dictatorship, remembrance culture

Александра С. Младеновић[1]
Филозофски факултет
Универзитет у Новом Саду
ORCID: 0009-0000-9812-6485

373.3.016:821.112.5-94(045)
https://doi.org/10.5281/zenodo.18837810
оригинални научни рад

КУЛТУРА СЕЋАЊА У НАСТАВИ КЊИЖЕВНОСТИ: АНАЛИЗА ПРИСТУПА *ДНЕВНИКУ АНЕ ФРАНК* У ОСНОВНОШКОЛСКИМ ЧИТАНКАМА[2]

Рад се бави културом сећања на Холокауст у настави књижевности кроз анализу приступа *Дневнику Ане Франк* у основношколским читанкама. Рад критички испитује методички оквир у којем се дело уводи у школску интерпретацију. Методологија истраживања се заснива на квалитативној анализи методичке апаратуре (избор и позиционирање одломка у акредитованим читанкама за 7. разред, језик и структура методичких елемената, процена задатака, циљева и исхода у складу са захтевима програма; усмеравање ученика на етичке, историјске и културолошке димензије текста). Теоријски оквир обухвата концепте културе сећања као и савремене методичке приступе обради историјски и етички захтевних садржаја у настави књижевности. Рад разматра начин на који ученици кроз наставу књижевности долазе у контакт с темама које се односе на страдања људи током Другог светског рата, а посебно са темом Холокауста. Циљ рада јесте да испита начин на који пратећа методичка апаратура и понуђена интерпретација подстичу развој критичког мишљења, доприносе разумевању теме Холокауста и неговању културе сећања.

Кључне речи: Ана Франк, дневник, интерпретација, настава књижевности, Холокауст, култура сећања

[1]mladenovica1402@gmail.com

[2]Рад је настао у оквиру Плана научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством просвете, науке и технолошког развоја, број: 451-03-3525/2025-03 од 09.06.2025. године.

1. Увод

1.1. Историјски контекст Холокауста

Други светски рат (1939–1945) се као историјски период издваја првенствено због разорних последица идеологије Адолфа Хитлера. Нацизам у Немачкој постаје званична идеологија 1933. године, заснован на идеји „расељавања и убијања непожељних „расних", националних и верских група и идеолошких противника" (Кољанин, Писари, Станишић, Тодосијевић 2018: 12). У највећој опасности били су припадници јеврејске заједнице. Антисемитизам[3] је трајао вековима, а према Међународној алијанси за сећање на Холокауст (ИХРА), он сепојмовно дефинише као

„одређено виђење Јевреја, које се може изразити као мржња према Јеврејима. Реторичке и физичке манифестације антисемитизма усмерене су према Јеврејима и појединцима који нису Јевреји, односно њиховој имовини, институцијама и религијским објектима јеврејске заједнице" (*Препоруке* 2019: 54).

Већ 1935. године успостављени су *Нирнбершки закони*, а прво масовно убијање Јевреја[4] дешава се у *Кристалној ноћи*[5](Milgram 1999). Међу нацистима се тада говорило о коначном разрешењу *јеврејског питања*[6] односно онога што данас називамо Холокауст. Термин *Холокауст* (*Шоа*[7])данас представља „систематски и под покровитељством државе спроведен прогон и убијање Јевреја, који су починили нацистичка Немачка и њени сарадници у периоду од 1933. до 1945. године." (*Препоруке* 2019: 4). Не сме се изоставити чињеница да се Холокауст дешавао у контексту масовних убијања других етничких и социјалних заједница, али се као термин користи само за јеврејске жртве. Овај појам је употребљен због

[3]Израз је сковао немачки новинар Вилхем Мар 1874. године именујући тадашњу антијеврејску кампању у Европи. Убрзо, термин антисемитизам долази у општу употребу, да би означио све врсте и облике непријатељства према Јеврејима кроз историју. (Штрангарић, Бељански, Матин 2022: 20). Правно необавезујућа Радна дефиниција антисемитизма усвојена је на пленарном састанку Међународне алијансе за сећање на Холокауст (ИХРА) у Букурешту 26. маја 2016. године.

[4]Јевреји су током историје често поимани као прогоњени народ, а више о томе у Дубнов, 1982.

[5]О *Кристалној ноћи* види више у Кољанин М. et. al (2018).

[6]Термини *коначно решење* или *јеврејски проблем* су еуфемизми које су створили и користили злочинци у датом историјском тренутку како би промовисали своја вредновања и поглед на свет. (ИХРА 2018: 31)

[7]Јевреји често користе хебрејску реч Шоа (Shoah), у значењу катастрофа, невоља, уништавање (Albahari 2017).

посебног значаја и интензитета мржње према Јеврејима и идеолошке осуде јудаизма, која се издваја од поступака према другим нацистичким жртвама (Denzler, 1997).[8]

У тих неколико ратних година уништене су читаве заједнице које су се вековима развијале на тлу Европе. Осим што је спроводио акције мучења и убијања, нацистички режим је тежио да умањи и сваки фрагмент људства – поништавајући идентитет, достојанство и културно наслеђе својих жртава. Антисемитизам, међутим, није нестао након Другог светског рата. Управо због тога истраживање које проучава период Холокауста мора уврстити културу сећања као значајан сегмент.

1.2. Лично сведочење – *Дневник Ане Франк*

Неговање културе сећања кроз тумачење књижевности темељи се на проучавању књижевних дела која тематизују Холокауст. У таквом контексту проучавање треба да се одвија на начин да се разуме позиција у којој се „Јевреји и друге жртве морају препознати као појединци и заједнице са властитим контекстима и историјама, а не као пасивни објекти масовног убијања" (ИХРА 2019: 20). Њихове индивидуалне судбине у том смислу представљају симболе колективне катастрофе и трагедије. Посебно су потресна сведочења деце и младих из периода Холокауста. *Дневник Ане Франк* у том смислу се издваја јер представља оригинално сачувано лично сведочење из перспективе тинејџерке о овом мрачном историјском периоду. Посебност овог дела се огледа у његовом деликатном облику и садржини, као и целовитости, при чему ће, захваљујући баш тим елементима, успоставити и изузетан књижевни и историјски статус. На основу тога оно се данас и може сматрати симболом страдања читаве јеврејске заједнице у периоду Холокауста.

Анин дневник од јула 1942. до августа 1944. године приказује живот породице Франк у условима тешког илегалног сакривања у Амстердаму. Ауторка дневничких записа сакривала се са својом породицом у задњем поткровљу зграде у којој је радио њен отац. Станаре склоништа чинили су Анин отац Ото, мајка Едит, сестра Марго и сама ауторка Ана, а са њима су боравили и њихови познаници, породица Ван Дан – господин и

[8]Досадашња истраживања о броју жртава показују да је политика коначног разрешења јеврејског питања убила приближно 13 милиона људи у периоду од мање од шест година, од лета 1939. до касног пролећа 1945. године, односно да је реч о погубљених 5,8 милиона Јевреја у Холокаусту (Кау 2021: 28).

госпођа Ван Дан, њихов син Петр и мачка Муси, уз господина Алберта Дусла. Повремено су их обилазили њихови пријатељи Мип и Ели Фосн и господин Копхес. Они су, као посетиоци, ипак представљали само спољна лица чији је контакт са сакривенима био строго ограничен и високоризичан.

Ауторка писање дневника започиње 14. јуна 1942. године, а последњи запис датиран је 1. августа 1944. године. Већ на првим дневничким страницама уочавају се разлози њеног писања. Из осећања усамљености, а желећи да има биће са којим ће осећати блискост, Ана литерарно ствара другарицу Кети којој се обраћа током писања читавог дневника. Престанак писања дневника обележен је догађајем о којем сазнајемо накнадно, на основу историјских чињеница, које се у различитим издањима дневника налазе најчешће у некој врсти епилога. Реч је о упаду Гестапоа (тајне полиције нацистичке Немачке) у склониште, а након чега су сви станари транспортовани у концентрационе логоре. Ана је марта 1945. године преминула од последица тифуса у концентрационом логору Берген Белзену.

Ана Франк је писала посредно о ужасима времена у ком се налазила, те због природе настанка самог дневника и њене судбине нема записа о времену депортације у концентрационе логоре Вестербок, Аушвиц Биркенау и Берген Белзен. Управо казивање које не садржи приказе стравичних догађаја из логорског живота, него које, са друге стране, открива искуство другачијег облика преживљавања – илегалног сакривања, не представља недостатак дневника, већ напротив, квалитет којим је ушао у свет књижевности. Овај дневник, дакле, казује о искуству једне породице у склоништу и сведочи о ужасима рата који су обухватали ограничено кретање, глад, немаштину, борбу за сопствени живот, свакодневно страховање од хапшења, депортације и страдања у логорима смрти.

Сам рукопис добија значај тек након њене смрти. Пронашао га је и објавио једини преживели члан породице Франк, Анин отац, Ото Франк, након рата 1947. године. Ана је, након што је на радију чула позив да ће се после рата објављивати сведочанства о окупацији, почела да прерађује свој дневник у књигу и за тај рукопис замислила наслов *Het Achterhuis* (прев. „Задња кућа" или „Тајни анекс"). Под тим називом дневник је и објављен у првом холандском издању 1947. године. Када се у јавности појавила Анина фотографија, она је деловала као додатни доказ њене стварности: визуелни лик девојчице оживео је текст и дао му препознатљиву људску црту. Читаоци су јасније поимали да не читају само књижевни запис, већ сведочанство једног стварног, рањивог бића чија је судбина могла бити и њихова. Имајући у виду популарност Анине фотографије из времена писања

дневника, може се закључити, према Ванији Ваксман (Vania Waxman), да распрострањеност ове слике и „личне" конотације писања дневника чине да многи људи осећају као да су заиста познавали Франкову: она је приступачан сведок Холокауста (2006: 130).

Дневник иницијално није био намењен за јавност. (Стипић 2021: 46) Он је обликован, првенствено, као интимни запис једне девојчице између њене тринаесте и четрнаесте године, те тако има свој хронолошки наративни ток: знамо када га започиње и до кад га у том облику пише. Нипошто се не може сматрати у потпуности „ратним" дневником, јер Други светски рат, па ни улазак у склониште, нису пресудни моменти почетка писања. У њеном дневнику можемо пратити записе у којима су важни тренуци са првим симпатијама, односи према најближим члановима породице и пријатељима, закључци о телесном, утисци о књигама које чита, о природи, Богу и др.Он не обилује безусловном добротом и љубављу свих људи и света, него је испуњенижустром критиком, чак и људи са којима ауторка живи, а каткад негативно пише и о себи самој.

Нажалост, упркос њеној великој животној вољи, живот Ане Франк нагло је прекинут. Њена целокупна заоставштина данас представља сведочење и о првим књижевним покушајима младе јеврејске списатељице[9]. *Дневник Ане Франк* први пут је објављен у Југославији 1956. године у издању куће „Нолит". Он је дуги низ година део лектире, а данас се налази у програмима наставе и учења за седми разред основне школе, те се због његове посебне важности уочава потреба да се анализира иметодички оквир у којем се уводи у школску интерпретацију.

2. Подучавање и учење о Холокаусту у школском оквиру

Књижевна дела која тематизују Холокауст представљају један сложен проблем у настави и наставној пракси српског језика и књижевности. Са циљем пружања помоћи наставницима и едукаторима из области образовања о теми Холокауста, различите институције и организације, као што су Меморијални центар *Јад Вашем*, Међународна алијанса сећања на Холокауст (ИХРА), Државни меморијални центар музеја Холокауста у Вашингтону и др. труде се да својим методичким приручницима допринесу

[9]Изузев *Дневника,* Ана је у *Тајном скровишту* написала и неколико кратких прича и почетак једне новеле, које су њени пријатељи пронашли међу разбацаним стварима после гестаповске провале. Сва дела Ане Франк штампана су на енглеском језику 1959. године.

разумевању ове теме у школским оквирима. ИХРА је у свом приручнику *Препоруке за подучавање и учење о Холокаусту* указала на изазов подучавања о књижевним делима ове тематике, јер не постоји једини „исправан" начин њиховог подучавања, нити идеалне универзалне методологије обраде, већ само низ одређених препорука које су произашле из практичних искустава наставника.[10] Оне су, свакако, од изузетног значаја и у великој мери би се морале поштовати у савременој настави. Уопштено говорећи, подучавање и учење о Холокаусту треба да:

> унапређује знање о овом уништењу без преседана; чува сећање на оне појединце и специфичне групекоје су биле прогањане и убијане; подстиче размишљање наставника и ученика о моралним, политичким и духовним питањима која проистичу из догађаја Холокауста, као и о њиховој важности и актуелности у данашњем друштву (*Препоруке* 2019: 8).

У том смислу, култура сећања[11] представља неодвојив сегмент подучавања и учења о овој теми. *Дневник Ане Франк* представља кључно књижевно дело у основношколском образовном систему при чијој се интерпретацији у настави књижевности на јединствен начин, путем личне приче, могу разумети последице нацистичког режима. Анализом, тумачењем и доживљајем овог дела у настави књижевности омогућава се развијање критичког мишљења, емпатије и културе сећања при чему се може говорити и о могућностима остваривања појединих исхода и стандарда за предвиђени узраст основне школе у оквиру предмета српски језик и књижевност.[12] У таквом друштвеном контексту, трансгенерацијски облици сећања, како их дефинише Јан Асман, ослањају се на трајније материјалне представе, јавне догађаје који укључују већи број људи и образовање; и представљају институционализоване облике сећања (Assmann 2005: 76).Дакле, сви сегменти часа обраде овог књижевног дела важни су јер творе окружење у којем се детерминише могућност памћења.

[10]Према поглављу *Како подучавати о Холокаусту*, стр 23.

[11]Култура сећања се, као научна дисциплина, бави „истраживањем културних образаца сећања, значаја памћења и сећања на формирање идентитета и односа према прошлости у науци и колективном памћењу. Проучава начине којима култура, држава, групе преносе знања о прошлости" (Радна група ЗУОВ-а 2025 :4).

[12]Више о исходима и стандардима за предмет српски језик и књижевност у седмом разреду видети у: ПНУ VII: 2019)

У настави књижевности, према актуелним плановима и програмима наставе и учења српског језика и књижевности у школама основношколског нивоа образовања и васпитања Републике Србије ученици се први пут сусрећу са темом Другог светског рата у Србији у седмом разреду и то првобитно кроз песму Десанке Максимовић *Крвава бајка*, док се са темом Холокауста упознају само током интерпретације *Дневника Ане Франк*. Анализом постојећег стања у програмима наставе и учења може се јасно уочити дисхармонија у погледу предзнања и међупредметних корелација за дати узраст будући да се *Дневник* чита иинтерпретира као обавезан садржај пре часова историје о Другом светском рату, а који ученике очекују тек у осмом разреду. Интерпретацији овог дела на часовима књижевности такође је немогуће приступити и путем унутарпредметних корелација тј. у односу на претходно усвојена знања јер се и сам појам дневника као књижевнонаучне врсте уводи на овом делу.

Пред предметним наставником српског језика и књижевности тада је постављен велики задатак јер је дужан да локализује дело, односно да што сажетије и прецизније објасни друштвено-историјски контекст и одређене појаве и појмове, па на крају и саму суштину нацистичког плана Немачке који је довео до Холокауста, а да притом не занемари суштину предмета – бављење текстом.

3. Анализа приступа *Дневнику Ане Франк* у акредитованим основношколским читанкама

Дневник Ане Франк се у предметној настави књижевности некада читао као домаћа лектира, док су се само изабрани одломци налазили у читанкама. Према актуелним програмима, у настави реализује се само анализа овог књижевног дела путем одломака из акредитованих читанки или одломака по избору наставника, а што указује на недостатак прецизно дефинисаног избора у званичним програмима. У контексту важности теме, потребно је дневничку грађу систематизовати и одабрати адекватне одломке текста који би указивали на непосредност ауторкиног израза о времену у којем је живела и стварала, али и о свим ситуацијама са којима се суочавала.

Иако је програмски отворена могућност да наставници сами одаберу одломак из *Дневника Ане Франк* који желе да обраде са ученицима, у пракси су ипак најчешће одређени оним одломцима који се налазе у акредитованим читанкама. Каталог акредитованих уџбеника за основну и

средњу школу дефинише Министарство просвете, науке и технолошког развоја.[13] За школску 2025/26. годину акредитовано је десет читанки различитих издавача за седми разред основне школе, а у питању су: „Klett", „Вулкан издаваштво", „Едука", „Завод за уџбенике", „Архикњига", „Datastatus", „Герундијум", „Нови Логос", „Креативни центар", „БИГЗ школство".Будући да све оне представљају могући избор наставника српског језика и књижевности, оне чине корпус на ком се ово истраживање заснива[14].

Одабраном одломку из *Дневника Ане Франк* у читанкама најчешће претходе уводне напомене о историјском контексту у ком дневник настаје. Оне се разликују у свим читанкама. Реченице у њима су често језички нејасне, без прецизног навођења историјских појмова и података[15], што не представља само велики пропуст аутора читанки, већ и акредитације. Нужно је за наставу књижевности јасно дефинисати историјске појмове кључне за разумевање трагичне судбинепородице Ане Франк. Једино у читанци „Завода за уџбенике и наставна средства" не постоји никаква белешка која претходи тексту, а у биографским одељцима о ауторки стоји нетачан податак о *Дневнику* као једином остатку склоништа (Милошевић 2020: 121).

У свим акредитованим читанкама присутна је фотографија Ане Франк из времена писања дневника, која ученицима омогућава да текст сагледају у непосреднијем, личном контексту. У појединим читанкама („Вулкан издаваштво", „Креативни центар", „Едука", „БИГЗ школство") налазе се и репродукције оригиналних страница овог дневника, док су фотографије простора из Музеја Ане Франк[16] пристуне у читанкама „Вулкан издаваштва" и „Креативног центра". Овакви додатни садржаји позитивно утичу на доживљавање и разумевање прочитаног текста и то тако што

[13]Каталог је доступан на сајту: https://prosveta.gov.rs/prosveta/udzbenici/udzbenici-za-osnovnu-skolu/ .

[14]Аутору рада у тренутку писања нису биле доступне читанке за седми разред основне школе издавача *Datastatus* и *Герундијум*.

[15]На пример. ни у једној читанци се не појављује званична дефиниција Холокауста. У читанци „Klett" издавача дато је објашњење Холокауста које у великој мери упућује на званичну дефиницију, али недостаје релевантан извор такве тврдње (Мркаљ, Несторовић 2024: 160), док у другим читанкама, уколико је поменут Холокауст, то остаје на нивоу истраживања за радознале – какав је нпр. случај у читанци издавача „Едука": „У *Речнику страних речи и израза* пронађи појмове *антисемитизам* и *Холокауст* и њихово значење. Искажи своја размишљања о тим појавама" (Влаховић, Влаховић 2024: 221).

[16]У читанци издавача *Архикњига* дат је и QR код помоћу ког ученици могу приступити сајту *Музеја Ане Франк,* као и виртуелно посетити тајно скровиште.

визуелизују историјску стварност и доводе је у везу са личном причом жртве, те би било пожељно више их укључити у наставу књижевности.

Некада се у свим читанкама налазио само општепознати, сада већ скоро „култни", дневнички запис датиран 8. новембра 1943. године. У њему се уочава тешко психолошко стање ауторке, али се и путем потресне метафоре неба, тамних облака који лебде изнад простора склоништа, представља језовито опасна ситуација у којој су се скривачи налазили. У овом дневничком запису доминантна је и слика контраста Аниног живота пре и током скривања.

Данас је његова учесталост у читанкама највећа, те је присутан у скоро свим акредитованим читанкама и то као први, којим се започиње упознавање са причом о Ани Франк. У читанци издавача „Едука" он је и једини који се предлаже. Овај запис данас смислено прате и истраживачкизадаци који се налазе након свих одломака, те они у великој мери помажу доживљају, разумевању и тумачењу слике живота током Холокауста.

Корпус осталих дневничких записа који се, поред поменутог, још појављују у акредитованим читанкама за седми разред основне школе чини укупно шест записа и то запис од 8. јула 1942. године и записи од 12. фебруара, 23. фебруара, 7. марта, 16. и 17. априла 1944. године. Они су временски и типолошки различити, али је и њихова заступљеност у читанкама другачија.

Избор аутора читанке „Вулкан издаваштва" једини одступа од уобичајене праксе. Аутори ове читанке бирају један репрезентативан одломак из *Дневника Ане Франк* и то ранији дневнички запис датиран 8. јула 1942. године (уместо оног од 8. новембра 1943. године). У њему ауторка препричава дан пред одлазак у склониште, те се уочавају разлози одласка у склониште, атмосфера неизвесности и страха у дому Франкових, слика паковања најнужнијих ствари, те све то твори слику озбиљности и опасности ситуације у којој су се налазили.

У читанкама осталих издавача запис од 8. новембра 1943. године прате додатни дневнички записи. Највише је заступљен запис написан 12. фебруара 1944. године који се као други по реду налази у читанкама издавача „Klett", „Бигз школство"„Novi Logos" и„Архикњига"). Девојчица Ана тог фебруарског дана пише о чежњи за свим што ју је некада окруживало: разговором, слободом, пријатељима и самоћом. Она бележи и сопствене осећаје поводом долазећег пролећа, те највише истиче збуњеност. Овај кратак одломак, иако сликовито указује на емотивно стање ауторке у

склоништу, самостално читан и интерпретиран, издвојен из целине, не маркира тешкоће живота током времена Холокауста. Издвојеним читањем, а због своје универзалности, не би се лако могло препознати у ком периоду је написан. Наставник при интерпретацији овог дела мора имати у виду и различите емотивне реакције ученика.

У читанкама издавача „Klett", „Бигз школство", „Novi Logos", „Креативни центар", „Архикњига" и „Завод за уџбенике и наставна средства", аутори су изабрали, као други или трећи репрезентативни запис из *Дневника Ане Франк,* онај који је датиран 23. фебруара 1944. године. У њему тинејџерка препричава своја повлачења у собу на тавану. Ту посматра предео који види са прозора, помиње своју симпатију, као и чињеницу да јој природа доноси утеху. У истом запису присутни су и фрагменти о моментима изузетне среће у склоништу. Јасно је да је ово приказ једног позитивног промишљања о животу у тешким тренуцима који је служио као начин преживљавања у том времену. Ипак, овакав избор може довести до ублажавања историјске реалности Холокауста – у појединим фрагментима текста чак се не може јасно увидети да је у питању лично сведочанство о искуству сакривања.

У читанци за седми разред „Креативног центра" појављује се избор два „нова" одломка из дневника, а датирана 16. и 17. априла 1944. године, док је у читанци издавача „Novi Logos" последњи од четири изабрана записа онај из 7. марта 1944. године. Прва два записа указују на детаље о интимном, љубавном свету тинејџерке. Белешка из 7. марта 1944. године говори о ауторкиној рефлексији сопствене личности из 1942. године. Осим што помиње забаву и своју необузданост из тог периода, она пише и о тренутној љубавној ситуацији, природи, храбрости, вери. Сва три записа могу се посматрати и читати упоредно. Они, уз пропратну методичку апаратуру у читанкама, инсистирају на разумевању идентитетске повезаности Ане и ученика који их читају, и не треба да буду изостављени јер одражавају целовиту слику специфичног одрастања у времену Холокауста, но фокус не сме бити само на њима.

У оквиру наставне јединице која је у пракси најчешће ограничена на један час, пажљиво изабран шири избор одломака омогућава да се, упркос временском ограничењу, ученицима пружи целовитија слика Аниног искуства и њеног тинејџерског света и трагичних историјских околности у којима је живела. Са друге стране, одабиром само ових (додатних) одломака указује се и на опасности постепеног и институционално подржаног умањивања културе сећања. Облици заборављања, према Алаиди Асман,

своде се на брисање трагова, прикривање, сакривање, ћутање, игнорисање, промене фикције, неутралисање, порицање и губљење (Assman 2018). Наведени одломци се у том смислу дефинишу као проблемско место у настави књижевности, те захтевају критичко преиспитивање. Пажљиво изабраним, иновативним и интерактивним методичким поступцима, таква проблематика се може превазићи.

4. Методичко решење

Кључни методички проблеми у настави књижевности приликом читања и интерепретације одломака из *Дневника Ане Франк* темеље се на ограниченим предзнањима ученика, као и на постојању ризика од редукованог или емоционално изостављеног приступа теми Холокауста којој само дело и припада. Како би се ти проблеми успешно превазишли потребно је да се у уводним радњама, на часовима који претходе или у уводном делу часа, инсистира на индивидуализованој документарности – сликама и причама преживелих жртава Холокауста – јер ће то ученицима пружити другачију, светлију, а хуманију перспективу овог страшног догађаја. Имајући то у виду, адекватно би било предложити приказе живота жртава Холокауста пре времена Другог светског рата, што доприноси давању лица и идентитета Холокаусту (Штрангарић, Бељански, Ђорђић 2023: 86). Ученици би на такве начине могли да схвате да су то била стварна људска бића са својим јединственим животима, а не само статистички бројеви масовног убијања представљени фотографијама лешева или измучених логораша. Све то може да води ка успешном разумевању последица нацистичке идеологије и његовом утицају на јеврејску заједницу.

Некада се сматрало примарним извором учења о Холокаусту непосредно слушање искустава преживелих, а будући да је прошло преко осамдесет година од овог догађаја, право је чудо пронаћи живе сведоке који би били способни да причу веродостојно казују. Временска дистанца допринела је и томе да сада причу о Холокаусту преузима чак четврта генерација преживелих; она која је изразито удаљена од прве и која своја сећања обликује кроз другачије репрезентације.Зарад аутентичне локализације и приближавања контекста, сврсисходно је и педагошки оправдано прибегавање разноликој употреби медија у настави.

Данас постоје различити дигитализовани архивски материјали, од којих су можда најдоступнији, и у овом тренутку најатрактивнији, снимљени материјали, а који су бесплатни и доступни како наставницима, тако и ученицима, на Јутјуб платформи. На овој платформи издвајају се материјали

на Јутјуб каналу Музеја Ане Франк *(Anna Frank House)* на ком постоји мноштво кратких и дужих видео-записа о лику и делу Ане Франк, њеној породици, склоништу, дневнику и многим појединостима везаним за ту причу. Имајући у виду ауторство стручног тима, структуру видео-записа и пажљиво селектовану архивску грађу која у потпуности одговара узрасту ученика, они могу послужити као сврсисходан увод при обради новог градива. У обиљу квалитетног садржаја на овом каналу, ипак се може издвојити кратки видео под називом *Ко је Ана Франк? (Who is Ana Frank),* који својом дужином и богатом садржином адекватно прати хронологију историјских догађаја, причу породице Франк, као и датуме Аниних најзначајнијих дневничких записа, те се као такав уклапа у захтеве наставе књижевности. Сви доступни ресурси овог типа указују на то да „масовне културне технологије […] чине доступним […] стратегије и арене унутар којих се производе *алтернативна жива сећања* за оне који нису преживели сам догађај" (Dekel 2013: 168).

У контексту наставе књижевности, на основу претходно анализираних одломака из *Дневника Ане Франк* у акредитованим читанкама ипредложених уводних радњи, може се закључити да се записи од 8. јула 1942. године и 8. новембра 1943. године, иако различити, тематско-мотивски и садржински могу третирати као примарни извори за рад на тексту, кроз читање, тумачење и дискусију. На тај начин се путем пратећих елемената методичке апаратуре, односно путем снимљених материјала, фотографија ликова, догађаја или оригиналних сведочанстава која се појављују у предложеним видеима или у акредитованим читанкама, може остварити атмосфера која погодује адекватној интерпретацији овог књижевног дела[17]. Сви остали дневнички записи могу се у том смислу третирати као алтернативни, при чему њихова интерпретација фокус поставља на емоционалним и идентитетским слојевима текста, који никако нису занемарљиви и чине својеврсну допуну слике одрастања у времену Холокауста. Предложени истраживачки задаци из читанки, понуђени у посебним поглављима, на једној или две странице, а након изабраних

[17]Проблематична је илустрација девојчице из читанке „Бигз школство" (Станковић Шошо, Сувајџић 2020: 112) која тематски не одговара и у том смислу се не може искористити при обради овог градива.

одломака из *Дневника*, не представљају увек одговарајући приступ тексту, те наставник треба да буде опрезан при њиховом одабиру.[18]

Као додатна могућност активног укључивања ученика у разумевање културе сећања на Холокауст, у оквиру пројекта „Дани сећања", а кроз сарадњу мреже*Teraforming*, Куће Ане Франк и Народне библиотеке Србије, 2014. године успостављена је путујућа склопива изложба *Čitamo i pišemo sa Anom Frank.* Она представља лако доступну и потпуно бесплатну могућност за ученике у образовном контексту Републике Србије. Уз саму изложбу, на располагању су и пригодне едукативне радионице, као и вежбанке за различите образовне нивое, а уз то је укључен и кратки документарни филм. Путем интерактивних сегмената, ученици се кроз креативан процес подстичу не само да читају и гледају, већ и да се изражавају кроз писање, што доводи до разумевања Анине љубави према писању, али и доприноси разумевању важности таквог подухвата у временима током и након Холокауста. Уз помоћ наставника, библиотекара и ученика током пројекта могу се реализовати дискусије о различитим елементима изложбе. На тај начин могуће је неговање културе сећања, емпатије и разумевања Холокауста, при чему је то сврсисходан наставак интерпретације *Дневника Ане Франк у* наставном контексту.

5. Закључак

Дневник Ане Франк представља кључно књижевно дело у настави књижевности седмог разреда основне школе путем кога се ученици први пут упознају са последицама нацистичке идеологије и појмом Холокауста кроз лично сведочење девојчице Ане. Истраживање спроведено на корпусу акредитованих читанки за седми разред основне школе показало је да непрецизно дефинисани историјски појмови у читанкама, који се најчешће налазе у одељцима који треба да претходе читању, додатно отежавају разумевање локализације дела. Како посебно проблемско место у настави књижевности представљају одломци/избори оних текстова који се самостално не могу читати и анализирати ван контекста, у истраживању је посебна пажња посвећена избору одломака, са циљем да се утврди да ли

[18]Овде првенствено мислимо на задатке из читанке „Едука" у којима се у једном делу упућује на филмска остварења са мотивима из *Дневника Ане Франк*, али уз истицање оних сцена које су ученицима биле најпотресније (Влаховић, Влаховић 2024: 221). Овакав приступ педагошки не одговара овој теми и емоционално може бити оптерећујућ.

упућују ученике у довољној мери на етичке, историјске и културолошке димензије текста. Анализа избора одломака из *Дневника Ане Франк* и пратеће методичке апаратуре констатовала је постојање диверзитета у избору одломака у акредитованим читанкама. На основу ових сазнања предложена је поставка могућег методичког решења којим би се превазишла ова проблемска места у настави књижевности. Указано је на потребу критичког преиспитивања постојећих одломака у читанкама и на значај укључивања поузданих *алтернативних извора сећања* који могу продубити разумевање текста. Долази се до закључка да је очување културе сећања темељ адекватног методичког приступа овом делу, али и другима сличне тематике, у настави књижевности јер једино тако Холокауст може да се разуме у целости, те да се спречи његово понављање

Литература

Бајчета, В., и Ивановић, Ј. (2025). *Читанка 7: српски језик и књижевност за седми разред основне школе*. Београд: АрхиКњига.

Бошковић, З., и Шуповац, М. (2020). *Читанка 7: уџбеник за седми разред основне школе*. Београд: БИГЗ школство д. о. о.

Влаховић, Г., и Влаховић, Ј. (2024). *Читанка: уџбеник за српски језик и књижевност за седми разред основне школе.* Београд: Едука.

Група аутора. (2019). *Препоруке за подучавање и учење о Холокаусту*. Међународна алијанса за сећање на Холокауст (ИХРА).

Дубнов, С. (1982). *Кратка историја јеврејског народа*. Београд: Савез јеврејских општина Југославије.

Јерков, А., Петровић, А., и Колаковић, К. (2025). *Читанка: српски језик и књижевност за седми разред основне школе*. Београд: Вулкан знање.

Кољанин, М., Писари, М., Станишић, М., и Тодосијевић, А. (2018). *Холокауст друга свеска, наставни материјал за борбу против антисемитизма*. Београд: Пропаганда Јовановић.

Маринковић, С., и Марковић, С. (2020). *Читанка за седми разред основне школе*. Београд: Креативни центар.

Милошевић, М. (2020). *Читанка за седми разред основне школе*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Мркаљ, З., и Несторовић, З. (2024). *Плетисанка: читанка за седми разред основне школе*. Београд: Klett.

Радна група ЗУОВ-а за неговање Културе сећања. (2025). *Сећање као ресурс за учење о Холокаусту.* Приступљено 22. 10. 2025, са https://zuov.gov.rs/kultura-secanja/#665-666-wpfd-prirucnici-i-uputstva

Стипић, Д. (2021). *Друштвена перцепција „Дневника Ане Франк" у југословенском социјализму.* Београд: Годишњак за друштвену историју.

Станковић Шошо, Н., и Сувајџић, Б. (2024). *Чаролија стварања: читанка за седми разред основне школе*. Београд: Нови Логос д. о. о.

Штрангарић, С., Бељански, М., и Ђорђић, Д. (2023). *Учење и подучавање о Холокаусту: перспектива студената наставничких факултета у Србији.* Иновације у настави, XXXVI(3), 85–96.

Albahari, B. (2017). *Pisanje stradanja: Vodič kroz publikacije o Holokaustu*. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju.

Asman, A. (2018). *Oblici zaborava* (A. Bajazetov, prev.). Beograd: Biblioteka XX vek.

Assmann, J. (2005). *Kultura pamćenja: Pismo, sjećanje i politički identitet u ranim visokim kulturama* (V. Preljević, prev.). Zenica: Vrijeme (Biblioteka Tekst).

Dekel, E. (2013). Mediating the past: Mass cultural technologies and the production of memory. In O. B. Stier & J. S. Landres (Eds.), *Religion, violence, memory, and place* (pp. 161–180). Bloomington: Indiana University Press.

Denzler, G. (1997). *Antijudaizam i antisemitizam u teologijama našeg veka: Karl Adam, Michael Schmaus, i Anton Stonenr*. Facta Universitatis – Series: Law and Politics, 1(1), 11–20.

Frank, A. (2015). *Dnevnik Ane Frank* (J. Maksimović, prev.). Beograd: Beoletra.

Kay, J. A. (2021). *Empire of destruction: A history of Nazi mass killing*. Yale University Press.

Milgram, A. (Ed.). (1999). *But the story didn't end that way*. Jerusalem: Yad Vashem, The International School for Holocaust Studies.

The authenticity of the diary of Anne Frank. (n.d.). Retrieved October 20, 2025, from https://www.annefrank.org/en/anne-frank/go-in-depth/authenticity-diary-anne-frank/

Waxman, Z. V. (2006). *Writing the Holocaust: Identity, testimony, representation.* New York: Oxford University Press.

CULTURE OF MEMORY IN LITERATURE TEACHING: ANALYSIS OF THE APPROACH TO *THE DIARY OF ANNE FRANK* IN ELEMENTARY SCHOOL READERS

ALEKSANDRA MLADENOVIĆ, UNIVERSITY OF NOVI SAD, FACULTY OF PHILOSOPHY, SERBIA

Summary

The paper deals with the culture of Holocaust remembrance in literature teaching through an analysis of the approach to *The Diary of Anne Frank* in elementary school reading books.This work represents a key literary work in the seventh-grade literature class, through which students are first introduced to the consequences of Nazi ideology and the concept of the Holocaust via the personal testimony of the girl Anne.The corpus of

accredited reading books for the seventh grade of elementary school was taken into account.The research methodology is based on a qualitative analysis of the methodological apparatus in accredited reading books.An analysis of the selection of passages from *The Diary of Anne Frank* and the accompanying methodological equipment has established the presence of diversity in the selection of passages in accredited readers. The contribution of this research is also reflected in the theoretical formulation of a methodological solution that would overcome possible problem areas in the teaching of literature.The aim of the paper is to examine the way in which the accompanying methodological apparatus and the offered interpretation encourage the development of critical thinking, contribute to the understanding of the topic of the Holocaust, and foster a culture of remembrance.It is concluded that preserving the culture of remembrance is the foundation of an adequate methodological approach to this work, but also to others with similar themes in literature teaching, because only in this way can the Holocaust be understood in its entirety and its repetition be prevented.
Keywords: Anne Frank, diary, interpretation, literature teaching, Holocaust, culture of remembrance

Marija Mitić[1]
Filozofski fakultet
Univerzitet u Novom Sadu
ORCID:0009-0001-0931-2444

821.131.1-6:913(612)(045)
https://doi.org/10.5281/zenodo.18837879
originalni naučni rad

IMAGOTIPSKE PREDSTAVE TRIPOLITANIJE I KULTURA SEĆANJA U PISMIMA PAOLA DELA ČELE

Ovaj rad analizira imagotipske predstave Tripolitanije u pismima Paola dela Čele, putopisca, lekara i istraživača iz XIX veka, fokusirajući se na načine na koje slike, narativne strukture i opisi oblikuju složenu i višeslojnu predstavu ove afričke regije. Detaljnom analizom narativnih strategija, vizuelnih motiva i simbolike, rad razotkriva kako evropski putopis iz tog perioda održava i perpetuira stereotipe, kolektivna sećanja i kulturne predrasude o Africi kao egzotičnom i opasnom prostoru. Posebna pažnja posvećena je ulozi kulture sećanja u kreiranju identiteta, kao i načinu na koji slike civilizacija, ratova i običaja doprinose oblikovanju kolektivne svesti i kolektivnih trauma. Primenom narativne analize, analize sadržaja i komparativnih pristupa, rad osvetljava slojeve značenja u tekstovima i vizuelnim prikazima, ističući njihovu ulogu u društvenoj konstrukciji drugog i u očuvanju kulturnog identiteta. Zaključno, rad ističe značaj kritičke interpretacije književnih i vizuelnih izvora u razotkrivanju predrasuda, ideologija i narativa koji i danas utiču na odnose između kultura, te doprinosi razumevanju kako slike i narativi oblikuju i reflektuju društvena sećanja i identitete. Istraživačka metodologija obuhvata analize sadržaja, narativne analize i komparativne studije, što je omogućilo dubinsko tumačenje slojeva značenja i funkcija tekstualnih i vizuelnih elemenata. Ovi pristupi doprinose razotkrivanju funkcija imagotipskog diskursa i njegovog uticaja na kolektivne percepcije i sećanja.

Ključne reči: *Paolo dela Čela, književnost, komparatistika, epistolarna forma putopisa, kultura sećanja*

1. Uvod

U radu fokusiraćemo se na analizu imagotipskog prikaza Tripolitanije u zbirci pisama Paola dela Čele (it. *Paolo della Cella*), istaknutog putopisca, lekara i

[1]marija.mitic@ff.uns.ac.rs

istraživača iz XIX veka. Njegove beleške i opisi predstavljaju slojevitu kombinaciju književnih, vizuelnih i narativnih elemenata koji oblikuju specifičnu sliku ove afričke regije. Kako saznajemo iz uvodnog pisma, Dela Čela je boravio u Tripolitaniji u istraživačkom poduhvatu, ali i da bi se priključio vojnom poduhvatu u službi Jusuf-paše, tadašnjeg namesnika Tripolitanije. Na putovanju koje otpočinje tokom 1817. godine, imao je priliku da se upozna sa kulturom i običajima stanovništva Tripolija, Misurate i Bengazija, i svoje impresije zabeležio je u pismima, napisanim u formi izveštaja, koja su objedinjena u putnički dnevnik pod nazivom*Viaggio da Tripoli di Barberia alle frontiere occidentali dell'Egitto (Putovanje iz Tripolija u Berberiji do zapadnih granica Egipta),* čije je prvo izdanje štampano u Milanu 1826. godine (Della Cella 1826).

Ovaj rad ima za cilj da razjasni načine na koje Dela Čela koriste slike, narativne strukture i opise kako bi kreirao složen, često stereotipan i idealizovan prikaz mesta i naroda koje je posetio ili o kojima je pisao. Analiza će se posebno osvrnuti na kontraste između opisa ruralnih pejzaža, prirodnih resursa i društvenih običaja, kao i na način prikazivanja berberske tradicije i lokalnih običaja. Uzimajući u obzir narativni okvir putopisa, rad će istražiti kako strukture putnih priča i opisa vojnih pohoda doprinose oblikovanju slike o Tripolitaniji kao izuzetnom i udaljenom mestu, ali i kao prostoru koji je egzotičan i misteriozan za evropskog čitaoca. Ovi narativi često funkcionišu kao sredstvo za kreiranje slike *drugog* – doprinose oblikovanju evropskog kolektivnog identiteta i percepcije Afrike u tom periodu. Posebna pažnja biće posvećena narativnim formama koje koriste elemente avanture, egzotike, ali i naučne objektivnosti, čime se stvara slojevita slika koja istovremeno izaziva fasciniranost i prikazuje stereotipe prikazanog područja. U posebnom segmentu analize, razmatraćemo i ulogu narativne forme u oblikovanju identiteta naroda i mesta, s posebnim osvrtom na načine na koje autor koristi narativne strategije za jačanje ili umanjivanje određenih aspekata prikazanog, povezujući imagotipski pristup i određene aspekte kulture sećanja.Reč je ne samo o književnom izvoru, već i o jednom od najznačajnijih istorijskih izvora toga vremena, prema mišljenju italijanskih istoričara književnosti i kulture. S obzirom da putnički dnevnik Paola dela Čele zauzima posebno mesto u italijanskoj istoriografiji, tim je veća draž njegovog proučavanja (Bono 1982: 83–84).

U okviru metodologije istraživanja, primenjene su različite naučne metode koje omogućavaju dubinsku analizu slojeva značenja i funkcija tekstualnih i vizuelnih elemenata. Sprovodiće se analiza sadržaja, koja omogućava sistematsku identifikaciju i interpretaciju ključnih motiva, tema i stereotipa prisutnih u opisima i drugim delovima teksta. Takođe, biće primenjena narativna

analiza, fokusirana na strukture i funkcije narativnih elemenata, kao i na ulogu naracije u oblikovanju percepcije i kolektivnog sećanja. Komparativna analiza vizuelnih i tekstualnih elemenata biće korišćena za identifikaciju i razumevanje načina na koji se slike i opisi međusobno dopunjuju ili kontrastiraju – kako zajedno doprinose oblikovanju slojevite slike Tripolitanije. Cilj navedenih metodoloških pristupa je da se razjasni funkcija imagotipskog diskursa i njegov uticaj na percepciju i kolektivno sećanje. Analiza će omogućiti uvid u način na koji književni, narativni i vizuelni elementi zajedno oblikuju složenu, višeslojnu sliku Tripolitanije, odražavajući evropski pogled na egzotičnu i udaljenu Afriku u okviru kolonijalnih i naučnih diskursa XIX veka. Ovaj rad će stoga doprineti razumevanju konteksta u kojem su slike i tekstovi iz tog perioda služili ne samo kao naučni i putopisni zapisi, već i kao sredstvo za održavanje i širenje kolonijalnih stereotipa, kao i za kreiranje kolektivnog identiteta i sećanja.

2. Narativna struktura Dela Čelinog putničkog dnevnika

Kultura sećanja u kontekstu analize dela Paola dela Čele ima ključnu ulogu u razumevanju načina na koji se slike i narativi oblikuju i održavaju unutar kolektivnog identiteta i perpetuiraju stereotipe u reprezentaciji određenih prostora i naroda.Kroz njegove opise i narativne strategije, stvara se slojevita slika Tripolitanije koja je duboko ukorenjena u evropskom kolektivnom sećanju o Africi. Ova slika ne samo da reflektuje stvarne percepcije i predrasude tog doba, već funkcioniše i kao medij u kojem se čuva i prenosi evropski pogled na „egzotični" i udaljeni svet (Della Cella 1826).

Ukoliko posmatramo delovanje kulture sećanja prilikom analize Dela Čelinih tekstova, primetno je da se kroz njih perpetuira određeni skup stereotipa i predstava o Africi kao mestu misterioznom, divljem i često opasnom. Ovi stereotipi, ukorenjeni u kolonijalnim diskursima, služe kao osnova za oblikovanje identiteta Evrope kao civilizovanog i superiornog kulturnog sistema u odnosu na druge. Dela Čelini opisi, slike i narativne figure doprinose očuvanju ove percepcije, često je idealizujući ili stereotipizujući, čime se stvara kolektivno sećanje koje oblikuje evropsko shvatanje o Africi i njenim narodima. Na osnovu njegovog pripovedanja, stičemo utisak da kultura sećanja nije statična, već se formira i menja kroz vreme, a tekstovi i slike iz XIX veka imaju moć da održe određene slike i predrasude u generacijama koje slede. Funkcionišu kao *memorijske figure*, koje kroz simbolične narative i vizuelne prikaze prenose određene vrednosti, stereotipe i percepcije, često bez kritičke refleksije ili izazivanja sumnji. U tom smislu, Dela Čelini tekstovi doprinose formiranju i učvršćivanju slike o Africi kao mestu koje je egzotično i udaljeno, ali i opasno i

divlje, čime se održava kultura *mesta sećanja* koja određuju odnos Evropljana prema drugom. Premda na čitaoca ostavlja utisak teksta kompleksne strukture obogaćene detaljnim deskripcijama, narativna forma Dela Čelinih pisama nalikuje izveštaju u smislu jasnog, konciznog i jezgrovitog stila, koji će kasnije, u postkolonijalnoj književnosti uticati na formiranje novinarskog, obaveštajnog stila (Venturini 2021: 2–3).

Kultura sećanja takođe uključuje procese selektivnog pamćenja, pri kojima se određeni aspekti opisa i slike ističu, a drugi potiskuju, čime se oblikuje pojednostavljena i često stereotipizovana slika. Ovi procesi su posebno izraženi u kontekstu kolonijalnih narativa, u kojima su slike prirode, običaja i društvenih struktura prikazane kroz prizmu evropskih očekivanja i predrasuda. Takvi narativi i slike postaju deo šireg žanra – memoara – oblikujući opštu percepciju Afrike i njenih naroda u okviru evropskog kulturnog diskursa (Skocki 2014: 12).

Analiza ovih aspekata ima za cilj da rasvetli kako kultura sećanja funkcioniše kao mehanizam čuvanja i prenošenja ideja, stereotipa i percepcija, te kako se ona odražava na način na koji društvo interpretira prošlost i oblikuje identitet. Razumevanje ove funkcije ključno je za kritičku evaluaciju Dela Čele i njegovog doprinosa formiranju evropske slike o afričkoj regiji, Tripolitaniji u XIX veku, kao i za razumevanje kako se slike i narativi koriste za održavanje kulturnih i društvenih kategorija, sa posebnim osvrtom na sličnosti i razlike između evropske i arapske kulture, koja je na tlu Tripolitanije bila izložena i uticajima osmanske kulture (Skocki 2014: 15).

Možemo stoga zaključiti da autorova narativna forma, koja je nastala tokom njegovog putovanja u Tripolitaniju, predstavlja izuzetno slojevit književni izraz koji kombinuje elemente lične priče, opisa prostora i društvenih slojeva, kao i istorijskih reminiscencija. Epistolarni žanr je nosilac narativa – delo je koncipirano kao zbirka pisama, od kojih autor prvo upućuje svom profesoru, botaničaru Domeniku Vivijaniju, koji mu je bio veliki uzor (Della Cella 1826: 17). Ova forma je veoma značajna jer omogućava da se pripovedanje razbije na manje, zasebne, ali povezane celine, u kojima svaka epistola nosi odvojene impresije, opise i razmišljanja, a istovremeno doprinosi celokupnoj slici autorovog doživljaja. Takav pristup stvara osećaj neposrednosti – čitaocu se čini da doživljava autorove misli i impresije u realnom vremenu, usled čega narativ dobija na intimnosti i autentičnosti.

3. Imagotipski prikaz i simbolika

Dela Čela u svojim pismima snažno ističe lične utiske, želju za istraživanjem i spoznajom, kao i težnju za razumevanjem naroda i prostora.

Naglašava strast prema medicini, botanici, geologiji i antropologiji, ispoljavajući naučni i istraživački duh. U opisu pejzaža, naroda i društvenih slojeva prisutna je i duboka refleksivnost koja ukazuje na autorovu želju da razjasni značenje i simboliku prostora kroz koji prolazi. Međutim, u pojedinim odeljcima Dela Čelinog kazivanja, primećujemo da se autor distancira od uloge posmatrača na mestu događaja i eksplicitno zauzima ulogu pripovedača – koji verodostojno pripoveda o trenutku događaja (Mitić 2023: 14).

To je posebno uočljivo kada pripoveda o folkloru i kulturi stanovništva Tripolitanije, što se može primetiti u sledećem odlomku:

> U svim kućama koje smo zatekli na putovanju, žene su stajale na vratima, dok je beg prolazio i izvodile izvesno grleno pevanje lu lu lu, koje je trajalo dok ga ne bi izgubile iz vida. One koje su bile u polju, žurile su da se pripoje ovom horu, i ponekad izvodile simfoniju, sličnu onoj koja se čuje leti blizu močvare, nastanjene mnogim žabama. Rekoše mi da je to ceremonijal kojim bi žene morale da dočekaju svoje muževe i bega kad prolazi pored njihovih kuća (Mitić 2023: 73).

Na taj način ukazujući na običaj izvođenja pesme kojom žene dočekuju muževe iz rata, autor upućuje na širi sociokulturni kontekst, u kome je grleno pevanje žena iz oblasti Tripolitanije deo ceremonija poput venčanja, sačuvavši se i u savremenoj kulturi Libije. Predstavljeni odlomak izražava duboku povezanost između svakodnevnog života stanovništva Tripolitanije i njihove tradicije, posebno kroz rituale i običaje koji se prenose kroz generacije. Scena u kojoj žene na vratima i u poljima izvode grleno pevanje dok prolazi beg, otkriva sloj kulture koji je istovremeno ritualan, simboličan i emocionalno snažan. U književnom smislu, opis pevanja „lu lu lu" deluje kao funkcionalni ritual, ali i kao izraz kolektivnog identiteta. Glagolski oblici „stajale su" i „žurile su" ukazuju na hitnost i spontanost tog običaja, dok ponavljanje vokala „lu lu lu" stvara osećaj ritmičkog i hipnotičkog ponavljanja, što je često karakteristično za folklorne pesme i rituale. Ritam i ponavljanje funkcionišu kao nosioci emocionalnog naboja, istovremeno kao veza sa starim tradicijama, očuvanim kroz generacije. Simbolika pevanja kao dočeka muževa iz rata ili prolaznika ukazuje na snažnu društveno-porodičnu povezanost i kolektivnu identifikaciju. Pesma je simbolički gest odavanja počasti, zaštite i želje za sigurnošću, i istovremeno izraz pripadnosti zajednici. Uključivanje žena u ovaj ritual ukazuje na njihovu ulogu čuvara tradicije i prenosilaca kulturnih običaja, čime se ističe njihova uloga u očuvanju identiteta.

Scena je obogaćena slikama koje evociraju snažne vizuelne i auditivne predstave u vezi s ovim aspektom. Žene na vratima, stojeći na pragu svojih

domova, predstavljaju most između individualnog i kolektivnog, između privatnog i javnog prostora. Njihove figure, okružene mirnim, ali i ritualnim pevanjem, simbolizuju vezanost za porodični i društveni poredak (Ciantar 2016: 16–35).

U epistolarnom obliku, autor prikazuje putovanje od Tripolija do Tadžure hronološkim sledom, ali često s oscilacijama u vremenu i prostoru, što odražava njegovu unutrašnju dinamiku i mnogostrukost razmišljanja. Takva struktura omogućava da se u svakom pismu naglasi određeni segment putovanja – karakteristike lokaliteta ili specifične društvene pojave – ali i da se kroz celokupni niz stekne celovita slika prostora i vremena. Iza narativnih opisa nalazi se snažan imagotipski sloj koji podstiče vizuelnu imaginaciju i simboličko tumačenje. Dela Čela često koristi slike drevnih civilizacija i prirodnih pejzaža kao simbole prošlosti, trajnosti i prolaznosti. Spominjanje Pentapolisa i reminiscencija o lokalitetu koji datira od antičkog doba, ukazuje na autorovu želju da poveže sadašnjost sa prošlošću, ukazujući istovremeno na simboliku propadanja i obnavljanja:

> U unutrašnjosti, nema krova koji se diže sa tla Pentapolisa, niti postoji mesto gde se možete skloniti noću, osim pod šatorom beduina. Religijsko poreklo ovih Arapa dalo im je veliku reputaciju najsrdačnije gostoljubivosti, a to romantično mišljenje, koštalo je života više putnika, koji su verovali da će u ovim razbojnicima naći naslednike vrline Avrama i Isaka (Mitić 2023: 70).

Opis Pentapolisa, kojeg je nekad činilaoblast Krita i Kirenajka, svedoči o interesovanju autora za istoriju i arheologiju. Ovi motivi izazivaju osećaj nostalgije i podsećaju na velike civilizacije koje su uticale na razvoj prostora, ali i na njihovu prolaznost pod pritiskom vremena i ratova. Takvi opisi podstiču razmišljanja o trajnosti ljudskog dela i o prolaznosti civilizacija. Beduini, pustinjske oluje i opasnost od napada ili gubitka u pustinji simbolizuju izazove i misterije koje autor želi da razotkrije. Ovi motivi često se prepliću sa zanosom avanture i otkrića, ali i sa dubokim strahom i poštovanjem prema prostoru koji je nepredvidiv i često zastrašujući. U opisima Pentapolisa autor ističe ne samo geografske i istorijske nanose, već i snažne vizuelne i emotivne slike koje oblikuju percepciju ovog drevnog prostora.Pentapolis se prikazuje kao mesto bez krova, gde noćno skrovište ne postoji, osim pod šatorom beduina. Ovaj opis stvara snažnu vizuelnu sliku otvorenosti i nepredvidivosti – nebom i pustinjom prekriven je ceo pejzaž. Beskrajno i neuhvatljivo nebo simbolizuje prolaznost i izazove koji vladaju u toj oblasti. Vizuelni doživljaj je ispunjen slikama pustinjskih oluja – vetrova i vetrenjača koje se često pojavljuju u imaginaciji – kao i slikama beduina, čiji šatori i lica odražavaju otpornost i prilagodljivost na surove uslove.Opis domova

beduina kao jedinog skloništa ukazuje na njihovu simboličku ulogu čuvara tradicije, dok se njihova gostoljubivost, ukorenjena u religijskom poreklu, doživljava kao sušta suprotnost surovosti pustinje. Vizuelni prizori šatora, u kontrastu sa otvorenim, beskrajnim pejzažem, pojačavaju osećanje izolovanosti i izazova, ali i dubokog poštovanja prema snazi prirode(Ciantar 2016: 42–49).

Iako to u tekstu nije eksplicirano, u opisu prirode i scena dominantni su tonovi koji odražavaju surovost i lepotu pustinje – zlatno-smeđe, tamnožute i sive nijanse, koje doprinose atmosferi misterioznog, drevnog i izazovnog prostora. Navedeni elementi pojačavaju osećanje avanture ali i introspektivnosti, jer autor kroz slike i opise izražava unutrašnju dilemu i želju za otkrićem. Reminiscencije o drevnim civilizacijama i prošlosti prostora ukazuju na autorovu težnju da poveže lično iskustvo sa širim kulturnim i istorijskim kontekstom. To je način i da izrazi poštovanje prema prošlosti i njenom uticaju na sadašnjost. Opisi opasnosti od beduina, ali i želja za razumevanjem i istraživanjem, odražavaju Dela Čelinu unutrašnju borbu između straha i želje za otkrićem. Ovi motivi simbolizuju izazove i prepreke na putu istraživanja, ali i mogućnost spasenja i otkrića – centralne motive putopisnog žanra (Russo 2006: 59–62).

Zaključujemo da imagotipski prikaz Dela Čelinog dnevnika, nastalog tokom putovanja u Tripolitaniju, predstavlja kompleksan i višeslojan umetnički izraz. Struktura pisama, lične refleksije i detaljni opisi prirode i društvenih slojeva stvaraju atmosferu intimnosti, izazova i duboke povezanosti sa prostorom. Vizuelni motivi i simboli – predstavljajući drevne civilizacije, opasnosti i misterije – doprinose slojevitom doživljaju prostora i vremena, čineći delo ne samo putopisom, već i refleksijom o prolaznosti, kulturnoj baštini i ljudskoj želji za spoznajom.

4. Kultura sećanja i identitet

U analizi teksta Paola dela Čele, posebno je značajno razmotriti ulogu sećanja kao osnove za oblikovanje identiteta, memorije i kolektivne traumatizacije, ali i u širem kontekstu kulturnih studija i književnosti. Kao što ističe literatura, posebno iz oblasti proučavanja italijanske i nemačke književnosti, sećanje se često posmatra kao „osa oko koje se odvija priča o književnosti, istoriji, mišljenju i iskustvu." Ova perspektiva naglašava da je sećanje ne samo pasivni zapis prošlosti, već aktivni proces koji oblikuje narative identiteta i društvenih zajednica. U okviru proučavanja italijanske književnosti, posebno iz inostrane perspektive, koncept *mesta sećanja* (*loci memoriae*) predstavlja ključnu tačku za razumevanje odnosa između kulturne memorije i književnosti. Ovaj koncept potiče iz istorijskog domena, ali se njegova vrednost ne iscrpljuje na istorijskim ili monumentalnim lokacijama. Naprotiv, književni tekstovi često prenose i transformišu mesta sećanja, čineći ih živim delom

književne fikcije i narativa. Na taj način, književnost postaje prostor gde se istorijska sećanja reintegrišu u svakodnevni i kolektivni život, čime se omogućava njihovo očuvanje i reinterpretacija (Trapassi 2006: 593).

U Dela Čelinom putničkom dnevniku, koncept mesta sećanja proširen je na *književne prostore* ili *književne lokacije,* koje omogućavaju interkulturalno poređenje i razmenu sećanja između različitih kulturnih konteksta. Ove analize ukazuju da književna dela ne samo da reflektuju postojeće kulturne memorije, već kreiraju nove prostore sećanja, čime doprinose oblikovanju identiteta i kolektivnih sećanja u globalnom okviru. U tom kontekstu, važno je razmotriti i pojmove *slike* i *percepcije,* koje u literaturi i kulturnim studijama nazivamo *heteroimaž*. Otkriva se kako spoljašnje percepcije, slike i simboli oblikuju i interpretiraju kulturna mesta sećanja, često kroz prizmu stereotipa, imaginacija ili medijskih reprezentacija. Književnost, u tom smislu, igra ključnu ulogu u kreiranju i dekonstruisanju ovih slika, te pruža prostor za kritičku refleksiju o odnosu između spoljašnje percepcije i unutrašnjeg identiteta. U pismima Paola dela Čele, identitet se oblikuje kroz prikaz kulturnih tradicija, običaja i simbolike koja je usko povezana sa prošlošću naroda i njegovim vrednostima. Na tom tragu, bilo da su opisani beduini i njihovi običaji i gostoljubljivost, ili ceremonije i rituali u vezi s podizanjem zastave – predstavljeni su elementi kulturnog identiteta koji se prenose kroz generacije. Ove slike ne služe samo kao opis životnih navika, već i kao nosioci kolektivnog identiteta, čiji se koreni i vrednosti čuvaju kroz narativno pamćenje. Kroz prikaz vojne ceremonije, simbolike zastava i religijskih simbola, autor ističe važnost tradicije i običaja za očuvanje kulturnog identiteta u uslovima promena i sukoba.

> Nekoliko milja od grada, zemlju progone lutajuće horde Arapa beduina, a biti opljačkan manje je rizično nego da nabasate na ove nitkove. Gradovi koji su cvetali, rasuti po znamenitim krajevima Libije, sad su već pusti. Na 900 milja obale, koja deli Tripoli od Zaliva Bomba, ne stanuje više od 25 do 30 hiljada stanovnika, populacije koja je postojano okupljena u Tripoliju, Tadžuri, Zlitenu, Misurati, Bengaziju i Derni. U golemim pustinjama koje se prostiru oko Sirta, sva sigurnost leži u tome da ne sretnete nikog. I ta samoća doista spasava putnika od ubice, ali ga glad i žeđ mogu ubiti. U unutrašnjosti, nema krova koji se diže sa tla Pentapolisa, niti postoji mesto gde se možete skloniti noću, osim pod šatorom beduina. Religijsko poreklo ovih Arapa dalo im je veliku reputaciju najsrdačnije gostoljubivosti, a to romantično mišljenje, koštalo je života više putnika, koji su verovali da će u ovim razbojnicima naći naslednike vrline Avrama i Isaka (Mitić 2023: 70).

Na ovaj način, književno putovanje kroz mesta „pričanog" sećanja ne podrazumeva samo geografsku ili istorijsku navigaciju, već i interpretativnu

praksu koja otkriva slojeve kulturnih identiteta i sećanja. Ovakve analize omogućavaju razumevanje kako književnost kroz narative čuva, transformiše i prenosi kolektivna sećanja, te tako postaje važan akter očuvanja i redefinisanja identiteta u interkulturalnom kontekstu (Trapassi 2006: 594).

S druge strane, nasuprot gostoljubivosti beduina, brutalnost je prema Dela Čelinim rečima bila odlika osmanskih namesnika u Tripolitaniji; njegovi opisi sukoba i nasilja otkrivaju duboke kolektivne traume koje narodi i zajednice trpe, posebno u kontekstu kolonijalnih, ratnih i društvenih sukoba. Opisi Mehmeda Karamanlija, sina namesnika Tripolitanije, i njegovih zločina, kao i opis vojne superiornosti i brutalnosti, ukazuju na dugotrajne posledice nasilja i razaranja. Ove traume nisu individualne, već se prenose kroz narative, običaje i kolektivnu svest o prošlosti kao prostoru traumatskih događaja. U književnosti, takvi tekstovi često služe kao svedočanstvo i podsetnik na nepravde, ali i kao način da se trauma transformiše u vid otpora, identiteta i trajnog sećanja:

> Od toliko nemani koja žive u Africi, koju su drevni narodi nazivali otadžbinom nemani, prvo mesto možda zaslužuje Mehmed Karamanli, prvorođeni sin sadašnjeg paše Tripolija. On je proste duše, u koju nikada neće prodreti svetlost razuma, razuzdano vođen najbrutalnijim strastima. Nema te surovosti kojom nije ukaljan, niti nasilja koje nije počinio (Mitić 2023: 71).

Tekst osvetljava kako se sećanje na prošlost ispreplete sa kolektivnom svešću i oblikuje identitet zajednica pogođenih ratnim, kolonijalnim i društvenim sukobima. Posebnu pažnju privlači lik Mehmeda Karamanlija, koji je prikazan kao simbol najbrutalnijih aspekata kolektivne prošlosti. Opis njegovih zločina, strasti i nesposobnosti za razumno ponašanje ukazuje na način na koji književnost beleži i svedoči o vremenu nasilja i razaranja. Ovaj lik ne simbolizuje samo pojedinačne zločine, već je metafora i za širu kulturu sećanja na nasilje koje se prenosi kroz generacije, oblikujući kolektivnu svest o prošlosti kao mestu trauma i patnje (Horn 2006: 405).

Kultura sećanja u ovom kontekstu ne podrazumeva samo svedočanstvo o prošlim događajima, već i aktivan proces njihovog očuvanja i interpretacije. U književnosti, takvi tekstovi funkcionišu kao podsetnik na nepravde, ali i kao sredstvo otpora i očuvanja identiteta. Oni omogućavaju zajednici da se suoči sa sopstvenom prošlošću, da razume i procesuira kolektivne traume, čime se otvara prostor za otpor i oporavak (Tesio 2021: 186–187).

Na osnovu prethodnih odlomaka iz Dela Čelinog putničkog dnevnika, može se uočiti slojevit dodir arapske i osmanske kulture u Tripolitaniji XIX veka, koji se naročito ogleda u Dela Čelinoj umetnosti beleženja impresija i kulture

sećanja. Opise beduina – njihovog gostoljubivog porodičnog nasleđa i izazova pustinjske sredine – karakteriše duboka percepcija kulturnog identiteta i istorijskog sloja, ali i tendencija evropskog posmatrača da te aspekte interpretira kroz prizmu kolonijalne vizije (Tomasello 2004: 94–95).

Dela Čela, kao italijanski putopisac, beleži slike i doživljaje sa posebnim akcentom na prolaznost civilizacija i izazove pustinje, pri čemu kultura sećanja postaje sredstvo očuvanja i interpretacije prošlosti. Njegove impresije reflektuju evropski način vrednovanja i romantizacije orijentalnih kultura, koji često ističu njihovu egzotičnost, ali i podložnost zaboravu i prolaznosti. Ova vizija, oblikovana kroz kolonijalnu književnost, razjašnjava način na koji Evropa doživljava i beleži kolonijalne prostore – kao mesta susreta civilizacija koje su podložne prolaznosti, ali i kao izvore kulturnog i istorijskog značenja koje je potrebno dokumentovati, često iz perspektive vlastitog identiteta i sećanja (Labanca 2002).

5. Zaključak

Sagledavajući analizirane aspekte iz dnevnika, može se zaključiti da imagotipske predstave Tripolitanije u pismima Paola dela Čele predstavljaju slojevit književni izraz koji kombinuje vizuelne simbole, narativne strukture, kao i opise prostora, društvenih slojeva i kulturnih tradicija. Ovaj prikaz ne samo da reflektuje evropski pogled na egzotičnu i udaljenu Afriku XIX veka, već funkcioniše kao medij za održavanje i perpetuiranje kolektivnih stereotipa i sećanja. Kroz narative o pejzažima i društvenim običajima, autor oblikuje slike koje su često idealizovane, stereotipne ili dramatizovane, čime doprinosi stvaranju slike „drugog" i egzotičnog prostora. Ove slike i narativi, iako često vođeni naučnim i istraživačkim namerama, u velikoj meri odražavaju evropske predrasude i kulturne obrasce tog doba, čime se oblikuju kolektivno sećanje i identitet društva koje ih konzumira.

Istovremeno, kultura sećanja – prikazana kroz slike civilizacija, ratova i običaja – čuva kolektivnu svest o prošlosti, ali i otvara prostor za kritičku refleksiju o identitetu i odnosima između kultura. Ova sećanja, često oblikovana kroz selektivno pamćenje i narativne strategije, koriste se za potvrđivanje kulturne superiornosti Evrope, ali i za održavanje društvenih struktura i identiteta. Rad ističe važnost narativne forme i simbolike u oblikovanju identiteta, kao i u očuvanju kolektivnog sećanja, pri čemu književnost postaje moćan alat za interpretaciju, transformaciju i prenošenje kulturnih sećanja, trauma i tradicije.

Dodatno, rad ističe da slike i narativi iz tog perioda nisu samo pasivni prikazi stvarnosti, već aktivni faktori u formiranju društvenih i kulturnih identiteta, te da njihova analiza omogućava kritičko razumevanje procesa stvaranja

kolektivnih sećanja i stereotipa. Važnost ovakvih studija ogleda se u pomaganju razotkrivanja slojeva predrasuda, ideologija i istorijskih narativa koji i danas utiču na percepciju i odnose između kultura. Kroz analizu dela Paola dela Čele, možemo shvatiti kako književni i vizuelni elementi doprinose oblikovanju slike „drugog", ali i kako se ta slika može reinterpretirati, dekonstruisati i kritički osvetliti u savremenom kontekstu.

Izvori

Della Cella, P. (1826). *Viaggio da Tripoli di Barberia.* Milano: Dalla Tipografia di Fratelli Sonzogno.

Literatura

Bono, S. (1982). *Storiografia e fonti occidentali sulla Libia, 1510–1911*. Roma: Istituto italiano di cultura di Tripoli.

Ciantar, P. (2016). *The Ma'lūf in Contemporary Libya, An Aran Andalusian Musical Tradition*. London – New York: SOAS: Routledge.

Horn, V. (2006). Memoria e reinvenzione della patria nella narrativa di Carmine Abate. Comunicación en congreso. Convegno Associazione Internazionale Professori di Italiano. Ascoli Piceno. *Tempo e Memoria Nella Lingua e Nella Letteratura Italiana.* Vol. 4. 401 – 415.

Labanca, N. (2002). *Oltremare. Storia dell'espansione coloniale italiana*. Bologna: Il Mulino.

Mitić, M. (2023). *Pisma iz Tripolija.* Leskovac: CIP.

Russo, A. (2006). *Nel desiderio delle tue care nuove. Scritture private e relazioni di genere epistolare nell'Ottocento risorgimentale.* Milano: Franco Angeli.

Skocki, T. (2014). *Memoria delle colonie e postcolonialismo nella letteratura italiana contemporanea*, Doctorat

Etudes Italiennes – Littérature Italienne, Varsovia: Universitat de Vasovia.

Tesio, G. (2021). La memoria come utopia. *Italies*, 25. 185–195.

Tomasello, G. (2004). *L'Africa tra mito e realtà. Storia della letteratura coloniale italiana*. Palermo: Sellerio.

Trapassi, L. (2006). Memoria e Letteratura. Note Per un Seminario Interculturale. Comunicación en congreso. Convegno Associazione Internazionale Professori di Italiano. Ascoli Piceno. *Tempo e Memoria Nella Lingua e Nella Letteratura Italiana.* Vol. 4. 579 – 588.

Venturini, M. (2021), « Al di là del mare. Letteratura e giornalismo nell'Italia coloniale. 1920–1940 », *Clio@Themis* [En ligne], 12 | 2017, mis en ligne le 03 juin 2021, consulté le 16 novembre 2025. URL : http://journals.openedition.org/cliothemis/1041 ; DOI : https://doi.org/10.35562/cliothemis.1041, 1–17.

IMAGOLOGICAL REPRESENTATIONS OF TRIPOLITANIA AND THE CULTURE OF MEMORY IN THE LETTERS OF PAOLO DELLA CELLA

MARIJA MITIĆ, FACULTY OF PHILOSOPHY, UNIVERSITY OF NOVI SAD, SERBIA

Summary

This paper analyzes the imagological depiction of Tripolitania in the letters of Paolo della Cella, a 19th-century traveler, doctor, and researcher, focusing on how images, narrative structures, and descriptions shape a complex and layered image of this African region. Through a detailed analysis of narrative strategies, visual motifs, and symbolism, the study reveals how European travel writings from that period sustain and perpetuate stereotypes, collective memories, and cultural prejudices about Africa as an exotic and dangerous space. Particular attention is given to the role of memory culture in shaping identity, and how images of civilizations, wars, and customs contribute to the formation of collective consciousness and trauma. Using narrative analysis, content analysis, and comparative approaches, the research illuminates layers of meaning within texts and visual representations, emphasizing their role in the social construction of the "Other" and in preserving cultural identity. In conclusion, the study underscores the importance of critical interpretation of literary and visual sources in uncovering prejudices, ideologies, and narratives that continue to influence intercultural relations today. The research methodology involved content analysis, narrative analysis, and comparative studies, enabling a profound interpretation of the layers of signification and functions of textual and visual elements. These approaches contribute to understanding the functions of imagological discourse and its impact on societal perception and collective memories.
Keywords: Paolo della Cella, literature, comparative literature, epistolary novel, culture of memory

Марио Лигуори[1]
Филозофски факултет
Универзитет у Новом Саду
ORCID: 0000-0002-9755-5218

821.131.1.09 Eco U.
https://doi.org/10.5281/zenodo.18837994
оригинални научни рад

РЕЦЕПЦИЈА УМБЕРТА ЕКА У ШВЕДСКОЈ ДНЕВНОЈ ШТАМПИ ОД 1960. ДО 1980.

Од 23. августа 1960, када је његово име први пут споменуто у једном дневнику из Гетеборга, Умберто Еко је био предмет интересовања на културним страницама шведских дневних новина. Од самих његових зачетака, у својству професора, теоретичара и публицисте чије се *Име руже* још није назирало, италијански интелектуалац је фасцинирао не само шведску културну елиту, него и читаоце, који су се, захваљујући одушевљеним репортажама дописника из Италије, упознали с његовим ставовима поводом актуелних културних праваца, есенције и циљева уметности и књижевности. Током шездесетих и седамдесетих година прошлог века, интересовање шведских дневних листова за њега није јењавало, већ је попримало одлике култног односа који се обично поклања неприкосновеном ауторитету. Упркос свеопштем одушевљењу његовим делом, повремено су се појављивале и негативне критике, односно неслагања с његовим виђењем многобројних тема којих се дотакао. Када би се то дешавало, ставови Умберта Ека су, неретко, директно или индиректно, приписивани његовом пореклу, медитеранском хабитусу, што представља својеврсну имаголошку рефлексију коју треба разумети у европским оквирима суочавања северне и јужне културне сфере. У раду ћемо приказати како је Умберто Еко, деценијама пре глобализације, постигао статус референтне тачке не само у матичној и такозваним *великим културама*, већ и у далекој скандинавској средини. У светлу ове констатације, славни италијански интелектуалац је и данас незамењив светионик у европској култури, а објашњење његовог подвига ваља потражити у двама разлозима: 1) у способности да примењује интердисциплинарни приступ различитим областима – језичким, књижевним и уметничким; 2) у настојању да себе не сматра пуким

[1]mario.liguori@ff.uns.ac.rs

представником званичне италијанске културе, у којој је играо улогу будилника, често заузимајући критички став.
Кључне речи: Умберто Еко, културе у контакту, књижевност, уметност, рецепција.

1. Увод

Идеја да се истражује рецепција Умберта Ека у Краљевини Шведској настала је као последица дугогодишњег интересовања за разлике и сличности на релацији Север–Југ. Подстакнути чињеницом да су се културни европски односи током Хладног рата, на крилима политичких и друштвених конфронтација, углавном одвијали између источног и западног блока, желели смо да размотримо случај истакнутог интелектуалца с југа Европе, који је у раној фази свог стваралаштва наишао на извесну рецепцију у далекој северној земљи.

Од самог почетка овог истраживања били смо свесни неколико техничких препрека у вези с набављањем извора на шведском језику, које смо намеравали да читамо у оригиналу, као и чињенице да ћемо се ослањати на имагологију – „област компаративног проучавања књижевности која се бави представама о Другом" (Liguori 2015: 5). Како ћемо видети даље у раду, имагологија се показала као захвалан и подесан приступ нашој теми, имајући у виду да смо у северним срединама, упркос објективним настојањима да се разуме јужноевропски свет, емпиријски уочили извесну дозу опрезности која се може довести у везу с укорењеном затвореношћу или неповерењем нордијских путописаца из епохе *Гранд тура*. Та опрезност се делом може приписати географској, климатској и културолошкој удаљености, а делом стереотипима и предрасудама које традиционално утичу на културну размену и сарадњу између двеју различитих сфера – северне и јужне.

Будући да нам је циљ био да анализирамо рецепцију Умберта Ека намењену широј читалачкој публици, из истраживања смо изоставили научне часописе, који су, по својој природи, усмерени на академску заједницу и ужи круг стручњака. За такав приступ определили смо се на основу претпоставке да интелектуалци и академски грађани који се баве другим областима неће формирати своје ставове на основу специјализованих књижевних часописа, већ на основу новинских чланака који се објављују на културним странама листова с националном дистрибуцијом. Пошто смо настојали да стекнемо што вернију представу о томе како је шира читалачка публика доживела Ека, наш избор се показао оправданим, јер смо утврдили

да се култура у шведској дневној штампи анализираног периода често појављивала на првим страницама, што сведочи о томе да су културни догађаји у другој половини двадесетог века уживали много већи друштвени значај него данас.

Одабир временског раздобља од 1960. до 1980. године није случајан, него произлази из два фактора – један се односи на самог аутора, а други на изузетну светску рецепцију његовог најпознатијег дела: 1) из жеље да се осветли Еково стваралаштво које претходи објављивању романа *Име руже*, како бисмо објективније и прецизније оценили рецепцију аутора који још није био препознат као истакнути романописац, већ пре као професор, теоретичар семиотике и публициста; 2) из наше процене да је сваки прилог о Еку настао након објављивања *Имена руже*, чак и када није у директној вези са самим романом, нужно садржао директне или индиректне повезнице управо с тим књижевним делом. У том погледу било је драгоцено размотрити искуства других аутора који су доживели сличан третман. Ако се, примера ради, усредсредимо на српску књижевност, школски пример представља случај Милорада Павића, који је током седамдесетих година прошлог века био познат и признат у академским круговима захваљујући *Историји српске књижевности барокног доба*, али не у истој мери и по изванредним збиркама прича *Гвоздена завеса* и *Коњи Светог Марка*, објављеним у малим тиражима. Та ситуација се драстично променила тек након појаве *Хазарског речника*, дела које је радикално променило његову рецепцију како у земљи, тако и у иностранству.[2] Без намере да повлачимо паралеле у погледу њихових поетика, можемо се усудити да тврдимо да су Павић и Еко доживели сличну судбину у рецепцији својих дела – управо захваљујући светском успеху једне књиге која је постала демаркациона линија између „пре" и „после" у њиховом стваралачком развоју.

Када је реч о примарним изворима овог рада, они обухватају новинске чланке посвећене Умберту Еку објављене у периоду од 1960. до 1980. године. Наша анализа има хронолошки карактер и почиње од првог прилога у којем се помиње име славног писца. С обзиром на то да су неки од тадашњих листова у међувремену нестали са шведске новинске сцене, овај рад оживљава те наслове и, самим тим, атмосферу једне епохе. Водили смо

[2]*Историја српске књижевности барокног доба (XVII и XVIII век)* објављена је први пут 1970. године (Павић 1970). Збирка прича *Гвоздена завеса* објављена је 1973. године (Павић 1973). Књига *Коњи светог Марка* појавила се 1976. године (Павић 1976). Прво издање *Хазарског речника* појавило се 1984. године у издању Просвете.

рачуна да, за потребе овог истраживања, обухватимо листове с националним карактером, при чему се тај појам не односи на политичко опредељење, већ на њихову распрострањеност и читаност у целој Краљевини Шведској. На овом месту је такође корисно нагласити да су се истакнути новинари, интелектуалци, критичари и универзитетски професори редовно оглашавали у шведској дневној штампи у анализираном периоду, а неки од њих су имали стабилну сарадњу са својим матичним листовима. Њихови су прилози утолико значајни што су их писали високо образовани појединци са специфичним компетенцијама у области књижевности и уметности.

2. Шездесете године

Умберто Еко се први пут појавио у шведским новинама 23. августа 1960. године. Чланак се налази на трећој страници листа *Гетеборшке трговинске и поморске новине*[3], објављен је под насловом „Игра случаја"[4],а иза њега стоји сама редакција (Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning 1960: 3). У тексту се преносе одређене идеје које је интелектуалац из Пијемонта изнео поводом природе и сврхе уметности и књижевности. Наводи се, између осталог, да је Еко повукао паралеле између прозе Франца Кафке и *Финеганового бдења* Џејмса Џојса. Према његовом тумачењу, у оба дела присутни су мотиви попут суда, процеса, ишчекивања и болести, који се могу разумети кроз различите интерпретативне кључеве – психоаналитички, метафизички, клинички и егзистенцијални. Кафкино дело је, стога, једнако отворено као и Џојсово, закључује Еко. Док Џојс пружа књижевни текст који тражи тумачење а истовремено омогућава читаоцу да се, на неки начин, од њега дистанцира, Кафка не оставља простор за читалачке маневре – у његовој књижевности све одлуке су већ донете. Због тога Кафка делује актуелније од Џојса, јер његов наратор доноси одлуке које не проистичу из јасно одређених узрока, већ нас увек изнова изненађују – као што нас изненађује и сама мистерија књиге. Управо је та мистерија оно што читаоца непрестано наводи на преиспитивање дела.

Тек више од десет месеци касније, 30. јуна 1961. године, у истим новинама и поново на трећој страници, Умберто Еко се појављује у редакцијском коментару, у оквиру шире расправе о шведској књижевности

[3]Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning. Овде и на другим местима, са шведског превео Марио Лигуори.

[4]На српском језику "Slumpens spel" може да значи и „Игра судбине".

(Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning 1961: 3). Чланак се позива на прилог Јерана Палма, објављен у часопису *BLM*,[5] поводом изласка романа *Истрага* Пера Улофа Сундмана. Фокус текста је на интимној вези између аутора и дела, као и читаоца и дела – везе коју, према мишљењу Палма, треба посматрати као изум романтичарских лирских песника. Сагласно том ставу, ликови у књижевном делу представљају лажна и бескорисна поједностављења, због чега читаоци не доживљавају дело као носиоца истине, већ као предмет за разматрање и подробну анализу. Аутори који заступају ову естетику сматрају да је празан лист попут белог платна за сликара, што значи да је књижевно дело пре свега артефакт, а не испољавање унутрашње истине или емоције: „Да је та тенденција централна у савременој књижевности, и то не само код нас, познато је и добро документовано (између осталог и од стране Умберта Ека у есејима о 'отвореној' уметности које је објавио прошле године)"[6], закључује се у чланку. Овом приликом се по први пут у Шведској помињу есеји који ће касније чинити језгро капиталне књиге *Отворено дело*, објављене у Италији 1962. године, а преведене у Југославији 1965.[7] У њој је аутор поставио темеље једне од својих кључних интерпретативних интуиција – да књижевно дело није затворена, већ отворена творевина, која се може тумачити на различите начине, у зависности од усвојене перспективе. То је могуће јер су књижевни текстови засновани на систему знакова који нису искључиво књижевни.

Када се на шведском језику појавио превод књиге *Илустрована историја проналазака* (на италијанском *Storia figurata delle invenzioni*, а на шведском *Uppfinningarnas historia*),[8] коју су написали Еко и његов колега Ђовани Батиста Зорзоли, готово све дневне новине објавиле су огласе, кратке осврте на књигу и похвалне рецензије, које, имајући у виду ограничен обим овог рада, на овом месту није могуће у целости навести. Међутим, за потребе овог рада сматрамо важним да се осврнемо на рецензију Свена Ема Улона, објављену 27. децембра 1962. године у *Гетеборшким трговинским и поморским новинама* (Ohlon 1962: 3). Аутор текста најпре истиче врлине које

[5]BLM је скраћеница за *Bonniers litterära magasin*, некад један од најугледнијих књижевних часописа, који се данас више не објављује.

[6]"Att den tendensen är central i dagens litteratur , ingalunda bara hoss oss, är känd och omvittnat (bl. a. av Umberto Eco i de uppsattser om den 'öppna' konsten som han publicerade i fjol)".

[7]За информације о преведеном издању види: Eko 1965.

[8]За више информација о шведском издању види: Eco & Zorzoli 1962.

књига несумњиво поседује, наглашавајући да је дело значајно јер успоставља везу између проналазака и историје људских друштава. Потом указује на извесне неподударености и грешке, али сматра да оне не умањују вредност ауторског труда. У наставку текста, Улон стиче утисак да, према мишљењу двојице италијанских аутора, Швеђани показују већу наклоност према техничким наукама него према мишљењу и филозофским разматрањима. Судећи по тону и простору који је овој опасци посвећен у рецензији, у њој смо препознали дозу резентимента и готово жаљење – као да је Ухлон желео да каже да је шведско друштво, на тај начин, маргинализовано или потцењено од стране Ека и Зорзолија. Без намере да у тим реченицама тражимо више него што се експлицитно тврди, ипак сматрамо да пажљиво око може уочити нијансу незадовољства, коју имагологија најбоље илуструје, фокусирајући се на личне утиске, стереотипе и предрасуде. У том смислу, тачно је да „имаголози не вапе за *објективношћу*, већ, напротив, за *субјективношћу* одређене представе" о Другоме (Liguori 2015: 11). Имагологија нуди интерпретацију стварности која не мора, а можда и не може у потпуности одговарати истини, али пружа драгоцен увид у контекст и културни миље у којем аутор ствара, као и у његов друштвени и историјски пртљаг.

Током седме деценије двадесетог века, Умберто Еко је редовно присутан у шведској дневној штампи, која објављује огласе за његове књиге, исечке, чланке и рецензије у којима се овај италијански интелектуалац помиње у контексту актуелних питања естетике, књижевне критике и семиотике. Поред *Илустроване историје проналазака*, редовно се спомињу и његова друга дела, чланци које објављује у италијанској штампи, неоавангардни покрет *Група 63*, чији је Еко био члан, као и друштвене полемике у којима је учествовао. С обзиром на велики број прилога, било би немогуће навести их све, али можемо са сигурношћу закључити да се Еко постепено етаблирао у шведском културном простору. Већ почетком деценије препознат је као угледан стручњак, а касније је шведска штампа редовно подсећала на његове ставове, на које су се новинари, дописници из Италије и књижевни критичари, често позивали.

3. Седамдесете године

Почетком седамдесетих година, Умберто Еко и даље је редовно присутан у шведској штампи. Јавност је све чешће имала прилику да се упозна с начелима „нове науке" – семиотике, међу чије су се водеће представнике, у шведској штампи, убрајали управо Еко и Ролан Барт.

Гостујући на бројним конференцијама, округлим столовима и дебатама широм света, Еко је у том периоду илустровао своју теорију знакова кроз примере из свакодневног живота: од разлике између столице, која упућује на обично седење, и трона, који симболише моћ, до распореда столова у кафанама северне и јужне Европе, као одраза различитих друштвених структура. На конференцији одржаној у Бриселу 1971. године, Еко је говорио и о културолошким разликама између јужних Европљана, за које тргови имају централно значење у јавном животу, и северних Европљана и Американаца, код којих ту функцију чешће преузима једна улица у њиховим градовима. Екове идеје и ставове шведској јавности преносе, између осталих: Торштен Малмберг, у опширном чланку „Семиотика – уметност тумачења знакова: пут ка међусобном разумевању?"[9](Malmberg 1971: 3); Карл Љунгман (Liungman 1971: 2), Бенгт Улванг (1972: 4) и други.

Током седамдесетих година двадесетог века, Марта Ларшон, дописница листа *Svenska Dagbladet* са сталним боравиштем у Риму, била је веома активна, као што је то била крајем претходне деценије. У својим текстовима често се осврtала на ставове Умберта Ека о књижевности и другим облицима уметничког изражавања. У намери да истакнемо њене најзначајније прилоге у којима посвећује пажњу овом великом италијанском интелектуалцу осврнућемо се на три текста. У чланку од 31. маја 1972. године, предмет њене пажње била је актуелна дебата о филму у Италији: док је Пјер Паоло Пазолини тврдио да је индиректни језик филма још једна поетска могућност коју уметник има на располагању у настојању да допре до публике, Еко је истицао способност тог уметничког облика да створи паралелну стварност; још као дете је био велики љубитељ филма и редовни посетилац биоскопа (Larsson 1972a: 4). У другом чланку, објављеном 22. септембра исте године, Марта Ларшон се бави Ековим размишљањима о везама између уметности и друштва – односима који се, према његовом мишљењу, најбоље исказују не само у поезији и прози, већ и у стрипу и штампи (Larsson 1972b: 4). У трећем прилогу из 1976. године, дописница из Рима извештава с научне конференције у Орвијету, на којој је Еко, говорећи о структури књижевног текста, истакао да постоји велики број облика у књижевности, те да су многи од њих успешно примењени у дотадашњој књижевној продукцији.

[9]"Semiotiken – konsten att tyda tecken: en väg för att förstå varandra?"

У осмој деценији двадесетог века појавила се и најоштрија критика на рачун Умберта Ека икада објављена у шведској штампи, бар када је реч о периоду од 1960. до 1980. године. Рођер Фјелстрем, филозоф, писац и у то време професор на Универзитету у Стокхолму, као и сарадник угледног листа *Dagens Nyheter*, оштро је критиковао књигу *La struttura assente*, која је у Шведској објављена 1971. под насловом *Den frånvarande strukturen* (Eco 1971), а у Југославији 1973. године као *Kultura informacija komunikacija* (Еко 1973). Међу бројним замеркама професора Фјелстрема истицала се она на рачун претенциозности Ека и других теоретичара семиотике, који се често скривају иза нејасних формулација, али не успевају да остваре свој основни циљ – да јасно и убедљиво изложе своје ставове. „Тако да Екова књига није погодна као уводно штиво. Многе ствари које би требало једноставно представити, узимају се здраво за готово. Књига је апстрактна, академска и у целини врло тешко разумљива",[10] закључио је професор Фјелстрем (Fjellström 1972: 4). У таквој критичкој оцени, која не узима у обзир ни сложеност саме тематике ни напоре аутора да је приближи читаоцу, тешко је препознати добронамерну тежњу ка разумевању једног другачијег културног становишта. Уместо тога, стиче се утисак да је реч о одбрани традиционалних тумачења по цену одбацивања нових приступа који се, како ће време показати, могу сматрати значајним за проучавање књижевности, филозофије и језика. Такав став можемо посматрати и као израз академског отпора, који је, мада легитиман, имао ограничену вредност за даљи развој научног дијалога.

Упркос повременим површним или недовољно утемељеним критикама које су доводиле у питање његову изузетну свестраност, Еко се током седамдесетих година снажно наметнуо као признат ауторитет и у шведској култури. За готово сваког припадника културног миљеа, важио је за идеалног, легитимног и компетентног саговорника – својеврсно упориште у интелектуалним расправама – било да је реч о Флеминговим романима, стриповима, „музичком језику", моралистичком приступу Микија Спилејна, Бергмановим филмовима, свакодневним искуствима и друштвеним трендовима, значају Романа Јакобсона за структуралистичку анализу, односу између језика и других комуникационих система, поетским правцима у

[10] "Så är Ecos bok inte lämplig som introduktion. Mycket som borde presenteras på ett enkelt sätt tas bara för givet. Boken är abstrakt, akademisk och över huvud taget mycket svårbegriplig."

Европи, распрострањености детективског жанра, марксистичким теоријама, радничким покретима и многим другим темама. У листовима *Aftonbladet*, *Expressen*, *Svenska Dagbladet*, *Dagens Nyheter*, *Göteborgs-Posten*, као и у другим, мање познатим новинама, Умберто Еко се најчешће појављивао као референтна фигура – било као сагласник, било као опонент ставова изнетих у конкретној књизи, интервјуу или јавној расправи. Додуше, у појединим, мада ретким, новинским прилозима о Еку могу се уочити елементи ироничног и саркастичног дискурса који, у извесној мери, могу бити протумачени као рефлексија прикривеног културног елитизма, па и као израз извесне амбиваленције према чињеници да једна утицајна интелектуална личност потиче из простора јужне Европе. Јужне крајеве, уосталом, део шведске јавности доживљавао је као подручја изузетне уметности и пријатне климе, али не и као средине способне да изнедре достојне наследнике антике и ренесансе, у стању да обнове уметничка и мисаона достигнућа далеке прошлости. У наведеним примерима могу се уочити типичне имаголошке хетеролике, обликоване под утицајем укорењених стереотипа и културолошких предрасуда. Говор о Другом, ни у шведској штампи, није увек одликовао умерен, уравнотежен и аналитички приступ. Напротив, често је садржао елементе који подсећају на репрезентације из немачких и енглеских путописа настајалих у доба Гранд тура. Док је сама Италија и даље егзалтирано представљана кроз призму своје климе, географије и културне баштине, њени становници, Италијани, неретко су приказивани као несразмерни таквом идеализованом оквиру: бучни, неозбиљни, шармантно „непоправљиви" и колоритни актери једног романтизованог пејзажа. У настојању да се дубље разуме овај вредносни однос, вредно је присетити се путописног искуства Улофа Стернера, који је током својих посета Италији 1923. и 1924. године забележио појаве неписмености и непоузданости код локалног становништва (Sterner 2011: 54–56). Овакве репрезентације сведоче о комплексној динамици у којој се преплићу перцепције, вредносни судови и културни идентитети – како посматрача, тако и посматраног – што је, у духу имагологије, убедљиво објаснио италијански компаратиста Паоло Пројети (Proietti 2008: 38). Тешко је, ипак, поверовати да је неко од критичара Умберта Ека заиста веровао да тај славни савременик не оживљава дух антике и ренесансе. Извесније је да је препознавао у њему ону истраживачку радозналост, способност да отвара нове теме и сагледава манифестације стварности из различитих углова, па чак и да осветљава области које дотад нису биле уочене. Та тежња ка откривању нових димензија и тематизацији недовољно осветљених појава постала је заштитни знак аутора који је

испољавао аналитички дух близак античком начину мишљења и хуманистичком погледу на свет. Тај културни делатник, који ће до краја живота објавити чак седамдесет и четири књиге и велики број радова и чланака у стручним часописима, дневној и периодичној штампи, већ је у периоду од 1960. до 1980. године – дакле, пре објављивања *Имена руже* – обезбедио завидан број цитирања у шведској јавности, где се његово име редовно појављивало. Ако се Умберто Еко данас сврстава међу кључне личности светске културне традиције, његова улога је и у шведском контексту посебно важна у обликовању начина на који се памти и тумачи прошлост. Његов допринос се може посматрати као саставни део културне меморије, која чува значајне појединце и дела као оријентире за разумевање историјских токова и културног развоја једног времена. Популаризација његовог опуса није само питање одавања почасти, већ и важан корак ка бољем сагледавању ширих цивилизацијских процеса у којима је учествовао.

Вест о објављивању романа *Име руже* први пут се појавила у Шведској 13. марта 1981. године, на дванаестој страници листа *Svenska Dagbladet*. У рубрици „Примећено у Риму", помиње се излазак књиге, дела које ће знатно надићи оквире још једног у низу романа објављених у Италији. Шведски превод објављен је тек две године касније (Eco 1983). Као и у многим другим културним срединама, објављивање овог романа у Шведској означило је почетак сасвим нове читалачке етапе.

4. Закључак

У овом раду настојали смо да прикажемо на који је начин Умберто Еко, знатно пре епохе глобализације, стекао статус референтне интелектуалне фигуре не само у сопственом културном простору и тзв. „великим културама", већ и у географски и културолошки удаљеној скандинавској средини.

Одабир временског оквира од 1960. до 1980. године условљен је двоструким разлозима – једним интерним, који се тиче самог аутора, и другим, који се односи на интернационални пријем његовог најпознатијег дела. Први разлог проистиче из потребе да се истраже и осветле Екова теоријска и публицистичка остварења која су претходила објављивању романа *Име руже*, како би се обезбедила објективнија и прецизнија процена ране рецепције аутора који у том тренутку још увек није био перципиран као романописац, већ пре свега као универзитетски професор, семиотичар и јавни интелектуалац. Други разлог произилази из уверења да је свака рефлексија о Ековом делу након објављивања *Имена руже*, чак и када није у

непосредној вези са самим романом, неминовно била у сенци његовог књижевног успеха, што је утицало на даље обликовање критичке перцепције.

Током шездесетих и седамдесетих година двадесетог века, име Умберта Ека редовно се појављивало у шведској дневној штампи, која је бележила како најаве и огласе његових књига, тако и чланке, рецензије и коментаре који су се бавили темама из области естетике, семиотике и културне критике. Поред *Илустроване историје проналазака*, пажња је посвећивана и другим његовим делима, укључујући чланке објављене у италијанској штампи, као и активностима у оквиру неоавангардистичког покрета *Група 63*, чији је он био истакнути члан. Иако није могуће навести све прилоге у оквиру једног рада, може се с разлогом закључити да се Еко поступно позиционирао као релевантна културна референца у Шведској. Већ почетком шездесетих година био је препознат као угледан стручњак у својим областима деловања, а током наредне деценије његови ставови постали су предмет редовног позивања, интерпретације и полемике у текстовима новинара, италијанских дописника и књижевних критичара. И поред повремених критичких осврта, понекад заснованих на недовољној упућености у материју, Еко је током седамдесетих година двадесетог века у значајној мери учврстио своју позицију у шведском културном контексту. За бројне актере у оквиру тог простора, представљао је не само компетентног тумача савремених културних токова, већ и респектабилног саговорника у широком дијапазону тема – од масовне културе и популарне уметности, преко структура књижевних жанрова, до теоријских питања комуникације и значења.

Еко је на тај начин постао део светске културне баштине, док у оквиру шведског културног миљеа заузима значајно место у оквиру наратива и симбола који обликују културу сећања. Реч је о наслеђу које је неопходно неговати и аутору чији је опус потребно изнова афирмисати, како би се дубље разумеле историјске и културне околности епохе у којој је живео и стварао. У светлу таквог положаја, његово дело и даље представља значајну тачку оријентације унутар европске културне мисли. Објашњење овог феномена, како се чини, треба тражити у две кључне одреднице: 1) у доследно интердисциплинарном приступу који је Еко примењивао у истраживању различитих језичких, књижевних и уметничких феномена; 2) у његовој способности да, иако дубоко укорењен у италијанску културну традицију, критички преиспитује њене институционалне обрасце, постављајући се више као аналитичар и посредник, него као њен званични представник.

Закључно, може се констатовати да Умберто Еко представља критичког сведока једне епохе чије се поимање не може у потпуности реконструисати без његовог аналитичког гласа, при чему је Шведска, у оквирима својих геополитичких и културних димензија, допринела овој интерпретативној перспективи. Као интерпретатор културно-историјских феномена, Еко константно осветљава комплексне структуре епохе, откривајући нове аналитичке перспективе и критичке хоризонте. Његова интерпретативна активност постаје непроцењив ресурс за разумевање историјског контекста, посебно у светлу дистанце која нам омогућава рефлексивну и дијахронијску анализу догађаја централне фазе друге половине двадесетог века. Ово указује на фундаментални задатак интелектуалца високог калибра: да своје време тумачи критички, са свешћу о историјској и културној сложености, како би будуће генерације могле изведене закључке применити у интерпретацији сопственог историјског контекста.

Литература

Eco, U. (1971). *Den frånvarande strukturen* (översättning: Estrid Tenggren). Staffanstorp: Cavefors.

Eco, U., Zorzoli, G. B. (1962). *Uppfinningarnas historia: kulturhistoriskt panorama i text och bild från stenyxan till rymdraketen* (översättning: Anders Byttner). Stockholm: Natur och Kultur.

Eko, U. (1965). *Otvoreno djelo* (preveo Nika Milićević). Sarajevo: Veselin Masleša.

Eko, U. (1973). *Kultura informacija komunikacija* (prevela Mirjana Drndarski). Beograd: Nolit.

Fjellström, R. (1972). *Umberto Ecos 'Den frånvarande strukturen'*. Dagens Nyheter, 26/5/1972, 4.

Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning (1960). *Slumpens spel – Kommentaren*. Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning, 23/8/1960, 3.

Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning (1961). *On den nya romanen*. Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning, 30/6/1961, 3.

Larsson, M. (1972a). *Filmens teckenspråk och bilden*. Svenska Dagbladet, 31/5/1972, 4.

Larsson, M. (1972b). *Dikten – Ett ting att peta sönder?* Svenska Dagbladet, 22/9/1972 4

Larsson, M. (1976). *Pessimism bland italienska författare*. Svenska Dagbladet, 12/5/1976, 4.

Liguori, M. (2015). *Vedi Napoli e poi muori: Napulj u srpskim putopisima od 1851. do 1951. godine*. Beograd: Službeni glasnik.

Liungman, C. (1971). *Den frånvarande strukturen*. Arbetet, 8/7/1971, 2.

Malmberg, T. (1971). *Semiotiken – Konsten att tyda tecken: en väg för att förstå varandra?* Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning, 17/6/1971, 3.

Ohlon, S. E. (1962). *Tekniken och samhället*. Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning,, 27/12/1962, 3.
Proietti, P. (2008). *Specchi del letterario: l'imagologia*. Palermo: Sellerio.
Sterner, O. (2011). *En ynglig på vandrande fot i Italien*. Västra Frölunda: HS APPI.
Павић, М. (1970). *Историја српске књижевности барокног доба (XVII и XVIII век)*. Београд: Нолит.
Павић, М. (1973). *Гвоздена завеса*. Нови Сад: Матица српска.
Павић, М. (1976). *Коњи светог Марка*. Београд: Просвета.
Павић, М. (1984). *Хазарски речник: роман-лексикон у 100.000 речи*. Београд: Просвета.

THE RECEPTION OF UMBERTO ECO IN THE SWEDISH DAILY PRESS (1960–1980)

MARIO LIGUORI, UNIVERSITY OF NOVI SAD, FACULTY OF PHILOSOPHY, SERBIA

Summary

From August 23, 1960, when his name first appeared in a Gothenburg daily newspaper, Umberto Eco became a recurring subject of interest on the cultural pages of the Swedish press. Even in the early stages of his career—as a professor, theorist, and public intellectual, long before *The Name of the Rose* was conceived—Eco, as a prominent Italian intellectual, captivated not only the Swedish cultural elite but also the broader readership. Through vivid and enthusiastic reports by foreign correspondents stationed in Italy, Swedish readers were introduced to his views on contemporary cultural movements, as well as his reflections on the essence and aims of art and literature.Throughout the 1960s and 1970s, interest in Eco persisted steadily, evolving into a form of reverence typically reserved for indisputable authorities. Within this general enthusiasm, however, critical voices were not entirely absent—some reviewers expressed disagreement with his interpretations and perspectives on a wide range of issues. In such instances, Eco's views were often, whether implicitly or explicitly, linked to his cultural background and Mediterranean habitus—a tendency that reflects imagological patterns within the broader European context of the North–South cultural dichotomy.This paper examines how Umberto Eco, decades before the onset of globalization, came to be recognized as a cultural reference point not only in his native Italy and the so-called "major" cultural spheres, but also in the more peripheral Scandinavian context. In this regard, Eco remains an enduring beacon within European intellectual life. His remarkable cultural influence can be attributed to two key factors: 1. his consistent application of an interdisciplinary approach across diverse fields—linguistics, literature, and the arts; 2. his refusal to act merely as a representative of official Italian culture, in which he played the role of a critical interlocutor and cultural provocateur.
Keywords: Umberto Eco, cultures in contact, literature, art, reception studies

Култура сећања у друштвеним наукама

Stefan Janjić[1]
School of Social Sciences and Humanities
Loughborough University
ORCID: 0000-0002-1141-9478

316.485.22-057.87:070.16
https://doi.org/10.5281/zenodo.18844748
originalni naučni rad

REDUCTIO AD HITLERUM: HISTORICAL ANALOGIES IN SERBIAN TABLOID REPORTING ON STUDENT PROTESTS[2]

This paper examines how Serbian tabloids compare and connect student protests to historical events, particularly through references to Nazi Germany, the Ustaša movement, and alleged attempts to declare the Serbian people a genocidal nation. The analysis is based on a corpus of 666 online articles about the protests that contain manipulative and/or inaccurate elements, published on the portals *Informer*, *Alo*, and *Novosti* over a six-month period (23 January–23 July 2025). The study maps the frequency of these analogies, considers their sources, and identifies three models of comparison: labelling, extended historical analogies, and instrumentalising the past. The research relies on qualitative and quantitative content analysis. By tracing the ways in which extreme historical references are mobilised, the paper explores their function in delegitimising the protests and shaping the culture of memory in contemporary Serbian public discourse.

Keywords: student protests, reductio ad Hitlerum, historical analogies, tabloid discourse, collective memory

1. Introduction

In his column "Blockers as Nazis in 1933!" published in the paper *Informer* on 1 June 2025, Nebojša Bakarec, an MP from the Serbian Progressive Party, repeatedly compares the student movement in Serbia to the Nazis. He claims that "the ideology of the 5,000 blockers is based on the Nazi ideology of Dimitrije Ljotić's Zbor, a fascist movement from the Second World War, as well as on Stalin's totalitarian ideology." Students were allegedly employing methods

[1]s.janjic@lboro.ac.uk
[2]This research was funded by the UKRI AHRC grant AH/X010007/1.

of the Nazis who "in the 1930s prevented Jewish students from entering university buildings," and "Nazi-blockers have enormous support from Ustaša Croatia." He concludes that "the behaviour of the blockers in Serbia is completely identical to the behaviour of the Nazis in Germany" (Informer, 01/06/25). Such extreme labelling normally implies an equally extreme trigger, but even during tense political moments it is hard to argue that references to fascism, Nazism or Hitler can offer a fair or reasonable basis for public debate.

Public representations of the past are never neutral. Olick and Robbins note that groups "use images of the past and struggles over history as vehicles for establishing their power or, perversely, lack of power" (1998: 127). They also emphasise that memory develops through contestation – different actors shaping its meaning in the present (128). Work on the global spread of Holocaust memory offers similar insight. Aleida Assmann describes the Holocaust as a "global icon," a symbolic form that circulates widely and can be used "for all kinds of purposes" (2010: 114). Because it has become a "moral norm for human action" (110), references to it carry heavy moral weight. Yet Assmann also warns that this very flexibility makes misuse likely, especially when analogies are drawn "between two highly unequal events" (111).

Several authors show how references to the Nazi past have become part of everyday culture. Rosenfeld (2015) identifies four ways in which this happens: generational change leading to a "less morally oriented perspective," comparisons that weaken the sense of the Nazi past as unique, very broad uses that stretch its meaning, and artistic treatment that reduces its moral weight. Subotić shows how Holocaust memory has also been adapted for present-day political purposes in parts of Eastern Europe. She describes how some narratives compare national suffering to that of Jews, a form of "memory appropriation" that can soften the role of local collaborators and respond to "contemporary ontological insecurities" (2019: 10).

Eco's well-known reflections on *Ur-Fascism* offer a useful entry point for understanding why references to fascism appear so readily in contemporary rhetoric. He emphasises that fascism has become "a synecdoche […] a word that could be used for different totalitarian movements" (Eco 1995). Eco's argument is not that present-day actors replicate historical fascism, but that certain stylistic and discursive elements (such as appeals to tradition, emotional mobilisation or hostility toward pluralism) can surface in new contexts. Because the concept is so elastic, it is easy to stretch, repurpose, and apply to others. Guriev and Papaioannou (2022) revisit Eco's list from the perspective of contemporary populism. They observe that some of the traits he identifies, such as the cult of

victimhood or the celebration of brute force, do appear in certain modern populist movements. Simultaneously, they note that other elements – particularly those tied to mid-twentieth-century forms of propaganda, like *doublethink* or *newspeak* – are far less relevant today. Rydgren (2018) describes the *fascist minimum* as a set of ideological tropes that persist in the radical right, including myths of rebirth, ultranationalism and narratives of decline.

1.1. Reductio ad Hitlerum

The term *reductio ad Hitlerum* (RAH) was first introduced by Leo Strauss, who in *Natural Right and History* (1951) describes a rhetorical move in which a claim is dismissed simply because it resembles something once associated with Hitler or the Nazis. Strauss referred to this as "the fallacy […] used as a substitute for the reductio ad absurdum: the reductio ad Hitlerum" (42). Although coined in a critique of Max Weber, the term quickly moved beyond that context and became a label for a much broader argumentative pattern. Teninbaum describes RAH as a family of fallacies, including the straw man, the slippery slope, the red herring and the ad hominem (2009: 551). Harris, Hsu and Madsen (2012) revisit the fallacy from the perspective of argumentation theory. They argue that the connection between RAH and reductio ad absurdum is not as straightforward as Strauss suggested. Instead, they propose that many instances of RAH are better understood as slippery slope arguments, while others may function as ad hominem attacks. Other studies show how this strategy is used in different political settings. Schneider and Glantz (2008) examine how opponents of tobacco control used the phrase *Nicotine Nazis* to mock public health measures. Burke and Goodman (2012) find Nazi analogies in Facebook debates about asylum seekers, used by both supporters and opponents to frame racism. Kogawa and Mazzola (2017) trace similar uses in the Brazilian National Congress, and Meschiari (2018) identifies them in discussions about meat consumption. Condis (2019) shows how Nazi references circulate in gaming communities, mixing seriousness and irony, while Gherasim (2022) analyses Russian claims about the *denazification* of Ukraine as a way to legitimise military action. French and Webster (2022) add that strategies of ridicule and denigration reduce Hitler to a simplified metonymy – to either the ultimate idiot or the ultimate evil – a move that distorts and weakens public memory of the Second World War (208). At the linguistic level, Sunić (2010) notes that terms such as fascist, neo-Nazi or anti-Semite are often used to silence opponents rather than describe them accurately.

A related line of inquiry concerns meta-discourse surrounding Nazi analogies. Ugilt (2016) shows that reactions to Nazi analogies can themselves

become a rhetorical move. His concept of the *Nazi-card-card* describes the strategy in which a person accused of "sounding like a Nazi" responds by claiming that the analogy is exaggerated or inappropriate. This shifts the debate away from the original issue and serves as a form of rhetorical self-protection.

1.2. Godwin's law

A useful reference point for thinking about how Nazi analogies circulate is Godwin's Law. Formulated by lawyer Mike Godwin in the early days of online discussion groups, the law states that "as an online debate increases in length, it becomes inevitable that someone will eventually compare someone or something to Adolf Hitler or the Nazis" (Oxford English Dictionary, n.d.). Because such comparisons tend to shut down meaningful discussion, RAH is often described as a conversation killer, a move that ends debate rather than advancing it. Although originally intended as an observation about online argumentation – and partly as a warning against careless analogies – Godwin's law has since become broader cultural shorthand for the tendency of debates to drift toward extreme historical comparisons. Recent empirical work has tested whether this pattern actually holds. Fariello, Jemielniak and Sulkowski (2024) analysed a dataset of 199 million Reddit posts to examine how often words like Hitler and Nazi appear and what happens when they do. They find that introducing these terms tends to prolong rather than shut down discussions, and that the effect is similar to that of other highly charged political words. The implication of their study is that such references do not end conversations but deepen polarisation and increase engagement.

In Serbia, public discourse has displayed extensive use of historical parallels, including RAH, since the beginning of anti-corruption protests in the autumn of 2024. The protests began after a canopy at the newly renovated Novi Sad railway station collapsed on 1 November 2024, killing 14 people, with two more dying later of injuries. Across the country, citizens launched the initiative "Stop, Serbia" („Zastani, Srbijo"), during which they blocked traffic and stood in silence for 14 minutes (later 15, then 16) – one minute for each victim. After students of the Faculty of Dramatic Arts in Belgrade were attacked on 22 November while organising the action, a wave of blockades began that would, for much of the 2024/25 academic year, suspend classes and exams at public universities and several private ones. Students presented four demands to the authorities, including the publication of all documentation related to the reconstruction of the railway station. In May 2025, when the demands had in their opinion not been met, they called for early parliamentary elections, announcing

their intention to run as an independent, non-party list. Thousands of protests were held in 2025 throughout the country, the largest being those in Belgrade – on 22 December (the Protest at Slavija), 15 March (The Fifteenth for the Fifteen), and 28 June (the Vidovdan protest).

Within pro-government media, the student movement soon came to be portrayed as a key opponent of the ruling authorities, triggering a large-scale campaign of discreditation largely based on disinformation and hate speech. Tabloid discourse about the student movement can thus be seen as a continuation of earlier media practices used to report on the opposition and other political dissenters – practices that had already intensified during previous election campaigns and protest cycles such as "One of Five Million" and "Serbia Against Violence." These patterns are consistent with broader findings on Serbian tabloid journalism, which frequently relies on sensationalism, moral panic and the construction of enemies, often through exaggerated or unfounded claims designed to provoke fear and hostility (Janjic & Šovanec 2018).

Pollozhani and Bieber describe Serbia under Aleksandar Vučić as a "competitive authoritarian system," a hybrid regime in which formal democratic institutions remain in place while access to media and public resources is unevenly distributed (2025: 203). In such conditions, political communication is often geared toward discrediting protest and portraying dissent as a threat to stability. Research on media framing shows that this type of environment encourages portrayals of protest as disorderly or dangerous. Kleut and Milojević indicate that online media frequently highlight violence, conflict and logistical disruption, which fits a broader media preference for emotionally provocative stories. When protesters are presented as deviant groups with the potential to harm society (2019: 195), the narrative space is already shaped in ways that make extreme analogies more likely and more effective. The cultural logic of moral panic reinforces this pattern. Cohen's foundational work (1972) describes how repetitive metaphors can turn certain actors into *folk devils*, transforming political disagreement into a perceived moral emergency. His observation that such metaphors can blur the line between literal and figurative descriptions (Cohen 1972: xxiii) helps explain why terms like fascist, Nazi or Ustaša can circulate so freely in Serbian tabloids when referring to students.

2. Methodology

The aim of this study is to identify the types of historical parallels that appear in tabloid reporting on the student movement and student-led protests in Serbia. The corpus is based on a database of manipulative and false news items published over a six-month period (January 23 – July 23, 2025) on the portals *Informer*, *Alo* and *Novosti*, compiled by the fact-checking outlet *FakeNews Tragač* (2025). In the initial stage (the first 40 days), 15 of Serbia's most-read news portals were monitored, after which focus was narrowed to the three outlets with the highest number of detected manipulations. During the six-month period, these three tabloids published a total of 5,773 articles containing inaccurate claims. Even beyond the scope of this study, "tabloid media that openly support the ruling party, but also pro-Russian narratives, were identified by fact-checkers as the most common sources of disinformation. Those same media receive substantial financial support from state and municipal budgets" (Janjić 2023: 231). It has also been documented that these tabloids obtain confidential information about government critics from stateinstitutions by illegal means (Zorić & Andrić, 13 Dec 2024).

Within this analysis, the corpus was further reviewed to detect and classify all texts containing historical analogies. The study relies on content analysis, understood as "a research technique for making replicable and valid inferences from data to their context" (Krippendorff 1980: 21) and as "a summarising, quantitative analysis of messages that relies on the scientific method" (Neuendorf 2002: 10). This study seeks to answer two research questions: What kinds of historical analogies appear in tabloid coverage of the student movement in Serbia? What rhetorical or political functions do these analogies serve within the broader context of pro-government media discourse?

3. Results

A total of 666 articles containing historical analogies or connections were identified in the corpus: most appeared in *Alo* (237), followed by *Informer* (225) and *Novosti* (204). Given that the total corpus comprised 5,773 articles, this means that 11.5% of them included some form of analogy or reference to historical events. The analysis revealed that many articles overlapped partially or almost completely in terms of content, often using slightly different headlines and being published across all three outlets. For instance, on July 17th 2025, all three portals ran the same story claiming that the ideological father of the student blockers was Adolf Hitler, and insinuating that the students were "preparing a

scenario similar to the Night of the Long Knives in Nazi Germany" (Novosti, 17/07/25).

In some cases, multiple historical analogies appeared within a single article, bringing the total number of analogical references to 712. In most cases (79.4%), the analogy originated from the media itself, while in remaining cases it was cited from politicians (14.4%) or other public figures (6.2%) – mostly university professors or political analysts.

Regarding historical events to which the ongoing protests were compared, the most frequent group of articles advanced the claim that the "blockers" („blokaderi") planned to label the entire Serbian nation as genocidal because of the genocide in Srebrenica (301). This was followed by parallels with fascism, Nazism (221), the Independent State of Croatia (NDH), and the Ustaša movement (62). Other historical themes appeared fewer than 20 times. Given the generally coordinated and aligned editorial policies of these tabloids, there were no significant differences in the distribution of these topics across the three outlets.

Graph 1

Frequency of Themes in Historical Analogies and References

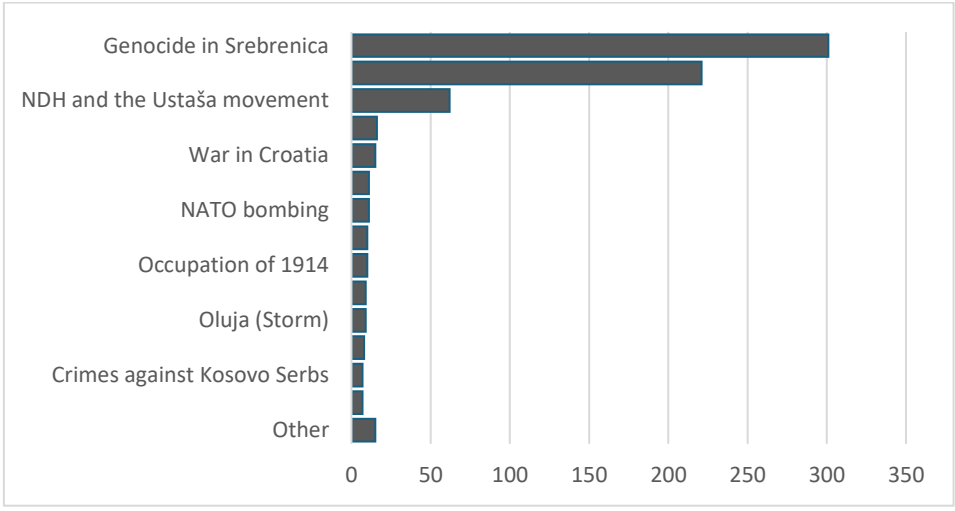

4. Discussion

The merging of traumatic past and present in this corpus occurs through three main models. The first and simplest involves the direct use of labels – for example, describing students and protesters as Ustašas, fascist liars, fascist gangs, Nazi scum or Nazi zombies. Similarly, their actions, plans, and ideas are described using the same vocabulary: fascist orgy, fascist methods, fascist symbols, fascist

manners, and so on. The second model involves building more elaborate historical parallels, usually with the intent of portraying the student movement as a contemporary replica of the Nazi movement, with students opposing the blockades being compared to Jews. The third model fuses past and present most directly, and history itself becomes a weapon. In this narrative, the protest is framed as a *genocide revolution*, which allegedly has the aim of declaring the Serbian people a genocidal nation.

Although, as shown, these parallels mostly originate from the tabloids themselves, about one-fifth of the corpus includes statements from politicians and other public figures as primary authors. Among politicians, the most frequent are the Speaker of the National Assembly, Ana Brnabić (28 instances), and the President of Serbia, Aleksandar Vučić (26). In March, for example, the president referred to the students as Bolsheviks and accused them of physically attacking a police officer in front of the headquarters of the Radio Television of Serbia. This accusation was proven false: video footage clearly shows that the officer was accidentally hit by one of his colleagues (Rogač, 2025). Ana Brnabić, on the other hand, repeatedly compared the student blockers to Nazis and fascists. In June, she stated: "They feed on fear, on people being afraid of them. Once again – what do we call this? Terrorism? Fascism? Or are we still exaggerating when we call the Nazi ideology and terror of the blockers by their real name?" (Novosti, 19/06/25).

Among other public figures, two stand out: historian and university professor Čedomir Antić and consultant Dragutin Matanović, a regular columnist for *Informer* during the observed period. Professor Antić, for instance, posed the rhetorical question: "What else do we need to stop the blockades? Should the anarchist plenums start holding three-day trials and executions? We've already seen that in 1944!" (Alo, 02/04/25). Matanović, after an attack on a student who opposed the blockades, wrote that the attempted lynching "can be compared to the brutal violence of Mussolini's fascist youth and the Nazi Hitlerjugend" (Informer, 06/06/25).

As many as 42% of the analysed articles revolved around the false claim that the students and their supporters wanted to declare the Serbian people genocidal. Certain individuals were accused of this and their names and surnames disclosed – students Mila Pajić and Davud Delimeđac, professors such as Dinko Gruhonjić and Mia David, and public figures such as singer Severina Vučković. This narrative intensified during the summer months, as both the annual commemoration in Potočari and the large Vidovdan protest in Belgrade approached. During that period, the three tabloids jointly and repeatedly claimed, without any factual basis, that the protest had four goals: to transfer all funds to

opposition leader Dragan Đilas, to declare the Serbs a genocidal nation, to recognise Kosovo's independence, and to abolish Serbia as a sovereign state (Alo, 27/06/25).

To support this narrative, the tabloids spread easily verifiable falsehoods. Appearing on the TV show *Utisak nedelje*, a student from Novi Pazar explicitly stated: "Let me repeat, nations and peoples are never genocidal – only individuals who support or participate in genocide" (Nova S, 23/06/25). Reporting on that appearance, *Informer* published an article titled "Topple Vučić, then admit that Serbs are a genocidal nation (VIDEO)" (Informer, 24/06/25).

About one-third of the articles focus on parallels with fascists, Nazis, Hitler and Mussolini. Sometimes such parallels are developed through detailed comparisons of the rise or methods of fascist and student movements, while in other cases they adopt the form of a straightforward RAH. Professor Antić, for example, argued that the large turnout at protests does not necessarily mean that the cause is just, remarking: "Khomeini's funeral gathered 10 million people. Does that make him a modern politician, or his policy right? The same goes for Hitler – universities fully supported him" (Informer, 25/06/25). Connections to totalitarian ideologies were also drawn through disinformation about symbols – from the red hand symbol to the logo of the punk-rock band Dead Kennedys. The latter, spotted during a protest in Kruševac, was described by *Informer* as a Nazi insignia (02/04/25).

Approximately nine percent of the corpus focused on the Ustaša movement, most often as a localised version of RAH – what could here be termed *reductio ad Ustašum* – where actions of students were equated with those of the Ustašas. Manipulative claims were also made that "students are organising a rally in support of Croats on the anniversary of the founding of the NDH" (Informer, 10/04/25), or that they admire "the bloody ideology that, in the quisling and genocidal NDH, took nearly a million Serbian lives" (Informer, 13/05/25). Other analogies and parallels invoked Bolshevism, the wars in Croatia, in Bosnia and Herzegovina and Kosovo, the 1999 NATO bombing and the communist era.

5. Final Remarks

By casting students and other citizens as fascists, Nazis, Ustašas, or promoters of genocide revolutions, tabloids reframe a civic protest as an existential threat; saturated historical symbols become detached from context and circulate as flexible rhetorical resources. Once these analogies enter public discourse, they operate less as interpretations and more as accusations. They moralise disagreement, delegitimise criticism and encourage audiences to view students not as political actors but as enemies of the nation. As the literature on RAH shows, equating contemporary actors with fascism or Nazism collapses the distance between historical atrocity and everyday politics. When someone is labelled a fascist, the implication is that extraordinary measures are justified to stop them. The analogies identified in this study reveal how easily a society's most traumatic memories can be mobilised to blur the lines between political contestation and political threat.

References

Assmann, A. (2010). The Holocaust – a global memory? Extensions and limits of a new memory community. In A. Assmann & S. Conrad (Eds.), *Memory in a global age* (pp. 97–117). Palgrave Macmillan.

Burke, S., & Goodman, S. (2012). 'Bring back Hitler's gas chambers': Asylum seeking, Nazis and Facebook – a discursive analysis. *Discourse & Society, 23*(1), 19–33.

Cohen, S. (1972). *Folk Devils and Moral Panics*. MacGibbon & Kee.

Condis, M. (2019). Hateful games: Why white supremacist recruiters target gamers and how to stop them. In *Digital Ethics*. Taylor & Francis.

Eco, U. (1995). Ur-fascism. *The New York Review of Books, 42*(11), 12–15.

Fariello, G., Jemielniak, D., & Sulkowski, A. (2024). Does Godwin's law (rule of Nazi analogies) apply in observable reality? An empirical study of selected words in 199 million Reddit posts. *New Media & Society, 26*(1), 389–404.

French, S. L., & Webster, L. B. (2022). Killing public memory softly with Hitler's song: Strategies of ridicule and denigration for the social and political misappropriation of Hitler, the Nazis, and the Holocaust and its rhetorical cost. *Journal of Contemporary Rhetoric, 12*(3).

Gherasim, G. C. (2022). Reductio ad Hitlerum: Reflections on the Russian propaganda of de-Nazification in Ukraine. *Romanian Journal of Political Sciences, 22*(1), 75–86.

Guriev, S., & Papaioannou, E. (2022). The political economy of populism. *Journal of Economic Literature, 60*(3), 753–832.

Harris, A. J., Hsu, A. S., & Madsen, J. K. (2012). Because Hitler did it! Quantitative tests of Bayesian argumentation using ad hominem. *Thinking & Reasoning, 18*(3), 311–343.

Janjić, S. (2023). Disinformation in Serbia. In C. Nehring & H. Sittig (Eds.), *Blurring the truth: Disinformation in Southeast Europe* (pp. 231–257). Sofia: Konrad Adenauer Stiftung.

Janjić, S., & Šovanec, S. (2018). Najava rata na naslovnim stranama srpskih tabloida. *CM: Communication and Media, 13*(43), 49–67. https://doi.org/10.5937/comman13-14543

Kleut, J., & Milojević, A. (2019). Protest i nasilje: uokvirivanje protesta „Protiv diktature" u onlajn medijima i komentarima korisnika. *Digitalne medijske tehnologije i društveno-obrazovne promene, 8*, 191–210.

Kogawa, J., & Mazzola, R. (2017). Discurso e retórica: sobre o procedimento reductio ad Hitlerum. *Revista de Estudos da Linguagem, 25*(1), 357–380.

Krippendorff, K. (1980). *Content Analysis: An Introduction to Its Methodology*. Sage.

Meschiari, M. (2018). Anti-speciesist rhetoric. In *Semiotics of Animals in Culture: Zoosemiotics 2.0* (pp. 33–41). Cham: Springer International Publishing.

Neuendorf, K. (2002). *The Content Analysis Guidebook*. Sage.

Olick, J. K., & Robbins, J. (1998). Social memory studies: From 'collective memory' to the historical sociology of mnemonic practices. *Annual Review of Sociology, 24*, 105–140.

Oxford English Dictionary. (n.d.). 'Godwin's law'. Retrieved from https://www.oed.com/dictionary/godwins-law_n?tab=meaning_and_use#270876201

Pollozhani, L., & Bieber, F. (2025). Protests for change: Mass protests against competitive authoritarian regimes in the Western Balkans. *Third World Quarterly, 46*(2), 193–214.

Rosenfeld, G. D. (2015). *Hi Hitler! How the Nazi Past is Being Normalized in Contemporary Culture*. Cambridge University Press.

Rydgren, J. (2018). The radical right: An introduction. In J. Rydgren (Ed.), *The Oxford Handbook of the Radical Right* (pp. 1–16). Oxford University Press.

Schneider, N. K., & Glantz, S. A. (2008). 'Nicotine Nazis strike again': A brief analysis of the use of Nazi rhetoric in attacking tobacco control advocacy. *Tobacco Control, 17*(5), 291–296.

Strauss, L. (1951). *Natural Right and History*. University of Chicago Press.

Subotić, J. (2019). *Yellow Star, Red Star: Holocaust Remembrance After Communism*. Cornell University Press.

Sunić, T. (2010). Politička korektnost: jezična i zakonodavna represija. *Političke analize, 1*(4), 41–44.

Teninbaum, G. H. (2009). Reductio ad Hitlerum: Trumping the judicial Nazi card. *Michigan State Law Review*, 541.

Ugilt, R. (2016). The Nazi-card-card. *International Journal of Žižek Studies, 6*(3).

Zorić, J., & Andrić, G. (2024, December 13). Protesti u Srbiji: Kako i zašto informacije o kritičarima režima cure u tabloide. *BIRN*. Retrieved from https://birn.rs/zasto-cure-informacije-o-kriticarima-vlasti/

Sources

Alo (02/04/25). Link: https://archive.is/8LiCZ
Alo (27/06/25). Link: https://archive.is/UlVHt
Informer (01/06/25). Link: https://archive.is/S2e9f
Informer (10/04/25). Link: https://archive.is/vfjtW
Informer (13/05/25). Link: https://archive.is/FRm8u
Informer (02/04/25). Link: https://archive.is/51gUV
Informer (24/06/25). Link: https://archive.is/i4S08
Informer (25/06/25). Link: https://archive.is/VOdTX
Informer (06/06/25). Link: https://archive.is/cj2Qu
Nova S (24/06/25). Link: https://www.youtube.com/watch?v=ylzwG21JNqA
Novosti (17/07/25). Link: https://archive.is/oR0sg
Novosti (19/06/25). Link: https://archive.is/RBmtc
Rogač, M. (31/03/25) Policajca udario kolega, ali na meti medija – studenti. VJT i dalje čeka izveštaj MUP. Retrieved from: https://www.istinomer.rs/facebook-provere/policajca-udario-kolega-ali-na-meti-medija-studenti-vjt-i-dalje-ceka-izvestaj-mup/
FakeNews Tragač (23/07/25). Šest meseci Blokadne beležnice: *Informer*, *Alo* i *Novosti* objavili 5.773 manipulacije. Retrieved from: https://fakenews.rs/2025/07/23/sest-meseci-blokadne-beleznice/

REDUCTIO AD HITLERUM: ISTORIJSKE ANALOGIJE U IZVEŠTAVANJU SRPSKIH TABLOIDA O STUDENTSKIM PROTESTIMA

STEFAN JANJIĆ, UNIVERZITET LAFBORO, UJEDINJENO KRALJEVSTVO

Rezime

Ovaj rad ispituje kako srpski tabloidi porede i povezuju studentske proteste sa istorijskim događajima, posebno kroz reference koje se tiču nacističke Nemačke, ustaškog pokreta i navodnih namera da se srpski narod proglasi za genocidan. Analiza se zasniva na korpusu 5.773 onlajn tekstova o protestima koji sadrže manipulativne i/ili netačne elemente, a objavljeni su na portalima *Informer, Alo* i *Novosti*tokom šest meseci (23. januar–23. jul 2025). Rad mapira učestalost ovih analogija, koje se javljaju u 11,5% tekstova, razmatra njihove izvore, kao i tri modela poređenja – etiketiranje, građenje analogija i instrumentalizaciju prošlosti zarad prikazivanja protesta kao pretnju nacionalnom identitetu. Istraživanje se oslanja na kvalitativnu i kvantitativnu analizu sadržaja, s posebnim fokusom na reductio ad Hitlerum kao retoričku strategiju. Prateći načine na koje

se mobilišu ekstremne istorijske reference, rad razmatra njihovu funkciju u delegitimisanju protesta i oblikovanju kulture sećanja u savremenom javnom diskursu.
Ključne reči: studentski protesti, reductio ad Hitlerum, istorijske analogije, tabloidni diskurs, kultura sećanja

Игор Стаменовић[1]
Филозофски факултет
Универзитет у Нишу
ORCID: 0000-0002-9093-5699

930.2:003.071
https://doi.org/10.5281/zenodo.18844820
оригинални научни рад

СЕЋАЊЕ НА ИЗГУБЉЕНУ ДОМОВИНУ У ЕПИТАФИМА ЧЕТВОРИЦЕ ГРЧКИХ ИЗБЕГЛИЦА У РИМУ У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ XV И ПРВОЈ ПОЛОВИНИ XVI ВЕКА[2]

У раду се истражује феномен одржавања и преношења сећања на изгубљену домовину у епитафима четворице учених византијских избеглица у Риму. Епитафи су настали у деценијама након османских освајања великог дела хеленофоних земаља. Истраживање је усмерено на етнониме, топониме и изразе којима се описивала повезаност са местом порекла како би се уочили обрасци у формирању и преношењу културног сећања. Садржај текстова разматран је у контексту културне трауме проузроковане османским освајањима и искуством миграције. Епитафи су сагледани у односу према владајућем хуманистичком дискурсу, са посебним освртом на неохеленски и антиосмански наратив.

Кључне речи: епиграфика, културно сећање, византијска емиграција, ренесансни хуманизам

1. Увод

Епитафи, одн. надгробни натписи, представљају вредне историјске изворе који, поред биографских података о сахрањеним личностима, одражавају историјски контекст, представе и идеје у којима су обликовани (Brandis et al. 2025: 3–4). Предмет овог истраживања јесте феномен сећања на изгубљену домовину у епитафима четворице грчких избеглица у Риму – кардинала Висариона, хуманисте Димитрија Ралиса Кавакиса, епископа Алексија Келадина и хуманисте Јаноса Ласкариса. Четворица учених византијских избеглица делила су заједничко порекло и образовање.

[1]igor.stamenovic@filfak.ni.ac.rs

[2]Ово истраживање подржало је Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије (Уговор бр. 451-03-137/2025-03/ 200165).

Припадали су истом ужем кругу грчких емиграната, који је око себе окупио управо кардинал Висарион. Настојали су да грчки језик и наслеђе промовишу у културном и интелектуалном оквиру ренесансног хуманизма, сакупљајући и преписујући грчке рукописе, те пишући властита дела.[3]

Сећање на место порекла пратећи је чинилац процеса миграције (Fathi & Ní Laoire 2024; Silva 2009). Циљ овог рада је да размотри на које је начине сећање на домовину изражено у епитафима и да ли је садржало поруку која је могла бити препозната у владајућем историјском контексту. Теорија културног сећања помаже да се утврди „зашто, како и са којим резултатима одређени делови информације [из прошлости, прим. И.С.] бивају запамћени". Дати „делови" у колективном сећању могу бити „намерно конструисани, организовани унутар друштвених мрежа и овековечени кроз артефакте са одређеним значењем" (Dinter 2023: 1–2). Постављени у римским црквама и исклесани на трајном материјалу, анализирани епитафи могли су служити као артефакти у преношењу културног сећања. Епитафи су писани на латинском и грчком језику, који у XV и XVI веку многи људи нису умели читати (Brandis et al. 2025: 12; Grendler 1989: 46, 106–108, 403–404). Истовремено, велики део византијске емиграције био је образован, нарочито онај који се обрео у Риму тражећи заштиту и нудећи своје услуге Курији (Monfasani 2023: 5; Harris 1995b: 24–32).

2. Методологија

Рад почива на принципима микроисторијог истраживања малих целина које се стављају у шири историјски, културни и дискурзивни контекст (Magnússon & Szíjártó 2013: 147–159). Натписи су рашчитани, транскрибовани и преведени користећи се текстовима из раније објављених издања и епитафима консултованим *in situ*.[4] При анализи садржаја, издвојене су категорије које се односе на топониме, етнониме, изразе припадности и емоција. Извршена је контекстуализација и компарација датих категорија, а

[3]За биографске податке, са уп. на релевантну литературу, в. подсекције 4.1, 4.2, 4.3. и 4.4. овог рада.

[4]На терену су консултовани епитафи кардинала Висариона и Јаноса Ласкариса. Кавакисов епитаф није видљив у базилици *Santi Dodici Apostoli*, нити у делу клаустера који је био доступан на увид љубазношћу стручног особља базилике, на којој се захваљујем. Lamers (2023: 295) сматра да је епитаф данас изгубљен или сакривен, док је епитаф Алексија Келадина уништен.

након појединачне анализе, подаци су синтетисани како би се уочили заједнички обрасци.[5]

3. Контекст настанка епитафа

Пад Константинопоља 29. маја 1453. године и сукцесивна османска освајања хеленофоних области представљени су у латинским и грчким наративима из XV века као општа хришћанска катастрофа, праћена покољима и најездом „нових варвара", одн. Османлија (Angold 2016; Meserve 2006; Bisaha 1999; Pertusi 1976; Stamenović 2024). Турска освајања узроковала су миграцију византијских Грка на хришћански Запад, где се у том тренутку развијала култура ренесансног хуманизма. Хуманистички наративни обрасци почивали су на узорима из времена римске и грчке класичне старине (Monfasani 1998), али нису једноставно представљали њихове копије. Хуманисти су класичне обрасце пре доживљавали као дискурзивно поље унутар кога су комуницирали идеје које су се тицале садашњости (Gouwens 1998; Bisaha 2004: 9). Долазак грчких избеглица поспешио је „масовну хеленизацију" ренесансне културе (Monfasani 2004), али је за Грке донео и низ негативних појава попут амбивалентног односа нове средине, несигурности, губитка некадашњих привилегија и сл. (Harris 1995a; Harris 1995b: 21–24, 49–86; Bisaha 2004: 104–118, 131–134).

Описи османских освајања, заједно са искуством миграције, пружају основа да се поменути догађаји унутар грчке заједнице посматрају као чиниоци културне трауме.[6] Њу не покреће бол коју група осећа, одн. трауматични догађај као такав, већ значења и утисци који му се придодају. Посредници у креирању значења културне трауме јесу тзв. групе носилаца које у датом процесу имају „идеалне и материјалне интересе и налазе се на одређеном положају у друштвеној структури, те имају нарочите дискурзивне таленте да артикулишу своје тврдње – за нешто што би се могло назвати „стварањем значења" – у јавном простору". Представе и значења које

[5]За методолошке и принципе приређивања текстова на које се овај рад ослања в. (Brandis et al. 2025: 3–4; Busse 2012; Rabbie 1996). Сви преводи дело су аутора овог рада. Захваљујем се анонимном рецензенту на редактури превода̂ епитафа̂, на основу сугестија које је предложио проф. др Орсат Лигорио са Одељења за класичне науке Филозофског факултета Универзитета у Београду. Такође, срдачно се захваљујем др Лигорију на поменутим предлозима који су учинили да превод буде вернији оригиналним текстовима.

[6]Културна траума представља стање у коме „чланови заједнице осећају да су претрпели страшан догађај који оставља неизбрисив траг на њихову групну свест" (Alexander 2019: 1).

наведене групе вежу за одређени трауматични догађај бивају потом пласиране широј публици (Alexander 2019: 10–12, цит. на 11).

У случају овог истраживања „групу носилаца" могли су чинити учени Грци унутар емигрантске заједнице у Риму. Део њих непосредно се налазио на положајима при Римској цркви, док је део очекивао одређену помоћ од папства, које је у анализираном периоду заузимало изразито противтурски став (Harris 1995b: 24–32; Meserve 2025). Такође, поседовали су довољно знања и реторичких вештина како би турска освајања и сопствено изгнанство представили као трагичан догађај. Наведена група, вођена идеолошким, али и прагматичним разлозима подизања сопственог угледа, пласирала је идеју о византијским Грцима као наследницима древних Хелена. Османска освајања представљана су у том контексту као наставак варварских најезди из класичне прошлости (Lamers 2015; Pappas 2014; Wilson 2016; Стаменовић 2024).

4. Анализа

4. 1. Епитаф кардинала и патријарха Висариона (1466)

Кардинал Висарион био је један од најутицајнијих грчких хуманиста у XV веку и стожер окупљања византијских избеглица у Италији. Рођен је око 1403. године у Трапезунту, а образовање је стекао у Константинопољу и Мистри на Пелопонезу, под туторством неоплатонистичког филозофа Георгија Гемиста Плитона. Као Никејски митрополит, учествовао је у раду Сабора у Ферари-Фиренци (1438–1445). Након прихватања уније са Римокатоличком црквом, добио је кардиналски чин 1439. године. Кратко се вратио у Цариград, да би се у Италију преселио 1440. године, најпре у Фиренцу, а потом у Рим 1443. године. Папа Пије II (1458–1464) поставио га је за титуларног патријарха Константинопоља 1463. године. Све до смрти 1472. године, одржавао је преписке са утицајним хуманистима, владарима и прелатима, радио на прикупљању грчких рукописа, превођењу класичних грчких дела и заговарао покретање крсташког рата против Турака (Malone-Lee 2024; Del Soldato 2022; Gutkowski & Prinzivalli 2012).

Висарион је сахрањен у својој кардиналској цркви *Santi Dodici Apostoli* у Риму. Постоје претпоставке да је црква могла служити као место литургијског окупљања грчке заједнице (Malone-Lee 2024: 156; Harris 1995b: 31, 102–103). Текст епитафа, који је Висарион саставио 1466. године, гласи:

BESSARIO EPISCOPUS THUSCULANUS / SANCTAE ROMANAE ECCLESIAE CARDINALIS / PATRIARCHA CONSTANTINOPOLITANUS / NOBILI GRAECIA ORTUS ORIUNDUSQUE / SIBI VIVENS POSUIT / ANNO SALUTIS MCCCCLXVI. // ΤΟΥΤ ΕΤΙ ΒΗΣΣΑΡΙΩΝ / ΖΩΝ ΑΝΥΣΑ ΣΩΜΑΤΙ / ΣΗΜΑ. / ΠΝΕΥΜΑ ΔΕ ΦΕΥΞΕΙΤΑΙ / ΠΡΟΣ ΘΕΟΝ ΑΘΑΝΑΤΟΝ.[7]

Латинско-грчка хибридност, карактеристична за кардинала (Lamers 2015: 115), уочљива је у двојезичности натписа, као и у садржају текста. Висарион најпре истиче своју латинску кардиналску и епископску титулу, након које следи источна титула „патријарха Константинопоља". Сећање на домовину исказано је истицањем порекла из „племените Грчке" („nobili Grecia"), што је носило конотацију узвишености (Blaise 1954b). Употребљен је топоним „Grecia", а не Романија или неки од појмова који би Византију ближе довели у везу са римским наслеђем.[8] Овакав избор термина указује на хеленске идентитетске оквире, раширене међу ученим Византинцима у XV веку, а нарочито међу онима који су поникли из Плитонове академије (Lamers 2015; Harris, 2000; Dąbrowska 1991).

Грчка је за Висариона представљала транстериторијални ентитет, сачињен од заједничког језика, културе и историје. Имала је одлике „имагинарне заједнице" (Anderson 1983), али је захваљујући културној, а не географској основи свога постојања, могла надживети територијалне промене и губитке. Као једну од основних карактеристика Грка Висарион је наглашавао привржености слободи, хеленском идеалу који се наводно преносио од античких до византијских Грка. Обе групе сматране делом једне, јединствене хеленске цивилизације (Lamers 2015: 92, 101–115, 274–276; Pagani 2021). Имајући у виду наведену концепцију, грчка домовина на коју је Висарион евоцирао сећање у епитафу може се посматрати као географски, али и идеолошки концепт. Алузија на Грчку није нужно, или бар не само, подсећала на губитак, већ је могла служити и као израз припадности заједници.

[7]Превод: „Висарион, епископ Тускула, кардинал Свете Римске цркве, патријарх Константинопоља, рођен и поникао у племенитој Грчкој, себи за живота подиже [споменик], године спасења 1466. Ја, Висарион, подигох за живота овај споменик за моје упокојено тело. Душа ће одлетети Богу бесмртном". За раније издање в. (Forcella 1873: 226, no. 656).

[8]Географски појам „Романија" коришћен је током средњег века како би се указало на територије Византијског царства (Jacoby 1999; Wolff 1948; Segonius 1981: 95–96).

4.2. Епитаф Димитрија Ралиса Кавакиса (након 1487)

Димитрије Ралис Кавакис био је родом из Константинопоља или околине и потицао је из угледне породице. Четрдесетих година XV века образовао се, попут Висариона, под Плитоновим туторством у Мистри. По сопственом сведочењу, био је управник Лимноса и Имвроса. У Рим је дошао 1466. године, где се повезао са кардиналом Висарионом и Андрејем Палеологом, сином избеглог морејског деспота Томе Палеолога (влад. 1428–1460). Бавио се сакупљањем и преписивањем грчких рукописа, те писао своје коментаре на класична дела. Упокојио се у Риму око 1505. године и сахрањен је, као и Висарион, у цркви *Santi Dodici Apostoli*. Епитаф на Димитријевом гробу саставио је његов син Манилије (грч. Ἐμμανουὴλ) Кавакис, такође грчки хуманиста и песник. Манилије је рођен око 1447. године на Пелопонезу. Преселио се у Италију заједно са породицом, а у емиграцији је, слично оцу, истицао своје „спартанско" порекло. Манилије је уживао наклоност папа Јулија II (1503–1513) и Лава X (1513–1521), те обављао различите службе при папском двору. Постављен је за епископа Монемвасије 1517. године, али се са функције повукао 1520. године. Умро је око 1523. године у Риму и сахрањен је поред свог оца у базилици *Santi Apostoli*. (Garzaniti 2024: 26; Lamers 2023: 8–28; Lamers 2013; Bacchelli 2016: 169, 184, 192; Harris 1995b: 31, 115, 197; Manoussacas 1972).

Текст епитафа за Димитрија Ралиса Кавакиса гласи:

> D(EO) O(PTIMO) M(AXIMO). / DEMETRIO CABACIO RHALLO EQUITI SPARTANO QUI / NULLUM CORPORIS INCOMMODUM EXPERTUS NONAGESSI / MUM AETATIS AN(N)UM MEN(SIBUS) II DIEB(US) XXII SUPERAVIT. / MANILIUS EX THOMAIDE THEODORI BOCCHALI FILIA / SUSCEPTUS PARENTI SANCTISS(IMO) AC B(ENE) M(ERENTI) SIBIQ(UE) POSUIT. // SI GENITOR DEFLENDE PIUS TIBI DEBITA NATUS / IUSTA SEPULTURAE MUNERA SI APTA DAREM / CONDERER HIC TECUM DISCAT NE SERA SENECTUS / CUM GENERE AMISSAM REM PATRIAMQ(UE) MIHI.[9]

[9]Превод: „Богу најбољем и највећем. Димитрију Кавакису Ралису, спартанском витезу, који је, неосетивши икаквих телесних тегоба, премашио доба од деведесет година за два месеца и двадесет и два дана. [Овај споменик] подиже Манилије, рођен од Томаиде, кћери Теодора Бохалиса, најсветијем и заслужном оцу, и себи. Да сам ти, жаљења вредни оче, као веран син дао по правди заслужене, достојне погребне дарове, био бих се покопао овде с тобом, како не бих у позној старости морао да сазнам да су ми изгубљени не само род, него и иметак и домовина". Латински текст реконструисан је на основу ранијих верзија објављених у (Forcella 1873: 230, no. 676;

Приметно је да је Димитрије именован као „equiti Spartano", при чему је употребљен појам „eques" који означава војника, одн. коњаника (Blaise 1954a). Изгледно је да је појам симболички коришћен како би се додатно нагласио милитаризам Спарте – приписаног места порекла покојног Кавакиса. У латинској и грчкој хуманистичкој имагинацији у XV и XVI веку помен Спарте коришћен је као алузија на античко грчко херојство (Hankins 2018: 82, n. 4). Спартански милитаризам био је део хеленског идентитета који су учени Грци конструисали у емиграцији. Истицан је код дела хуманиста који је сматрао да је за опстанак хеленства била неопходна слободна Грчка (Lamers 2015: 272, 279).

Помен Спарте просторно је упућивао на Пелопонез, који је са Спартом изједначаван у политичкој теорији Димитријевог учитеља Гемиста Плитона. За Плитона, чије је идеје Кавакис верно преузимао, Пелопонез и Спарта представљали су извор грчког идентитета. Хеленство је сматрано носиоцем племенитости, насупрот азијском „варварству" (Pagani 2021: 33–36; Lamers 2015: 39–42, 44–45). Сâм Кавакис је у неколико рукописа, поред порекла из Константинопоља, истицао да је спартанског и „лакедемонског" порекла ("Καβάκης, Δημήτριος ᾽Ραούλ" 2001; Lamers 2023: 5).

Други део епитафа односи се у целости на изгубљену домовину. У тексту се осећај меланхолије и туга за изгубљеним оцем преплићу са сликом изгубљене домовине („patria"). Меланхолија је још из времена антике имала дугу традицију коришћења при пласирању политичких порука (Edmondson & Mladek 2024), те се и Манилијев текст надовезивао на поменуту стратегију. Османска освајања представљена су као трагична. Резултирала су уништењем домовине и губитком „рода" и „поседа". Помен рода и иметка, уз Димитријев статус витеза, упућују на племенито порекло породице Кавакис. Слика турских освајања прати устаљене обрасце у антиосманском наративу, стварајући утисак потпуне пустоши као последице османске најезде (Smith 1966; Angold 2016: 62–119).

Schrader 1592: 123v; Legrand 1903: p. 262; Lamers 2023: 164, no. 52; Bacchelli 2016: 192, n. 54). Разлике у појединим деловима латинског текста, присутне у наведеним издањима, последица су разлика између натписа на Кавакисовом гробу и текста епитафа који је забележио и издао Манилије Кавакис 1520. године, за чије критичко издање в. (Lamers 2023: 164, no. 52).

4.3. Епитаф епископа Алексија Келадина (1517)

Алексије Келадин (лат. Celadenus, итал. Celadeno, грч. Κελαδηνός) рођен је око 1450/51. године на Пелопонезу. У избеглиштву у Италији налазио се од пада Мореје 1460. године. Припадао је кругу емиграната окупљених око кардинала Висариона у Риму. Службовао је на двору напуљског краља до постављања за епископа Галипоља у јужној Италији 1480. године. На положај епископа Молфете премештен је 1508. године. Залагао се за идеју да Грци при Курији имају свог кардинала, али у остварењу својих амбиција није успео. Сматрао је неопходним покретање рата против Османлија, о чему је 1500. године саставио три проповеди-писма адресирана на тројицу тада најистакнутијих кардинала – Оливијера Карафу, Франческа Тодескинија-Пиколоминија (потоњег папу Пија III) и Бернардина Лопеса де Карвахала. Био је веома посвећен прикупљању и преписивању грчких рукописа. Умро је у Риму 18. априла 1517. године и сахрањен је у базилици *Sant'Agostino in Campo Marzio* (Kissling 1979; Minnich 1988; De Palma 1986; *Ἀλέξιος Κελαδηνός* 2015).[10]

Надгробна плоча са натписом уништена је највероватније приликом рестаурације цркве 1852. године и данас није видљива (Kissling 1979). Текст је сачуван захваљујући ранијим издањима, која доносе податак да се натпис налазио на средини плоче са уклесаном мушком фигуром у епископским одеждама (Forcella 1874: 35, no. 102). Текст епитафа гласи:

> AIAX CELADENUS EP(ISCOPUS) / ALEX(IUS) CELADENUS EPISC(OPUS) / MALPITAN(US) APOST(OLICUS) SECRET(ARIUS) / GEMINAEQ(UE) LINGUAE / ORATOR ET INTERPRES / ACUTISS(IMUS). SPARTEN(IUS). EX / NOBILI GENERE ORIUN / DUS RELIGIONE ET SAN / CTIS SEMP(ER) OPERIB(US) / ADMIRABILIS LXVII AETA / TIS SUAE ANNOS FOELIX / OBIIT XIII CAL(ENDAS) MAIAS / MDXVII.[11]

---

[10]Око Келадиновог датума упокојења постоје спорења, зависно од тога да ли транскрипције епитафа читају „calendas martii" (16. фебруар) или, како је случај у овом раду, „calendas maias" (18. април) (Monfasani 1984: 104, n. 62).

[11]Превод: „Епископ Алексије Келадин. Алексије Келадин, епископ Молфете, папски секретар и највештији говорник и преводилац оба језика [sc. грчког и латинског]. Спартанац. Потекао од племенитог рода, хвале вредан по побожности и увек светим делима, упокоји се срећан у својој шездесет и седмој години, тринаестог дана пре мајских календи 1517". Латински текст реконструисан према (Forcella 1874: 35, no. 102; Minnich 1988, 49, n. 3).

Сећање на домовину у епитафу сведено је на појединачне изразе који се тичу савршеног владања грчким и латинским језиком, при чему се уочава грчко-латинска хибридност, те спартанског порекла преминулог. Конотације спартанског херојства, алузије на Пелопонез и симболички значај који је помен Спарте са собом носио имале су исту улогу као и у случају епитафа Димитрија Ралиса Кавакиса.[12] Истицање спартанског порекла било је карактеристично и за друге натписе и записе у којима се помиње Келадин (Monfasani 1984: 101, n. 42). Порекло преминулог означено је као племенито. Непосредни изрази жаљења за домовином нису присутни. Исказ да је Келадин поживео „срећно" упућује на то да је у новој средини био добро прихваћен.

4.4. Епитаф Јаноса Ласкариса (пре 1534)

Јанос Ласкарис рођен је око 1445. године у Константинопољу и потицао је из угледне породице (Cutler & Kazhdan 1991). По паду града, са другим члановима породице бежао је на Пелопонез, Крит и, напослетку, у Венецију, где се ставио под заштиту кардинала Висариона. У Фиренци је од 1489. године обављао посао учитеља грчког језика и дипломатску службу за Лоренца де Медичија (влад. 1469–1492) у Грчкој, Константинопољу и на Блиском Истоку. Радио је на сакупљању, преписивању и штампању грчких класичних и средњовековних дела. Преселио се у Француску крајем 1495. године, премда је често путовао између Француске и Италије, што због дипломатских послова између француске круне, млетачких власти и Римске курије, што због набавки књига за своје налогодавце. Након пензионисања, трајно се населио у Риму 1529/30. године, где је и умро 7. децембра 1534. године. Сахрањен је у цркви *Sant'Agata dei Goti*, заједно са својом женом Катарином Ралис – у сродству са Димитријем Ралисем Кавакисом (Ceresa 2004; Knös 1945). Сâм је саставио епитаф (Knös 1945: 214–215; Markesinis 2000) чији текст гласи:

> ΛΑΣΚΑΡΙΣ ΑΛΛΟΔΑΠΗ ΓΑΙΗ ΕΝΙ ΚΑΤΘΕΤΟ ΓΑΙΗΝ / ΟΥΤΙΔΙΗΝ ΞΕΙΝΗΝ Ω ΞΕΝΕ ΜΕΜΦΟΜΕΝΟΣ / ΕΥΡ ΕΤΟΜΕΙΛΙΧΙΗΝ ΑΛΛΑ ΧΘΕΤΑΙ ΕΙΠΕΡ ΑΧΑΙΟΙΣ / ΟΥΔΕ ΤΙ ΧΟΥΝ ΧΕΥΕΙ ΠΑΤΡΙΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΝ. // ΞΕΙΝΕ ΛΑΚΑΙΝ(᾽) ΥΠ(᾽) ΕΜΟΙ ΡΑΛΛΟΥ ΠΑΤΡΟΣ Η ΠΡΟΦΥΓΟΥΣΑ / ΔΟΥΛΟΣΥΝΑΝ ΠΑΤΡΑΣ ΗΛΘΕΝ ΕΣ ΙΤΑΛΙΗΝ / ΜΗΤΡΩ ΠΕΙΘΟΜΕΝΗ ΟΣ ΖΕΥΞΕ ΜΙΝ ΑΝΕΡΙ ΚΛΕΙΝΩ / ΤΟΙΣ ΚΑΙ ΚΟΣΜΟΣ ΕΗΝ ΤΑΙΣ ΙΔΙΑΙΣ

[12] В. подсекцију 4.2. овог рада.

ΑΡΕΤΑΙΣ / ΕΛΛΑΔΟΣ ΑΛΛ(᾽) ΟΛΟΗ ΚΑΤΕΡΙΝΑΝ ΠΡΟΥΦΘΑΣΕ ΜΟΙΡΑ / ΤΗΛΕ ΠΕΡ ΟΥΔ(᾽) ΩΚΤΕΙΡ(᾽) ΕΓΚΥΟΝ ΟΥΤΕ ΝΕΗΝ.[13]

Епитаф је писан на грчком, те је порука изгледно била упућена Грцима и ученијим појединцима који су могли владати језиком.[14] Поред именовања места порекла домовином («πᾰτρῐ́ς»), сећање је евоцирано употребом топонима и демонима „Грчка" («Ελλάς»), „Ахајци" («Ἀχαιοί») и „Лаконка" («Λάκαιν᾽»). Како би се алудирало на Пелопонез или Спарту, у неохеленском хуманистичком дискурсу коришћене су синонимне или просторно блиске одреднице, у овом случају Ахаја и Лаконија, са истим конотацијама које су носили основни појмови (Pagani 2021: 33–34).

Нова земља именована је у епитафу „страном", одн. „туђинском", кроз синонимне термине «αλλοδαπή» и «ξείνην», при чему је први карактеристичан за поетску употребу. Иако је Ласкарис у другим својим делима истицао паралеле између грчке и римске културе, са идејом да Италце представи као потомке грчких колониста (Lamers 2015: 166–199), Италија је у епитафу приказана као страна средина. У основи стратегије културе сећања у избеглиштву лежи наглашавање посебности групе која настоји да одржи сећање на своје порекло (Assmann & Czaplicka 1995: 132). У датом оквиру могуће је тумачити и Ласкарисово инсистирање на контрасту између „домаће" грчке и „стране" латинске средине.

Слика поробљене Ахаје је путем датог контраста додатно истакнута. У основи трагедије поробљености по својој прилици стајала је идализована слика хеленске слободе као чиниоца грчког идентитета. Ласкарис је у свом епитафу трагичну слику поробљене домовине спајао са елементима личне туге, чиме се политичка порука пласирала упоредо са меланхоличном сликом личног губитка, слично стратегији која је уочена у епитафу Димитрија Кавакиса.

---

[13]Превод: „Ласкарис у страној земљи положи свој прах. Не жали [он] што је туђинска, о, странче. Нашао је спокој. Али је забринут за Ахајце, јер [их] ни мало праха слободне домовине не покрива. Странче, Лаконка [лежи] испод мене, од рода Ралиса, избеглица из поробљене домовине. Дође у Италију из Грчке, повинујући се својој мајци, присајединивши се племенитом човеку за кога су и сâме њене врлине биле украс. Али смртна судбина одведе Катарину далеко, не жалећи је трудну и младу". За ранија издања и преводе в. (Forcella 1877: 348, no. 572; Giovio 1935: 61–62; Nibby 1838: 37).

[14]О изучавању грчког језика и културе у ренесансној Италији в. (Ciccolella 2008; Wilson 2016; Botley 2002).

5. Закључак

Анализирани епитафи потврђују тезу да су породица и место порекла (*patris*) биле основне одреднице идентитета византијских Грка после 1453. године (Bryer 1991: 315–325; Harris 2000: 29–30). Место (*locus*) представља једно од најснажнијих „имагинарних средстава" у одржавању културног сећања избеглица (Creet 2011: 7–8). У разматраним епитафима, *locus* је био везан за реално или симболично место порекла, те изражен кроз концепте *patris* и *patria*.[15] Анализиране епитафе могуће је окарактерисати као *lieux de mémoire*, тј. материјална и нематеријална средства преко којих је чувано и преношено сећање (Assmann 2008: 110–112). Домовина (*patria*) означена је топонимима, демонимима, етнонимима и описно, кроз изразе који одговарају неохеленском дискурсу у XV и XVI веку (Lamers 2015).

Реферисање на домовину је у два епитафа, Кавакисовом и Ласкарисовом, одражавало културну трауму њеног покоравања. Лична искуства миграције представљена су упоредо са губитком слободне домовине. Представе о страдалној домовини стварале су слику Хеладе коју су у ропству држали Турци као „нови варвари". Типична за антиосмански хуманистички дискурс, описана слика била је упућена како византијској емиграцији, тако и латинској публици. Имајући у виду раширени противтурски крсташки наратив, нарочито негован у круговима блиским Римској курији (Meserve 2025; Meserve 2004; Hankins 1995), у подтексту описаних представа може се приметити посредни позив за ослобађање грчких области. На тај начин, сећање на домовину имало је истовремено функцију чувања успомене на место порекла и пропагирања антиосманског крсташтва, у чему су се Висарион, Келадин и Ласкарис нарочито истицали кроз своје трактате, писма и дипломатско ангажовање (Bisaha 2004: 110–117; Mureşan 2017; De Palma 1997).

Референце

Alexander, J. C. (2019). Toward a Theory of Cultural Trauma. In *Cultural Trauma and Collective Identity* (pp. 1–30). University of California Press.

Ἀλέξιος Κελαδηνός. (2015). Pinakes | Πίνακες. Textes et manuscrits grecs. https://pinakes.irht.cnrs.fr/notices/copiste-possesseur-autre/15/.

[15]У односу на *patris*, *patria* представља шири концепт који је, поред самог места порекла, укључивао и ширу територијалну, политичку и културну целину (Steiris 2016; Kantorowicz 1951).

Anderson, B. (1983). *Imagined communities: Reflections on the origin and spread of nationalism*. Verso.

Angold, M. (2016). *The fall of Constantinople to the Ottomans : context and consequences*. Routledge.

Assmann, J. (2008). Communicative and Cultural Memory. In A. Erll & A. Nünning (Eds.), *Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook* (pp. 109–118). De Gruyter.

Assmann, J., & Czaplicka, J. (1995). Collective Memory and Cultural Identity. *New German Critique*, *65*(65), 125–133.

Bacchelli, F. (2016). La Considération céleste et les Enseignements de Démétrius Rhaoul Kavàkis. *Noctua*, *3*(2), 164–238.

Bisaha, N. (1999). "New Barbarian" or Worthy Adversary? Humanist Constructs of the Ottoman Turks in Fifteenth-Century Italy. In D. R. Blanks & M. Frassetto (Eds.), *Western Views of Islam in Medieval and Early Modern Europe* (pp. 185–205). Palgrave Macmillan.

Bisaha, N. (2004). *Creating East and West Renaissance Humanists and the Ottoman Turks*. University Of Pennsylvania Press.

Blaise, A. (1954a). Eques. In *Dictionnaire latin-français des auteurs chrétiens* (p. 312). Brepols.

Blaise, A. (1954b). Nobilitas. In *Dictionnaire latin-français des auteurs chrétiens* (p. 555). Brepols.

Botley, P. (2002). Learning Greek in Western Europe 1476–1516. In C. Holmes & J. Waring (Eds.), *Literacy, Education and Manuscript Transmission in Byzantium and Beyond* (pp. 199–223). Brill.

Brandis, V., de Jong, J. L., & Seidel, R. (2025). Introduction. In V. Brandis, J. L. de Jongde Jong, & R. Seidel (Eds.), *Funerary Inscriptions in Early Modern Europe* (pp. 1–25). Brill.

Bryer, A. (1991). The Pontic Greeks before the Diaspora. *Journal of Refugee Studies*, *4*(4), 315–334.

Busse, B. (2012). Historical text analysis: Underlying parameters and methodological procedures. In A. Ender, A. Leemann, & B. Wälchli (Eds.), *Methods in Contemporary Linguistics* (pp. 285–308). De Gruyter.

Ceresa, M. (2004). Lascaris, Giano. In Istituto della Enciclopedia Italiana (Ed.), *Dizionario Biografico degli Italiani* (Vol. 63). Istituto della Enciclopedia Italiana. https://www.treccani.it/enciclopedia/giano-lascaris_(Dizionario-Biografico)/.

Ciccolella, F. (2008). *Donati Graeci: Learning Greek in the Renaissance*. Brill.

Creet, J. (2011). Introduction: The Migration of Memory and Memories of Migration. In J. Creet & A. Kitzmann (Eds.), *Memory and Migration* (pp. 3–26). University of Toronto Press.

Cutler, A., & Kazhdan, A. (1991). Laskaris. In A. Kazhdan (Ed.), *The Oxford Dictionary of Byzantium* (Vol. 2, pp. 1180–1181). Oxford University Press.

Dąbrowska, M. (1991). Hellenism et the court of the despots of Mistra in the first half of the fifteenth century. In M. Salamon (Ed.), *Paganism in the Later Roman Empire and Byzantium* (pp. 157–167). Universitas Iagellonica Cracoviensis.

De Palma, L. M. (1997). Alessio Celadeno e la guerra contro i Turchi in tre sermoni dedicati al card. Oliviero Carafa (1500). In L. M. De Palma (Ed.), *Studi in onore di Angelo Alfonso Mezzina* (pp. 185–256). Mezzina.

De Palma, L. M. (1986). Un umanista vescovo di Gallipoli: Alessio Celadeno (1451–1517). In *Studi in onore di Mons. Aldo Garzia* (pp. 161–176). Tip. Mezzina.

Del Soldato, E. (2022). Basil [Cardinal] Bessarion. In E. N. Zalta & U. Nodelman (Eds.), *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. The Metaphysics Research Lab, Stanford University. https://plato.stanford.edu/entries/bessarion/.

Dinter, M. T. (2023). Introduction: What is Cultural Memory? In M. T. Dinter & C. Guérin (Eds.), *Cultural Memory in Republican and Augustan Rome* (pp. 1–20). Cambridge University Press.

Edmondson, G., & Mladek, K. (2024). *A Politics of Melancholia*. Princeton University Press.

Fathi, M., & Ní Laoire, C. (2024). *Migration and Home*. Springer.

Forcella, V. (1873). *Iscrizioni delle chiese e d'altri edificii di Roma dal secolo XI fino ai giorni nostri* (Vol. 2). Tip. delle scienze matematiche e fisiche.

Forcella, V. (1874). *Iscrizioni delle chiese e d'altri edificii di Roma dal secolo XI fino ai giorni nostri* (Vol. 5). Tip. delle scienze matematiche e fisiche.

Forcella, V. (1877). *Iscrizioni delle chiese e d'altri edificii di Roma dal secolo XI fino ai giorni nostri* (Vol. 10). Tipi di Ludovico Cecchini.

Garzaniti, M. (2024). La diaspora greca e i suoi sodali fra penisola italiana e gran principato di Mosca da Sofia Paleologa a Massimo il Greco. In M. Garzaniti, V. Kontouma, & V. N. Makrides (Eds.), *Cristiani orientali e Repubblica delle Lettere (XVI–XVIII sec.)* (pp. 19–58). Firenze University Press.

Giovio, P. (1935). *An Italian Portrait Gallery*. Chapman & Grimes. https://elfinspell.com/PaoloPart2style.html#john

Gouwens, K. (1998). Perceiving the Past: Renaissance Humanism after the "Cognitive Turn." *The American Historical Review*, *103*(1), 55–82.

Grendler, P. F. (1989). *Schooling in Renaissance Italy : literacy and learning, 1300–1600*. Johns Hopkins Univ. Press.

Gutkowski, A., & Prinzivalli, E. (Eds.). (2012). *Bessarione e la sua Accademia*. Miscellanea Francescana.

Hankins, J. (1995). Renaissance Crusaders: Humanist Crusade Literature in the Age of Mehmed II. *Dumbarton Oaks Papers*, *49*, 111–207.

Hankins, J. (2018). Hellenism and Cultural Unease in Italian Humanism: the Case of Francesco Filelfo. In J. De Keyser (Ed.), *Francesco Filelfo, Man of Letters* (pp. 81–96). Brill.

Harris, J. (1995a). A Worthless Prince? Andreas Palaeologus in Rome, 1465–1502.

Orientalia Christiana Periodica, *61*, 537–554.

Harris, J. (1995b). *Greek Emigres in the West, 1400–1520*. Porphyrogenitus.

Harris, J. (2000). Being a Byzantine after Byzantium: Hellenic identity in Renaissance Italy. *Kambos: Cambridge Papers in Modern Greek*, *8*, 25–44.

Jacoby, D. (1999). The Latin Empire of Constantinople and the Frankish States in Greece. In D. Abulafia (Ed.), *The New Cambridge Medieval History V* (pp. 523–542). Cambridge University Press.

Kantorowicz, E. H. (1951). Pro Patria Mori in Medieval Political Thought. *The American Historical Review*, *56*(3), 472–472.

Καβάκης, Δημήτριος ʾΡαούλ. (2001). In *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit* (p. no. 10016). Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.

Kissling, H. J. (1979). Celidonio, Alessio . In Istituto della Enciclopedia Italiana (Ed.), *Dizionario Biografico degli Italiani* (Vol. 23). Istituto della Enciclopedia Italiana. https://www.treccani.it/enciclopedia/alessio-celidonio_%28Dizionario-Biografico%29.

Knös, B. (1945). *Un ambassadeur de l'hellénisme, Janus Lascaris, et la tradition gréco-byzantine dans l'humanisme français*. Les Belles Lettres.

Lamers, H. (2013). Manilius Cabacius Rhallus of Sparta (ca. 1447–ca. 1523): A Study of His Life and Work with an Editio Minor of his Latin Poetry. *Humanistica Lovaniensia*, *62*, 127–200.

Lamers, H. (2015). *Greece Reinvented*. Brill.

Lamers, H. (2023). *The Latin Poems of Manilius Cabacius Rallus of Sparta. On Longing, Fortune, and Displacement*. Brill.

Legrand, E. (1903). *Bibliographie hellénique, ou description raisonnee des ouvrages publies en Grec par des Greces aux Xve et XVIe siecle* (Vol. 3). Librarie Orientale et Americaine.

Magnússon, S. G., & Szíjártó I. (2013). *What is microhistory? Theory and practice*. Routledge, Taylor & Francis Group.

Malone-Lee, M. (2024). *Cardinal Bessarion (1403–1472)*. Routledge.

Manoussacas, M. (1972). Cabacio Rallo, Manilio. In Istituto della Enciclopedia Italiana (Ed.), *Dizionario Biografico degli Italiani* (Vol. 15). Istituto della Enciclopedia Italiana. https://www.treccani.it/enciclopedia/manilio-cabacio-rallo_(Dizionario-Biografico)/.

Markesinis, B. (2000). Janos Lascaris, la bibliothèque d'Avramis à Corfou et le Paris, gr. 854. *Scriptorium*, *54*(2), 302–306.

Meserve, M. (2004). Italian Humanists and the Problem of the Crusade. In N. Housley (Ed.), *Crusading in the Fifteenth Century* (pp. 13–38). Palgrave Macmillan.

Meserve, M. (2006). News from Negroponte: Politics, Popular Opinion, and Information Exchange in the First Decade of the Italian Press?*. *Renaissance Quarterly*, *59*(2), 440–480.

Meserve, M. (2025). The Papacy and the Crusade, 1400–1600. In N. H. Minnich (Ed.),

The Renaissance Papacy 1400–1600 (pp. 210–233). Brill.

Minnich, N. H. (1988). Alexios Celadenus A Disciple of Bessarion in Renaissance Italy. *Historical Reflections / Réflexions Historiques*, *15*(1), 47–64.

Monfasani, J. (1984). Alexius Celadenus And Ottaviano Ubaldini: An Epilogue To Bessarion's Relationship With The Court Of Urbino. *Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance*, *46*(1), 95–110.

Monfasani, J. (1998). Humanism, Renaissance. In *Routledge Encyclopedia of Philosophy*. Taylor and Francis. https://www.rep.routledge.com/articles/thematic/humanism-renaissance/v-1.

Monfasani, J. (2004). Greek Renaissance Migrations. In *Greeks and Latins in Renaissance Italy* (pp. 1–14). Routledge.

Monfasani, J. (2023). *Greeks and Latins in Renaissance Italy*. Taylor & Francis.

Mureşan, D. I. (2017). Bessarion's Orations against the Turks and Crusade Propaganda at the Große Christentag of Regensburg (1471). In N. Housley (Ed.), *Reconfiguring the Fifteenth-Century Crusade* (pp. 207–243). Palgrave Macmillan.

Nibby, A. (1839). *Roma nell' anno 1838, descritta da Antonio Nibby Nibby, parte prima moderna*. Tipografia delle Belle Arti.

Pagani, F. (2021). Greek Identity and Ideas of Decline in Fifteenth-Century Byzantium: Gemistos Pletho and Bessarion. In N. Aschenbrenner & J. Ransohoff (Eds.), *The invention of Byzantium in early modern Europe* (pp. 27–46). Dumbarton Oaks.

Pappas, V. (2014). The First Political Printed Book in Europe: The Epistolae et Orationes Contra Turcos by Cardinal Bessarion. *International Journal of Language and Literature*, *2*(3), 37–55.

Pertusi, A. (Ed.). (1976). *La caduta di Costantinopoli: Vols. 1. Le testimonianze dei contemporanei*. Fondazione Lorenzo Valla.

Rabbie, E. (1996). Editing Neo-Latin Texts. *Editio*, *10*, 25–48.

Schrader, L. (1592). *Monumentorum Italiae*. Typis Iacobi Lucij Transyluani.

Segonius, M. (1981). Opusculum reverendi domini Domini Martini de Segonis. In A. Pertusi (Ed.), *Martino Segono di Novo Brdo vescovo di Dulcigno* (pp. 79–117). Istituto Storico Italiano per il Medio Evo.

Silva, K. (2009). Oh, give me a home: diasporic longings of home and belonging. *Social Identities*, *15*(5), 693–706.

Smith, L. F. (1966). Pope Pius II's Use of Turkish Atrocities. *The Southwestern Social Science Quarterly*, *46*(4), 407–415.

Stamenović, I. (2024). Death of Sultan Mehmed II and Anti-Ottoman Crusade Rhetoric in Guillaume Caoursin's *Oratio in Senatu Rhodiorum de Morte Magni Turci*. *Inicijal*, *12*, 209–231.

Steiris, G. (2016). Byzantine Philosophers of the 15th Century on Identity and Otherness. In G. Steiris, S. Mitralexis, & G. Arabatzis (Eds.), *The Problem of Modern Greek Identity: from the Ecumene to the Nation-State* (pp. 173–199). Cambridge Scholars Press.

Wilson, N. G. (2016). *From Byzantium to Italy*. Bloomsbury Publishing.

Wolff, R. L. (1948). Romania: The Latin Empire of Constantinople. *Speculum*, *23*(1), 1–34.

Стаменовић, И. (2024). Политичко-теолошки елементи Висарионове Саборне посланице Грцима (1463). У Д. Бојовић и К. Митић (Ур.), *Византијско-словенска чтенија VII* (стр. 263–276). Центар за византијско-словенске студије Универзитета у Нишу.

MEMORY OF A LOST HOMELAND IN THE EPITAPHS OF FOUR GREEK EMIGRÉS IN ROME IN THE SECOND HALF OF THE FIFTEENTH AND THE FIRST HALF OF THE SIXTEENTH CENTURY

IGOR STAMENOVIĆ, UNIVERSITY OF NIŠ, FACULTY OF PHILOSOPHY, SERBIA

Summary

This paper explores the phenomenon of preserving and transmitting the memory of a lost homeland in the epitaphs of four Byzantine emigrés in Rome – Cardinal Bessarion, Demetrios Kavakes, Bishop Alexios Celadenus, and Janus Lascaris. The epitaphs were composed in the decades following the Ottoman conquests of Constantinople and other parts of the Hellenophone world. The research focuses on ethnonyms, toponyms, and expressions used to describe connections to the place of origin, in order to identify patterns in the formation and transmission of cultural memory. The texts' content is examined in the context of the cultural trauma caused by the Ottoman conquests and the experience of migration. The epitaphs are analyzed in relation to the prevailing humanist discourse, with particular attention to the contemporary Neo-Hellenic and anti-Ottoman discourse.

Keywords: epigraphy, cultural memory, Byzantine emigration, Renaissance humanism

Кристина Јоргић Степановић[1]
Спомен-парк „Крагујевачки октобар”, Крагујевац
ORCID: 0009-0003-2353-6772

Славко Степановић[2]
Историјски архив Шумадије, Крагујевац
ORCID: 0009-0007-1894-6303

341.485(=214.58)(497.11)”1941”
https://doi.org/10.5281/zenodo.18844880
оригинални научни рад

ТИШИНА КАО СВЕДОЧАНСТВО – РОМСКЕ ЖРТВЕ КРАГУЈЕВАЧКОГ ОКТОБРА 1941. И ЊИХОВА (НЕ)ВИДЉИВОСТ У КУЛТУРИ СЕЋАЊА

Страдање Рома током масовних стрељања у Крагујевцу октобра 1941. године представља један од најмање видљивих сегмената колективног сећања на Други светски рат у Србији. Иако је историјски документовано да су Роми, после српског становништва, најбројније жртве 21. октобра 1941, њихово присуство у званичном дискурсу културе сећања остаје маргинализовано или потпуно изостављено. Користећи интердисциплинарни приступ, сећање на ромске жртве се обрађује кроз више аспеката: историјски (реконструкција догађаја; архивистички приступ – генеалогија, значај истраживања црквених матичних књига), социолошки (осетљивост одређивања националне припадности; ревизија спискова жртава) и музеолошки (присуство ромских жртава у сталној поставци Музеја „21. октобар” и Спомен-парку у Шумарицама). Како бисмо показали како су Роми постали и још увек опстају као заборављене жртве Крагујевачког октобра 1941, односно Другог светског рата, рад тежи да разложи аспекте културе сећања у Крагујевцу, али и да подстакне ревизију приступа култури сећања у Србији, отварајући простор за инклузивнији и праведнији дијалог.
Кључне речи: Роми, Крагујевац, Други светски рат, Музеј „21. октобар”, култура сећања

[1]kjorgic@gmail.com
[2]mironicski@gmail.com

1. Увод

Ромска заједница, као посебно осетљива и често маргинализована друштвена група, кроз своју историју суочавала се с бројним стереотипима и предрасудама. Истовремено, делила је судбину земље у којој је живела – било да су у питању били тренуци прогреса, или периоди великих друштвених и историјских криза. На подручју крагујевачке вароши, ромска заједница спада међу најстарије етничке групе које су ту живеле још од времена османске власти. Према турском попису из 1570. године, Роми се помињу у осам градских насеља, међу којима је и Крагујевац, у којем је тада забележено дванаест ромских домаћинстава – и муслиманске и хришћанске вероисповести. Занимљиво је да пред почетак Првог српског устанка 1804. године српско становништво углавном насељава периферију града, док у самом центру – крагујевачкој чаршији – није било Срба. С друге стране, у близини градске џамије већ је постојала ромска махала (Думић 2006: 297).

Ромска национална мањина присутна је на територији града Крагујевца и Шумадијског округа, о чему сведоче бројни извори. Ипак, упркос тој присутности, изостаје већи број свеобухватних историографских студија које би систематски реконструисале порекло, историјски развој, а посебно страдање Рома током Другог светског рата. У последњим деценијама, ромска заједница постаје све чешћи предмет интересовања истраживача из области друштвених и хуманистичких наука, као и релевантних институција. Међутим, анализа домаће историографије показује да се питање геноцида над Ромима често обрађивало искључиво у контексту страдања Јевреја. Током деведесетих година прошлог века, отворене су важне теме које се односе на специфичне аспекте ромског страдања. Поред ранијих доприноса Венцеслава Глишића (Глишић 1970), посебно се издваја рад Милана Кољанина, који је указивао на значај, али и запостављеност ове теме (Koljanin 1992). Прекретницу у проучавању геноцида над Ромима представља публикација *Историја холокауста Рома*, која је, поред нових сазнања, указала и на кључне методолошке изазове с којима се истраживачи суочавају (Ђурић и Милетић 2008). Из данашње перспективе, Милован Писари се истиче као један од најзначајнијих историчара који су допринели расветљавању сложеног питања ромског страдања на простору Србије током Другог светског рата (Pisari 2014).

2. Страдање Рома у Крагујевцу октобра 1941.

Током 1941. године, окупационе власти су донеле низ уредби, односно дискриминаторних правних аката којима су постепено ограничавана, а потом и потпуно укинута основна права припадника јеврејске и ромске заједнице. Коначна правна артикулација њиховог статуса извршена је 30. маја 1941. године доношењем *Наредбе која се односи на Јевреје и Цигане*. Овај нормативни акт садржао је укупно 22 члана – при чему се 17 односило на Јевреје, три на Роме, док су последња два члана дефинисала обавезе српских власти у погледу имплементације прописаних мера. Наредбом су Роми правно изједначени с Јеврејима у погледу степена искључености и репресије, чиме је потврђена њихова потпуна обесправљеност. Једна од кључних одредби била је обавеза јавног визуелног обележавања – ношењем жуте траке са натписом „Циганин". Ова мера се примењивала на лица која су водила порекло од три ромска претка, на особе из мешовитих бракова (тзв. „мелезе") са једним или два ромска претка, као и на оне који су били у браку или су намеравали да ступе у брак са особом ромске националности.

Један од најтрагичнијих периода у историји Крагујевца обележен је наредбом познатом под називом „Сто за једног". Дана 16. септембра 1941. године, генерал аустријског порекла Франц Беме добио је задатак од нацистичког врха да угуши устанак и успостави ред на територији Србије. Истог дана, начелник Врховне команде Вермахта, Вилхелм Кајтел, издао је наредбу којом се прописује да се за сваког убијеног немачког војника изврши одмазда стрељањем 100 цивила, а за сваког рањеног 50. У реализацији ове политике терора, поред регуларних немачких јединица, Беме је имао на располагању и колаборационистичке формације: жандарме под командом Милана Недића, као и припаднике фашистичког покрета „Збор" предвођеног Димитријем Љотићем. Постављањем Бемеа на чело немачких снага и успостављањем поменутих квота, отпочео је период систематских и директних репресалија над цивилним становништвом (Ristović 2005; Petranović 1992; Kreso 1979; Manošek 2007).

Повод за масовне репресалије над цивилним становништвом Крагујевца био је заједнички напад четничких и партизанских снага на немачку моторизовану колону 16. октобра 1941. године. Напад се догодио у рејону између села Љуљаци и Баре, на половини пута Крагујевац–Горњи Милановац, где је дошло до жестоког оружаног сукоба у којем су немачке снаге претрпеле губитке од десет погинулих и двадесет шест рањених војника. Као одговор на овај догађај, немачке окупационе власти спровеле су масовно стрељање цивила у Крагујевцу и његовој непосредној околини

током 19, 20. и 21. октобра 1941. године (Бркић 2020: 31–50). Међу бројним жртвама било је и припадника ромске заједнице, која је, заједно с осталим цивилима, поднела огроман терет ове одмазде.

3. Проблематика утврђивања крагујевачких ромских жртава

Нажалост, питање страдања Рома у Крагујевцу током Другог светског рата деценијама је остајало на маргинама историографије и колективног памћења. Припадници ове заједнице често су били административно и симболички „утопљени" у категорију „жртава фашистичког терора" (Лејбеншпергер 2019: 79), без препознавања специфичности њиховог страдања. Чак ни промене друштвено-политичког контекста с почетка 21. века нису значајно допринеле видљивости ове теме у јавном и научном простору (Jorgić Stepanović i Stepanović 2024: 432). Тек захваљујући финансијској подршци тадашњег Министарства културе и информисања и реализацији изложбе у Спомен-парку под симболичним називом „Суседи којих више нема: страдање Рома у Крагујевцу октобра 1941. године", шира јавност је почела да се упознаје са специфичностима страдања Рома на локалном нивоу (Јоргић 2018). Године 2024. Министарство културе је подржало пројекат Спомен-парка који је за циљ имао израду евиденције страдалих Рома. До тог тренутка није постојао ниједан облик евиденције, нарочито не јединствен, јавно доступан и верификован списак ромских жртава у контексту Крагујевца из октобра 1941. године. Креирање такве евиденције не представља само чин историјског истраживања, већ и важан корак ка симболичком и друштвеном признању једне заједнице која је дуго била потиснута из институционалне меморије. Његова доступност и видљивост доприносе не само реафирмацији достојанства жртава и њихових потомака, већ и ширем процесу изградње културе сећања која укључује све маргинализоване групе. Данас је на сајту Спомен-парка доступан интегрални списак са 199 имена стрељаних ромских цивила, који укључује: име, презиме, име оца, годину рођења, место рођења и занимање. Методолошку основу за истраживање чине различити извори документарног карактера, који омогућавају реконструкцију идентитета жртава и околности њиховог страдања. То су, пре свега, матичне књиге рођених, венчаних и умрлих, као примарни извор података о становништву за период о коме говоримо (Степановић 2022: 225–232). Значајну улогу имају и изјаве дате Државној комисији за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, које пружају сведочења углавном чланова породица страдалих о догађајима током којих је одређено лице страдало (Јоргић Степановић 2021: 23–26).

Вредан истраживачки ресурс представља и картотека Музеја „21. октобар", која може указати на идентитет страдалих ромске националности. Наравно, консултовани су и многобројни фондови претежно у Историјском архиву Шумадије, попут уписника крагујевачких школа, на основу којих је такође утврђивана национална припадност.

Радна верзија списка која је постојала до овог пројекта и која је углавном била заснована на подацима из картотеке Музеја „21. октобар" претрпела је огромне измене. За укупан број од 199 лица, корекције које су извршене односе се на 72 лица и углавном се тичу године рођења стрељаног, имена оца и личног имена. За готово 36% стрељаних Рома се показало да Музеј нема исправне податке, што је представљало изузетно висок постотак. Примера ради, у евиденцији Музеја је постојао податак да је стрељани Милош (Хасана) Божић рођен 1886. године, док је увидом у матичну књигу венчаних утврђено да је лице рођено четири године касније, односно 1890.[3] Тежили смо да пронађемо најмање два извора када вршимо корекције, премда је важно нагласити да се у интерној документацији Музеја ретко налази информација како су неки подаци уопште постали део званичне евиденције. Тако су национална припадност Милоша Божића и година његовог рођења потврђене и у књизи рођених, приликом уписа рођења његове кћерке Анђелије 1908. године.[4]

Након године рођења (58,7%) најчешће је кориговано име оца (22,7%). За пример можемо навести оца стрељане браће Аксентијевића, Саве и Цветка, који се у музејској евиденцији јавља као Коста. Испоставило се да је то заправо надимак, будући да је у књизи венчаних заведен као Крста, звани Коста.[5]

Као методолошки најосетљивије се показало питање утврђивања националне припадности ромских цивила. Врло је илустративан пример Животе Баковића. Ово лице се у евиденцији Музеја налазило под именом Живојин, иако је у извештају ДКУЗО његова супруга дала податке да се супруг зове Живота. Међутим, у тренутку склапања брака са „девојком Косаром", Живота поред свог имена нема уписану етничку одредницу, што

[3]Историјски архив Шумадије Крагујевац (ИАШК), Збирка црквених матичних књига, Књига венчаних, Црква Сошествија Светог Духа у Крагујевцу, 48/1907.
[4]ИАШК, Збирка црквених матичних књига, Књига рођених, Црква Сошествија Светог Духа у Крагујевцу, 245/1908.
[5]ИАШК, Збирка црквених матичних књига, Књига венчаних, Црква Сошествија Светог Духа у Крагујевцу, 195/1921.

нас упућује да се ради о лицу српске националности. Милан Баковић, његов отац, уписан је као свирач, такође без етничке одреднице. Можда зато што је био радник Артиљеријског техничког завода те је еманципација, која је често подразумевала и мимикрију, дошла до изражаја, из књиге венчаних не бисмо ни претпоставили да се ради о лицу ромске националности, осим условног индикатора код занимања оца (свирач).[6] Међутим, уколико потрагу вратимо неколико година уназад, односно потражимо упис Животиног рођења, наилазимо на податак да је рођен као ромско дете у породици Милана и Драгиње Баковић, где је потврђено занимање оца (свирач).[7] Овај проблем нарочито долази до изражаја са протоком времена: што су лица касније рођена, већа је вероватноћа да немају евидентирану ромску националну припадност, те се подаци морају проверавати у претходним генерацијама, што истраживачки поступак свакако отежава.

Ревизија целокупног списка жртава Крагујевачког октобра 1941. године показала се као неопходан и дугорочно одговоран процес, како са аспекта историографије, тако и са становишта културе сећања и поштовања жртава. Уколико као резултат прве фазе истраживања имамо податак да су од укупно 199 идентификованих лица, извршене корекције за чак 72 особе – што чини готово 36% укупног списка – не можемо да не закључимо да је ревизија преко потребна и вишеструко значајна. Поред базичне, историјске важности, која доприноси бољем разумевању догађаја, изузетно је важан етички и друштвени аспект: свако страдало лице има право на исправне податке у евиденцији, те је корекција оваквих података и тежња за што тачнијим евиденцијама обавеза струке. На крају, у оном строго научном смислу, ревизија списка поставила би далеко више стандарде у погледу верификације података, отварајући простор за даља истраживања.

4. Представљање ромских жртава као музеолошки изазов

Проблем погрешних личних података жртава Крагујевачког октобра директно се одражава на музеолошки контекст, јер доводи у питање аутентичност, поузданост и етичку утемељеност меморијалних наратива (Јоргић Степановић 2021: 31–32). Музеј, као место сећања, има дужност да истину о жртвама преноси прецизно и са поштовањем, а тачност личних

[6]ИАШК, Збирка црквених матичних књига, Књига венчаних, Црква Сошествија Светог Духа у Крагујевцу, 143/1926.

[7]ИАШК, Збирка црквених матичних књига, Књига рођених, Црква Сошествија Светог Духа у Крагујевцу, 273/1904.

података представља основну претпоставку за очување достојанства сваког појединца (ICOM 2004: 19–26; Tonner 2016: 159–177). Када су подаци о години рођења, имену оца или националној припадности нетачни, долази до симболичког брисања идентитета жртава и релативизације њихове појединачне судбине. То директно утиче на тумачење историјског догађаја, али и на начин на који се жртве представљају у сталним поставкама, изложбама и образовним садржајима музеја. Из овога проистиче да Спомен-парк „Крагујевачки октобар", односно Музеј „21. октобар" чека озбиљан посао, који се огледа у корекцији сталне поставке, односно просторије која носи назив „Крвава бајка" и у којој су појединачно, у форми малих белих кругова, приказане крагујевачке жртве 21. октобра 1941.

Када говоримо о култури сећања, неопходно је истаћи да је стрељање цивила у Крагујевцу 1941. године постало једна од најистакнутијих „фигура сећања" социјалистичке Југославије. Захваљујући континуираном раду различитих актера на друштвенополитичкој сцени, Спомен-парк „Крагујевачки октобар" представља један од најмонументалнијих меморијалних комплекса социјалистичке Југославије. Аутори коначне концепције спомен-простора били су београдски архитекте Михајло Митровић и Радивој Томић. Питање уређивања гробнице у којој је почивао велики број ромских цивила, а међу њима и деце, чистача обуће, постављено је средином шездесетих година прошлог века (Митровић 2023: 162–165). По већ утврђеној пракси, расписан је опште-југословенски анонимни конкурс: рок за предају радова био је од 1. новембра 1966. до 30. априла 1967. године. На конкурс се пријавило 54 аутора, што је представљало својеобразни рекорд када су конкурси Спомен-парка у питању. Приспели број радова омогућио је комисији да закључи да је конкурс веома успешан, премда прва награда није била додељена. Уместо тога, жири је одлучио да три рада равноправно награди другом наградом: архитекте Градимира и Јелицу Боснић са радом „Стог", Небојшу Дељу са радом под шифром „789/789" и Кољу Давичо са радом под шифром „Хирон". За уређивање гробнице у којој је почивао значајан број Рома, а међу њима и деце узраста од дванаест година живота, донета је одлука да се прихвати решење Небојше Деље. Међу општом популацијом ово решење понело је назив „споменик малим чистачима обуће", те је важно нагласити да је интерпретиран као слика „убијене младости на зачетку живота".

Изградња споменика „Кристални цвет" текла је по плану, те је свечано откривање организовано 20. октобра, у оквиру „Октобарских свечаности" 1968. године. Овом догађају присуствовало је, према

извештајима штампе, око десет хиљада грађана, међу којима је био огроман број деце. Говор је одржао Мирко Болфек, секретар Централног комитета Савеза омладине Југославије. „Кристални цвет", висок 3,6 метара, скулптурално је растављен на две једнаке половине које формирају облик пупољка. „Цвет, као атрибут чистоте, враћа се земљи и природи", док се његова основна симболика огледа у следећем: „Белина цвета истиче духовну небеску сферу, а црне чашице не представљају само тен малих чистача, већ смрт и таму подземног света" (Давидовић 2016: 84).

Од изградње овог споменика ромска популација добила је своје место у концепту неговања културе сећања на недужне крагујевачке цивиле. Томе је несумњиво допринео и филм *Крвава бајка* (1969), који је директно указао на вишеслојно страдање Рома, односно ромских дечака – чистача обуће, акцентујући непостојање границе приликом хапшења и стрељања Рома, као и страдање више чланова једне породице. Међутим, редитељ Бранимир Тори Јанковић (1934–1978) на филмском платну је суптилно предочио и трагедију размене која се одвијала пред баракама, уводећи камионе којима се Роми довозе на сам дан стрељања, односно слику паралелног ослобађања одређеног броја људи из Топовских шупа (Stepanović 2024: 110).

5. Закључак

Истраживање страдања Рома у Крагујевцу током октобра 1941. године показује да је реч о комплексној и вишеслојној историјској појави која захтева интердисциплинарни приступ и критичку ревизију постојећих извора. Иако је питање ромског геноцида у Србији током Другог светског рата релативно касно постало предмет систематских историографских анализа, савремена истраживања потврђују да је реч о значајном, али дуго потискиваном сегменту колективног памћења.

Случај Крагујевца указује да је укључивање ромске заједнице у наратив о Другом светском рату не само питање историјске правде, већ и нужан корак у изградњи инклузивне културе сећања. Ревизија евиденција страдалих, заснована на упоредној анализи различитих архивских и документарних извора, не представља само техничку корекцију података, већ и етички чин који враћа достојанство жртвама и њиховим породицама. Музеолошки изазови који произилазе из нетачних евиденција и симболичке невидљивости ромских жртава указују на потребу за преиспитивањем постојећих изложбених и меморијалних пракси. Корекција података, ревизија сталних поставки и критичко преиспитивање визуелних

репрезентација доприносе не само научној утемељености историјског наратива, већ и стварању друштвеног оквира у којем се све жртве препознају као равноправни носиоци колективног сећања.

У том смислу, истраживање страдања крагујевачких Рома представља модел за будућа историографска и музеолошка настојања усмерена ка исправљању историјских неправди и изградњи културе сећања засноване на истини, поштовању и инклузивности.

Литература

Глишић, В. (1970). *Терор и злочини нацистичке Немачке у Србији 1941–1944.* Београд: Рад.

Давидовић, Ј. (2016). Изградња и уређење меморијалног простора Спомен-парка. У Група аутора (ур.), *Спомен-парк „Крагујевачки октобар" (1953–2016)* (стр. 70–82). Крагујевац: Спомен-парк „Крагујевачки октобар".

Думић, О. (2006). *Крагујевац у доба турског земана и злосрећна судбина Мустафа бегове џамије.* У Б. Радовановић и П. Илић (ур.), *Крагујевац – престоница Србије 1818–1841* (стр. 289–302). Крагујевац: Историјски архив Шумадије Крагујевац.

Ђурић, Р. и Милетић, А. (2008). *Историја холокауста Рома.* Београд: Политика.

Јоргић, К. (2018). *Суседи којих више нема: страдање Рома у Крагујевцу октобра 1941. године*. Крагујевац: Спомен-парк „Крагујевачки октобар".

Јоргић Степановић, К. (2023). (Не)заборављене жртве: страдање Рома у Крагујевцу 21. октобра 1941. године. У К. Јоргић Степановић и Н. Антонијевић (ур.), *Србија 1941. године* (стр. 13–38). Крагујевац и Београд: Спомен-парк „Крагујевачки октобар" и Музеј жртава геноцида.

Лајбеншпергер, Н. (2019). *Жртве Другог светског рата у политици југословенске државе (1945–1980)* (Непубликована докторска дисертација). Филозофски факултет, Универзитет у Београду, Београд.

Митровић, К. (2023). *Спомен-парк „Крагујевачки октобар" и меморијална уметност у Србији после Другог светског рата* (Непубликована докторска дисертација). Филозофски факултет, Универзитет у Београду, Београд.

ICOM Code of Ethics for Museums. (2004). Preuzeto 28. oktobra 2025: https://www.obs-traffic.museum/sites/default/files/ressources/files/ICOM_Ethics_Code_EN.pdf

Jorgić Stepanović, K. i Stepanović, S. (2025). Kultura sećanja na romske žrtve Kragujevačkog oktobra 1941. godine. U *InterKult 2024: tematski zbornik. Izabrani radovi sa Desete međunarodne naučne konferencije „Interkulturalnost u obrazovanju InterKult 2024" održane 28.09.2024. godine u Novom Sadu* (str. 425–435). Novi Sad: Pedagoški zavod Vojvodine.

Koljanin, M. (1992). *Nemački logor na beogradskom sajmištu 1941–1944.* Beograd: Institut za savremenu istoriju.

Kreso, M. (1979). *Njemačka okupaciona uprava u Beogradu 1941–1944.* Beograd: Istorijski arhiv Beograda.

Manošek, V. (2007). *Holokaust u Srbiji: vojna okupaciona politika i uništavanje Jevreja 1941–1942.* Beograd: Službeni list SRJ i Draslar partner.

Petranović, B. (1992). *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945.* Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar.

Pisari, M. (2014). *Stradanje Roma u Srbiji za vreme Holokausta.* Beograd: Forum za primenjenu istoriju.

Ristović, M. (2005). *Nemački novi poredak i Jugoistočna Evropa: 1940/41–1944/45, planovi o budućnosti i praksa.* Beograd: Službeni glasnik.

Stepanović, S. (2024). Stradanje Roma u Kragujevcu 1941. godine sa osvrtom na kulturu sećanja na Kragujevački oktobar. U D. Stanojević, T. Jakobi i M. Pisari (ur.), *Romi i Romkinje u Srbiji i Bosni i Hercegovini: lokalne istorije i sećanja na Drugi svetski rat* (str. 91–112). Beograd: Forum Roma Srbije.

Tonner, P. (2016). Museums, ethics and truth: Why museums' collecting policies must face up to the problem of testimony. *Royal Institute of Philosophy Supplement, 79,* 159–177.

Извори

Историјски архив Шумадије, Збирка црквених матичних књига.

SILENCE AS TESTIMONY — ROMA VICTIMS OF THE KRAGUJEVAC OCTOBER 1941 MASSACRE AND THEIR (IN)VISIBILITY IN THE CULTURE OF MEMORY

KRISTINA JORGIĆ STEPANOVIĆ, THE MEMORIAL PARK KRAGUJEVAČKI OKTOBAR, KRAGUJEVAC, SERBIA
SLAVKO STEPANOVIĆ, ISTORIJSKI ARHIV ŠUMADIJE KRAGUJEVAC, KRAGUJEVAC, SERBIA

Summary

The suffering of the Roma people during the mass executions in Kragujevac in October 1941 represents one of the most dramatic yet least visible segments of the collective memory of World War II in Serbia. Although historical sources confirm that, after the Serbian population, Roma were the most numerous victims on October 21, 1941, their presence in the official discourse of memory culture remains marginalized or entirely omitted. This paper begins with the premise that silence is not the absence of meaning, but rather a reflection of how various mechanisms produce a "politics of memory" in which certain victims are devalued or symbolically excluded. Using an interdisciplinary approach, the paper explores the topic through multiple lenses: historical (event reconstruction; archival methodology – genealogy and the significance of church registry records); sociological (the sensitivity of ethnic identification; revision of victim lists), and

museological (the presence of Roma victims in the permanent exhibition of the Memorial Museum 21. oktobar; monuments within the Memorial Park in Šumarice). Particular attention is given to oral history, especially to the testimonies of Roma men and women regarding the memory of their ancestors' suffering. In aiming to show how Roma became—and still remain—forgotten victims of the Kragujevac massacre of 1941 and of World War II in general, this paper seeks not only to deconstruct local memory practices, but also to encourage a broader revision of Serbia's approach to memory culture, opening space for a more inclusive and just dialogue.
Keywords: Roma, Kragujevac, World War II, Memorial Museum 21. oktobar, memory culture

Deniz Gürkan[1]
Faculty of Philosophy
University of Novi Sad
ORCID: 0009–0001–5984–7535

94(560)"17"
https://doi.org/10.5281/zenodo.18844952
originalni naučni rad

NAÎMÂ'S PERSPECTIVE ON NON-MUSLIMS IN THE OTTOMAN HISTORIOGRAPHICAL MEMORY

Naîmâ, an Ottoman chronicler and historian of the 17th century, is of great importance in the field of Ottoman Studies because of his seminal work "Naîmâ's History". The chronicle stands out as a comprehensive and invaluable source for the understanding of the socio–political and cultural landscape of the empire during his time. This research will focus on exploring how he constructed and contextualized the image of non–Muslims within the chronicle, and how such representations contributed to the formation of historiographical memory. It will first consider the distinctions among various non–Muslim groups and then integrate these categorizations into a contextual analysis of his historical narrative. The research, which will be enriched by an in–depth analysis of his narration of events and the historical evidence he used in his writing, will create a panorama of the 17th century through his eyes. Focusing on his depictions of non–Muslims, this research will analyze the discursive strategies from cooperation and coexistence to tension and conflict because his portrayals should be examined not simply as descriptive elements, but as dynamic components of an extensive memory framed by political, religious, and cultural priorities. This study will address how chroniclers like him participated in producing and sharing the memory that shaped intercommunal perceptions and identity discourses. It will use interdisciplinary approaches, combining memory studies and entangled history.

Keywords: Naîmâ, Ottoman historiography, Historiographical Memory, non–Muslims, identity, 17th century.

1. Introduction

The concepts of *historical memory* and *culture of remembrance* address how the past is remembered, narrated, symbolised, and how a certain period influences the understanding of identity, politics, and culture. At the heart of these

[1]grknndeniz@gmail.com

ideas is the question of how the past is shaped and shared, rather than just what it is. In this context, chronicles as primary sources play a significant role in shaping historical memory, both as primary sources and as creators of the imaginative past of empires or states. They are crucial resources for comprehending and examining the ways in which the state constructs its own historical memory. Furthermore, chronicles reveal not only what happened but also the values and worldview of their authors at the time. It can be said that chronicles represent their worldview expressed on paper (Afyoncu 2003). The research aims to analyse the concepts of historical memory and remembrance culture through Naîmâ's work, providing an example of how non-Muslims were depicted in the 17th century, from his perspective.

Pierre Nora explains that the past cannot simply be inherited across generations; instead, societies deliberately establish *memory spaces* to preserve and interpret the past. These spaces are not limited to physical places – texts, symbols, heroes, events, and rituals can also function as memory spaces. They are narrative constructs that a society intentionally creates, chooses, and imbues with meaning to shape its identity and ensure continuity (Nora 1989: 8–9). In the case of Ottoman chronicles, they can also be seen to act as tools of memory, preserving the past and reinforcing collective identity. As an official chronicler, Naîmâ's ability to shape the history of the state was itself shaped by the state's ideologies. His work functions not only as a historical record but as a narrative through which the state attempted to build its own sense of history and identity. The text creates crystallised fields of meaning as a depiction of Nora. It is evident that Naîmâ assigns special importance to specific events, giving certain figures symbolic status by removing them from their historical contexts, and presents a didactic narration.

In the Ottoman Empire, the 17th century witnessed complex interactions between the state, Christian, and other communities, as well as broader religious and political dynamics. In the literature, this period is also referred to as an era of crisis and transformation. The empire faced challenges and crises in administration, social dynamics, and the economy (Tezcan 2010: 188–192; İnalcık 1973; Abou-El-Haj 1991; Darling 1996). At this point, the writings of individuals who bore witness to this time acquire particular significance because they offer valuable insights and clarify the complexity of these relationships amid challenges. The chroniclers of the period can provide insight into the state's stance on several topics, especially regarding non-Muslims and their communities. Their analyses can offer a scholarly perspective on the complex relationships that influenced the

state's understanding of religious leaders and their institutions, and lead to a thorough comprehension of historical memory.

Naîmâ (1655–1716), an Ottoman historian, is of great importance in the field of Ottoman studies because of his seminal work, *Naima's History* (*Ravzatü'l–Hüseyn fî Hulâsati Ahbâri'l–Hâfikayn)* a.k.a. Târih-i Na'îmâ. His work covers events from 1591 to 1659. He was the first official chronicler of the empire. Although considered an official, he also adopts a nuanced approach to history that we can describe as unofficial. In fact, in the introduction to his work, he clearly explains his historical view, presenting it in both prose and verse (Sariyannis 2018: 308–313; Çalışkan 2022: 128). As translated by Z. Danışman, Naîmâ wrote: "History is an instrumental science. Many esteemed ancient individuals gathered events from around the world, recorded what they heard, and this led to the creation of many concise and comprehensive books" (Danışman 1967: 30). Furthermore, Naîmâ offers a new perspective on relationships and conflicts. Understanding his records of the political events of this period helps develop a comprehensive view of non-Muslim state relations and the challenges they face. Despite holding an official position as a trustee within the empire and working as a civil servant, he displayed a distinctive style. His focus went beyond state matters – he showed genuine concern for the empire's survival and well-being. Naîmâ seems to have gathered inspiration from Ibn Khaldun's ideas. His approach to historical writing, which explores the relationships between political events, social shifts, and cultural elements, reflects this influence (Aslantürk 1997: 36–42). In other words, recurrent themes in his work, such as historical trends, sociopolitical cycles – and how various factors interact to determine the destiny of states and civilisations – make this influence evident. However, he remains within the state's official understanding of Sunni Islam and within the remnants of these religious and cultural approaches when discussing other religions and assessing other beliefs within the Islamic faith. The objective of the research is to show how Naîmâ represented non-Muslims, how his writings functioned as part of historical memory, and how they reflect the socio-political realities of his time. I aim to explain how memory, identity, and history came together in his work. I will proceed to analyse these issues through detailed examples.[2]

[2]All examples in this study have been excerpted from the edition of Târîh-i Naîmâ prepared and republished in four volumes by Mehmet İpşirli (İpşirli 2007).

2. Naîmâ's Perspective on Non-Muslims

Naîmâ's first mention of non-Muslims in his work is while describing the first day of the Battle of Keresztes (1596). In recounting the experiences of Ottoman soldiers at the front, he refers to them as soldiers of Islam, while referring to Habsburg soldiers as infidels. He states that during the artillery attack, Muslim soldiers never moved and remained stationary, and that the place where the vanguard fought in the afternoon was a swamp. There was a church on the edge of it, and enemy soldiers were lodged there. He says that a few thousand from the enemy infantry, proud from the wine they had drunk, started to cross the swamp from near the church to the other side (Târih-i Na'îmâ 1716/2007: 114–115). In describing this situation, he portrayed the infidels, by which he meant non-Muslims, through a perspective influenced by Islamic beliefs. His writings were also shaped by the idea of *ghaza* – a common description of campaigns against infidels that portrayed them as adversaries of the Islamic faith. By framing these campaigns as a sacred duty, he emphasised the importance of expanding the Islamic empire through military conquest. When Naîmâ mentions the end of the Siege of Chania, he writes that the infidels, realising that they would not be able to escape from the *ghazis' lion paw*, released black smoke from the high bell towers of their churches, asking for help from other "heathens" (Târih-i Na'îmâ 1716/2007: 1045). Throughout the pages in which he describes the siege day by day, ghazis are glorified, and infidels are denigrated. He refers to their success as the triumph of Islam, claiming the conquest of the land was God's will and that infidels deserve suffering (Târih-i Na'îmâ 1716/2007: 1038). Thus, military victories over Christians were portrayed as the glory of Islam; the rhetoric of holy war was central to Naîmâ's historiographical memory. The chronicle transforms battles into moral lessons, glorifying Muslims and denigrating non-Muslims.

Naîmâ's historical narratives often display a visible undercurrent of hostility towards non-Muslims, because they are mostly described as "the Other." A concerted effort to reinforce the overarching theme of triumph is evident in these narratives. This goes hand in hand with the justification of certain actions. To understand this, it is necessary to examine the broader context of the Ottoman perspective on the subject. In the empire, non-Muslim communities were living under Islamic law as part of the state ideology. Naîmâ's writings, which were influenced by the attitudes of the day, exhibit a blatant prejudice against non-Muslims, who faced particular social and legal constraints. The tone of hostility in his narratives reflects the intricate interplay of social, political, and religious forces that defined the Ottoman era. In short, he uses depictions of military campaigns

and the conquest of non-Muslim nations and empires as a rhetorical device that supports the government's legitimacy and promotes a specific state ideology (Döğüş 2008).

An illustrative example is Naîmâ's account of the defeat of the Kizilbash army in Georgia. After this event, non-Muslims were expelled from the city, their heads were hung from a tree, or they were sent to the city centre with Mehmed Bey, the bey of Amasya, to the sounds of drums and clarions. Another example reflecting this tone is Naîmâ's account of the murder of Abaza Mehmed Pasha (1576–1634). This is particularly important because his dramatised depiction of the Pasha illustrates both Naîmâ's moral-political tone and the regional-ideological divisions Piterberg highlights in *An Ottoman Tragedy* – showing how Ottoman chroniclers reflect state authority (Piterberg 2003: 46–47). This section describes a dispute between Greek and Armenian Christians over the date of Easter, which arose due to numerous previous conflicts and divisions, eventually escalating in Istanbul. Naîmâ, in recounting this discord, characterises both groups as ill-mannered, highlighting the multitude of lawsuits and animosity that ensued. Describing in detail efforts to resolve the dispute, Naîmâ writes that the two factions, both marked by quarrels and hostility, sent representatives to the Church of the Kamame in Jerusalem to settle on a date for Easter. Interestingly, Naîmâ described Armenians as having a quarrelsome nature, having heated arguments and being "excessively stupid, loud-mouthed and stubborn." To make matters worse, the Armenian group took the unusual step of offering Abaza Pasha the substantial sum of 50 thousand *kuruş* and asking for his intervention. Naîmâ suggests that it was Abaza Pasha's perceived ignorance, penchant for worldly pursuits, and tendency to act without considering the consequences that led him to accept their financial gesture and subsequently provide assistance (Târih-i Na'îmâ 1716/2007: 793). In his historical accounts, the numerous negative adjectives used to describe non-Muslims, especially Armenians, provide valuable insight into how he viewed this community. The negative characterisation of Armenians seems to be particularly intertwined with the broader context of how non-Muslim communities were viewed during the Ottoman era. The use of such adjectives not only underlines a perceived cultural or religious divide but also suggests a degree of contempt or distrust. Naîmâ's choices suggest a tendency to stereotype or generalise about non-Muslims. This may have been influenced by the socio-political dynamics of the time, where religious identity played an important role in shaping perceptions and interactions. It is important to be aware that historical perspectives are often subjective – affected by the observer's lens. Naîmâ's

portrayal of non-Muslims is not necessarily a political truth, but rather a reflection of the biases and sentiments prevalent in a specific historical and cultural context.

Religious buildings and sites were very important in Naîmâ's stories. He sheds light on the repair of churches, the use of monasteries, and their treatment during conquests, providing valuable insight into the Ottoman perspective on non-Muslim properties. For instance, Naîmâ begins his description of the details of Koca Sinan Pasha's expedition to Wallachia with the words of the region's elites that if the provinces of Wallachia and Taurus are given to the infidel, constant problems and rebellions will arise. It was requested that they all be captured, and a fortified castle be built and turned into a province. This idea was accepted, and a condensed report, drawn up at the Porte for submission to the Sultan, was written accordingly and sent to Istanbul. The governorship of the province was assigned to Saturcu Mehmed Pasha. The grand vizier arrived in Bucharest with all the elites, and the monastery of voivode Alexander was taken, repaired, and work on the castle began (Târih-i Na'îmâ 1716/2007: 95–96). Also, during the Siege of Chania (1645), a trench was dug on the hill of Constantine's church, facing the castle of Chania (Târih-i Na'îmâ 1716/2007: 1034). During military campaigns, the Ottomans occasionally appropriated religious buildings for military use. They were used as fortifications, strongholds, or for defensive positions. Monastic complexes had strategic benefits, seeing as they were often located on high ground. This was not a tactic employed only by the empire; other countries also used monasteries due to their geographical advantages. Naîmâ illustrates how, in the Battle of Esterni on Crete, monasteries became trenches and war fortresses. Opposite the Suda on the Chania side, there was a large Christian monastery called Esterni, on the site of a fortified castle. In order to take control of Suda, trenches were built around it, and three or four thousand Christian soldiers were hidden inside. On the twenty-first day of the month of Safar, on a Christian feast day, Hüseyin Pasha cleared the roads leading to the monastery of soldiers with infantry and cavalry, and dove into the trenches. A quantity of cannon and rifles were fired, and a battle ensued (Târih-i Na'îmâ 1716/2007: 1077). These events illustrate the importance of the monastery in capturing the castle. Its location made it difficult for the enemy to resist. Furthermore, Naîmâ writes that during a naval operation in the Mediterranean, infidels observed Ottoman ships from high monastery towers. A priest then scaled the roof of the church and waved the flag, alerting the infidels of the region to the navy (Târih-i Na'îmâ 1716/2007: 971–972). Throughout his work, Naîmâ repeatedly presents these pragmatic choices on both sides, in the context of different events.

Repair and maintenance of churches and monasteries within the empire were regulated by various imperial decrees and administrative practices. The Patriarch had the right to maintain and repair churches and monasteries in accordance with original layouts and Sharia law (Balta 2003). The state adopted a policy of tolerance towards religious communities, including Christians, and recognised the importance of the preservation of their religious institutions. The Ottoman Empire's overall approach to the preservation of churches and monasteries reflected a policy of religious pluralism and coexistence, although specific practices and regulations may have varied over time (however, we also noted situations such as a religious institution being transformed into a castle, which seems to contradict this policy). Furthermore, while recounting the events that took place in Istanbul from 1637 to 1638, Naîmâ mentions that the largest church in Galata burned down in the month of Shaban and was not allowed to be repaired in 1639 (Târih-i Na'îmâ 1716/2007: 907). The conversion of religious sites symbolised the triumph of Islam over other religions and served as a visible manifestation of newly established Muslim authority. Naîmâ exemplifies this practice in several different chapters. While detailing the expedition of Koca Sinan Pasha[3] to Wallachia, he explains that upon taking Bucharest, he turned it into an Islamic city, converting churches into mosques. Mihrabs and pulpits were placed in churches and prayers offered; gilded cannons and idols were removed from the domes, then broken and destroyed (Târih-i Na'îmâ 1716/2007: 95). Also, concerning the victory of the Siege of Eger (1596), he says that the sultan performed the Friday prayer after the large church in the city was converted into a mosque as a right of conquest (Târih-i Na'îmâ 1716/2007: 109). Another example is the conquest of Chania, after which the church formerly known as Santa-Nikola was converted into a mosque, with the addition of a mihrab and minbar, and was given the name "Imperial (Hünkar) Mosque" as homage to the sultan. Naîmâ also describes two other large Chania churches at length, stating that they were also converted into mosques (Târih-i Na'îmâ 1716/2007: 1049). All the above examples carry significant symbolic weight: turning a Christian space into an Islamic or military one was a way of creating new memory places. Because religious spaces acted as symbols of transformation, they embodied the victories of Islam and the rewriting of those spaces into Ottoman-Islamic memory. Their

[3]Koca Sinan Pasha (1520–1596) was an Ottoman statesman who served as grand vizier five times, totalling over eight years, during the reigns of Sultan Murad III and Sultan Mehmed III.

practical and symbolic roles explain how material sites became a *lieu de mémoire* in Naîmâ's chronicle.

Even though he often wrote about non-Muslims in a negative way, he also gave examples of cooperation and tolerance. The collection of taxes from provinces was the primary concern of both the state and churches in the empire, which created a reciprocal relationship and important cooperation. Consequently, empire officials were ordered to protect the legal rights of non-Muslims – monks and priests, at least. They were not allowed to contradict the Sultan's legislation (*kanun*) and customary practice (*âdet*) by oppressing them (*rencîde*, *ẓulm* and *ta'addî*) (Kolovos 2005: 200). In other words, while superficially this provision seemed to safeguard the religious freedom and rights of Christians within the empire, it also granted the right to intervene.

Throughout the empire, non-Muslim subjects and their communities mostly preserved religious, cultural, and social practices that reinforced their communal identity. Europeans attempted to use their relationships for diplomatic ends, dispatching envoys and diplomats to interact with minority groups in order to develop and preserve diplomatic relations. The Empire and other states negotiated treaties and agreements with a focus on minority rights and protection. Particularly religious considerations shaped the Empire into a multi-religious entity, with Muslims, Christians, Jews, and other religious groups coexisting. The treatment of religious minorities mattered to European powers, especially those sharing a common religious identity. The status and rights of Christian and other non-Muslim communities within the empire were often subject to international scrutiny. European powers sought to advocate for favourable conditions for their co-religionists. However, these issues often morphed into an extension of political or diplomatic ties (Sonyel 1985: 659–662).

While Naîmâ writes about Patriarchs, church members, clergy, and non-Muslims, he does not associate them solely with religious issues. His intricate tapestry of social dynamics extends beyond religious boundaries, encompassing a diverse array of individuals in Ottoman society. This inclusive approach goes beyond conventional religious perspectives, recognising the complex interaction of different communities. In the Ottoman context, non-Muslims were an integral part of society as church members. They participated in civic life, trade, and cultural exchange. Naîmâ does not focus on the contributions of these people to society – which is to be expected within the context of the period – portraying them sometimes as obeying Islamic soldiers on a conquered piece of land and other times as subjects enjoying Ottoman tolerance.

If we examine how Naîmâ refers to Patriarchs, it is evident that he notes their many important roles. During the conquest of Crete, Patriarchs stood alongside ambassadors, which emphasised their diplomatic role. The fact that the Polish and Moldavian *gate vassals* received large sums of money from Christian Patriarchs and handled all their affairs meticulously is a reference to both the economic power of the Patriarchs and their bilateral relations with Ottoman officials (Târih-i Na'îmâ 1716/2007: 1269–1275). In describing the events of the 1650s, Naîmâ states that the Greek Patriarch was killed and his property confiscated due to some offences. The execution of a Patriarch by the Ottoman state was an event that marked the century. When one examines chronicles from that time, including Naîmâ's, it becomes clear that sufficient information is rarely provided about the Greek Orthodox Church and its members. However, Naîmâ devotes a whole chapter to the execution of a Patriarch and narrates the event. His perspective on the relationship between the Ottoman Empire and the Greek Orthodox Church is of particular note – it contextualises the interactions between them, making his work even more significant. His insights into the complexities of this relationship provide a perspective on the religious and cultural aspects of 17th-century Ottoman society.

According to Naîmâ, in 1650, a figure named Pavlaki faced execution under intriguing circumstances. Entrusted with escorting Yoven, the daughter of the Moldavian ruler, to Hungary for marriage, he allegedly succumbed to the Tatar Khan. Around forty thousand Cossacks seized Yoven from Pavlaki. The Moldavian ruler, seeking retribution, demanded Pavlaki's execution, which then ensued (Târih-i Na'îmâ 1716/2007: 1283). The execution of Parthenios II, also in 1650, which Naîmâ does not mention, may have been in some way connected to this event. Most likely, the Patriarch was accused of having linked Pavlaki to the Cossacks, which presented a political threat. Naîmâ hints at a potential connection between Pavlaki's fate and the execution of Parthenios II, suggesting perceived political danger (Tellan 2011: 72–73). According to him and other state officials, Parthenios II may have been implicated in the Pavlaki-Cossack affair, which underscores the intricate political dynamics of the time. It is evident that for Ottoman authorities, maintaining order was their paramount expectation of Patriarchs, and the state deemed strict measures and executions necessary for asserting control over the Church. Interestingly, suspicions of treason were the main reason for the incarceration and execution of Patriarchs. It is noteworthy that the mode of execution, whether by strangulation or hanging, paralleled that of Ottoman officials (Gürkan 2021: 48). The only reference to a patriarch's execution in Naîmâ is of a patriarch – no name is given – who was hanged in Parmakkapı

due to a letter he wrote to Konstantin, who was the voyvoda of Wallachia. The patriarch was Parthenius III of Constantinople. In his letter, he predicted the end of Islam and the rise of Christianity (Târih-i Naʿîmâ 1716/2007: 1730). Naîmâ's remarks touch upon a wide range of subjects – from accusations of treason to political and religious conflicts of the time. He also states that during the riots and fires that broke out in Istanbul, it was widely believed that physically capable infidels – wearing robes and fez, disguised as janissaries – were looting, harming, and betraying the *ummah* of Muhammad. When the Patriarch was captured, those clothes were found with him (Târih-i Naʿîmâ 1716/2007: 1730). The discovery of the Patriarch wearing janissary attire further fuelled accusations of him causing political and social turmoil, which reinforced the multifaceted nature of the charges against him. In brief, he was accused of causing both political and social unrest. Rather than focusing solely on the church leader's betrayal, Naîmâ seems to want him punished for his opposition to Islam and for statements glorifying Christianity, and portrays his comments as deserving of an execution. His narrative not only delves into the political ramifications of the Patriarch's actions but also highlights the religious and cultural tension of the time. The execution is displayed as a response not just to alleged treason but to the perceived threat posed by the Patriarch's views on the future dominance of Christianity. For these reasons, Naîmâ's account touches on broader religious conflicts between Islam and Christianity, offering insights into the mindset prevalent in 17th-century Ottoman society. According to evaluated examples, non-Muslims were both tolerated subjects and vital partners in administration, taxation, and diplomacy – an integral part of the Ottoman system. They paid taxes, followed rules, and sometimes even aided in the empire's survival. From a memory studies perspective, ambivalence and complex relations created a layered narrative – non-Muslims remembered both as threats and as collaborators in imperial survival.

3. Conclusion

Naîmâ's commitment to recording the major events of his time resulted in crucial insights into political, military, and cultural aspects. He captures the intricate relationship between the Ottoman state and other communities, while also clarifying complex relationships between various communities within the empire, in particular.This chronicle is more than just a history book or records of events. It is a construction of memory. Through descriptions of battles, stereotypes, church conversions, and treaties, Naîmâ shaped how the empire remembered non-Muslims. In his writing, they appear in many ways: as enemies in battle, stubborn and problematic groups, subjects who pay taxes and sometimes cooperate, and

religious leaders who can be both respected and punished. In all presented examples, Naîmâ creates a strong contrast between Muslims, described as heroes, and non-Muslims, perceived as "Others."

The paper provides a comprehensive analysis of this chronicler's work and its contribution to understanding the socio-political landscape of the 17th-century empire. His examples show that history is not only about what happened, but also how people choose to remember. His work reminds us that memory is political. It builds identity, creates boundaries, and explains the world through selective stories with political rhetoric. Thus, these also assert how historiographical memory works: it selects, categorises, and frames the past to strengthen identity. Naîmâ's history highlights the tensions of a multi-religious empire but also reveals how memory can be used by authorities for pragmatic aims. However, by exposing the underlying causes and consequences of events through contextualisation and critical analysis, his historiographical approach reveals these goals with a multi-layered understanding of the historical fabric.

The study also indicates some of the literature's shortcomings. It highlights the gaps in Ottoman Studies literature that make understanding the dynamics of the Church–Empire relationship in the 17th century challenging. Ottoman chronicles' lack of details about the execution of Greek Orthodox Patriarchs and their silence on church-related matters make it difficult to fully comprehend the relationship between them. In most studies of Ottoman historiography, the Church and the affairs of its members have been treated superficially; most researchers have drawn conclusions from secondary sources and Greek primary sources. However, the political, social, and individual aspects of both Ottoman history and historiography can be examined through the perception of Ottoman chroniclers instead. To address gaps in the literature and gain a more comprehensive understanding of the interactions between the Ottoman Empire and non-Muslim communities during this period, further chronologically based research is needed. Future research could begin with a comparison between the evidence from chronicles and what we know from Greek and other communities' primary sources about the period. Another limitation of this study is its inability to examine how Naîmâ's style and account of events evolve over the course of his biography. For this purpose, multidisciplinary studies should be used.

Chronicler Naîmâ's depiction of non-Muslims and their relations with the Ottoman state reflects the socio-political dynamics of the period, where religious identity was a major factor in influencing perception and interaction. His writing emphasises the subjective nature of historical perspectives by highlighting the prejudices and sentiments that were common in that particular historical and

cultural setting. It is important to approach Naîmâ's accounts with an understanding of the observer's perspective and the prevalent biases of the time, even as they offer insightful information about the state's views on non-Muslims in a historiographical memory context.

References

Abou-El-Haj, R. A. (1991). *Formation of the modern state: The Ottoman Empire, sixteenth to eighteenth centuries*.

Albany, NY: State University of New York Press.

Afyoncu, E. (2003). Osmanlı Siyasî Tarihinin Ana Kaynakları: Kronikler. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*(*2*), 101–172.

Arslantürk, Z. (1997). *Naîma'ya göre XVII. yüzyıl toplum yapısı*. İstanbul: Ayışığı Kitapları.

Balta, E. (2003). Ottoman Archives in Greece. *Balkanlar ve İtalya'da Şehir ve Manastır Arşivlerindeki Türkçe Belgeler Semineri (16–17 Kasım 2003)*, 15–24.

Bayraktar Tellan, E. (2011). *The Patriarch and the Sultan: the struggle for authority and the quest for order in the eighteenth-century Ottoman Empire* (Doctoral dissertation).

Çalışkan, V. (2022). Mustafa Naîma Efendi'nin Târih-i Naîma Bağlamında Tarihçiliği. *ULUM*, *5*(1), 123–139.

Darling, L. T. (1996). *Revenue-raising and legitimacy: Tax collection and finance administration in the Ottoman Empire, 1560–1660*. Leiden: Brill.

Döğüş, S. (2008). Osmanlılarda Gaza İdeolojisinin Tarihi ve Kültürel Kaynakları.*Belleten*,*72*(265), 817–888.

Gürkan, D. (2021). *Economic interaction between the Greek Orthodox Church and the Ottoman State in the seventeenth-century Ottoman documents* (Master dissertation).

İnalcik, H. (1972). The Ottoman Decline and Its Effects Upon the Reaya. In H. Birnbaum & S. Vryonis (Ed.), *Aspects of the Balkans: Continuity and Change: Contributions to the International Balkan Conference held at UCLA, October 23–28, 1969* (pp. 338–354). Berlin, Boston: De Gruyter Mouton.https://doi.org/10.1515/9783110885934-017

İpşirli, M. (Ed.). (2007). *Tarih-i Naima (1000–1070/1592–1660)* (Vols. 1–4). Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Kolovos, I. (2005). Negotiating for State Protection: Çiftlik Holding by the Athonite Monasteries (15th/16th Centuries).*Frontiers of Ottoman Studies: State, Province and the West*,*2*, 197–209.

Mustafa Efendi, N. (1967). *Naîmâ Târihi* (Vol. 1, Z. Danışman, Trans.). İstanbul: Zuhurî Danışman Yayınevi,Bahar Matbaası.

Nora, P. (1989). Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire.*Representations*,*26*, 7–24.https://doi.org/10.2307/2928520

Piterberg, G. (2003).*An Ottoman Tragedy: History and Historiography at Play*. Berkeley: University of California Press.

Sariyannis, M. (2018). "Chapter 7 Khaldunist Philosophy: Innovation Justified". In *A History of Ottoman Political Thought up to the Early Nineteenth Century*. Leiden, The Netherlands: Brill.https://doi.org/10.1163/9789004385245_009

Sonyel, S. R. (1985). The Role of Christian Minorities in Efforts by the Great Powers to Dismember the Ottoman Empire.*Belleten*,*49*(195), 657–666.

Tezcan, B. (2010).*The Second Ottoman Empire: Political and Social Transformation in the Early Modern World*. Cambridge University Press.

НАИМИНА ПЕРСПЕКТИВА О НЕМУСЛИМАНИМА У ОСМАНСКОМ ИСТОРИОГРАФСКОМ ПАМЋЕЊУ

ДЕНИЗ ГУРКАН, ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ, УНИВЕРЗИТЕТ У НОВОМ САДУ, СРБИЈА

Резиме

Рад показује да је Наимина хроника активни инструмент историографског памћења, односно конструктор сећања, а не искључиво приказ историјских догађаја. Кроз детаљну текстуалну анализу одабраних примера, истраживање указује на то да су наративи о немуслиманима обликовани политичком сврсисходношћу, религијском идеологијом и бригом о државној идеологији у Османском царству XVII века. Резултати показују да Наима примењује супротстављене наративне стратегије: војни сукоби обележени су непријатељством и легитимизацијом насиља кроз морални и религијски дискурс, док административни и дипломатски односи одражавају контролисану коегзистенцију и прагматичну сарадњу.Истраживање такође показује да религијске институције заузимају централно симболичко место у Наимином наративу, што је значајно за разумевање простора сећања. Посебна пажња посвећена је и анализи начина на који Наима селективно изоставља поједине детаље, а друге наглашава у представљању црквених великодостојника. На тај начин историјски наратив служи оправдавању државне интервенције и казнених мера у циљу очувања реда и безбедности.Закључно, рад показује да Наимине представе о немуслиманима одражавају сложену и противречну структуру сећања, условљену тензијама присутним унутар Османског царства. Његова хроника осветљава начин на који је историјско писање директно доприносило успостављању граница, легитимизацији моћи и концептуализацији империјалног идентитета.

Кључне речи: Наима, османска историографија, историографско памћење, немуслимани, идентитет, XVII век

Милена Гостовић[1]
Филозофски факултет
Универзитет у Новом Саду
ORCID: 0009-0000-7371-0669

929 Midhat-paşa
https://doi.org/10.5281/zenodo.18845012
прегледни научни рад

НАЈПОШТЕНИЈИ ЧОВЕК ИМПЕРИЈЕ: КУЛТУРА СЕЋАЊА НА НИШКЕ ГОДИНЕ МИДХАТ-ПАШЕ (1861–1864)

Мидхат-паша био је један од најзначајнијих османских државника деветнаестог века, протагониста модернизацијског процеса. Његова управа у Нишком ејалету добар је пример имплементације реформског процеса, нарочито у удаљеним деловима царства. Локална финансијска средства улагана су у урбанистичке и инфраструктурне пројекте, а посебна пажња посвећена је социјалној заштити и образовању. Бројне грађевине, објекти од религијског и просветног значаја, чију је изградњу иницирао Мидхат-паша, су након ослобођења Ниша од османске власти срушени или променили намену. Сећање на изузетног управника замењено је именима и успесима ослободилаца, али османско наслеђе остало је забележено у бројним историографским делима, периодици и остацима грађевина. Кроз анализу доступних историјских извора, публикација и колективног сећања, истражено је како су лик и дело Мидхат-паше били обликовани, занемаривани или реинтерпретирани у различитим друштвено-политичким контекстима, од османског периода до данас. Рад указује на шире процесе селективног сећања и културног заборава, као и на начин на који локална и национална историја конструишу и бришу одређене фигуре у складу са идеолошким потребама времена.

Кључне речи: Мидхат-паша, Нишки ејалет, османско наслеђе, колективно сећање, историјска реинтерпретација, идентитет

1. Увод

Култура сећања је посебна интердисциплинарна област истраживања, а по дефиницији је скуп свега што друштво памти, тумачи, као и начин на који се односи према прошлости. Значај студија културе сећања

[1]gostovicmilena@gmail.com

огледа се у томе што нам омогућава увид у механизме селекције, интерпретације и легитимисања прошлости. Истраживањем културе сећања једне заједнице можемо пратити процес у коме одређене представе и стереотипи стичу ауторитет и постају део колективне свести. Неретко те представе постају саставни део историографских наратива и показују отпорност на нова научна сазнања. Деконструкцијом ових наратива могуће је уочити на који начин они представљају и производе вредности, идеолошка усмерења и политичке потребе једне заједнице (Kuljić 2006: 9–13, 71, 97, 120).

У контексту изградње модерне српске државе, ослободилачких ратова крајем XIX и почетком XX века и конституисања националног идентитета, у раним фазама националне историографије усталио се наратив о *болеснику на Босфору* и о његовој декадентној и архаичној институционалној управи балканским провинцијама. Технолошка и цивилизацијска заосталост новоослобођених делова српске државе тумачена је као непосредна последица вишевековне османске управе која је остала изолована од савремених модернизацијских токова (Todorova 1999: 173–181). Негирањем свеобухватног реформског процеса у Османском царству, тенденциозно је избрисано сећање на Мидхат-пашу, истакнутог османског чиновника и једног од најзначајнијих реформатора XIX века.[2] Његова управа у Нишком ејалету пример је успешног реформског процеса – побољшана је финансијска ситуација, унапређена инфраструктура и модернизован образовни систем. Ниш је постао управни, војни и трговачки центар и постављена је основа за даљу модернизацију и урбанизацију града. Након ослобођења од османске власти модернизацијски подухвати су приписани ослободиоцима и постепено маргинализовани у колективном сећању локалне заједнице. Припајање Ниша, другог по величини града у Кнежевини Србији, посматрано је као један од највећих политичких успеха кнеза Милана Обреновића у контексту легитимизације српске власти и династије Обреновић (Ранђеловић и Оран 2018: 312). Наратив о ослобођењу и култ ослободилаца утемељен је као доминантан, како због величања династије, тако и због изградње националног идентитета.

[2]Искуство у финансијским пословима стекао је захваљујући обављању различитих чиновничких функција широм царства, а као члан истражитељских комисија увидео је политичке и друштвене проблеме у провинцијама. Са различитим законодавним праксама упознао се током шестомесечног путовања Европом током 1859. (Midhat 1903: 32–38; Davison 1991: 1032; Alptekin 2011: 12–13).

Предмет истраживања је култура сећања на Мидхат-пашино наслеђе у Нишком ејалету, које је значајно али је занемарено или преобликовано након ослобођења Ниша због политичких и идеолошких разлога. Истраживање су подстакли остаци материјалне културе, сачувани мемоари и његов портрет на зиду Историјског архива, специфичан пример селективног сећања. Циљ рада је анализа обликовања, одржавања и мењања културе сећања на лик и дело Мидхат-паше кроз различите историјске периоде, од османског периода до савременог доба. Сећање на Мидхат-пашу као истакнутог државника у Османском царству било је условљено трагичним завршетком његове каријере. Оптужен је за учествовање у завери убиствасултана Абдулазиза и осуђен на доживотну казну затвора коју је служио у тврђави Таифа (Davison 1991: 1034–1035; Yardım 2019: 19–28). Након његове смрти централна власт је покушала да избрише сећање на њега, чиме је Мидхат-пашин идентитет неправедно заборављен. Посебна пажња посвећена је тумачењу у историјским изворима, научним публикацијама и колективном сећању, како би се утврдило на које начине је Мидхат-паша представљен, заборављен или реинтерпретиран у различитим друштвеним и политичким контекстима.

2. Заборављено материјално наслеђе

Током деветнаестог века османска власт је реформским пројектима покушавала да понуди задовољавајућу алтернативу пробуђеним национализмима балканских народа који су се борили за самосталност. Тешка економска ситуација и константне напетости између хришћана и муслимана резултирале су немирима, сукобима и побунама становништва, нарочито у Нишком ејалету, реформској провинцији. Локални чиновници нису адекватно спроводили реформе, а хришћани су често улагали жалбе критикујући рад провинцијалне администрације. Како би се спречила даља револуционарна превирања и обезбедило поновно поверење у локалне чиновнике, за управитеља, валију Нишког ејалета у фебруару 1861. је именован Ахмед Мидхат-паша. Успешно је спровео реформе и унапредио провинцију, али политичке околности су условиле да буде заборављен (Midhat 1903: 35; Kocahanoğlu 1997: 29–31; Çelik 2007: 20; Korkmaz 2016: 47–48).

Мидхат-паша је управљао Нишким ејалетом само три године, о чему сведоче бројне тековине сачуване у историографским делима, спорадичним градским причама и остацима монументалне архитектуре као подсетнику на османско наслеђе. Један од главних симбола његове управе

била је нова касарна (осм. *Yeni Kışla*) изграђена испод брда Бубањ, на левој обали Нишаве ради опште сигурности и сузбијања разбојништва, кријумчарења и недисциплине војника.[3] Изградња је трајала шест месеци,а свечаност усељења у касарну приређена је у септембру 1862. уз присуство свих војника из провинције. Накнадно су ојачани бедеми тврђаве и изграђен војни конак код Ћеле куле намењен за официре који су добили прекоманду у Ниш (Göyünç 1981–1982: 281–285). Након ослобођења Ниша касарна је коришћена за потребе српске војске, а због накнадних реновација изгубила је елементе оријенталне архитектуре. Војни комплекс је проширен, дограђене су касарне на десној обали реке за коњички и артиљеријски пук. Железничка станица је завршена 1884, чиме је подручје око брда Бубањ постало војни центар и важна саобраћајна деоница. Изградњом инжењерске касарне 1900, војни комплекс у Нишу био је један од највећих у Краљевини Србији. (Ranđelović 2024: 250–256). Мењао је називе у складу са политичким и историјским околностима, а државни национални наратив поништио је османско наслеђе.

Један од примера пренамене објеката из османског периода који постоје и данас је болница. Стари конак код Ћеле-куле је адаптиран и претворен у болницу на иницијативу управитеља Мидхат-паше. Резултат је била једноспратна камена зграда са капацитетом од осамдесет лежаја. Након ослобођења Ниша од османске власти дограђено је још три павиљона. Данас је болница војни здравствени центар, средиште Војне амбуланте у насељу Трошарина. Култура сећања на њеног оснивача више се не негује (Ранђеловић 2018: 232–233).

Почетак модернизације путне инфраструктуре везује се за период управе Мидхат-паше. Захваљујући изградњи главног пута Ниш–Софија, као и успостављању путне мреже са околним градовима, Ниш је постао важна деоница Цариградског друма и трговачки центар. Модернизација града подразумевала је градњу и обнављање мостова, проширење главних траса

[3]Бригадни генерал (осм. mir-i liva) Самих-паша је 1858. направио план за изградњу касарне са капацитетом два батаљона и болнице, али није добио дозволу јер су финансијски издаци били превелики. Одобрена је изградња касарне за артиљеријске и коњичке потребе и два стражарска места испред ради заштите предграђа и пијаце. План је требало да се реализује за осам година, уз коришћење локалних фондова. Захваљујући донацијама локалног становништва план је проширен и предвиђено је да се изгради касарна, две средње школе, од којих је једна била хришћанска, као и болница. Ипак, реконструкција је обустављена 8. децембра 1860. године (Göyünç 1981–1982: 284–285).

путева, омогућавање проходности путева, преуређење махала и уређење канализације. Ипак, занемарени су споредни путеви због недостатка финансијских средстава. Утврђени су насипи и на прелазима преко њих постављене стражарнице како би се контролисао улаз и излаз из Ниша. По ослобођењу нова власт је засула насипе и искористила их за даље ширење града и формирање нових улица (Göyünç 1981–1982: 282, 289–290; Ранђеловић 2018: 230, 235).

Пример трансформације религијских објеката је џамија Фетија, обновљена за време управе Мидхат-паше као средиште новоизграђене махале за досељенике (осм. *muhacir*).[4] На месту урушене џамије претходно се налазила црква Св. Николе подигнута 1722, али претворена у џамију 1737. Религијски објекат је након ослобођења поново постао православна црква, а накнадно је изграђен звоник. Минарет је порушен, а оријентални елементи сачувани су само у апсидалном делу. Данас црква има статус споменика културе због историјске вредности (Андрејевић 2011: 116–117; Ранђеловић 2018: 238–239).

Једина религијска грађевина из времена Мидхат-паше која континуирано постоји до данас је Саборна црква, подигнута након што је хришћанска школа у Нишу изгорела.[5] Саграђена је 1864. у палилулској махали и постала средиште религијског живота санџака и највећа православна црква до изградње Храма Св. Саве у Београду (Ранђеловић 2018: 241–243). Црква се по висини истицала од свих других грађевина у граду, о чему су сведочиле и хуманисткиње и путописциЏорџина Мјур Макензи и Аделина Полина Ирби (Макензи & Ирби 1868: 217). У порти Саборне цркве била је изграђена и школа, у којој је одржана прва српска скупштина након ослобођења. Од тада је негована култура сећања на

[4]Изградњу нових махала условило је досељавање имиграната Татара и Черкеза, који су током и након Кримског рата расељени са територије Крима и Кавказа и уточиште тражили на тлу Османског царства. У Нишки ејалет дошло је око 350 000 избеглица (Kocahanoğlu 1997: 53–54). За черкешке досељенике је изграђена нова махала са џамијом, укључујући стотинак кућа, касапницу и кафану. У јесен 1862. из Београда у Ниш је дошло 1852 становника и за њих је подигнута махала и џамија Фетија, у подножју брда Горице (Göyünç 1981–1982: 287–288; Özkan 2011: 126–127). На месту поменутих махала данас се налази Клинички центар (Ранђеловић 2018: 238).

[5]Темељи цркве постављени су 1856. али се од изградње одустало због финансијских проблема. Валија Мидхат-паша је лично приложио донације, као и православно свештенство и локално становништво (Petrović 2000:122).

ослободиоце, а Мидхат-паша као иницијатор изградње потпуно је заборављен.

Мидхат-пашина просветна политика била је посебно поштована. Због потребе за квалификованим, стручним кадром основане су образовне институције: хришћанска основна школа у Пироту, као и неколико мектеба, рушдија и поправни дом (осм. *Islahhane*) у Нишу.[6] Поправни дом је био специфична васпитно-образовна установа за малолетне преступнике, школа за ученике из сиромашних породица, сиротиште за децу старости између пет и тринаест година и амбуланта(Ранђеловић 2012: 194). У штампи је окарактерисан као прва модерна занатска школа[7] јер су деца без родитељског старања и млађи преступници дошли под заштиту државе и стицали компетенције за будућа занимања. У историографији је називан *напредном школом*, васпитним и занатским домом због преласка на мешовити образовни систем секуларног образовања, где су ученици различитих милетских група[8] заједно савладавали образовни програм (Göyünç 1981–1982: 288–289; Petrović 2000: 121; Koç 2002: 19–21; 2004: 412–413; İhsanoğlu 2004: 910; Ранђеловић 2022: 382). Од ослобођења до 1882. у установи је била смештена српска војна болница, а након што је зграда претрпела оштећења, користила се као војни магацин. Постепено је пропадала, па је спаљена јер обнова није била могућа, а почетком двадесетог века на њеним темељима је изграђена Прва нишка гимназија. На простору који је некада заузимао поправни дом данас се налазе гимназије *Стеван Сремац* и *Бора Станковић* (Ранђеловић 2018: 236).

---

[6]Мектеб је била основна школа верског карактера. Рушдије су првобитно основане као више основне школе, као припремни разреди за даље образовање, али су убрзо прерасле у самосталне средњошколске установе у којима су ученици поред обавезног религијског образовања, стицали знања о друштвеним и природним наукама, као и страним језицима (Гостовић 2023: 168, 177). О образовању у Османском царству видети: Ergin, O. N. (1997). *Türkiye Maarif Tarihi*. Cild: 1–2, İstanbul: Eser Matbaası; Fortna, B. C. (2002). *Imperial Classroom: Islam, the State, and Education in the Late Ottoman Empire*. New York: Oxford University Press.

[7]Прва занатско-индустријска школа у Истанбулу основана је 1848. на Зејтинбурну (осм. *Zeytinburnu Sanayi-i Mekteb*) са задатком оспособљавања техничког кадра за индустрију, али је кратко радила због новчанихпроблема. Поправни дом у Нишу је био прва образовно-васпитна установа, чији је курикулум подразумевао теоријско и практично знање (İhsanoğlu 2004: 851).

[8] Средином XIX века милети су представљали религијско-етничке заједнице чије су верске и правне ингеренције биле потврђене од стране султана (Braude 1982: 69–89).

По узору на нишки поправни дом, Мидхат-паша је основао и друге образовне институције у Рушчуку, Софији (1864), као и Занатску школу (осм. *Mekteb-i Sanayi*)[9] са интернатом у престоници империје (1868) (Kocahanoğlu 1997: 52–53). Провинцијална штампа је извештавала о раду поправног дома у Рушчуку и изложбама отвореним за јавност на којима су приказани занатски производи ученика. Неколико предмета послато је у престоницу као поклон Мидхат-паши и другим истакнутим државним чиновницима, а део је прослеђен Занатској школи. Поправни дом је радио до почетка Руско-османског рата (1877–1878) када је зграда напуштена због безбедносних разлога. Кратко је коришћена као војна болница, до потпуног уништења током ратних операција (Ferlibaş 2013: 597–599).

Већина грађевина подигнутих за време управитеља Мидхат-паше је након ослобођења Ниша реконструисана или променила намену. Ипак, српске власти су искористиле Опште фондове за добробит (осм. *Menafi-i Umumiye Sandıkları*)[10] у непромењеном облику. Финансијска средства из фондова искоришћена су за изградњу објеката од јавног значаја: водовода, гимназије, пољопривредне станице и амбуланте у Заплању (Ранђеловић 2018: 231–232). Успешан пројекат примењен је и у другим провинцијама, а Мидхат-паша је накнадно иницирао оснивање Фонда сигурности (осм. *Emniyet Sandığı*) у престоници царства са истом сврхом. Захваљујући искуству у примени фондова учествовао је у састављању Регулативе националног фонда, што је 1888. резултирало оснивањем Пољопривредне банке (осм. *Ziraat Bankası*), која постоји до данас (Inalcik & Quataert 1994: 872; Koç 2004: 411–412).

[9]Комисија за унапређење индустрије (осм. *Islah-i Sanayi Komisyonu*), успостављена 1862, иницирала је отварање нових занатских и индустријских школа, али план није реализован због недостатка финансијских средстава. Заслугом Мидхат-паше 1868. је отворена Занатска школа у којој су се ученици образовали пет година, а најбољи стипендирали и упућивали у Француску да наставе школовање (İhsanoğlu 2004: 910–911).

[10]Мидхат-паша је основао фондове 1863. у Пироту у оквиру финансијских реформи. Становништву је уступљено празно земљиште на коришћење, обезбеђено семе и успостављени су сеоски савети који су били одговорни за производњу, расподелу и продају. Приход је постао почетни капитал фонда из којег се штедишама исплаћивало 9% годишње камате, што је сељацима омогућавало сигурност. Управитељ је показао да капитал и финансијски потенцијал, уз заједничку сарадњу и штедњу, могу имати кључну улогу у решавању друштвених проблема (Kocahanoğlu 1997: 49–50).

Захваљујући Мидхат-паши несметано је спроведен реформски процес, провинција је постала безбедна и започета је модернизација града. За своје заслуге у Нишу у новембру 1861. године одликован је орденом меџидије другог степена који је наредне године подигнут на први степен (Göyünç 1981–1982: 281; Korkmaz 2016: 102). Реформски пројекти забележени су у бројним званичним документима, често хваљени у штампи и позитивно представљени у делима путописаца. Феликс Филип Каниц издвојио је Мидхат-пашу као *најинтелигентнијег* јер је успешно решио нагомилане проблеме у провинцији, нарочито тензије између муслимана и хришћана (Каниц 1985: 151–153). У бројним градским причама сачувана је успомена на валију због његове правичности и посвећености, а истакнуто је да наредни управитељи нису чинили много за град. Културу сећања на тековине његовог рада неговао је народ, а евоцирао само један од његових наследника, валија Абдурахман Нуредин-паша који је обновио јавну библиотеку у Нишу под именом њеног оснивача, Мидхат-паше. Била је то библиотека поред Бали-бегове џамије, саграђена 1862, али престала је са радом када је Мидхат-паша напустио град. (Ранђеловић и Оран 2018: 311).

3. Заслуге Мидхат-паше

Мидхат-паша је по повратку у престоницу приступио изради *Уредбе о управи у вилајетима* (осм. *İdare-i Vilayet Nizamnamesi*) и прихватио наименовање за валију новоформираног Дунавског вилајета, а потом и Багдадског.[11] Када је у Рушчуку основао прво османско предузеће за превоз робе и путника Дунавом, Мидхат-паша је први пароброд назвао *Ниш* (Kocahanoğlu 1997: 51; Çelik 2007: 34–40, 66; Ранђеловић 2022: 397). Специфично сведочанство о његовим успешним реформским пројектима су недељне новине Дунавског и Багдадског вилајета – *Дунав* (осм. *Tuna Gazetesi*) и *Зевра* (осм. *Zevra Gazetesi*). Новине *Дунав* су остале упамћене као прве провинцијалне новине у царству, а њихов оснивач био је Мидхат-паша. Као гласило вилајетских власти имале су пропагандну улогу и првенствено

[11]Захваљујући искуству које је валија стекао у балканским провинцијама, у Багдад је упућен са ванредним овлашћењима – обављао је функцију валије и команданта Шесте армије (Davison 1991: 1033). Законом је било онемогућено да један чиновник има цивилне и војне надлежности како се превелика моћ не би налазила у рукама једног човека. Ипак, повремено је централна власт омогућавала ванредна овлашћења појединим чиновницима, нарочито у пограничним деловима царства због напете политичке и друштвене ситуације (Гостовић 2021: 61, 74, 170).

информативни значај јер су објављиване локалне вести са акцентом на реформе, као и дешавања из остатка државе или важни догађаји од међународног значаја. Штампане су на османском и бугарском, а бројне чланке писали су истакнути интелектуалци, па су новине имале и образовни, као и културни допринос (Kocabaşaoğlu 1991: 145–149; Koç 2004: 413–414; 2015: 123–125, 156). Штампарија је уништена 1877. током ратних дешавања у Руско-османском рату и новине су престале да излазе. Исте године у Рушчуку је отворена прва бугарска штампарија (Çelik 2007: 87–88). Мидхат-паша је као валија Багдадског вилајета покренуо недељне новине *Зевра*, са истим циљем. Објављиване су и након што је валија напустио провинцију, све док је Багдад био под османском влашћу(Karaköse & Başoda 2021: 141–146). Мидхат-паша је остао упамћен као један од најзначајнијих реформатора друге половине XIX века и творац првог османског устава. Прокламоване законодавне форме имале су универзални карактер јер су важиле на територији целе империје, а многе су чиниле правну основу законодавства Републике Турске (Ортајли 2004: 134–143).

4. Историографија

Почетком XX века пашин син Али Хајдар Мидхат-бег издао је очеве мемоаре и тако подсетио на успешну политичку каријеру једног од најзначајнијих османских државника. Мидхат-паша је писао своје мемоаре током служења казне у Таифи, али прошле су деценије до објављивања. Прво издање у енглеском преводу издато је 1903, а неколико година касније допуњено издање на османском језику објављено је у престоници царства. Један примерак двотомног издања Мидхат-пашиних мемоара штампаних на османском језику чува се у Историјском архиву Ниша. Мидхат-пашин праунук Расим Фенмен, дипломата амбасаде Републике Турске у Хагу, приватно је посетио Ниш 1954, заједно са својим сином Мехмедом Вефиком и тада је архивској библиотеци поклонио мемоаре (Ранђеловић 2022: 397).[12]

Након објављивања мемоара Мидхат-пашина успешна каријера почиње да бива предмет истраживања у бројним историографским делима, а његова биографија незаобилазан део општих енциклопедија у различитим државама. Постепено је интересовање јавности постајало све веће због

[12]Управи у Нишу посвећено је свега неколико страница. Укратко је описана потреба за пацификацијом становништва без употребе војне силе, затим мирно решавање крвних освета, уређење путева, отварање школа и болнице. Наглашено је да су друштвене напетости на религијској и етничкој основи умањене и да је провинција безбедна (Midhat 1903: 35–36; Petrović 2000: 121; Ранђеловић 2013: 295–299).

његових документованих успеха. Деценијама након смрти реинтерпретиран је државни наратив о Мидхат-паши. Постхумно је рехабилитован и ослобођен оптужби за регницид. У Истанбулу је одржана велика свечаност у јуну 1951. године у присуству највиших државних званичника, а његови земни остаци су пренесени у Турску и положени у монументалну гробницу меморијалног парка Споменик слободе (осм. *Abide-i Hürriyet*).Мидхат-паши накнадно је постављена биста у Истанбулу (Kocahanoğlu 1997b: 16–17). Бројне школе, тргови, паркови и улице у Турској данас носе његово име. Колективно сећање на Мидхат-пашу као оснивача Пољопривредне банке присутно је до данас – у бројним филијалама налазе се његови портрети. Поводом сто треће годишњице од оснивања Пољопривредне банке, године 1966. испред седишта банке у Анкари је свечано откривена Мидхат-пашина статуа (Güngör 2019: 423).[13]

У савременој српској историографији лик и дело Мидхат-паше били су предмет изучавања у различитим монографијама и неколицини радова.[14] Повремени чланци о Мидхат-паши као валији Нишког ејалета у савременој штампи написани су у контексту заборава и занемаривања.Успомену на њега чува његов портрет на зиду Историјског архива, постављен 2021. у оквиру пројекта *Прозори Историјског архива говоре*, реализованог у сарадњи са Електронским факултетом у Нишу са циљем да се историја града представи уз помоћ информационих технологија, а културна баштина дигитализује. На осамнаест ниша зграде архива постављене су илустрације репрезентативних

[13]Ферхат Гунгор оспорава наратив, утемељен у савременој османској историографији, о Мидхат-паши као оснивачу Пољопривредне банке. Наглашава његову заслугу за оснивање Домовинских фондова (осм. *Memleket Sandıkları*), који су прерасли у Пољопривредне фондове (осм. *Ziraat Sandıkları*) и чинили основу државног банкарства, али само оснивање Пољопривредне банке приписује Мехмед Камил-паши Кибрислију, министру фондација (осм. *Evkaf nazırı*), који је у меморандуму (осм. *layiha*) из 1882. објаснио потребу за оснивањем државне банке (Güngör 2015: 216–223).

[14]Мидхат-пашиној управи у Нишу највише пажње посветио је Милан Ранђеловић. У монографији *Османски управници Ниша у XIX веку (1799–1878)* Мидхат-паша је представљен као један од највећих реформатора Османске државе и анализиран је његов допринос провинцији. У раду *Спровођење Танзимата у Нишу за време Мидхат-паше 1861–1864. године* сагледана је управа у контексту деветнаестовековних реформи. Војне реформе валије анализиране су у раду *The Toponyms of the Ottoman Niš: The New Barracks at Bubanj Hill*, а ефекти образовних реформи у раду *Ислахана у Нишу*. У монографији *Записи о Нишу (269–1877) (одломци из хроника, дневника, путописа и мемоара)* представљени су и преводи мемоара Мидхат-бега који се односе на нишке године Мидхат-паше.

докумената и портрети истакнутих личности из историје града, као специфична стална поставка. Други резултат пројекта је истоимена апликација са текстуалним и аудио садржајима доступним на три језика (српски, енглески, руски), настала са циљем неговања културе сећања, промоције архива и повезивања са заинтересованим корисницима (Радовић и Андрејевић 2021: 2–5).

5. Закључак

Колективно сећање се трансформише у складу са политичким и друштвеним околностима. О Мидхат-пашиној управи у Нишу сведоче његови мемоари, неколицина путописа, остаци грађевина и портрет. Иницирао је изградњу касарне, захваљујући којој је Ниш постао војни центар. Сарадња локалних власти са становништвом имала је позитивне ефекте на читаву заједницу јер је провинција била безбедна и изграђени су објекти од јавног значаја. Након ослобођења Ниша настављена је модернизација града, али са тежњом пренамене и затирања османског наслеђа и елемената оријенталне архитектуре. Саборна црква је и даље била центар религијског живота, а џамија Фетија поново је претворена у православну цркву. Поправни дом, који је био специфична образовно-васпитна установа, запуштен је. Српске власти су искористиле фондове за добробит у непромењеном облику, настављајући са праксом повезивања са заједницом, али без помињања имена њиховог оснивача. Лик и дело Мидхат-паше постепено су занемаривани у складу са политичким и идеолошким потребама јер је у интересу српских власти првенствено била изградња националног идентитета. Једна од најзначајнијих личности из историје Ниша, данас нема ниједну улицу која носи његово име нити спомен обележје. Једини пример селективног сећања је његов портрет, један од неколико портрета истакнутих на зиду Историсјког архива. Иницијативе о османским управницима Ниша у виду изложби или музејских поставки нису могле бити реализоване јер се нису уклапале у политички наратив, како српски тако ни југословенски.Ипак, бројни реформски пројекти које је иницирао Мидхат-паша као валија различитих провинција, наставили су да функционишу и након његове управе, о чему сведоче званични документи, сачувана периодика и монументална архитектура.

Литература

Андрејевић, Б. А. (2011[2]). *Споменици Ниша, заштићена културна добра од изузетног и од великог значаја*. Ниш: Просвета.

Гостовић, М. (2021). *Косовски вилајет 1879–1900. Годишњи извештаји (салнаме)*. Нови Сад: Матица српска.

Гостовић, М. (2023). Државне школе у Косовском вилајету (1876–1909). *Зборник Матице српске за историју*, 108, 167–182.

Каниц, Ф. (1985). *Србија. Земља и становништво од римског доба до краја XIX века*. Друга књига. Превео Г. Ерњаковић. Београд: Српска књижевна задруга.

Макензи, М. & Ирби, А. П. (1868). *Путовање по словенским земљама Турске у Европи*. Превео Ч. Мијатовић. Београд: Државна штампарија.

Ортајли, И. (2004). *Најдужи век империје*. Превела М. Маринковић. Београд: Српска књижевна задруга.

Радовић, С. и Андрејевић, Д. (2021). *Поглед у прошлост. Апликација „Прозори Историјског архива говоре“ – нове технологије у служби архива*. Преузето 20. септембра, 2025. са https://suarhiv.co.rs/files/arhivski-dani/cetrnaesti-arhivski-dan/snezana-radovic-dusan-andrejevic.pdf

Ранђеловић, М. (2012). Ислахана у Нишу. *Пешчаник*, 10, 189–200.

Ранђеловић, М. (2013). *Записи о Нишу (269–1877) (одломци из хроника, дневника, путописа и мемоара)*. Ниш: Медивест КТ.

Ранђеловић, М. (2018). Спровођење Танзимата у Нишу за време Мидхат-паше 1861–1864. године. *Историјски часопис*, LXVII, 223–246.

Ранђеловић, М. Н. иОран, Ф. Г. (2018). Бали-бегов мезџид и библиотека у Нишу. Од сакралног до секуларног. *Саопштења*, L, 307–315.

Ранђеловић, М. (2022). *Османски управници Ниша у XIX веку (1799–1878)*. Ниш: Scero Print.

Alptekin, İ. (2011). *Midhat Paşa'nın Niş Valiliği (1861–1864)* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Sosyal Bilimler Enstitüsü, Niğde Üniversitesi, Niğde.

Braude, B. (1982). Foundation Myths of Millet System In B. Braude., B. Lewis (Eds.), *Christians and Jews in the Ottoman Empire. The Functioning of a Plural Society* (69–89). New York, London: Holmes & Meier Publishers.

Göyünç, N. (1981–1982). Midhat Paşa'nın Niş Valiliği Hakkında. Notlar ve Belgeler. *Tarih Enstitüsü Dergisi*, 12, 279–316.

Güngör, F. (2015). *Osmanlı Devleti Zirai Kredi Teşkilatları (1863–1888)* (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Sosyal Bilimler Enstitüsü, Süleyman Demirel Üniversitesi, Isparta.

Güngör, F, (2019). Sadrazam Kıbrıslı Mehmed Kamil Paşa'nın Ziraat Bankasının Kurulmasındaki Rolü. *TURAN-SAM Uluslararası Bilimsel Hakemli Dergisi*, 11/4, 423–430.

Davison, R. H. (1991). *Midhat-pasha*, Encyclopaedia of Islam, VI, Leiden, 1031–1035.

İnalcik, H. & Quataert, D. (1994[2]). *An Economic and Social History of the Ottoman Empire 1300–1914*. Cambridge: Cambridge University Press.

İhsanoğlu, E. (2004). Osmanske obrazovne i naučne institiucije. U E. İhsanoğlu (Pr.), *Historija osmanske države i civilizacije* (776–946). Sarajevo: Orijentalni institut u Sarajevu.

Yardım, H. (2019). *An Intermediary Between the Government and the People: Comparative Approach to Midhat Pasha's Reform Policies and Usage of Newspapers in the Danube (1864–1868) and Baghdad (1869–1871) Provinces* (Unpublished Master's Thesis). Central European University, Budapest.

Karaköse, H. & Başoda, S. (2021). Zevra Gazetesi'nde Göre Midhat Paşa'nın Bağdat Valiliği Döneminde Yaptığı Faaliyetler (1869–1872). *İnsan ve Toplum Bilimleri Akademi Dergisi*, 1/2, 137–151.

Kocabaşaoğlu, U. (1991). Tuna Vilayeti Gazetesi. *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 2 (2), 141–149.

Kocahanoğlu, O. S. (1997). *Midhat Paşa'nın Hatıraları: 1. Hayatım İbret Olsun [Tabsıra-ı İbret]*. İstanbul: Temel Yayaınları.

Kocahanoğlu, O. S. (1997b). *Midhat Paşa'nın Hatıraları: 2. Yıldız Mahkemesi ve Taif Zindanı [Mir'at-ı Hayret]*. İstanbul: Temel Yayaınları.

Korkmaz, A. (2016). *Midhat Paşa'nın Hayatı, İdari ve Siyasi Faaliyetleri* (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Sosyal Bilimleri Enstitüsü, İstanbul Üniversitesi, İstanbul.

Koç, B. (2002). *Midhat Paşa (1822–1884)* (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara Üniversitesi, Ankara.

Koç, B. (2004). Midhat Paşa'nın Niş ve Tuna Vilayetlerindeki Yenilikçi Valiliği. *Kebikeç*, 18, 407–415.

Koç, B. (2015). Tuna Vilayeti Gazetesi ve İçeriğne Dair Bazı Bilgiler (Mart 1865–Mart 1868). *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 34/57, 121–158.

Kuljić, T. (2006). *Kultura sećanja. Teorijska objašnjenja i upotrebe prošlosti*. Beograd: Čigoja štampa.

Midhat Bey, A. H. (1903). *The Life of Midhat Pasha. A Record of His Services, Political Reforms, Banishment, and Judical Murder*. London: John Murray, Albemarle Street, W.

Özkan, A. (2011). Kanlıca Konferansı Sonrsında Müslümanların Sırbıstan'dan Çıkarılmaları ve Osmanlı Devlet'nin Sırbıstan'dan Çekilişi (1862–1867). *Gazi Akademik Bakış*, 5/9, 123–138.

Petrović, V. (2020). *Niš u delima putopisaca od IV do XX veka*. Niš: Punta.

Ranđelović, M. N. (2024). The Toponyms of the Ottoman Niš: The New Barracks at Bubanj Hill. *Collection of Papers of the Faculty of Philosophy*, LIV/3, 247–259.

Todorova, M. (1999). *Imaginarni Balkan*. Prevele D. Starčević i A. Bajazetov-Vučen. Beograd: Čigoja štampa.

Çelik, M. (2007). *Tanzimat in the Balkans: Midhat Pasha's Governorship in the Danube Province (Tuna Vilayeti), 1864–1868* (Unpublished Master Thesis). The Institute of Economic and Social Sciences, Bilkent University, Ankara.

Ferlibaş, M. B. (2013). Bir Sosyal Sorumluluk Projesi: Tuna Vilayeti Islahhaneleri. *Belleten*, 77/279, 573–636.

THE MOST HONEST MAN OF THE EMPIRE: THE CULTURE OF MEMORY OF MIDHAT PASHA'S NIŠ YEARS 1861–1864

MILENA GOSTOVIĆ, UNIVERSITY OF NOVI SAD, FACULTY OF PHILOSOPHY, SERBIA

Summary

Midhat Pasha was one of the most important Ottoman statesmen of the nineteenth century, a protagonist of the modernization process. His administration in the Eyalet of Niš is a good example of the implementation of the reform process, especially in remote parts of the empire. Local financial resources were invested in urban and infrastructural projects, and special attention was paid to social protection and education. Numerous buildings, objects of religious and educational importance, the construction of which was initiated by Midhat Pasha, were demolished or repurposed after the liberation of Niš from Ottoman rule. The memory of the outstanding administrator was replaced by the names and successes of the liberators, but the Ottoman legacy remained recorded in numerous historiographical works, periodicals, and remains of buildings. Through the analysis of available historical sources, publications, and collective memory, this paper explores how the figure and work of Midhat Pasha have been shaped, ignored, or reinterpreted in different socio–political contexts, from the Ottoman period to the present day. The paper points to broader processes of selective memory and cultural forgetting, as well as the way in which local and national history constructs and erases certain figures in accordance with the ideological needs of the time.

Keywords: Midhat Pasha, Eyalet of Niš, Ottoman heritage, collective memory, historical reinterpretation, identity

Dragana Lazić Stojković[1]
Filozofski fakultet
Univerzitet u Novom Sadu
ORCID: 0000-0001-5572-0038

316.75
https://doi.org/10.5281/zenodo.18845905
pregledni naučni rad

KRITIKA KULTURE PAMĆENJA: IZMEĐU DRŽAVNE POLITIKE SEĆANJA I KOLEKTIVNOG PAMĆENJA NARODA

U radu je predstavljeno istraživanje o tome da li postoje razlike između dominantnog (državnog) narativa kulture sećanja i kolektivnog sećanja stanovništva. Na osnovu mnoštva primera uočeno je da se državna politika sećanja često suprotstavlja sećanju „odozdo" (*bottom up*). Sećanje „odozdo" predstavlja emocionalno i spontano sećanje zajednice, nasuprot političkog osmišljenog, iniciranog sećanja. Rad se zasniva na teorijama kritike kulture sećanja u okviru sociološkog, kulturološkog i političkog pristupa. Kao uzorci u potkrepljenju teorija preuzeti su primeri prakse kulture sećanja u bivšim jugoslovenskim republikama i upoređivani sa problematikama kulture sećanja u (ne)postkonfliktnim društvima, Nemačkoj, SAD i Turskoj. Na osnovu svih analiziranih primera iznet je predlog kako je moguće doći do pomirenja državne politike kulture sećanja i kolektivnog sećanja naroda. Odgovor na ovo pitanje daje doprinos zajedničkom cilju kritike kulture sećanja, a to je ukazivanje na potrebu za pluralističkim i inkluzivnim pristupom prošlosti, koji ne ignoriše kompleksnost istorijskog iskustva, već doprinosi društvenom dijalogu, razumevanju i pomirenju.
Ključne reči: dominantni narativ, kolektivno sećanje, lokalna zajednica, kritička kultura sećanja, emocionalna dimenzija kulture sećanja

Razmatrajući sam fenomen političkog pamćenja i njegovo konstruisanje u različitim društvima, ukazano je na potrebu proučavanja njegove heterogenosti, odnosno različitog odnosa zajednice prema načinu kreiranja sadržaja političkog pamćenja. Prvo je uočeno da ne postoji jedinstvena ideja oko toga šta i na koji način treba pamtiti, nego postoje institucionalni odabiri na osnovu kojih se formiraju narativi političkog pamćenja i s druge strane kritika, pored koje se

[1]dragana.lazic.stojkovic@ff.uns.ac.rs

razvija široki spektar alternativnih narativa kulture sećanja. To je doprinelo i formiranju teme rada o fenomenu *kultura sećanja* u okviru jedne državne zajednice. Istraživanje je sprovedeno nad dva vremenska uzorka i više prostornih uzoraka. Prvi period ograničen je sa dva nulta časa – završetkom Drugog svetskog rata i padom Berlinskog zida. U ovom periodu razmatrano je stanje u FNR/SFR Jugoslaviji, SAD, Nemačkoj i Turskoj. Drugi period istraživanja je od pada Berlinskog zida/početka građanskog rata u Jugoslaviji do danas. Razmatrana je organizacija u Srbiji, Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini, SAD, Nemačkoj i Turskoj. SAD i Nemačka su izabrane kao primer zemalja sa razvijenom demokratijom za koje se pretpostavilo da su primer inkluzivnije institucionalne kulture sećanja u odnosu na druge zemlje. Jugoslavija i republike nastale raspadom su istražene zbog statusa postkonfliktnih, multinacionalnih društava za koje je trebalo ispitati kako grade kulturu sećanja i suočavaju se sa balastom prošlosti. Turska je, s druge strane primer zemlje u kojoj se vodi politika strože kontrole zajednice, te je bilo intrigantno ispitati da li uopšte postoji neometan pluralizam pogleda na prošlost. Cilj istraživanja je da se prikaže kako i zašto je došlo do potrebe za pluralizmom kultura sećanja i da li je to karakteristika svih ispitanih država. Pored toga, cilj je da se istraži da li postoji prostor za njihovo pomirenje, da li su to neke države postigle ili i dalje postoji potreba za kritikom i alternativnom kulturom sećanja.

1. Institucionalno (nacionalno) pamćenje – odabir (dominantnih) narativa kulture sećanja

Svaku državu pored osnovnih simbola čini i fenomen kolektivnog pamćenja zajednice u okviru kojeg se kreira institucionalna kultura sećanja. Nastaje pod uticajem aktuelne političke struje i kao poseban narativ putem različitih institucija vrši uticaj na izgradnju i održavanje identiteta dominantne nacije (Đukić 2017: 175; Škorić 2017: 24–30; Samardžić 2017: 52). Kreiranje politike sećanja je s jedne strane pod uticajem potrebe za izgradnjom ili očuvanjem nacionalnog identiteta, a s druge strane pod uticajem globalnih standarda političkog pamćenja (primer Holokausta).[2] Struktura narativa se formira u uslovima koji su se ostvarili nakon određenog nultog časa, poput ratova, revolucija, poremećaja ravnoteže u ranije uspostavljenim društvenim vrednostima. Svaki odabrani segment vodi ka cilju da se održi jedinstvo zajednice, otkloni

[2]Ova definicija je u skladu sa organizacijom unutar demokratskih državnih zajednica. U državama sa autokratskim/jednopartijskim političkim sistemom dominantni narativi su često dirigovani potrebama režima i ne uvažavaju globalne standarde.

mogućnost ugrožavanja dominantne političke ideje i doprinese budnošću zajednice prema potencijalnom neprijatelju (drugom narodu ili novoj ideologiji) (Jovanović 2014; Jevtić 2019; Đukić 2021). S druge strane, oni narativi koji su inicirani globalnim standardima oblikuju se u skladu sa potrebama dominantne nacije, formirajući hibridni narativ, uklopiv u opštu i posebnu ideju političkog pamćenja. Kada se odaberu narativi, dalje sledi oblikovanje u zakonskom okviru i manifestovanje putem kulturno-obrazovnih institucija i javnog, medijskog prostora. Sve što predstavlja predmet političkog pamćenja ima svoj datum i poseban prostor te se tako uvodi u kulturu sećanja. Kalendarska dimenzija je konstantna, dok je prostorna vezana samo za određene vrste upamćenog sadržaja. Zakonom o državnim i drugim praznicima se ozvaničavaju centralni događaji iz dominantnih narativa. Pored državnih praznika, odlukom Vlade ili Narodne skupštine, a na osnovu inicijativa građana ili političara uvode se memorijalni dani. Dani sećanja i poštovanja se beleže u kalendar i organizuju se njihova obeležavanja. Obeležavaju su putem kulturnih manifestacija, a u slučajevima memorijalnih dana stradanja organizuju se komemoracije i obilaze spomen-mesta (Govedarica 2012: 201–204).

Odabrani sadržaji, koji se mogu definisati kao institucionalizovani dominantni narativi kulture sećanja, podložni su izmenama u zavisnosti od političkih i društvenih promena, koje zahtevaju nove poglede na prošlost.[3] Nakon Drugog svetskog rata, sve zemlje učesnice našle su se pred izazovom unutrašnje društveno-političke transformacije i odnosa prema posledicama rata. Poredeći dominantne narative kulture sećanja, koji su kreirani u svim državama uzetim kao uzorak ispitivanja, mogu se primetiti određene zajedničke karakteristike. Među prvim, ističe se suočavanje sa sopstvenom ulogom u ratu i nastalim promenama na polju međunarodnih pravila o posmatranju prošlosti. Nova pravila uvedena su na polju tretiranja zločina iz bliže ili dalje prošlosti uvođenjem termina genocida i Holokausta, kao i moralne osude počinioca unutar zajednica (Govedarica 2012: 227). U dominantnom narativu o ratu zastupljeno je izuzetno afirmativno posmatranje dominantne nacije u određenoj državnoj zajednici, koja se prikazuje kao pobednička i herojska ili kao žrtva u zavisnosti od javnog suda s kojim se

[3]Detaljnije o praktičnim manifestacijama promena na primeru kulture sećanja u Nemačkoj: lustracija nemačkih istorijskih ličnosti, povezanih na bilo koji način sa nacizmom (Asman A. 2018: 100–109). Uporediti sa primerom Valjeva nakon Drugog sv. rata (Krivošejev, Bjeljac: 23–39).

suočava. Tako se u SAD[4] i FNR/SFR Jugoslaviji, u okviru dominantnog narativa, isticala herojska uloga u poslednjem ratu, opravdavala potreba za marginalizacijom onih koji su bili na neprijateljskoj strani, a deo su državne zajednice. Isto tako se biralo potiskivanje umesto bilo kakvog suočavanja sa onim što bi se moglo protumačiti kao negativno postupanje, izvršeno u ime nacije/ideje. U SFRJ okosnicu kulture sećanja činilo je pamćenje žrtava rata, hrabrosti i borbenosti i tekovina revolucije (Đorđević 2021: 90–97; Karge 2014: 35–65, 221). U pogledu odnosa prema Holokaustu, u Jugoslaviji se vodila politika sećanja na žrtve bez identiteta, kao i zataškavanja nacionalnih razlika među masovno stradalim (Subotić 2021: 89–91). U Saveznoj Republici Nemačkoj (BRD) i Demokratskoj Republici Nemačkoj (NRD) dominantni narativ je s jedne strane opterećen borbom za martirski status usled okupacije i podele države, a sa druge strane izrazitim otporom prihvatanja činjenica o Holokaustu (Assmann 2011: 196–201; Kansteiner 2006: 150–154, 280–285). Turska Republika se suočila sa problematizovanjem termina genocida i ukazivanjem na potrebu prihvatanja činjenice da je krajem i nakon Prvog svetskog rata genocid izvršen nad Jermenima. Politička zajednica u Turskoj prihvatila je izraz „masakr nad Jermenima", ali ne i genocid (Asman A. 2018: 126–127).

U periodu od 1990. godine do danas struktura dominantnih narativa u SAD i Nemačkoj pretrpela je izmene. Generacija '68 uticala je da se promeni pogled na ratove koje su vodile SAD, posebno da se američka intervencija u Vijetnamskom ratu ne posmatra kao herojska i nužna, nego kao jedna od negativnih momenata američke prošlosti (Sturken 1997: 81–84; Stannard 1992). Od 2010. godine u niz dominantnih narativa uvršćeno je sećanje na zločine nad starosedeocima i promenjen je pogled na period ropstva (1619–1861) (Stevenson 2014: 7–22). Ista generacija, uticala je na izmenu strukture dominantnih narativa u Nemačkoj, pre svega da se napusti poricanje Holokausta, da se prihvati krivica i uvede u politički diskurs. To je rezultiralo time da je na kraju postao i dominantni narativ kulture sećanja nemačkog naroda (Assman 1992).

U SFR Jugoslaviji 1992. godina bila je novi nulti čas za izmenu narativa kulture sećanja jer je građanskim ratom i nastankom novih država napušten narativ bratstva i jedinstva, a uveden nacionalistički (srpski, hrvatski, bošnjački i dr.)

[4]Glavna okosnica kulture sećanja u SAD do 2000. godine bila je „američka" pobeda nad fašizmom, dok je od početka milenijuma pažnja usmerena na sećanje na 11/9 – misija protiv terorizma. https://www.nationalww2museum.org/war/explore-war?page=1[preuzeto 13. 10. 2025] https://www.archives.gov/news/topics/9-11-anniversary[preuzeto 13. 10. 2025]

(Petrović 2012: 108–109). U SR Jugoslaviji (od 2003. godine Srbiji) karakteristična je stroga nacionalizacija narativa[5] i borba za martirski status nacije pred međunarodnom zajednicom. Od 2000. godine nacionalističkim narativima pridruženi su globalni narativi prema evropskim standardima, dok su uporedo jačani i oni nacionalistički, uključivanjem rezultata sprovođenja rehabilitacije političkih osuđenika nakon Drugog svetskog rata (David 2009: 152–154; Milošević 2024: 99–109; Govedarica 2012: 172–178). U Hrvatskoj se, između ostalog, vodila politika „hrvatskog pomirenja", a to je podrazumevalo davanje na značaju i onim pripadnicima hrvatske nacije koji su u prethodnoj državi svrstavani u destruktivni sloj zajednice. Od 2000. godine Hrvatska je, u skladu sa politikom evropeizacije, ublažavala nacionalistički stav da bi se približila ispunjenju evropskih standarda sećanja, ali paralelni nastavak nacionalističke politike doveo je do savremene normalizacije neoustaštva (Đerić 2010: 58; Subotić 2021: 164–172, 180–195; Banjeglav 2012: 95, 111). U Bosni i Hercegovini kreirane su tri institucionalne kulture sećanja sa izuzetno oprečnim stavovima. Svaka od etničkih zajednica sagledava događaje iz bliže prošlosti na način da postavlja svoju naciju na pijedestal dominantne žrtve u građanskom ratu. Srpska etnička zajednica skoro poistovećuje svoje opšte političko pamćenje sa onim u Srbiji, hrvatska zajednica sa onim u Hrvatskoj, dok su Bošnjaci kreirali sopstveni narativ zasnovan na islamskoj tradiciji iz osmanskog perioda, kao i ideji posebne bošnjačke nacije čiji koreni sežu u period austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini (Lozo 2021: 140–148). Sećanje na Holokaust definisano je kao univerzalno političko pamćenje, ali se u zemljama bivše Jugoslavije prilagođava potrebi za sećanjem na nacionalne žrtve ne samo fašizma nego i komunizma (Subotić 2021: 45–46). U Turskoj je dominantni narativ izmenjen u korist neoosmanizma i religijske identifikacije, dok se kemalizam i sekularizam potiskuju u javnom narativu, a u nekim radikalnijim krugovima ističu se u negativnoj konotaciji. Odnos prema pitanju genocida je do danas ostao nepromenjen (Bora 2020).[6]

[5]Narativi koji predstavljaju primer procesa nacionalizacije kulture sećanja su mit *Kosovskog boja*, herojski otpor moćnijem protivniku (ustanci protiv Osmanlija; herojski otpor okupatoru u Prvom svetskom ratu) (Čolović 2016: 9–31, Nikšić 2015).

[6]Danas je glavna okosnica kulture sećanja neuspeli vojni puč 15. jula 2016. godine. U znak sećanja na žrtve aktivno se radi na izgradnji memorijala, menjaju se nazivi ulica i obeležava godišnjica „pobede demokratije" i organizuju komemoracije poginulim vojnicima – „Žrtve 15. jula" (*15 Temmuz Şehitler*). Pored toga, simbol politike prema prošlosti predstavlja i reinterpretacija osmanskog perioda i adaptiranje Aja Sofije kao džamije (Wastnidge 2019: 3–6); https://turkey.mfa.gov.ir/tr/newsview/602492/ayasofya-86-y%C4%B1l-sonra-tekrar-camiye[preuzeto 13. 10. 2025]

2. Kritika selektivnosti institucionalne kulture sećanja i sadržaja dominantnih narativa

2.1. Kritička kultura sećanja

Na osnovu detaljnog ispitivanja strukture dominantnih narativa, ustanovljeno je da su birani sa ciljem da bi njihov uticaj mogao da doprinese zaštiti nacionalnog pitanja, uglavnom putem jednoobraznosti, pozitivizma i isključivosti. Tako su izvan dominantnih narativa ostala sećanja nacionalnih manjina koje su bile u sukobu sa dominantnom nacijom i društvenih slojeva koji se ne uklapaju u nacionalne i tradicionalističke standarde. Isključivost je doprinela nemogućnosti da svi pripadnici jedne državne zajednice prihvate dominantne narative kao jedine poželjne. To je podstaklo pojavu intelektualne kritike, koja je doprinela definisanju negativnog uticaja isključive kulture sećanja, ne samo na one koji su predmet selekcije nego i na moralno zdravlje dominantne nacije. Kritičari su istakli da je svaki od odabranih narativa kreiran uz preuveličavanje, mit i izmišljanje značaja određenog događaja ili pojave u prošlosti, kao i uloge nacije u tim događajima, odnosno da celokupnu institucionalnu kulturu sećanja karakteriše instrumentalizacija kolektivnog pamćenja (Assman A. 2011). Nasuprot tome, kritičari se zalažu za inkluzivniju i isceljujuću kulturu sećanja koja će uvažavati različitost istorijskog iskustva, dovesti do dijaloga i pomirenja. Kritikom sadržaja i postepenim pritiskom na dominantni narativ, uspevalo se doći i do njegove delimične izmene, dok je u određenim sferama otpor bio konstantan ili jednostavno nije postojalo institucionalno interesovanje da se unesu bilo kakve promene.

U Nemačkoj, u periodu nakon rata, kritika institucionalne kulture sećanja i dominantnih narativa bila je podstaknuta prvo od strane jevrejske zajednice i intelektualaca jevrejskog porekla, koji su prvenstveno osuđivali otpor nemačke nacije prihvatanju Holokausta.[7] Vremenom je kritika usmerena na konkretne pojave, kao što je selektivni otklon od javno deklarisanih nacista među političarima i intelektualcima, otpor priznavanju krivice ili površno iskazivanje pokajanja (Judt 1996). Proces tzv. suočavanja sa prošlošću (*Vergangenheitsbewältigung*) otpočinje krajem šesdesetih godina (Jarausch 2006).

[7]Među najglasnijim ranim kritičarima ističu se sociolozi Teodor Adorno (Theodor W. Adorno), Hana Arent (Hannah Arendt), istoričar Norbert Fraj (Norbert Frei), pisci poput Ralfa Đordana (Ralph Giordano) i Gintera Grasa (Günter Grass). Najistaknutiji radovi kritičke konotacije: Adorno 2005; Arendt 1963; Frei 1996; J. Assmann 1992; A. Assmann 2006.

U periodu sedamdesetih i osamdesetih godina kritički stavovi su doprineli da se Holokaust postepeno uključuje u obrazovni sadržaj i postaje predmet istraživanja niza naučnih i literarnih dela, ali i dalje uz institucionalni otpor. Protivljenje kritici i prodor sadržaja o Holokaustu u javni i naučno-obrazovni diskurs, doprineo je tzv. istorijskom sporu (*Historikerstreit*) o tome da li Holokaust sme da se relativizuje.[8] Od osamdesetih godina, u nastavku rasprave o relativizaciji Holokausta, razvija se i kritika prevelikog fokusa sećanja samo na jevrejske žrtve i otvaraju se rasprave o potrebi za pluralizacijom kulture sećanja.[9] Od devedesetih godina nemačku institucionalnu kulturu sećanja karakteriše uključivanje, na ispravan način i u ispravnoj formi, pamćenja Holokausta, ali i napuštanje ideje glorifikovanja militarizma i imperijalizma i usmeravanje na održavanje politike antifašizma i demokratije.[10] Do danas, nemački dominantni narativi kulture sećanja podvrgnuti su inkluziji, ali i dalje postoji prostor za kritiku. Pre svega se kritika odnosi na sve češće primere politizacije i instrumentalizacije kulture sećanja i odsustvo multiperspektivnosti, kao i na dalje nedovoljno efikasnu inkluzivnost institucionalne kulture sećanja.[11] Pored teme Holokausta, u Nemačkoj se poslednjih decenija vodi rasprava oko ustupanja mesta pozitivnog sećanja na život u DDR (Ahbe 2016; Fulbrook 2005).[12] Kritičari su poslednjih decenija usmereni na potrebu za većim obraćanjem pažnje na nemačku kolonijalnu prošlost i inkluziju kulture sećanja migranata, kao i na suočavanje sa problemom sve veće revizije prošlosti (Shultz 2024).

U SAD kritika kulture sećanja se razvija od sredine XX veka, a pokrenuta je borbom za građanska prava i suočavanjem sa posledicama američke intervencije u Vijetnamskom ratu. Pokrenuli su je intelektualci i aktivisti poput Džejmsa Baldvina (James Baldwin) koji je među prvim kritikovao rasnu hipokriziju američke demokratije, istoričar Hauard Zin (Howard Zinn) koji je kritikovao mačističku, belu, elitističku priču o prošlosti, književnica Toni Morison

[8]Detaljnije o debati u članku: Klaus G. Kracht, Debatte: Der Historikerstreit u: https://docupedia.de/zg/kracht_historikerstreit_v1_de_2010[preuzeto 13. 10. 2025].
[9]Rasprave predvode autori Alajda i Jan Asman (Aleida/Jan Assmann).
[10]Među savremenim kritičarima Holokausta, kao predmeta univerzalnog sećanja, ističu se filozofkinja Suzan Niman (Susan Neiman), teoretičari Majkl Rotberg (Michael Rothberg) i Ariela Ajša Azulej (Ariella Aisha Azoullay). Neiman 2019; Rothberg 2009.
[11]Jedan od primera je rad na inkluziji *Porajmosa* u nacionalnu kulturu sećanja (Zimmerman 1996; Fings 2005)
[12]Glavni zagovornik potrebe da se uvrsti kao deo dominantnih narativa je sociološki psiholog Tomas Abe (Thomas Ahbe), te istoričarke Ina Merkel i Dorote Virling (Dorothee Wierling).

(Toni Morrison) koja je pisala o traumi ropstva i posledicama negiranja pamćenja.[13] Kritika je usmerena, kao i u Nemačkoj, na selektivnost narativa, mitologizovanje i marginalizovanje nepoželjnih pripadnika zajednice i njihovog načina pamćenja zajedničke prošlosti. Institucionalna kultura sećanja je okarakterisana kao odraz W.A.S.P. (White Anglo-Saxon Protestant – akronim tradicionalne elite u Americi) ideologije. U SAD kritička kultura sećanja je razvijena na nivou intelektualne manjine koja je kroz literarne i naučne radove kreirala uslove za opstanak alternativne kulture sećanja i vršila uticaj da se ostvari određeni stepen inkluzije kulture sećanja na nivou federacije (Stturken 1997; Bertman 2000; Linn-Tinnen 2020).

U SFR Jugoslaviji, sve do pred raspad države, nije bilo moguće formirati kritičku misao usmerenu protiv dominantnih narativa kulture sećanja, zbog čega je do raspada moguće govoriti samo o prvim idejama za kasniju estabiliranu kritičku kulturu sećanja. Prvobitno je u svim republikama usledio politički otklon od ideja bivše države, koji se manifestovao kroz prepoznavanje nedostataka ideje jugoslovenstva i adaptiranog komunizma, a potom i uklapanje u novi dominantni narativ o Jugoslaviji kao tamnici nacija. Kritika se odnosila na otvoreno konstruisanje pamćenja, preuveličan antifašistički narativ, fenomen jedne ličnosti kao okosnice kulture sećanja, marginalizovanje ili potpuno negiranje nasledstva Kraljevine Jugoslavije, te zataškavanje kao instrument borbe protiv neprijatne prošlosti. Prvi kritičari, na čijim idejama se zasniva kasniji kritički narativ o Jugoslaviji, bili su iz redova istoričara i bivših jugoslovenskih političkih aktivista. Među prvim kritičarima ističe se istoričarka Latinka Perović čiji su radovi usmereni na racionalno posmatranje državne organizacije i kritiku autoritativnog režima (Perović 1988).[14]

Od kraja osamdesetih godina razvija se postepena kritika zasnovana na nacionalističkoj perspektivi kritičara, koja je tokom devedesetih godina dovela do istorijskog revizionizma, ali i otvaranja tema koje su dugo vremena zataškavane poput političkog progona i nacionalne selekcije žrtava iz perioda Drugog svetskog rata. Među istraživačima koji su se kritički odnosili prema dominantnim narativima iz perioda bivše Jugoslavije, a nacionalno orijentisanim, ističu se Dobrica Ćosić, Milorad Ekmečić (iz perspektive srpske nacije), Ivo Banac, Josip Jurčević (iz perspektive hrvatske nacije), Muhamed Filipović, Enver Redžić (iz

[13]Detaljnije u radovima: Baldwin 1963; Zin 2013; Morrison 2017.

[14]Perović L. ima širok opus radova u kojima kritikuje komunizam i ideju jugoslovenstva. Rad je izabran kao primer jednog od prvih u kojem su izneti ogoljeni kritički stavovi.

perspektive bošnjačke nacije).[15] Svojim radovima su imali za cilj da ukažu na nepravdu i žrtvu koju su podnele nacije zbog pomenutih negativnih karakteristika odnosa prema prošlosti u zajedničkoj državi. Delimično ili potpuno, iz radova ovih naučnika razvile su se, tokom devedesetih godina, ideje i smernice za kreiranje institucionalne kulture sećanja u novonastalim državama. Najistaknutiji kritičar savremenih narativa o jugoslovenskom periodu, ali i kritičar nacionalističkih narativa kulture sećanja, jeste sociolog Todor Kuljić. U njegovim radovima kritika je tematski sveobuhvatna, pa je usmerena i na savremene globalizacijske narative, odnosno njihovu instrumentalizaciju (Kuljić 2021: 237–240).

Nakon raspada SFR Jugoslavije, SR Jugoslavija/Srbija, Hrvatska i Bosna i Hercegovina našle su se pred izazovom posmatranja događaja iz građanskog rata 1991–1995. godine, pre svega u domenu odnosa prema svojim i žrtvama među drugim učesnicama rata, kao i u ulozi agresor-branilac. Intelektualci, nevladine organizacije i neformalne grupe građana zauzele su stav o potrebi izjednačavanja svih žrtava poslednjeg rata, prateći presude Haškog tribunala, podstičući problematizovanje prošlosti i inkluziju sećanja svih članova zajednice. Odgovor zastupnika dominantnih narativa izražen je kroz optužbe za nacionalnu izdaju i odbijanje u bilo kojem domenu rasprave o inkluziji, posebno onih stavki koje su istaknute kao kontroverzne, odnosno štetne za naciju. Među kritičarima ističu se istoričari, sociolozi, žurnalisti, aktivisti nevladinih organizacija, rukovodioci centara potrage za stradalim i nestalim licima tokom rata.[16] Kritička kultura sećanja danas se suočava sa naraslim nacionalizmom i usponom desnice, što je orijentisalo i kritičke narative.[17] U Bosni i Hercegovini kritičari revizionizma ujedno su i kritičari selektivnog pristupa poštovanju žrtava, ali je u većoj meri još

[15]Pojedini radovi predstavljaju delimično političke traktate ili su uzeti kao baza za formiranje nacionalističkih političkih narativa. Detaljnije u samim radovima: Ekmečić 2017; Ćosić 2024; Banac 1984; Jurčević 2015; Filipović 1997; Redžić 1970. Navedeni radovi samo su reprezentativni primerci za ideje koje su zastupali pomenuti autori.

[16]Kritiku zastupaju uglavnom aktivisti iz udruženja, koji predvode borbu za suočavanje s prošlošću i neselektivan pristup poštovanju žrtava. Kritika koja je usmerena na selektivnost u narativu dominantnih nacija najmanje je razvijena u Bosni i Hercegovini. Najglasniji kritičari nacionalne selekcije žrtava su Nataša Govedarica (Srbija), Dubravka Ugrešić, Vesna Teršelič (Hrvatska). O stavovima pomenutih naučnika, pisaca i aktivista vidi u: https://www.civilnodrustvo.hr/vesna-terselic-potreban-je-prostor-za-pamcenje-i-pobjede-i-zrtava[preuzeto 14. 10. 2025]; Govedarica 2012; Ugrešić 2002.

[17]Među najistaknutijim intelektualcima koji kritikuju revizionizam i preuveličane nacionalističke narative dominantne kulture sećanja su: Ivo Goldštajn (Ivo Goldstein), Hrvoje Klasić (Hrvatska), Jovo Bakić, Srđan Milošević, Dubravka Stojanović (Srbija). Goldstein 2023; Klasić 2021; Milošević 2013; Bakić 2019; Stojanović 2010.

uvek kritika usmerena na nacije između sebe, a u manjoj meri unutar njih samih (Ćurak 2017: 33–48).[18]

U Turskoj je formirana struja kritičara institucionalne kulture sećanja, ali za razliku od ostalih zemalja, često se nalazi pod represijom. Prve radove usmerene ka kritici dominantnog narativa o jermenskim žrtvama iz Prvog svetskog rata pisali su istraživači jermenskog porekla u dijaspori (Dadrian 1995). Od početka dvehiljaditih godina priključuju im se i turski pisci i istoričari, takođe u dijaspori. Bez obzira na otežane uslove rada, pojedini intelektualci i pisci javno istupaju sa tezama o potrebi priznavanja genocida nad Jermenima i obavezi očuvanja tekovina kemalizma.[19]

2.2. Kritici je potrebna kritika: industralizacija Holokausta i nametanje kulture sećanja u ime ljudskih prava

Pojedini kritički narativi vremenom su iz alternativne sfere prešli u domen institucionalne kulture sećanja, a neki postali i deo globalnog standarda kulture sećanja. Nekada kritički narativ postao je dominantan i u međuvremenu poprimio formu koja nije svima prihvatljiva. Tako se iznedrila potreba da nekada kritički narativ bude predmet kritike. Predmet kritike nije sam narativ, nego potencijalna zloupotreba manifestacije sećanja. Prilikom istraživanja otkrivena su dva takva slučaja – kritika forme sećanja na Holokaust i nametanje kulture sećanja u ime ljudskih prava. Kritički narativ o Holokaustu je do dvehiljaditih godina implementiran kao univerzalni narativ postratne civilizacije. Uporedo sa tim, razvija se kritika manifestacije sećanja na Holokaust. Istraživači poput Pitera Novika (Peter Novick), Hilen Flancbaum (Hilen Flanzbaum) i Normana Finkelstina (Norman Finkelstein) razvili su tzv. američku debatu o instrumentalizaciji (političkoj i ekonomskoj) Holokausta odnosno Šoe (heb. *Shoah*). Razmatrali su negativne posledice popularizovanja narativa o jevrejskom stradanju putem književnosti, filma i glavnih memorijalnih centara (Novick 2024,

[18]Primeri kritičkog posmatranja prošlosti Bošnjaka u BiH: Haverić 2016.Na kulturi sećanja koja vodi ka pomirenju radi *Centar za nenasilnu akciju*. https://nenasilje.org/o-nama-2021 [preuzeto 14. 10. 2025]; Detaljnije o potencijalu Bosne i Hercegovine za pomirbenom kulturom sećanja vidi u:Franić 2018: 224–229.

[19]Među njima se ističu tursko-nemački istoričar i sociolog Taner Akćam (Taner Akçam) i pisci Orhan Pamuk i Eđe Temelkuran (Ece Temelkuran) (Akçam 1999; Temelkuran 2016).

Flanzbaum 2024, Finkelstin 2024). Najoštriju kritiku uputio je Finkelstin[20], koji je razmatrao dokaze o instrumentalizaciji Holokausta u političke svrhe, eksploataciji žrtava, monopolizaciji patnje i politizaciji memorijalnih centara. Finkelstin takođe kritikuje amerikanizaciju Šoe, dodajući da je njeno centralno mesto u kulturi sećanja na nivou federacije nezasluženo, s obzirom na to da je tu ulogu potrebnije dodeliti starosedeocima i afroamerikancima (Finkelstein 2000).[21] Zagovornici univerzalizma jevrejskog stradanja i borci protiv neoantisemitizma i negiranja Holokausta osporili su kritiku, smatrajući je uvodom u relativizaciju.[22]

Kao i kritičari industralizacije Holokausta početkom milenijuma, tako je dvadeset godina kasnije sociološkinja i antropološkinja Lea David uočila neke nedostatke globalnog narativa u domenu formiranja opšteg modela kulture sećanja, koji zastupa suočavanje s prošlošću kao moralnu obavezu, a koji je u zemljama bivše Jugoslavije u većoj meri podržan u okviru krtičke kulture sećanja. U svojoj knjizi *Prošlost nas ne može izlečiti: Opasnost nametanja sećanja u ime ljudskih prava* iznosi kritičku analizu kako se kultura sećanja institucionalizuje kao obaveza. Mišljenja je da ako se kultura sećanja instrumentalizuje i nameće izvana, onda postoji bojazan da ona više ne bude pomirbena, nego da može dovesti do reprodukcije konflikta, otpora, nacionalističke reakcije, površne usklađenosti bez stvarnog prihvatanja odgovornosti. Upozorava da nametanje univerzalnog modela sećanja (npr. nemačkog prema Holokaustu) doprinosi kontradiktornosti i da formiranje narativa kulture sećanja treba da uvažava lokalni kontekst i sopstvenu dinamiku (David 2021). O knjizi su se povele rasprave među sociolozima i aktivistima i ukazale da bi kritika narativa o ljudskim pravima kao ideologiji mogla da doprinese da se posumnja u pozitivne strane borbe za ljudska prava.[23]

[20]U knjizi: Industrija holokausta: razmišljanja o zloupotrebi jevrejskog stradanja (The Holocaust Industry: Reflections on the Exploitation of Jewish Suffering) (Finkelstein 2000).

[21]U Srbiji se ovom problematikom bavio Danilo Trbojević. U knjizi Antropologija amerikanizacije Holokausta, kritički se osvrnuo na politički motiv u kreiranju Američkog memorijalnog muzeja Holokaustu (USHMM) u Vašingtonu i generalno definisao simbole amerikanizacije Holokausta (Trbojević 2013).

[22]Primer stavova istoričarke Debore Lipstat (Debora Lipstadt) (Lipstadt 2019).

[23]Rasprava o knjizi L. David https://zeneucrnom.org/sr/kruzoci-sredom/2344-razgovor-o-knjizi-lee-david-proslost-nas-ne-moze-izleciti[preuzeto 12. 7. 2025. godine].

3. Alternativna kultura sećanja

3.1. Narativi alternativne kulture sećanja

U svim analiziranim državama razvila se snažna alternativna kultura sećanja (*grassroots kultura*). Proistekla je iz kolektivnog pamćenja naroda, a zastupaju je svi oni koji nisu obuhvaćeni dominantnim narativom ili oni koji odbijaju da prihvate poricanje i zalažu se za problematizovanje i suočavanje sa vlastitom prošlošću. Ideje potiču iz zajednice na koju se odnose narativi, uz podršku kritički nastrojenih aktivista, naučnika, umetnika i dr. Može da bude institucionalno podržana, u zavisnosti od toga da li ima potencijal da nekada bude uvršćena u dominantni narativ ili ignorisana, čak i osporavana, ukoliko je u suprotnosti sa postojećim narativima institucionalne kulture sećanja. U analiziranim primerima državnih zajednica izdvojile su se neke društvene grupacije koje su najviše imale potrebu za kreiranjem alternativnih narativa. To su: rase/nacije u istorijskom konfliktu sa dominantnim, zastupnici zaštite tekovina antifašističke borbe u zemljama naraslog nacionalizma, levičari i nostalgičari za životom u socijalizmu, feministički pokreti i kvir (*queer*) zajednice. Institucionalna podrška i otpor se razlikuju od države do države kao i od institucionalne politike prema određenoj društvenoj grupaciji. Najmanju institucionalnu podršku i najčešći otpor doživljava alternativna kultura sećanja marginalizovanih rasa/nacija, što je ustanovljeno u svim državama. U Nemačkoj je to u manjem obimu, dok je u SAD, Srbiji, Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini, a posebno Turskoj značajno izraženo. Delimičnu institucionalnu podršku imaju zaštitnici tekovina antifašizma i života u socijalizmu u bivšim jugoslovenskim državama i Nemačkoj, dok je u ostalim zemljama potpuno izostala. Značajnu institucionalnu podršku imaju feministički pokreti i pripadnici kvir zajednice u SAD i Nemačkoj, dok je u Srbiji, Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini ukazana samo delimično. U Turskoj ne samo da nije institucionalno podržana nego je često onemogućeno njeno samoorganizovano delovanje unutar zajednice.[24]

Održavanje narativa alternativne kulture sećanja vrše na prvom mestu pripadnici zainteresovane zajednice putem sopstvenih udruženja, aktivisti u borbi za ljudska prava, nevladine organizacije i neformalne grupe građana.[25] Kultura sećanja se manifestuje u javnom prostoru, održavanjem protesta, komemorativnih skupova, manifestacija, te u većoj meri u privatnim prostorijama udruženja, u

[24]O zajednicama koje ipak imaju institucionalnu podršku detaljnije u nastavku rada.
[25]Primer organizacije: Black Lives Matter https://blacklivesmatter.com/about/ [preuzeto 18. 6. 2025]

verskim prostorijama ili virtuelnom prostoru. Ako je institucionalno podržan narativ, onda može da bude omogućen deo javnih sredstava, ali većinom se troškovi organizacije pokrivaju iz evropskih i svetskih fondova, kao i od ličnih sredstava zainteresovane strane. Alternativna kultura sećanja održava se putem izložbi dokumenata, fotografija i ličnih zbirki, izražava kroz umetničke i komemorativne performanse.[26] Najvažniji je svakako onlajn domen. Udruženja i pomenute organizacije na redovno ažuriranim sajtovima održavaju informacije od interesa za zajednicu i kreiraju onlajn arhiv dešavanja. Pored prostornih muzeja, sve češće se osnivaju virtuelni muzeji, putem kojih se održava sećanje i omogućava uvid u sadržaj i široj zainteresovanoj javnosti.[27] U slučajevima kada je određeni narativ potpuno zabranjen ili nepoželjan u državi, onda se sve manifestacije sećanja održavaju u dijaspori.[28]

U Zapadnoj Nemačkoj nakon Drugog svetskog rata, u domenu alternativne kulture sećanja, održavano je sećanje na Holokaust u okviru jevrejske zajednice i uz podršku udruženja koja su pomagala preživelima da se izbore za odštetu i povrat imovine. Od devedesetih godina kultura sećanja na Holokaust postala je institucionalna, dok su sada u domenu alternatvnih narativa ostale žrtve fašizma iz redova drugih naroda (prvenstveno Sinti i Romi).[29] Izvan dominantnih narativa našla se i kultura sećanja gostujućih radnika u Zapadnoj Nemačkoj (posebno stanovnika Turske, Italije i Jugoslavije).[30] U lokalnim zajednicama poput Drezdena samostalno se organizuje sećanje na bombardovanje saveznika 1945. godine, često ambivalentno, između stradanja civila i rehabilitacije nacističke

[26]Primer organizacionog prostora: Das Feministische Archive FFBIZ. (n.d.). https://www.ffbiz.de/ueber-uns/geschichte [preuzeto 11. 10. 2025]

[27]Primer virtuelnog muzeja: İstanbul Kadın Müzesi. http://www.istanbulkadinmuzesi.com [preuzeto 9. 10. 2025]

[28]Primeri: Sećanje na preseljenje maloazijskih Grka u Grčku: Remember their names: Asia Minor Memorial Project. https://greekamerica.org/asia-minor-memorial-project/ [preuzeto 19. 6. 2025.]; Sećanje na genocid nad Jermenima: The Armenian Genocide Museum Institute Foundation. (n.d.) https://genocide-museum.am/eng/statement.php [preuzeto 19. 6. 2025.]; Sećanje na Italijane, žrtve fojbi: Commemorating the Victims of the Foibe in Florence and Tuscany https://www.florencedailynews.com/2025/02/10/commemorating-the-victims-of-the-foibe-in-florenceand-tuscany [preuzeto 12. 10. 2025. godine]

[29]Jedan od glavnih simbola alternativnog narativa sećanja na žrtve fašizma je „kamenje spoticanja". Detaljnije vidi u: https://www.stolpersteine.eu/en[preuzeto 12. 10. 2025. godine].

[30]Samostalni projekat gostujućuh radnika uglavnom iz Turske: Muzej migracija i zbirki dokumenata (*DOMiD - Dokumentationszentrum und Museum über die Migration in Deutschland*) https://domid.org/en/about-us/history/ [preuzeto 19. 6. 2025]

prošlosti.[31] Institucije nisu ostavile prostor ni pozitivnom posmatranju života u DDR, istočnim Nemcima (Ossi), te su oni samostalno organizovali sopstveni narativ nostalgije.[32] Levičari održavaju sećanje na komuniste i njihovu borbu početkom XX veka u okviru levičarskih organizacija i ubrajaju se u najglasnije protivnike revizionizma i relativizovanja antifašističke borbe.[33] Feministički pokreti i kvir zajednica neguju svoju kulturu sećanja uz jaku institucionalnu podršku, ali je i dalje u domenu alternativnog zbog ubrzane transformacije zajednice i potrebe za proširenjem sadržaja narativa.[34]

U SAD, nasuprot selektivnih dominantnih narativa ostalo je pluralističko posmatranje ropstva i rasizma nakon ukidanja ropstva, narativi o zločinima nad starosedelačkim stanovništvom i migrantima. Afroameričke zajednice su negovale kulturu sećanja u okviru svojih porodica i crkvenih zajednica. Dan oslobađanja od ropstva je tek nakon 2020. godine uvršćen u red federalnih memorijalnih dana.[35] Zvanična kultura sećanja značajno se suprotstavlja narativu kulture sećanja starosedelaca.[36] Zbog toga indijanska plemena samostalno organizuju sećanje na neke od najvećih pogroma stanovništva. U domenu alternativnog, svoju borbu u Americi pamte Amerikanci japanskog porekla i Latinoamerikanci, posebno Meksikanci.[37] I u SAD se održava kultura sećanja levičara, ali u potpunosti u

[31]https://www.dw.com/en/how-is-dresden-commemorating-the-1945-wwii-allied-bombing/a-52355581 [preuzeto 19. 6. 2025]

[32]Primer: Muzej u Lajpcigu: https://www.nostalgiemuseum-leipzig.de/index.php/de[preuzeto 19. 6. 2025.]

[33]Primer organizacija Amadeo Antonio Stiftung https://www.amadeu-antonio-stiftung.de[preuzeto 15. 7. 2025]

[34]Detaljnije na internet stranici: https://www.ffbiz.de/ueber-uns/geschichte[preuzeto 11. 10. 2025]; https://www.schwulesmuseum.de[preuzeto 11. 10. 2025]

[35]https://www.aaihs.org/black-wall-street-collective-memory-and-reparations[preuzeto 19. 6. 2025]

[36]Indijanci (pleme Čiroko) svake godine organizuju sećanje na prinudno preseljenje (*Trail Tears*), masakr u Vaunded Ni (*Wounded Knee*), kao i na druge tragične događaje. https://nebraskaexaminer.com/2023/09/21/wounded-knee-massacre-monument-vandalized-damaged/ [preuzeto 19. 6. 2025]

[37]NJAMF je pokrenuo projekat virtuelnog arhiva 2022. godine https://www.njamemorial.org/storyfile[preuzeto 19. 6. 2025] ; Čikano pokret (Chicano) putem murala održava kulturu sećanja na život Meksikanaca u SAD. https://www.facinghistory.org/resource-library/background-chicano-movement [preuzeto 19. 6. 2025]

domenu alternativnog, čak i uz zakonska ograničenja.[38] Kao i u Nemačkoj, feministički pokreti i kvir zajednica imaju institucionalnu podršku za negovanje kulture sećanja. Kvir zajednica, iz istih razloga kao i u Nemačkoj, još uvek je u nekim državama selektivno uvršćena u domen institucionalne kulture sećanja, a u nekim je samo deo alternativnih narativa.[39]

U bivšim jugoslovenskim republikama, Srbiji, Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini razvili su se snažani alternativni narativi kulture sećanja kao odgovor na intenzivne društveno-političke promene, kao i iz potrebe za drugačijim sagledavanjem događaja iz poslednjeg rata. U sve tri države nacionalne manjine potpuno su skrajnute iz dominantnih narativa ili su žrtve iz njihovih redova minimalizirane, čak i potpuno ignorisane. Svaka od tih nacija, u sredinama gde su manjinske, održavaju sećanje na svoje žrtve u okviru svoje zajednice. Podršku im pružaju nevladine organizacije, dok pripadnici dominantne nacije ili se suprotstavljaju ili ignorišu njihove potrebe. Sve do poslednje decenije bilo je čak onemogućeno organizovati komemoraciju za žrtve ratnih zločina ako nisu iz redova dominantne nacije.[40] U Hrvatskoj italijanska nacionalna manjina ne organizuje sećanje na žrtve fojbi i egzodusa na tlu Hrvatske, nego u dijaspori.[41] Kulturu sećanja na antifašizam i život u Jugoslaviji u sve tri države neguju na prvom mestu udruženja koja su opstala ili su obnovila delovanje nakon raspada Jugoslavije, kao i građani jugonostalgičari. Manifestuje se kroz održavanje kulture memorijala i obeležavanje godišnjica bitaka ili dana oslobođenja republika, kroz

[38]Detaljnije o savremenom statusu pokreta u SAD vidi u: https://www.dhs.gov/news/2025/09/26/dhs-fighting-back-against-antifa-violence[preuzeto 9. 10. 2025]

[39]Posebna organizacija *National AIDS Memorial* – sećanje na žrtve AIDS-a: https://www.aidsmemorial.org/the-memorial [preuzeto 11. 10. 2025]; Primer institucionalne podrške https://www.thefeministinstitute.org/digital-archive/historical-events [preuzeto 11. 10. 2025]

[40]Primeri samostalne organizacije sećanja manjinskih naroda uz pomoć nevladinih organizacija: https://radiosarajevo.ba/vijesti/bosna-i-hercegovina/sjecanje-na-obiljezene-u-prijedoru-znate-li-kako-i-kada-se-poceo-obiljezavati-dan-bijelih-traka/547639[preuzeto 17. 6. 2025]; https://autonomija.info/postavljen-memorijal-na-logor-u-stajicevu-video/[preuzeto 18. 6.2025]; https://www.slobodnaevropa.org/a/hrvatska-komemoracija-oluja-ratni-zlocini/31972345.html[preuzeto 18. 6. 2025]

[41]U Italiji se obeležava od 2011. godine. https://www.florencedailynews.com/2025/02/10/commemorating-the-victims-of-the-foibe-in-florence-and-tuscany[preuzeto 12. 10. 2025. godine]

izložbe i osnivanje kulturnih centara.[42] Kvir zajednice u zemljama bivše Jugoslavije kreiraju alternativne narative poslednjih petnaest godina, paralelno sa legalizacijom borbe za prava zajednice. Poslednjih godina postoji i delimična institucionalna podrška (u Srbiji i Hrvatskoj), dok je veći deo tereta na samoj zajednici i nevladinim organizacijama.[43] Nešto drugačija je kultura sećanja na ulogu žena u društveno-političkom životu dominantne nacije. Ona je delimično u sklopu dominantnih narativa, ali u fazi inkluzije, zahvaljujući individualnom zalaganju nezavisnih istraživača ili onih u sklopu institucija muzeja i arhiva (Tomić 2018). S druge strane, feministički pokreti su u potpunosti okrenuti ka kreiranju alternativnih narativa, ne samo u domenu kulture sećanja na borbu za ženska prava, nego kao podrška nacionalnim manjinama i svima onima koji su skrajnuti u institucionalnoj kulturi sećanja.[44]

U Turskoj alternativni narativi nastaju uporedo sa borbom protiv cenzure javnih sadržaja i imaju ograničenu mogućnost delovanja. Od osnivanja Republike do danas, ostvareno je malo pomaka u prihvatanju alternativnih narativa koji ne idu u korak sa dominantnom politikom. Tako se vlast i danas protivi priznavanju genocida nad Jermenima, ublažavajući diskurs – nazivajući to tragičnim događajem ili preseljenjem uzrokovanim ratom.[45] U zvaničnom narativu svakako ne postoji ni kultura pamćenja Kurda, a posebno ne na zločine nad članovima zajednica. Njihova kultura sećanja podržana je kao i jermenska – iz dijaspore, ali se neguje i u okviru zajednice kroz usmena predanja, lokalne memorijale i umetnost. Grci iz Male Azije neguju kulturu pamćenja na Veliku katastrofu,

[42]Organizacije i institucije koje neguju sećanje na NOB i život u Jugoslaviji: https://sabh.hr[preuzeto 18.6.2025.]; https://www.subnor.org.rs[preuzeto 18. 6. 2025]; https://balkans.aljazeera.net/blogs/2023/1/17/kako-je-sarajevo-dobilo-prvu-kucu-slavnih-na-balkanu[preuzeto 18. 6. 2025]

[43]Primer institucionalne podrške je filmski festival *Merlinka*: https://merlinka.com[preuzeto 11. 10. 2025]; Doprinos upoznavanju prošlosti pokreta posebno je dao zajednički projekat istraživača iz Zagreba i Beograda na prevođenju knjige Roberta Oldriča – *Povijest gej i lezbejskog života i kulture* objavljene 2006. godine, a prevedene 2011. godine (Aldrich 2011); Primer samostalne organizacije: festival *Kvirhana*: https://www.kvirhana.ba[preuzeto 11.10.2025]

[44]Primer organizacija: Medica Zenica – Organizacija se primarno bavi zaštitom žena i dece u Federaciji Bosne i Hercegovine, ali i podrškom ženama žrtvama silovanja u ratu. https://medicazenica.org [preuzeto 11. 10. 2025] ; Žene u crnom – https://zeneucrnom.org[preuzeto 11. 10. 2025]

[45]https://www.iletisim.gov.tr/turkce/stratejik_iletisim_calismalari/detaylar/iletisim-baskani-altun-sozde-ermeni-soykirimi-iddiasi-sadece-siyasi-hesaplardan-beslenen-bir-iftiradir[preuzeto 19. 6. 2025]

odnosno nasilno preseljenje u Grčku. Potomci preseljenih Grka, kroz muzejske postavke i na osnovu porodičnih arhiva, neguju pamćenje na događaj.[46] U Turskoj se ne vrši obeležavanje događaja kao pogroma, nego se proslavlja u sklopu dana pobede turske nacije.[47] Levičarske organizacije i partije pokušavaju da organizuju kulturu sećanja na borbu za prava radnika šezdesetih i sedamdesetih godina XX veka.[48] U toku je borba za alternativnu kulturu sećanja među feminističkim pokretima i kvir zajednici. Feministički pokreti neguju kulturu sećanja u virtuelnom prostoru, dok se kvir zajednica suočava sa zabranom borbe za svoja prava što njihovu kulturu sećanja kao i borbu premešta u ilegalne okvire.[49]

3.2. Enklave u nacionalističkom pamćenju: studije slučaja Tuzle, Užica, Siska i sela Baljvine

U pojedinim gradskim sredinama pružen je otpor uticaju dominantnih narativa institucionalne kulture sećanja. Inicijativu otpora su pokrenuli građani, dok je lokalna samouprava oblikovala program negovanja kulture sećanja u skladu sa predlozima. Kao primer izdvojeni su gradovi: Tuzla u BiH, Užice u Srbiji i Sisak u Hrvatskoj. U ovim gradovima dominantni narativ predstavlja zapravo narativ alternativne kulture sećanja. U njima se neguje intenzivnija kultura sećanja na život u bivšoj Jugoslaviji, na NOB i tekovine antifašističke borbe i pruža otpor nacionalizaciji sećanja. U Sisku se i danas intenzivno neguje kultura pamćenja na osnivanje Prvog partizanskog odreda u blizini grada (22. jun 1941. godine). Pored toga, neguje se kultura jugoslovenskog industrijskog grada.[50] U Bosni i Hercegovini ovakav primer predstavlja Tuzla, koja održava tradiciju jednog od prvih slobodnih gradova u okupiranoj Evropi (oslobođena 1943. godine).[51] U

[46]https://greekamerica.org/asia-minor-memorial-project/[preuzeto 19. 6. 2025]

[47]https://www.sabah.com.tr/yazarlar/berberakis/2009/01/01/pontus_ta_soykirim_yok_ama_cok_kan_dokuldu [preuzeto 19. 6. 2025]

[48]Manifestuje se uglavnom kroz protest koji se održava 1. maja, ujedno i kao dana sećanja na masakr na Taksimu (Istanbul) 1977. godine. Opis i kontroverze događaja – članak iz 2022. godine: https://www.indyturk.com/node[preuzeto 18. 6. 2025]

[49]Stranica organizacije (pod cenzurom): https://kaosgl.org/en/news/arts-and-culture[preuzeto 9. 10. 2025]; U pripremi je zakon kojim se predviđa zatvorska kazna za „ponašanje suprotno biološkom polu" i „promovisanje takvog ponašanja" https://bianet.org/haber/11-yargi-paketinde-lgbti-lari-hedefleyen-duzenlemeler-312572[preuzeto 9. 11. 2025]

[50]O tome svedoči i *Holandska kuća* – prvi centar industrijske baštine u Hrvatskoj. https://muzej-sisak.hr/za-posjetiti/info-centar-industrijske-bastine-holandska-kuca[preuzeto 9. 10. 2025]

[51]Udruženje antifašista i boraca NOR-a grada Tuzle uz pomoć lokalnih vlasti brine o restauraciji spomenika i obeležavanju godišnjica. Organizuju i izložbe poput „*Tuzla je*

Srbiji značajniji otpor potiskivanju kulture sećanja na bivšu državu pružaju Užice. U ovom gradu neguje se sećanje na prvu slobodnu oblast Užičku republiku, oslobođenu u septembru 1941. godine.[52]

Poseban fenomen zajednice, kojoj je način negovanja kulture sećanja i tradicije doprineo opstanku, predstavlja selo Baljvine kod Mrkonjić Grada, naseljeno srpskim i bošnjačkim stanovništvom. Stanovništvo sela je ostalo izvan sukoba i tokom Drugog sv. rata, ali i tokom građanskog rata, vodeći se devizom da je važniji identitet komšije nego onaj nacionalni. U držanju izvan sukoba pomogla im je i posebno negovana tradicija sela, od davnina kreirana kao kohezivna za obe verske i nacionalne skupine.[53]

4. Zaključak

Političko pamćenje i kreiranje kulture sećanja razmatrano je u zemljama koje se danas nalaze na različitim stepenima razvoja demokratije, od više razvijenih poput Nemačke i SAD, srednje razvijenih na Balkanu, te Turske u kojoj je demokratska praksa na nižem nivou. Praćene su promene u formiranju kulture sećanja od 1945. godine do danas i ustanovljena je heterogenost u sadržaju i načinu pamćenja članova državne zajednice. Na jednoj strani se nalazi propisani diskurs pamćenja od strane državnih institucija, s druge strane otpor intelektualaca prepoznatim negativnim karakteristikama, a između je alternativna kultura sećanja. Sve analizirane države imaju sva tri oblika, samo što su zemlje razvijene demokratije do sada postigle veći stepen inkluzije, ali opet ne u toj meri da više nije potrebna kritika ili kreiranje alternativnih narativa. Srbija, Hrvatska i Bosna i Hercegovina, opterećene balastom međuetničkog konflikta, koriste nemački sistem „suočavanja sa prošlošću" kao model za inkluziju kulture sećanja, ali se proces odvija dosta sporo. U Turskoj je izrazito jak otpor institucija prema kritici i alternativnoj kulturi sećanja, da je potonja vrlo često na rubu zakona. Ideja o pomirenju kultura sećanja je u nekim domenima ostvariva, ali samo u slučaju pluralističkog pogleda na prošlost, kao i odricanja od nacionalnih mitova i izmišljene tradicije. Pretvaranje svih narativa kulture sećanja u dominantni i time

izabrala antifašizam" koja je održana 2019. i 2023. godine, povodom Dana pobjede nad fašizmom i Dana ustanka naroda i narodnosti BiH (27. jul). https://tztz.ba/ba/dogadaji/izlozba-tuzla-je-izabrala-antifasizam[preuzeto 9. 10. 2025]

[52]O kulturi sećanja na Titovo Užice https://lupiga.com/vijesti/putevima-revolucije-skriveni-spomenik-marsalu-titu-u-uzicu-i-druge-zaboravljene-price[preuzeto 9. 10. 2025]

[53]Detaljnije u opisu projekta *Anxious Peace*, prof. dr Rok Zupančić: https://www.bbc.com/serbian/lat/balkan-61681288 [preuzeto 9. 10. 2025]

nepostojanje potrebe za kritičkim i alternativnim nije moguć jer je neki deo zajednice uvek u procesu transformacije zbog čega ima drugačiju potrebu za pamćenjem. Pojedini primeri su ukazali da i nekadašnji kritički narativi koji su kasnije establirani kao dominantni, zbog dobijanja negativne forme, mogu i treba da postanu predmet kritike. Za isceljujuću kulturu sećanja, po meri svih pripadnika državne zajednice, za koju se zalažu protagonisti kritičke kulture sećanja, neophodna je prvenstveno potpuna i tačna faktografija, umerena emocionalna dimenzija narativa, otvorenost ka pluralizmu i efikasnija inkluzija.

Literatura

Asman, A. (2011). *Duga senka prošlosti. Kultura sećanja i politika povesti*. Beograd: Biblioteka XX vek.

Asman, A. (2018). *Oblici zaborava*. Beograd: Bibilioteka XX vek.

Assmann, J. (1992). *Das kullturele Gedächtnis: Schrift, Erinnerung und Politische Identität in Frühen Hochkulturen.* München: C.H. Beck.

Adorno, T. (1963). *The Critical Models: Interventions and Catchwords.* New York: Columbia University Press.

Aldrich, R. (2011). *Povijest gej i lezbejskog života i kulture.* (prev. Bunčić, A. Đurđek, S.). Beograd–Zagreb: Red Box.

Ahbe, T. (2016). *Ostalgie. Zu Ostdeutschen Erfahrungen und Reaktionen nach dem Umbruch.* Erfurt: Landeszentrale für Politische Bildung Thüringen.

Arendt, H. (2006). *Eichman in Jerusalem. Report on the Banality of Evil.* London: Penguin Classics.

Akçam, T. (2006). *A Shameful Act. The Armenian Genocide and the Question of Turkish Responsability.* New

York: Metropolitan Books.

Banjeglav, T. (2012). Sjećanje na rat ili rat sjećanja? Promjene u politikama sjećanja u Hrvatskoj od 1990. godine do danas. U: Karačić, D., Banjeglav, T., Govedarica, N. (ur.), *Re:vizija prošlosti.*

Politika sjećanja u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Srbiji od 1990. godine. Sarajevo: Friedrich Ebert Stiftung, ACIPS, 91–162.

Banac, I. (1984). *The National Question in Yugoslavia: Origins, History, Politics*. Cornell University Press.

Bakić, J. (2019). *Evropska krajnja desnica 1945–2018*. Beograd: Clio.

Bertman, S. (2000). *Cultural Amnesia: American's Future and the Crisis of Memory*. Westport: PraegerPublishers.

Baldwin, J. (1963). *The Fire Next Time*. New York: The Dial Press.

Bora, T. (2020). Hafızayı Planlamak ve Heykelleştirmek. İçinde: Ertürk, E., Sancaktar, S. (hazır.), *Hafıza ve Sanat Konuşmaları*. İstanbul: İletişim Yayınları, 77–90.

Čolović, I. (2016). *Smrt na Kosovu polju. Istorija kosovskog mita*. Beograd: Biblioteka XX vek.

Ćurak, N. (2017). Kultura sjećanja u postdejtonskoj Bosni i Hercegovini. U: Ćudić, E. K. (ur.), *Od Jugoslavije do Dejtona: spomenici i kultura sjećanja kroz uticaj društveno-političkih sistema.* Priručnik za predavače historije/istorije/povijesti. Sarajevo: Udruženje za društvena istraživanja i komunikacije, 33–46.

Ћосић, Д. (2024). *Књига о Тому*. прир. Ана Ћосић Вукић. Београд: Laguna.

David, L. (2009). Sećam se, dakle, postojim: identitet Srba kao refleksija kulture sećanja. U: Đerić, G. (ur.), *Pamćenje i nostalgija. Neki prostori, oblici, lica i naličja*, Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju, IP „Filip Višnjić" a.d., 139–170.

David, L. (2021). *Prošlost nas ne može izlečiti: Propisano sećanje – opasnosti standardizacije u ime ljudskih prava.* Beograd: REKOM mreža pomirenja.

Dadrian, V. N. (1995). *The History of the Armenian Genocide. Ethnic Conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucasus.* Providence-Oxford: Berghahn Books.

Đorđević, M. (2021). *Jugoslavija pamti. Mesto, telo i pokret za prostore izvođenog nasleđa.* Beograd: Evropa Nostra Srbija.

Đerić, G. (2010). Semantika ćutanja, nasilje i društveno pamćenje: Intima hrvatske i srpske politike. U: Đerić, G. (ur.), *Prošlost u sadašnjosti: Prilozi prenosu sećanja kroz vreme*. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju, IP „Filip Višnjić" a.d. 51–85.

Ђукић, В. (2017). *(Ка) ко смо. Студије културе памћења и политике идентитета у Србији*. Београд: Институт за позориште, филм, радио и телевизију. Факултет драмских уметности.

Ђукић, В. (2021). У потрази за смислом: Наративи о споменику Стефану Немањи. У: Даковић, Н., Радуловић, К., Рогач Мијатовић, Љ. (ур.*),Трансмедијално приповедање и дигитално мапирање: историја, сећање, идентитет.* Београд: Факултет драмских уметности у Београду, 155–168.

Екмечић, М. (2017). *Дуго кретање између клања и орања. Историја Срба у новом веку (1492–1992)*. Београд: Evro Guinti.

Frei, N. (1996). *Vergangeheitspolitike Die Anfünge der Bundesrepublike und die NS-Vergangenheit.* München: C.H. Beck.

Finkelstin, N. (2024). Prevaranti, prodavci i povest. U: Mevorah, V., Krstić, P. Velinov, M. (prir.), *Flanzbaum, H., Novik, P. Finkelstin, N.Industrija holokausta. (Američka) debata o instrumentalizaciji Šoe.* Novi Sad: Akademska knjiga, Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju, 119–149.

Flanzbaum, H. (2024). Amerikanizacija Holokausta: uvod. U: Mevorah, V., Krstić, P. Velinov, M. (prir.), *Flanzbaum, H., Novik, P. Finkelstin, N. Industrija holokausta. (Američka) debata o instrumentalizaciji Šoe.* Novi Sad: Akademska knjiga, Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju, 47–80.

Govedarica, N. (2012). Zemlja nesigurne prošlosti, Politika sećanja u Srbiji u periodu 1991–2011. godine. U: Karačić, D., Banjeglav, T. Govedarica, N. (ur.), *Re:vizija prošlosti. Politika sjećanja u Bosni i*

Hercegovini, Hrvatskoj i Srbiji od 1990. godine. Sarajevo: Friedrich Ebert Stiftung, ACIPS, 163–234.

Haverić, T. (2016). *Kritika bosanskog uma: Ogled o jednom historijski fiksiranom mentalitetu*. Sarajevo: Polis.

Judt, T. (1996). The Past is Another Country: Myth and Memory in Postwar Europe. *A Journal of Social and Political Theory,* 87, Theory and History, 36–69.

Јовановић, Б. (2014). *Памћење и самозаборав*. Нови Сад: Орфеј.

Јевтић, М. (2019). Чињенице као основ културе сећања. У: Наградић, С. (прир.), *Култура памћења и однос према историјским споменицима*. Бањалука: Републички завод за заштиту културно историјског и природног насљеђа. *Kultura pamćenja i odnos prema istorijskim spomenicima.* prir. Slobodan Nagradić. Banjaluka: Republički zavod za zaštitu kulturno-istorijskog i prirodnog nasljeđa, 95–104.

Jurčević, J. (2015), *Stogodišnji teror jugoslovenstva i komunizma u Hrvatskoj*. Zagreb: Dokumentacijsko informacijsko središte. Hrvatski klub.

Jarausch, K. (2006), *After Hitler: Recivilizing Germans 1945–1995*. Oxford University Press.

Kuljić, T. (2021). *Manifest sećanja levice. Kontrasećanje potlačenih i zaboravljenih*. Beograd: Clio.

Кривошејев, В. Бјељац. Ж. (2021). Замена наратива у циљу идеолошке пропаганде: Студија случаја Споменика борцима револуције у Ваљеву. У: Богдановић, Б., Обшуст, К. (ур.), *Пропаганда и јавни наративи у социјалистичкој Југославији*. Београд–Нови Сад: Архив Војводине, Етнографски институт САНУ, 15–43.

Karge, H. (2014). *Sećanje u kamenu – okamenjeno sećanje?* Beograd: Biblioteka XX vek.

Klasić, H. (2021). *Crveno na crno*. Zagreb: Ljevak.

Kansteiner, W. (2006). *In Pursuit of German Memory. History, Television and Politics after Auschwitz.* Athens-Ohio: Ohio University Press.

Лозо, П. (2021). Геноцид над Србима у НДХ, култура памћења и идентитети у Републици Српској. У:Будимир, М. (прир.), *Грађански рат у Хрватској 1991–1995. Зборник радова XVII.*Београд:Удружење Срба из Хрватске, 133–150.

Linn-Tinnen, E. (2020), Reclaiming the Past as a Matter of Social Justice: African American Heritage Representation and Identity in the United States. In:Apaydin, V. (ed.), *Critical Perspectives On Cultural Memory and Heritage: Construction, Transformation and Destruction.* London: University College London, 255–268.

Lipstadt, D. (2019). *Antisemitism: Here and Now*. Berlin: Schocken.

Mevorah, V,. Krstić, P., Velinov, M. (2024). Industrija Holokausta ili svest o Holokaustu. U: Mevorah, V., Krstić, P. Velinov, M. (prir.), Flanzbaum, H., Novik, P. Finkelstin, N. *Industrija holokausta. (Američka) debata o instrumentalizaciji Šoe.* Novi Sad: Akademska knjiga, Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju, 9–46.

Morrison, T. (2017). *The Origin of Others*. Cambridge–Massachustes–London: Harvard University Press.

Milošević, S. (2013). Istorjski revizionizam i društveni kontekst. U: *Politička upotreba prošlosti.O istorijskom revizionizmu na postjugoslovenskom prostoru.* Novi Sad: Alternativna kulturna organizacija-AKO. 11–27.

Milošević, Z. (2024). Historical Memory and Politics of Memory in Serbia. In:Janjić. J., Pešić, M. (eds.), *History and Cultural Memory*. Belgrade: Institute for Political Studies, 99–109.

Fings, K. (2015). Opferkonkurenzen. Debatten um den Völkermord an den Sinti und Roma and neue Forschunperspektiven. *S.I.M.O.N. Shoah: Intervention. Methods. Documentation*, 2 (1), 79–101.

Fulbrook, M. (2005). *The People's State. East German Society from Hitler to Honecker*. London: Yale University Press.

Finkelstein, N. (2000). *The Holocaust Industry: Reflections on the Exploitation of Jewish Suffering*. London–New York: Verso.

Filipović, M. (1997). *Bošnjačka politika: politički razvoj u Bosni u 19. i 20. stoljeću*. Sarajevo: Svjetlost.

Goldstein, I. (2023). *Povijesni revizionizam i neoustaštvo – Hrvatska 1989–2022.* Zagreb: Fraktura.

Nora, P. (1989). Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire. *Representations*, 26, 7–24.

Novick, P. (1999). *The Holocaust in American Life*. Boston–New York: Houghton Mifflin Company.

Neiman, S. (2019). *Learning from the Germans: Race and the Memory of Evil*. New York: Farrar, Straus and Giroux.

Nikšić, Lj. (2015). *Srbija pamti. Sto godina od Prvog svetskog rata. Podsetnik o ulozi Srbije u Prvom svetskom ratu.* Beograd: Institut za uporedno pravo.

Petrović, T. (2012). YUROPA. *Jugoslovensko nasleđe i politike budućnosti u postjugoslovenskim društvima*. Beograd: Edicija REČ.

Rothberg, M. (2009). *Multidirectional Memory. Remembering The Holocaust in the Age of Decolonization*. Stanford University Press.

Redžić, E. (1970). *Tokovi i otpori.* Sarajevo: Svjetlost.

Subotić, J. (2021), *Žuta zvezda, Crvena zvezda. Sećanje na Holokaust posle komunizma*. Beograd: Clio. Stojanović, D. (2010). *Ulje na vodi. Ogledi iz istorije sadašnjosti Srbije*. Beograd: Peščanik.

Shultz, J. (2024). „Vergangenheitsbewältigung" Revisited: Distinguishing Two Paradigms of Working Through the Past. *Philosophy and Social Criticism*, 50 (2), 391–415.

Sturken, M. (1997). *Tangled Memories. The Vietnam War, the AIDS Epidemic and the Politics of Remembering.*Berkeley–Los Angeles: University of California Press.

Stevenson, B. (2014). *Just Mercy. A Story of Justice and Redeption.* New York: Spiegel & Grau.

Stannard, D. (1992). *American Holocaust. The Conquest of the New World.* New York–Oxford: Oxford University Press.

Шијаковић, Б. (2015). *Велики рат, видовданска етика, памћење. О историји идеја и Спомену Жртве.*Београд: Службени гласник.

Шкорић, М. (2017). Колективни идентитет, колективно памћење, идеологија. У: Самарџић, М. (ур.), *Култура сећања на војвођанском простору*, Нови Сад: Филозофски факултет у Новом Саду, 11–35.

Tomić, S. (2018). *Slavne i ignorisane. Ka kritičkoj kulturi pamćenja*. Beograd: Alfa BK Univerzitet. Fakultet za strane jezike.

Трбојевић, Д. (2013). *Антропологија американизације Холокауста*. Београд: Задужбина Андрејевић.

Temelkuran, E. (2016). *Turkey: The Insane and the Melancholy*. London: Zed Books.

Ugrešić, D. (2002). *Kultura laži*. Zagreb: Konzor.

Zimmermann, M. (1996). *Rassenutopie und Genozid die Nationalsozialistische Lösung der Zigeunerfrage*.Hamburg: Hans Christians Verlag.

Zin, H. (2013). *Narodna istorija SAD*. Beograd: UBZ.

Wastnidge, E. (2019). Imperial Grandeur and Selective Memory: Re-assessing Neo-Otomanism in Turkish Foreign and Domestic Politics. *Middle East Critique*, 28 (3), 1–22.

Internet izvori

Klaus, G. K. (1. 10. 2010). Debatte: Der Historikestreit. Docupedia-Zeitgescichte. https://docupedia.de/zg/kracht_historikerstreit_v1_de_2010 [preuzeto 13. 10. 2025]

Terselič, V. (28. 8. 2019). Potreban je prostor za pamćenje i pobjede i žrtava. Civinlno društvo.hr https://www.civilnodrustvo.hr/vesna-terselic-potreban-je-prostor-za-pamcenje-i-pobjede-i-zrtava[preuzeto 14. 10. 2025]

Žene u crnom. Kružooci sredom. (n.d.). https://zeneucrnom.org/sr/kruzoci-sredom/2344-razgovor-o-knjizi-lee-david-proslost-nas-ne-moze-izleciti [preuzeto 12. 7. 2025. godine]

Dokumntationszentrum und Museum über die Migration in Deutschland. (n.d.) https://domid.org/en/about-us/history/ [preuzeto 19. 6. 2025]

Projekat „Stolpersteine" (n.d.) https://www.stolpersteine.eu/en [preuzeto 12. 10. 2025. godine]

How is Dresden Commemorating the 1945 WWII Allied Bombing. (2. 12. 2025). DW. https://www.dw.com/en/how-is-dresden-commemorating-the-1945-wwii-allied-bombing/a-52355581 [preuzeto 19. 6. 2025]

N'ostalgie Museum Leipzig. (n.d.). https://www.nostalgiemuseum-leipzig.de/index.php/de [preuzeto 19. 6. 2025]

Smith, E. S. (June 4, 2021). Black Wall Street Collective Memory and Reparations. AAIHS Black Perspectives. https://www.aaihs.org/black-wall-street-collective-memory-and-reparations [preuzeto 19. 6 .2025]

Muskrat, R.M. (n.d.). The Trail of Tears. University of Oklahoma Magazine, 10. https://ualrexhibits.org/tribalwriters/artifacts/Muskrat_TheTrailOfTears.htm[preuzeto 19. 6. 2025]

Makenzie, H. (Sep 21, 2023). Waunded Knee Massacre Monument vandalized, damaged. Nebraska Examiner. https://nebraskaexaminer.com/2023/09/21/wounded-knee-massacre-monument-vandalized-damaged/[preuzeto 19. 6. 2025]

Interactive StoryFile Project. (n.d.). National Japanese American Memorial Fondation NJAMF https://www.njamemorial.org/storyfile [preuzeto 19. 6. 2025]

Background on the Chicano Movement. (April 16, 2020). Facing History & Ourselves. https://www.facinghistory.org/resource-library/background-chicano-movement [preuzeto 19. 6. 2025]

Sjećanje na „obilježene" u Prijedoru: Znate li kako i kada se počeo obilježavati Dan bijelih traka? (31. 5. 2024). Radio Sarajevo. https://radiosarajevo.ba/vijesti/bosna-i-hercegovina/sjecanje-na-obiljezene-u-prijedoru-znate-li-kako-i-kada-se-poceo-obiljezavati-dan-bijelih-traka/547639[preuzeto 17. 6. 2025]

Empatija za sve stradale, poruka za objetnicu stradanja Srba u „Oluji". (3. avgust/kolovoz 2022). Radio Slobodna Evropa. https://www.slobodnaevropa.org/a/hrvatska-komemoracija-oluja-ratni-zlocini/31972345.html [preuzeto 18. 6. 2025]

Commemorating the Victims of the Foibe in Florence and Tuscany (February 10, 2025). Florence Daily News. https://www.florencedailynews.com/2025/02/10/commemorating-the-victims-of-the-foibe-in-florence-and-tuscany [preuzeto 12. 10. 2025. godine]

Postavljen memorijal na logor u Stajićevu. (17. 11. 2022). Portal građanske Vojvodine. Autonomija.https://autonomija.info/postavljen-memorijal-na-logor-u-stajicevu-video/ [preuzeto 18. 6. 2025]

The Armenian Genocide Museum Institute Foundation. (n.d.) https://genocide-museum.am/eng/statement.php[preuzeto 19. 6. 2025]

Dan Kürdistan Yurtseverler Partisi (PWK) Diyarbakır Mardin Van Batman ve İstanbul'da Halepçe Soykırımı'nı Anma Etkinlikleri Düzenledi. (17. Mart 2024.). RÛPELA NÛ. https://www.rupelanu.org/kurdistan-yurtseverler-partisi-pwk-diyarbakir-mardin-van-batman-ve-istanbulda-halepce-28487h.htm [preuzeto 19. 6. 2025]

Remember their names: Asia Minor Memorial Project. (n.d.). Greekamerica. https://greekamerica.org/asia-minor-memorial-project/ [preuzeto 19. 6. 2025]

Zvanična Yunanıstan'ın ″Pontus Soykırımı″ ilan ettiği Karadeniz'deki kanlı çatışmaları da inceleyen Kostopulos olayların Rum, Türk ve Ermeniler için ölüm kalım meselesi olduğunu belgeleriyle ortaya koyuyor. (1.Ocak2009).Sabah.https://www.sabah.com.tr/yazarlar/berberakis/2009/01/01pontus_ta_soykirim_yok_ama_cok_kan_dokuldu [preuzeto 19. 6. 2025]

Amadeu Antonio Stiftung. (n.d.). https://www.amadeu-antonio-stiftung.de [preuzeto15. 7. 2025]

SABA RH. (n.d.). https://sabh.hr [preuzeto18. 6. 2025]

SUBNOR RS. (n.d.). https://www.subnor.org.rs [preuzeto18. 6. 2025]

Kako je Sarajevo dobilo prvu kuću slavnih na Balkanu. (17. 1. 2023). Aljazeera Balkans.https://balkans.aljazeera.net/blogs/2023/1/17/kako-je-sarajevo-dobilo-prvu-kucu-slavnih-na-balkanu[preuzeto 9. 10. 2025]

Attorney General Memorandum Ending Political Violence Against ICE. (Sep 26, 2025). Department of Justice US. https://www.dhs.gov/news/2025/09/26/dhs-fighting-back-against-antifa-violence[preuzeto 9. 10.2025]

Black Lives Matter. (n.d.).https://blacklivesmatter.com/about/ [preuzeto 18. 6. 2025] Mayıs 1977. Katliam gerçeği üzerine. (Mayıs 1 2022).

Independent Türkçe.https://www.indyturk.com/node/504676/t%C3%BCrki%CC%87yeden-sesler/1-may%C4%B1s-1977[preuzeto 18. 6. 2025]

Digital archive The Feminist Institute. (n.d.). https://www.thefeministinstitute.org/digital-archive/historical-events [preuzeto 11. 10. 2025]

Das Feministische Archive FFBIZ. (n.d.). https://www.ffbiz.de/ueber-uns/geschichte [preuzeto 11. 10. 2025]

Schwulesmuseum Berlin. (n.d.) https://www.schwulesmuseum.de [preuzeto 11. 10. 2025]

National AIDS Memorial. (n.d.). https://www.aidsmemorial.org/the-memorial [preuzeto 11. 10. 2025]

Medica Zenica. (n.d). https://medicazenica.org [preuzeto 11. 10. 2025]

Merlinka Film Festival. (n.d.). https://merlinka.com [preuzeto 11. 10. 2025]

Kvirhana Festival Sarajevo (n.d.) https://www.kvirhana.ba [preuzeto 11. 10. 2025]

İstanbul Kadın Müzesi. (n.d.). http://www.istanbulkadinmuzesi.com [preuzeto 9. 10. 2025]

KAOS GL. (n.d.). https://kaosgl.org/en/news/arts-and-culture [preuzeto 9. 10. 2025]

11. yargı paketinde LGBT İ 'ları hedefleyen düzenlemeler (15. Ekim 2025). Bianet. https://bianet.org/haber/11-yargi-paketinde-lgbti-lari-hedefleyen-duzenlemeler-312572[preuzeto 9. 11. 2025]

Gradski muzej Sisak. (n.d.) Info-centar industrijske baštine HoKu. https://muzej-sisak.hr/za-posjetiti/info-centar-industrijske-bastine-holandska-kuca [preuzeto 9. 10. 2025]

Turistička zajednica grada Tuzle. (24. 7. 2023). Izložba „Tuzla je izabrala antifašizam".https://tztz.ba/ba/dogadaji/izlozba-tuzla-je-izabrala-antifasizam [preuzeto 9. 10. 2025]

Putevima revolucije: Skriveni spomenik Maršalu Titu u Užicu i druge zaboravljene priče. (n.d.). Lupa - stvari pod povećelom. https://lupiga.com/vijesti/putevima-revolucije-skriveni-spomenik-marsalu-titu-uuzicu-i-druge-zaboravljene-price [preuzeto 9. 10. 2025]

Rat u Bosni i Hercegovini: Baljvine, selo gde je razum pobedio rat, a Srbi i Bošnjaci imaju zajedničku „molitvu za bolji život". (6. jul 2022). BBC News na srpskom. https://www.bbc.com/serbian/lat/balkan-61681288 [preuzeto 9. 10. 2025]

Ayasofya 86 yıl sonra tekrar camiye dönüştü. (n.d.) İran İslam Cumhuriyeti Büyükelçiliği https://turkey.mfa.gov.ir/tr/newsview/602492/ayasofya-86-y%C4%B1l-sonra-tekrar-camiye-[preuzeto 13. 10. 2025]

Remembering 9/11. (n.d.). National Archives US. https://www.archives.gov/news/topics/9-11-anniversary [preuzeto 13. 10. 2025]

Explore the War. (n.d.). The National WWW II Museum New Orleans.https://www.nationalww2museum.org/war/explore-war?page=1 [preuzeto 13. 10. 2025]

Centar za nenasilnu akciju. (n.d.). https://nenasilje.org/o-nama-2021/ [preuzeto 14. 10. 2025]

A CRITIQUE OF MEMORY CULTURE: BETWEEN OFFICIAL REMEMBRANCE POLICY AND THE COLLECTIVE MEMORY OF THE POPULATION

DRAGANA LAZIĆ STOJKOVIĆ, UNIVERSITY OF NOVI SAD, FACULTY OF PHILOSOPHY, SERBIA

Summary

The paper employs a comparative approach to explore the phenomenon of multiple cultures of remembrance coexisting within a single state community. The study examined countries representing different levels of democratic development: Germany and the United States as established democracies presumed to have successfully faced their past; Serbia, Croatia, and Bosnia and Herzegovina (ex-Yugoslavia) as mid-level democracies still dealing with the legacy of civil war; and Turkey, often criticized internationally for its weaker democratic standards. The study analyzed the development of cultures of remembrance in two historical periods — after World War II and after the fall of the Berlin Wall. The findings indicate that in Germany, the United States, and Turkey, critical voices appeared soon after 1945, challenging the dominant narratives embedded within institutional cultures of remembrance. This criticism gave rise to bottom-up cultures of remembrance, which offered alternative narratives to the dominant institutional ones. In Yugoslavia, critical perspectives started to emerge gradually in the 1980s. After 1990, in Germany and the United States, elements of bottom-up remembrance cultures were

integrated into institutional memory practices. In Serbia, Croatia, and Bosnia and Herzegovina, nationalist cultures of remembrance emerged, marked by selective interpretations of the past. Their exclusivity remains the focus of criticism from intellectuals, NGOs, and citizens who have created alternative, bottom-up remembrance practices. It was observed that, across all the countries examined, a higher degree of inclusivity within the institutional culture of remembrance was achieved after 2020. The analysis suggests that, irrespective of a society's developmental stage, there is always a need for alternative bottom-up cultures of remembrance and critical engagement with dominant narratives. The difference between institutional and alternative cultures of remembrance could be narrowed if the institutional (national) culture were more inclusive and pluralistic, taking into account the needs of all members of society, regardless of their national, religious, or individual backgrounds.
Keywords: official narrative, collective memory, grassroots community, critical culture of remembrance, sentimental aspects of memory culture

Милица Мољски[1]
Музеј жртава геноцида, Београд
Стипендиста Министарства науке, технолошког развоја и иновација
ORCID: 0009-0000-7401-7903

84”1941”(497.113 Sirig):316.613.4
https://doi.org/10.5281/zenodo.18845977
прегледни научни рад

ИСТОРИЈСКИ КОНТЕКСТ И КОЛЕКТИВНО СЕЋАЊЕ НА ЗЛОЧИН У СИРИГУ 1941. ГОДИНЕ[2]

Априлски рат означио је почетак Другог светског рата у Краљевини Југославији и њену окупацију. Први масовни злочин на овој територији почињен је у Сиригу 13. априла 1941. године, приликом уласка мађарских трупа у Бачку. Колонија Сириг била је етнички чисто српско место које су основали добровољци из Великог рата и колонисти из Црне Горе, Босне, Херцеговине, Лике, Баније и Кордуна. Мађарске окупационе трупе започеле су напад на север Југославије 11. априла, а два дана касније стрељано је 111 недужних Сирижана, међу којима су се налазила и деца. Одређен број преживелих депортован је у родна места која су се налазила на територији Независне Државе Хрватске, где су их дочекала нова страдања. Поред историјског контекста злочина, истраживање је било усмерено и на манифестовање колективног сећања на злочин до 1971. године, односно његове тридесетогодишњице. Рад је заснован на проучавању архивских докумената, штампе, релевантне историографске литературе и пописа жртава Другог рата који је према одлуци Савезног

[1]milica.moljski@muzejgenocida.rs

[2]Пријављена тема рада за *Међународну научну конференцију Језик и друштвене науке у контакту: култура сећања*, организована на Филозофском факултету у Новом Саду 2025. године, била је „Случај Шандора Елека: Историјски контекст и колективно сећање на злочин у Сиригу 1941. године”. Наслов рада коригован је с обзиром на то да је пресуда Шандору Елеку остала недоступна у Архиву Војводине, односно не налази се у фонду. Ипак, Шандор Елек остао је забележен у фонду 208 Архива Војводине, који се односи на именски регистар Окружног, Кривичног и Народног окружног суда у Новом Саду. Поред његовог имена и презимена у колони „ознака списа” стоји: „против нар. и државе”. У наредној колони, са ознаком „примедбе”, пише да је неопходно погледати предмет 38 Народног окружног суда из 1946. године, али тај предмет и после вишемесечног истраживања није пронађен.

извршног већа спроведен 1964. године и чува се у Музеју жртава геноцида уз одређене измене и допуне.
Кључне речи: Сириг, злочин, мађарски окупатор, сећање, Други светски рат

Колонију Сириг населили су српски добровољци и колонисти из Босне, Херцеговине, Лике, Баније, Кордуна, Далмације и Црне Горе 1927. године.[3] Добровољачки покрет окупио је у највећем броју Србе из Аустроугарске,[4] који су се определили за добровољно учешће у српској и црногорској војсци за време Првог светског рата. Наиме, поред Срба, аустроугарских држављана, које је рат затекао у Србији 1914. године, српској и црногорској војсци током рата прикључивали су се и пребези из Срема, Источне Босне и Источне Херцеговине, затим српски ратни заробљеници у Србији, Русији и Италији и печалбари из Сједињених Америчких Држава (САД) и Јужне Америке (Мицић 2016: 39–47).

После рата, млада Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца суочила се са многобројним унутрашњим проблемима.Сиромаштво и немаштина након повратка српских добровољаца из Првог светског рата у своја родна места подстакли су захтевање нове, плодније земље и одлазак у Војводину. Било је неопходно што пре решити статус великог броја беземљаша, сиромашних сељака и добровољаца. У склопу аграрне реформе започета је колонизација становништва из пасивних крајева у плодне пределе Војводине, Славоније, Косова и Метохије, Македоније. Сматра се да је колонизација била вођена како социјалним, тако и политичким мотивима, односно националним интересима Краљевине. У Бачкој је основано преко шездесет колонистичких насеља у које се доселило око 30.000 становника (Вељановић 2016: 50).

[3]Иако је устаљена формулација писања о добровољцима и колонистима као о оснивачима села, неопходно је напоменути да постоје и ранији подаци који говоре о насељавању Сирига кроз историју. Оно је нарочито интензивно било током 15. и прве половине 16. века. Такође, да је ово насеље српско види се и по презимену „Сирижанин", о чему постоје подаци из 1715. године (Вујановић и Вујановић 2007: 12–13).

[4]Положај српској народа у Аустроугарској био је додатно отежан репресијом власти почетком Првог светског рата. На територији Срема, Источне Босне и Источне Херцеговине, спроведена је јесени 1914. године одмазда путем убијања, злостављања, паљења, силовања, интернирања и расељавања, са преким судовима и без њих. Такође, у тадашњој јужној Угарској хапшени су угледнији Срби, а у свим деловима Монархије забрањена су српска гласила и распуштена су српска друштва. Мобилисани Срби у аустро-угарској војсци стављени су под присмотру.

Да су се тешкоће наставиле и након напуштања родног краја приметно је било већ доласком колониста, будућих насељеника Сирига, у теретним вагонима и пешице. Упућени су до Бођана, Вајске и Банатског Соколца 1921. године, где су започели нов живот у суровим околностима. Наиме, трошне и влажне зграде, недостатак материјалних средстава, поплаве Дунава током 1924. и 1926, као и суша 1925. године, били су основни фактори који су утицали да досељеници поново мењају место становања, овог пута у народно-црквено добро – Сириг.

Највише досељеника приспело је у Сириг из Босне[5] и Херцеговине[6], што се види и по томе што је од 192 добровољца и 48 колониста, који су основали Сириг, чак 122 било са подручја Босне и 74 из Херцеговине (Денда и Мицић 2017: 17).

У историјским изворима упамћен је као: Сириг пустара, Сириг, колонија Сириг, Бачки Сириг, Хадиквара и Хадикнепе[7]. Посебну вредност имају архивски подаци Црвеног крста, који је финансирао и подигао 222 куће на одговарајућим плацевима, пружајући материјалну помоћ свим домаћинствима која су се обавезала да ће део помоћи вратити у наредних тридесет година са каматном стопом у износу од 4%. Ипак, у прилог доказивању тврдње о тешким животним околностима и у Војводини, говори податак да је 1936. године камата била смањена на 1%, али с обзиром на чињеницу да дужници нису успевали да измирују дугове услед сиромаштва, дуг је отписан(Вујановић и Вујановић 2007: 36).

Према различитим подацима, у Сиригу је пре почетка Другог светског рата у Краљевини Југославији живело између 1.280 и 1.450 становника.[8]

1. 13. април 1941. године – први масовни злочин у Југославији

Са почетком Априлског рата Хортијева Мађарска чекала је неколико дана стицање било ког од три услова за напад: 1. нестанак Југославије; 2. угрожавање мађарске мањине у Југославији; 3. настанак вакуума у државноправном и административном смислу на територијама

[5]Цазин, Кулен Вакуф, Босански Петровац, Босанска Крупа, Босанско Грахово, Дрвар, Гламоч, Босански Нови, Ливно.
[6]Гацко, Билећа, Коњиц и Требиње.
[7]По почетку окупације Сириг је постао Хадиквара, а од 1942. године Хадикнепе.
[8]Број од 1.280 житеља наводи Бранко Срнић у књизи *Априлска трагедија* (Срнић 2010: 36).

које Мађарска захтева. Како до њих није дошло, проглашење Независне Државе Хрватске (НДХ) 10. априла протумачено је као дан престанка постојања Краљевине Југославије[9]. Миклош Хорти издао је наређење: „Напред на хиљадугодишње јужне границе!" и *Прокламацију мађарском народу* у којој се истиче да је ова заповест начин да се заштити мађарски народ који је „отргнут од матичне земље". Такође, истицано је да акција није усмерена против српског народа, „према коме немамо приговора и са којим убудуће желимо у миру да живимо". Злочин почињен у Сиригу само три дана након ових речи, један је од показатеља неистинитости Хортијеве *Прокламације*.

Мађарске трупе су 11. априла прешле југословенску границу и окупирале Бачку и Барању. У заповести од 11. априла, Хајнрих Верт је наредио: „Нека послужи као принцип то да према Србима треба употребити оштрију руку него према Румунима" (Šajti 2010: 125). Такође, Одред за пропаганду деловао је при Трећој армији која је учествовала у нападу на Југославију пласирајући слику о „подивљалом, на све спремном терористичком српском четнику и добровољцу" (Šajti 2010: 125).

У нападу је поред Треће мађарске армије учествовала и Брза бригада која је допрла до Ваљева упркос Хортијевом наређењу да се напредује до „јужних хиљадугодишњих граница", односно линије Дунав–Драва. У нападу на Бачку, Барању, Међумурје и Прекомурје учествовало је 80.000 мађарских хонведа. Југословенска армија се у овим областима повлачила пред немачком и мађарском војском. Шајти наводи да је априла 1941. године 150 официра и 2.000 војника војске Краљевине Југославије пало у мађарско ратно заробљеништво. Војне операције мађарске војске завршене су доласком у Нови Сад 13. априла, а Брза бригада вратила се у Мађарску 17. априла. Уведена је војна управа по наредби шефа мађарског Генералштаба Хајнриха Верта. Након четири месеца замењена је цивилним обликом окупације.

Почетак Априлског рата донео је Сирижанима неизвесност и контрадикторне информације, које су сведоци и локални историчари Ђорђе и Божидар Вујановић записали на основу сопствених сећања. С једне стране, пристизале су вести о неорганизованом повлачењу и расулу војске

[9]Краљевина Југославија није престала да постоји 10. априла 1941. године нити је икада капитулирала. Војска Краљевине Југославије потписала је акт о капитулацији 17. априла, али је њен континуитет као државе признат у свету, осим у случају чланица Осовине и њених сателита.

Краљевине Југославије, али и о томе да је она продрла у Бугарску, заузела Скадар, бомбардовала градове у Мађарској и слично (Вујановић и Вујановић 2007: 70–71).

Током повлачења југословенске војске дошло је до спорадичних сукоба са мађарском армијом. Један се догодио код Бачког Петровца, када је живот изгубило 65 мађарских војника, а 212 рањено.[10] Други сукоб догодио се код Сирига, успоравајући мађарско напредовање ка Новом Саду.

[10]Сукоб се догодио 13. априла 1941. године у Гложану, селу код Бачког Петровца. Мађарска Брза бригада пресекла је пут 10. посадног пука Војске Краљевине Југославије који се повлачио према Новом Саду. Главнокомандујући резервни пуковник Божидар Ристић захтевао је предају пука и започео преговоре са мађарским официрима. Поручник Божидар Жугић није се слагао са командантом Ристићем и наводно му је упутио следеће речи: „Господине пуковниче, зар се тако брани отаџбина? Ја се не предајем. Југословенски официр може само да погине". Након тога, упуцао је својим пиштољем и убио мађарског, а затим и свог команданта. Преживели сведок био је преводилац, мештанин Штефан Дудок, који већину ствари није смео да преведе мађарском команданту. Убрзо је отворена ватра на југословенске војнике. Жугић је убијен, а његово тело прегажено је тенком. Словаци из Гложана сахранили су југословенске војнике, али мађарски војници нису дозволили да свештеник Љубомир Поповић из Бегеча одржи опело. Закопан је одвојено од других војника, све до шездесетих година када су сви заједно сахрањени и када им је борачка организација Гложана подигла споменик. У текстовима о Божидару Жугићу често се помиње да је у будимпештанским новинама од 17. априла 1941. године забележена изјава фелдмаршала Максимилијана фон Вајхса: „Саможртвовање и кажњавање смрћу свога команданта због чина предаје највећи је морални и патриотски чин припадника армије, а то је својствено српском ратнику и може да служи на част армији која таквог појединца изнедри". У родним Пљевљима није му био подигнут споменик, нити је био проглашен за народног хероја, али је након смрти његове мајке 1966. године, од средстава која је она приложила, подигнуто обележје на мосту у Ђурђевића Тари. Сестричина Божидара Жугића, Ранка Велимировић, уприличила је филм: „Бесмртни поручник у смрти са осмијехом". Једна улица у Пљевљима носи његово име, а током 2012. године подигнута му је спомен-биста. У Историјском музеју у Београду чува се његова официрска сабља.
https://www.rts.rs/lat/vesti/drustvo/4331121/zaboravljeni-heroj-aprilskog-rata--porucnik-koji-je-odbio-da-se-preda.html, датум приступа: 14. новембар 2025. године
https://www.youtube.com/watch?v=ismvai3f_vg&t=16s, датум приступа: 14. новембар 2025. године
https://www.youtube.com/watch?v=xWBoc2gG2BU&t=12s, датум приступа: 14. новембар 2025. године
https://www.youtube.com/watch?v=oVm1dUFP8Io&t=44s, датум приступа: 14. новембар 2025. године

Главнина војске Краљевине Југославије напустила је своје положаје у Бачкој 12. априла са намером да пређе Дунав.Треба напоменути обавештеност војног врха мађарске војске да је 13. априла и последња јединица Југословенске војске напустила Бачку и да се више не очекује никакав отпор. Енике Шајти писала је у књизи *Мађари у Војводини 1918–1947*: „Акциони план о продору IV корпуса од 12. априла произлазио је из става да 'непријатељске снаге неће пружати отпор' при надирању између Дунава и Тисе. Следећег дана су и последње јединице југословенске војске напустиле Бачку, а 14. априла су јединице III корпуса мађарске армије, I, IV и V корпус, као и 'Брза бригада', избиле на линију Дунава, коју, према одлуци Врховне војне команде, нису смеле да пређу" (Šajti 2010: 125).

Један вод који је био заштитна јединица Прве армије југословенске војске повлачио се од Србобрана према Сиригу 13. априла пре подне и на изграђеним одбрамбеним положајима сачинио заседу како би зауставио кретање мађарске војске која се кретала из правца Србобрана према Новом Саду. На почетку села налазили су се противтенковски топови и митраљези, а у баштама резервни положаји из којих је отворена паљба. По доласку мађарске моторизоване колоне са троје борних кола, на 300м од уласка у село, чули су се топовски удари[11]. За кратко време, уништена су двоја непријатељска борна кола и шест чланова посаде, док су се трећа вратила према Јегрички. Мађарска војска усмерила се ка Србобрану, док су се остаци Војске Краљевине Југославије повукли ка Новом Саду. Становништво Сирига упутило је молбе војсци да одбрану не организују из села, плашећи се будуће одмазде. Бранко Срнић сакупио је у књизи *Априлска трагедија* сведочанства појединих мештана, међу којима се издваја Лазо Племац: „Био сам код куће и хранио стоку. Милан Зеленовић, Марко Суботић и ја ишли смо око села и молили пуковника да не поставља фронт, али нас је пиштољем одбио. Отишли су када су уништили два тенка". Такође, поједини мештани, попут Драга Деснице, наводе да је било и оних Мађара који су их одвраћали од „поздрављања" мађарске војске: „Било нас је деветоро у кући, само сам ја отишао на дочек. Кихут Јанош нас је вратио све речима 'Немој, Јово, иђи'..." (Срнић 2010: 31).

[11]Поседовање противтенковских топова у Југословенској војсци демантовало је Хитлерове речи о слому Југославије од 28. марта 1941: „То је за авијацију посао од свега два сата. Располажемо веома добрим обавештењима о југословенској војсци, а знамо чак и то да немају противоклопна оружја." (Негришорац 2018: 298)

Као најава будућег страдања, 13. априла је око 17 часова испаљено неколико граната на село. У седмој групи масовних злочина (депортација) Покрајинске комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача записано је сведочанство очевица Ивана Зеремског из Србобрана. С обзиром на то да је имао салаш у близини Сирига, видео је приликом уласка окупатора како „пред вече 13. априла 1941. године јуре према Сиригу тенкови и камиони", којих је према његовим речима било 169 (Његован 2014: 37).

Наоружани немзетери[12] из Темерина ширили су пропагандне вести о четницима из Сирига,[13] који су убили мађарске војнике, како би се обезбедио повод за будуће страдање. Претпостављајући одмазду, део становништва који је имао ратно искуство претходних сукоба напустио је своје домове и упутио се ка Камендину, Степановићеву, Кисачу и Ченеју. Оне који су остали, њих 683, истерали су немзетери на „дочек" окупаторске војске. Од укупног броја, 417 лица имало је између пола године и 18 година, а преосталих 266 били су жене и старци. Непокретне и тешко болесне особе нису извођене. После преласка Јегричке, део колоне окупаторске војске продужио је ка Новом Саду, док је други део застао на путу Е-5[14] испред народа који је, по наређењу, узвикивао „Живео Хорти!" и махао белим марамицама (Срнић 2016: 16). У Сиригу је, према различитим подацима, стрељано између 111 и 470 лица.[15] Био је то први масовни злочин у целокупној окупираној Краљевини Југославији након страдања Београђана током бомбардовања 6. априла 1941. Историчар Александар Касаш истакао је да злочин почињен у Сиригу произилази из извршења наредбе према којој су мађарске јединице могле као крајње средство да користе меру евакуације мушкараца старијих од дванаест година или целокупног становништва како би се спречила „четничка акција". На тај начин, становништво би било употребљено као ганација да неће бити пуцано на мађарске војнике. Такође, Касаш је записао податак о „једном наређењу из тог времена" према ком

[12]Nemzet őr – народни стражар.

[13]Четнички покрет није имао упориште у Сиригу. Стереотипи о четницима као негативцима приказивани су у мађарској пропаганди и употребљени за инсценирање „сукоба" сваки пут на исти начин: инсценирање пуцњаве, приказ борбе са четницима и након тога репресије и убијање српског становништва.

[14]Интернационални пут Суботица – Нови Сад – Београд.

[15]Бранко Срнић у књизи *Од патње до слободе(Сириг, 1941–1945)* наводи да је убијено 61 лице, тешко рањено 28 лица и лакше рањено 58 лица.

таоце треба држати без хране и воде неколико дана уз оружану контролу, уз посебну бригу о старима, болеснима и деци, што је злочин у Сиригу оповргао (Kasaš 1996: 34).

Преживели су бежали у атаре и салаше, а неки су се вратили 14. априла на место злочина како би пронашли своје страдале и понеког преживелог. Најмлађа жртва био је двогодишњи Ђуро Тркуља, а најстарија 75-годишња Петруша Кешељ(Срнић 2010: 31).

На стрелиште су људи излазили голоруки, само су појединци долазили запрежним колима у којима су спавала мала деца. Куће, сва покретна и непокретна имовина, све је препуштено мађарском окупатору. Поред Сирижана, на стрељање су изведени и становници других места и неколико војника, чији број није утврђен. Према подацима Покрајинске комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача у Војводини, неколико дана након стрељања, пустошења и пљачкања села било је потребно сахранити жртве. Наводи се да окупатори то нису желели да учине, већ да су се „ради закопавања обратили на Нови Сад – Аеродром и отуда довели 20 људи из Алапар–Вајске и да они копају раке и сахране 450 жртава колониста и добровољаца, које су поубијали". Посебно је издвојен сведок Лаза Латиновић из Вајске који је видео како „неки" Петар Колар са још једним човеком, обучени у кожнате кецеље, кољу жртве: „Згрче кажипрст и велики прст и утисну оба жртви у ноздрве, а подигну јој главу, десном руком пресеку ножем гркљан, онда жртву одбаце. Овако су поклали око 40 особа". Поред њега, сведок Јанош Барток из Темерина тврдио је да је „одважао троје кола мртвих по 30 и око двоја кола по 10 до 12; закопавани су у јаме по двадесет особа заједно" (Његован 2014: 38).

Другог дана, 14. априла 1941. године, означен је наставак злочина над становништвом које је остало у својим кућама. Извршили су га немзетери и цивили, уз пљачку имовине. Тог дана, убијено је још 31 лице, већински болесне и онемоћале особе. Најмлађа жртва, трогодишња Стојанка Давидовић, убијена је у својој соби, док је најстарија жртва, 83-годишњи Давид Лукач, убијен у насељу (Срнић 2010: 33). На непознатим локацијама извршена је егзекуција још 6 лица из Сирига, те је у Сиригу након ова два дана остало „само 92 мртва детета, жене и старци" (Срнић 2016: 17).

Покрајинска комисија утврдила је да су Сирижани бежали према Пашићеву[16], Степановићеву, Темерину и Србобрану, као и да су окупатори

[16]Назив за данашње Змајево.

ишли „од куће до куће; терали људе, жене и децу на ливаде, лединe, које су биле претворене у кланицу, а појединце су опет убијали по кућама или на лицу места, где би кога затекли" (Његован 2014: 38).

Преживела лица депортована су у своја родна места широм НДХ, у окупирану Србију или су интернирана у мађарске логоре. Главни циљ политике денационализације Бачке и Барање виђен је у измени националне структуре територија које су се нашле у саставу Мађарске. О томе говори и одлука окупатора да протера сва лица која су се доселила у Бачку и Барању након 31. октобра 1918. године. У питању су били колонисти, српски добровољци из Првог светског рата и оптанти[17].

Наређењем команданта Војно-управне групе Јужна армија, подмаршала Беле Новаковића, 13. маја 1941. године, формирани су следећи логори на територији Бачке и Барање: у Суботици – за ратне заробљенике; затим сабирни логори за интернирана лица, односно протеране колонисте, у Бачкој Тополи, Новом Саду, Палићу, Старом Бечеју, Апатину, Сомбору, Старом Врбасу, Оџацима, Бачкој Паланци, Тителу, Старој Кањижи, Кнежевим Виноградима (Барања) и Белом Манастиру (Барања). Планирано је да Тител и Стара Кањижа приме најмањи број колониста (500 и 600), а Нови Сад, на аеродрому Југовићево, 7.500. Ипак, забележен је број од 11.000 заточених лица (Голубовић 1995: 25–34). Преживели Сирижани су одвођени у темерински затвор кроз који је прошло око 30 Сирижана; у логор Шарвар затворено је 25 становника Сирига[18]; у сабирни логор Бачка Топола око 130 људи[19], док је у Нађкањижу одведено 12 лица.

Према различитим проценама укупан број протераних креће се између 35.000 (Rotbart 1988: 13) и 56.000 (Голубовић 1992: 15). Део колониста је пуштен, док је други део концентрисан у логор у Бачкој

[17]Оптанти су лица која су након југословенско-мађарског разграничења 1920. године остала ван Краљевине СХС па су оптирали за држављанство и прешли у Краљевину СХС.

[18]Пет становника није се вратило.

[19]Лица су прво интернирана у Врбас, а затим усиљеним маршом у Бачку Тополу. Преко два месеца око 150 Сирижана налазило се у овом логору. Око 50 лица депортовано је у Србију. Приликом хапшења стрељани су Јефта Суботић, Васо Сворцан, Мане Веселица и Веле Зец. Део интернираца предодређен је за пољопривредне радове земљораника, а већина је послата у Шарвар и Суботицу. У делима *Кућа ужаса* Младена Вртунског и *Усмене новине логораша у Бачкој Тополи 1941–1944.* на основу сећања формиран је непотпун списак Сирижана бачкотополских логораша.

Тополи. Он је постао сабирни логор за читаву Бачку и из њега је започето слање колониста у логоре у Мађарској – Барч, Нађкањижу и Шарвар. Такође, расформирани су сви логори осим суботичког.

Након протеривања колониста, уследила је мађарска колонизација у виду досељавања око 15.000 Секеља из Буковине, Чангоша из Молдавије и групе Мађара из Босне у српска добровољачка насеља настала током процеса аграрне реформе. Целокупни посед од 140.000 јутара земље, који је потпао под аграрну реформу у Краљевини Југославији, припао је мађарској држави. Укупно 32.000 јутра додељена су мађарским колонистима. На тај начин 494 Секеља из 144 породице насељено је у Сириг. Приликом нове колонизације, мађарске власти делиле су сваком члану породице по 100 пенга почетног капитала и повољне кредите. Током насељавања, мађарска војска „чистила" је српска добровољачка насеља у тој мери да су куће биле кречене у боје мађарске тробојке. Секељи се никада нису прилагодили животу у Бачкој и напустили су је након ослобођења 1944. године (Хорват 2016: 96).

Покрајинска комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача у Војводини у својој седмој групи масовних злочина објавила је податке о почињеним депортацијама током окупације. О колонији Сириг писало се да је „најжалосније прошла, јер су окупатору успеле жеље, да је формално истреби" (Његован 2014: 37). Приликом депортације, Сирижанима није остављено ни пар минута да се спреме, а „нешто мушкараца од 18 до 60 скупила је окупаторска војска, повезала и под пратњом одвела у Пашићево у гостиону Тоше Кобиларова, одавде у Нови Врбас..... затим Тополу.... Шарвал Вел. Кањижу или Суботицу, а неке у Нови Сад од којих су око 180 пустили да буду пребачени у Србију". Нехумани услови приликом депортације из Пашићева у Нови Врбас приказани су примерима кундачења, злостављања и изгладњивања у једној соби одакле нису пуштани и где су „малу нужду морали вршити у једном кориту", док им „воде за пиће нису никада давали, већ су их присилили, да пију из поменутог корита своју властиту пишаћу" (Његован 2014: 38).

Поред тога, Сирижани су бежали у пределе Лике, Баније, Кордуна, Босанске Крупе, Гацка, Билеће и Ливна. Како су се ове територије током Другог светског рата налазиле на тлу НДХ, усташки терор није заобишао ни становнике Сирига. До краја 1941. године убијено је 64 Сирижана, од чега се по бројности издваја околина Босанске Крупе где је спаљено 21 лице, околина Ливна у којој је у јаме бачено 19 цивила. Такође, један број

Сирижана из околине Гацка и Билеће прешао је у Црну Гору или Србију, али се ту страдање није окончало[20]. Према попису Музеја жртава геноцида, на територији НДХ страдало је најмање 53 деце до 18 година која су живела или била рођена у Сиригу.[21] У Србији је њихово страдање било знатно мање, те Срнић наводи да су Немци и четници убили 8 лица (Срнић 2016:18).

На тај начин, трагедија преживелих Сирижана наставила се у мађарским логорима, јамама НДХ, као и у редовима Народноослободилачког покрета (НОП). Историчар Драго Његован изнео је податак да је резултат губитка једне трећине предратног становништва Сирига начинио ово место најстрадалнијим на подручју окупиране Југославије, након Пребиловаца.[22] Сви Сирижани су због свог српског порекла, а затим и титуле колониста мађарском окупатору били „незавичајни" и означени као четници. Специфичност овог села огледала се у томе што су њени становници, према политичким и војним плановима у Делвидеку (Јужним крајевима), били подложни убијању, протеривању и онда када су Немци обуставили даље депортације[23], логорисању: „Резултат 'борбе са четницима' је био: сви мађарски војници живи, а многи Срби мртви" (Његован 2016: 78).

[20]Због немогућности живљења под усташким терором, Сирижани су се поново упутили у избеглиштво. Нешто сигурније прилике потражило је у Србији 170 лица из западне Босне, Лике, Баније, Кордуна и 98 лица из Гацка и Билеће, тако да ће укупан број Сирижана у окупираној Србији износити 417. Када су у питању друге територије, 51 лице упутило се у Банат, 76 у Срем, 16 у Црну Гору, док је 31 Сирижанин остао у Бачкој. Мушко становништво Сирига, њих око 280, прикључило се Народноослободилачком покрету како би сачували своје животе. Током борби на територији Лике, Гацка, Баније, Неретве, Босне, Кордуна, Славоније, Сутјеске, Србије, Батине, при ослобођењу Београда, Сремском фронту и завршним операцијама, остали су упамћени као „Лале командири, комесари и командири ослобођених места". У Народноослободилачкој борби (НОБ) живот је изгубило 70 лица која су рођена и/или живела у Сиригу (Срнић 2016: 18).

[21]Милица Мољски, *Између мађарске окупације и Независне државе Хрватске: Страдање деце из Сирига током Другог светског рата*, рад у штампи и биће објављен у зборнику под називом Култура сећања као право и одговорност: „Деца у рату и из рата".

[22](Срнић 2016: 70)

[23]Првобитни план Хортијеве Мађарске био је да се протера целокупно колонистичко становништво, углавном Срби, али и сви нелојални. У питању је било 150.000–200.000 Срба, али је то Трећи рајх онемогућио како не би дошло до даљих сукоба на Балкану у време припрема напада на СССР. Депортовани колонисти страдали би под усташким терором у Независној Држави Хрватској, док је окупирана Србија била препуна избеглица из свих крајева, те су немачке окупационе снаге пробитно

Током уласка мађарске окупаторске војске у Бачку и Барању (тзв. пацификација) процењује се да је страдало од 2.300 до 3.500 жртава. Ратни злочини против цивила српске националности почињени су у Суботици, Сомбору, Сенти, Хоргошу, Старој Кањижи, Бајмоку, Пачиру, Бачкој Тополи, Кули, Алекси Шантићу, Ријици, Станишићу, Бођанима, Вајској, Дероњама, Црвенки, Старом Сивцу, Србобрану, Сиригу, Чуругу, Новом Саду и барањским местима. У елаборату Покрајинске комисије за утврђивање злочина окупатора и његових помагача наводи се да је у Бачкој и Барањи убијено преко 3.000 Срба, 500 других Словена и десетак Јевреја. Истакнута је немогућност давања тачног броја „јер су мађарски окупаторски војници и њихови помагачи у многим местима бацили лешеве у Дунав и Тису, или су их тајно закопали на забаченим местима, како би сакрили број жртава", као и да нестанак многих жртава није имао ко да пријави, а да је десетак хиљада грађана ухапшено, злостављано и опљачкано без повода (Његован 2011:83). Из тих разлога, историчар Драго Његован, тврдио је да се може закључити „да циљ мађарског запоседања Бачке и Барање није само досезање 'хиљадугодишње јужне границе' већ и елиминисање Срба као националног фактора у Делвидеку" (Његован 2016:75).

2. Сећање на Сириг (1941–1971)

С обзиром на то да је заједница у Сиригу била колективна мета системског уништења, могу се уочити одређене особености на нивоу читавог места. Наиме, траума у Сиригу била је масовна, истовремена и усмерена на целокупно становништво. Као колективна траума преносила се кроз заједничка сећања, породичне и локалне приче, комеморације и ћутање. На тај начин она није сведена искључиво на генерацију која је злочин преживела, већ на све потомке и локалну културу сећања. Стварање културе сећања може се посматрати и у корелацији са сваком појединачном породицом: неке су стварале културу ћутања, друге културу подсећања. Такође, посебну пажњу треба посветити процесу опоравка села након завршетка ратних дејстава. Неретко су забележене речи о људима који су плакали над местом злочина, палили свеће, градећи нове куће и живот. Процес опоравка текао је, као и у другим местима широм Југославије, паралелно са сећањем на преживљено. У том периоду комеморације су биле

ограничиле, а онда и забранили протеривање. Одлучено је да се колонисти сместе у логоре широм Бачке и Барање.

вид опоравка заједнице, афирмација заједнице и осећаја достојанства, стални подсетник на нанету неправду и место политике сећања.

Депортација преживелих Сирижана утицала је да се за злочин сазна релативно брзо. На тај начин вести су доспевале до Билеће, Цазина, као и Комесаријата за избеглице коме су се обраћали сведоци. Покрајински комитет Комунистичке партије Југославије (за Војводину) пренео је јуна 1941: „Срби, Војвођани: радници, сељаци и родољубиви грађани. Сириг, Нови Сад, Србобран, Кула и друга места у Бачкој... Са својим гробницама пострељаних, покланих и повешаних, са својим згаришта и опустошеним домовима, затим варварско најуривање сиромашних колонизираних сељака и добровољаца, ординира пљачка и отимачина – то ће бити вечити сведоци зверства и дивљаштва које чине империјалистички разбојници широм целе Југославије" (Срнић 2016: 44–45).

Анализирајући првих тридесет година након злочина у Сиригу, запажа се наратив о обнови живота и пијетету према страдалима: „Доласком кући у Сириг народ се није опустио него је одао дужну пошту невиним жртвама, стотине и стотине свећа горело је тих дана, а места страдања окитили су цвећем и залили сузама. После тога народ је засукао рукаве и кренуо у обнову својих домова, у обраду башта и њива, а истовремено су отворили врата школе како би се изгубљено надокнадило и школовање деце наставило. Изјава мештанина Сирига и сведока злочина, Петра Јовића, преузета је из саопштења бр. 18 Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача и пренета у *Борби*: „Прво су се појавили разни одреди. Прошли су кроз село и зауставили се одмах иза њега; они су имали задатак да запале село, као што смо доцније видели. Затим је дошло десетак камиона пуних војске. Кад су прошли поред нас, почели су да косе митраљезима" (*Борба* 1945: 5).

Дана 21. октобра 1945. године село је прославило прву годишњицу ослобођења уз поруку да „никада неће заборавити оно што се десило, али праштати се мора због младе генерације" (Срнић 2016: 19). Том приликом одата је пошта жртвама минутом ћутања, а Јагош Суботић, секретар основне организације Савеза комуниста и посланик у Народној скупштини Војводине, рецитовао је песму Алексе Шантића *Мука*.

Одмах након рата мештани су подигли прво спомен-обележје – скромно, од дрвета, у облику крста. Убрзо је крст заменио камен са петокраком и уклесаним речима: „На овом месту је окупатор 13. IV 41. године стрељао 111 грађана Сирига и велики број непознатих лица из околних места" (Срнић 2016: 50). Преуређен је у спомен-чесму 1976. године.

Злочин у Сиригу поменуо је Моша Пијаде на Другом конгресу Комунистичке Партије Србије 1949. године. Том приликом позвао се на „богату ризницу материјала о интернационализму" садржану у прогласу Покрајинског комитета Комунистичке партије за Војводину са почетка јуна 1941. године. Сириг и друга места у Бачкој, Банату и Срему „са својим гробницама пострељаних и повешаних, са својим згаришитима и опустошеним домовима, затим варварско најуривање сиромашних колонизираних сељака и добровољаца, ординарна пљачка и отимачина" представљени су као непрестани сведоци „зверстава и дивљаштва који чине разбојници широм Војводине и целе Југославије". Починиоци злочина сведени су на „неколико лумпенпролетера и пропалица из редова немачких и мађарских радника и сељака" због којих, како се наглашава, не треба осуђивати и мрзети целокупан мађарски и немачки народ. Упркос томе што проглас почиње таксативним набрајањем локација у Војводини на којима су почињени злочини, анализа његовог даљег садржаја указује на јасну пропагандну намеру усмерену ка ширењу и омасовљењу Народноослободилачке борбе у оквиру које се инсистира на заједничком деловању „против немачког и мађарског империјализма" (*Борба* 1949: 3). Злочини мађарског окупатора представљали су честу и битну тему листа *Слободна Војводина,* гласила Покрајинског народноослободилачког одбора за Војводину. Свој пут овај лист је започео 15. октобра 1942. године, за време мађарске окупације, у једној илегалној новосадској штампарији (Попов 1982: 7). Из тих разлога може се рећи да је *Слободна Војводина* од свог зачетка била директан учесник Другог светског рата, стална претња окупационим властима и узданица комунистичког покрета у Бачкој. Након ослобођења Војводине и Југославије, променила се уређивачка политика те је симболички одлучено да име *Слободна Војводина* остане у оквиру историје, односно да од 1953. године лист понесе назив *Дневник*. Да би се разумело чега се, зашто и како *Слободна Војводина* сећала када су у питању злочини мађарског окупатора, потребно је посматрати овај лист кроз призму специфичних историјских околности у којима је постојао (1942–1952), али видети га најпре као гласило једне партије и њене идеологије (Мољски 2024: 35). Крајем 1941. године Покрајински комитет Савеза комунистичке омладине Југославије (СКОЈ) за Војводину издао је Проглас у ком се каже да је „мало места у којима није било жртава, а Нови Сад, Кула, Србобран, Сириг и Жедник и многа друга места са стотинама убијених у име неке 'културе', цивилизације и ослобођења – и данас стоје, а то ће и остати

довека, као доказ разбојничког дивљаштва окупаторске политике издајничке мађарске господе" (Мољски 2024: 35).

Први помен Сирига у *Слободној Војводини* забележен је поводом акције коначног пописа страдалих који је организовао Главни одбор Савеза бораца Ослободилачког рата децембра 1949. године. Тада је израчунато да је живот изгубило 1.700.000 грађана Југославије, уз сумњу листа да је број већи.[24] Инсистирано је на фотографисању села и градова у Бачкој како би се видело шта је окупаторска војска урадила. С посебном пажњом писано је о појму сећања, најпре на Сремски фронт, читаву Фрушку гору, а затим и „Нови Сад, Чуруг, Жабаљ, Сириг, Лок, као и многа друга мјеста у којима су Хортијеви разуларени пси немилосрдно истребљавали народ Војводине [јер их] треба описати што вјерније како би читав наш народ знао о зликовачким дјелима која су дала крвави сигнал уништења свега онога што прогресивно мисли" (Ромац 1949: 2).

Три године касније, на Дан Републике 1952. године, у Сиригу је откривен споменик палим борцима и жртвама фашизма. Према наводима *Слободне Војводине*, чину је присуствовало скоро 2.000 мештана Сирига и околних места. Поред тога, откривена је и спомен-плоча на месту у Сиригу где је 1941. године стрељано преко стотину људи. Говоре су одржали Јагош Суботић, затим Бранко Бранковић, мајор Југословенске народне армије (ЈНА) и Геза Тиквицки, члан Централног комитета Савеза комуниста Србије. Међу присутнима били су Здравко Вуковић, секретар ЦК Народне омладине Србије, Ђорђе Бошковић и Павле Перц, чланови Покрајинског комитета СКС за Војводину. Председник Месног одбора Савеза бораца и првоборац Глигор Суботић открио је споменик, а након тога уприличена је посета месту стрељања где је откривена спомен-плоча и одржан говор Здравка Вуковића (*Слободна Војводина* 1952: 3).

Након вишедеценијске медијске тишине, поводом полагања венаца на споменик жртвама „зверског злочина окупатора" 1976. године у *Дневнику*

[24]Успешан попис био је вид одавања признања Титу и Комунистичкој партији Југославије (КПЈ), али и свима онима који су дали животе: са пушком у руци, пред стрељачким водом, страдалим од бомби, задобијених рана, мучења у логорима и затворима. Као прва мера предвиђена је организација среске и месне комисије коју треба да изаберу „добри другови" који ће за поменути посао имати много разумевања. Посебно је истакнуто ко неће бити забележен: „При попису обавезно водити рачуна да се не уписују и они који су погинули у рату, али не у борби против непријатеља Народноослободилачког покрета, него у борби против наше народне револуције." Стога, у комисији треба да буду они који знају ко је где погинуо.

је објављен краћи текст под насловом „Сећање на жртве злочина у Сиригу". И овај пут венце су полагали мештани, пионири и представници друштвено-политичких организација општине Темерин, који су дошли да одају почаст жртвама злочина окупатора, међу којима је био и „131 становник Сирига и околине". Након полагања венаца, окупљенима се обратио Блажо Суботић, један од преживелих, подсећајући на одмазду и „на остале жртве фашизма у овом крају, међу којима је било стотину настрадалих у концентрационим логорима и 74 родољуба, припадника партизанских одреда. Међутим, нагласио је он, страдања и жртве нису поколебале народ овог краја да пружи отпор окупатору и избори се за слободу и нову социјалистичку заједницу југословенских народа и народности. Зато ће, закључено је на крају, поред новог споменика жртвама, који се управо подиже од самодоприноса грађана, најтрајнији споменик и одавање поште жртвама, бити борба за даља истраживања и јачање нашег самоуправног социјалистичког друштва" (Бриза 1976: 4). Поменути споменик подигнут је 1976. године. На њему су уклесане речи Мирослава Антића: „За сваког ко је непријатељ ово место је крај света, од Сирига се даље не може".

Још једно сведочанство о Сиригу огледало се у рукопису Тиме Димитријевића[25] *Крвава окупација Бачке*. Писао је да су „голоруки и преплашени" мештани Сирига са „ужасном душевном узнемиреношћу" очекивали долазак окупатора, али да нису могли ни да замисле злочин таквих размера. На основу наредбе немзетера, „око хиљаду душа" скупило се

[25]Тима Димитријевић (Обилићево, 1889 – Нови Сад, 1962), припадао је сиромашној земљорадничкој породици. Захваљујући свештенику Јоакиму Сувајџићу који му је обезбедио материјалну помоћ Општине Обилићево, школовао се у Учитељској школи у Сомбору. За време Првог светског рата, осим у струци, радио је као сарадник српских новина у Угарској, *Заставе* и *Српског гласа*. Ангажовао се на Великој народној скупштини у Новом Саду 1918. године и био је међу 757 посланика који су донели одлуку о присаједињењу Бачке, Баната и Барање Краљевини Србији. Био је управник Грађанске школе у Старом Бечеју, сарадник старобечејског часописа *Ново време*, наставник у нижој гимназији у Старом Бечеју, сарадник Летописа Матице српске, предавач из области социологије, етике, уметности, педагогије и психологије. Поред тога, у међуратном периоду био је наставник државне мушке грађанске школе у Београду и директор мушке грађанске школе у Суботици где га је затекао почетак Другог светског рата. Изложен је злостављању окупатора, али је остао у Суботици током рата. Бележио је злочине и насеља у Суботици и околини, што је употребио у свом рукопису Крвава окупација Бачке: дневник једног посматрача. Након ослобођења, радио је као наставник до своје пензије 1950. године. Сахрањен је на Успенском гробљу у Новом Саду (Димитријевић 2018:7–9).

на ледини. Окупаторску војску предводили су мотоциклистички одреди који су насеље заобишли. Тенкови су застали испред Сирига „и одмах осули паљбу на само насеље, те су зачас прегореле и рушиле се насељеничке кућице, а на заплашене и голоруке колонисте коју су бекством тражили спаса, мотоциклисти су припуцали са свих страна" (Димитријевић 2018: 365). Поред масовног убијања мађарски војници и немзетери вршили су егзекуције стављањем прстију у ноздрве, пререзивањем гркљана, бацањем у Дунав: „Једној жртви су са садистичком хладнокрвношћу одсекли прво руку до лакта, па онда ухо, врх носа и мошнице, док није у најгрознијим мукама издахнула. Ако побачени лешеви у летњим војничким ратним латринама или у јамама не би могли стати, поједине делове тела су једноставно пресецали итд. Или да узмемо онај случај исељеника са колоније Степановићево кад су уморне мајке децу своју на путу остављале, а снажнији колонисти узимали по које напуштено дете да не умре од глади. На блатном путу приликом извлачења кола из глиба два хонведа ухватили су за косу и вукли с подивљалим коњима, ударајући га сабљом" (Димитријевић 2018: 183–184). Убијене у Сиригу бројао је у стотинама, посебно наглашавајући децу међу њима и наду у повратак протераних Сирижана „када наша Југославија васкрсне" (Димитријевић 2018: 365). Целокупан злочин видео је као намеру окупатора да уништи „наш" народ у Бачкој како би доказао већи број свог становништва, „као да ће се икада и игде њихово мишљење узимати у разматрање. И по томе се већ види да никад нису били способни логички и трезвено мислити" (Димитријевић 2018: 365).

О размерама злочина у Сиригу сведоче и приповедања о доктору Обраду Суботину[26] из банатског села Тараш, ког су ратна дешавања одвела у Сириг 1941. године. На војничку дужност отишао је те године као лекар. Након уласка мађарске војске у Суботицу, Обрад се повлачио заједно са батаљоном и сусрео са окупатором код Сирига где је заробљен. У дворишту

[26]Димитријевић о Обраду Суботину пише као о „Самарићанину" и једном „људском бићу коме је судбина предестинирала да буде умни и телесни видар свога народа, јер је из народа изникао, горчину сиромашног и потиштеног света нашег још од малих ногу је осетио као сељачко дете". Његов добротвор био је парох у Тарашу, Обрад Брусан, потоњи прота у Петровграду односно Зрењанину. Суботин се прво запослио у селу Стара Моравица у Бачкој, често лечећи бесплатно. Због људскости, пожртвованости и стручности, мештани су га назвали *народном мајком*. (Димитријевић 2018: 347)

општинске куће видео је мртвог Пају Добановачког,[27] „угледног домаћина србобранског, првака нашег народа тога краја Бачке и бившег великог жупана града Суботице, и Иванића, убијене од непријатеља" (Димитријевић 2018: 347). Затекао је разорено село и поубијане мештане, а „оно што је живо у ланце су оковали и прикључили разоружаном нашем пуку и тако кренуше пешице по киши и блату (али је и снег још помало провејавао), – према Баји где је требало да се демонстрира пред мађарском масом број од 'неколико хиљада' наших заробљеника" (Димитријевић 2018: 348).

3. Закључак

„Историја колоније Сириг јесте историја сеоба у сеоби, повест хроничног дисконтинуитета, историја привремености и несигурности, колонистичке неприхваћености, историјских ломова XX века..." (Денда и Мицић 2017: 106). Злочини почињени у Сиригу априла 1941. године представљају један од показатеља стварних намера мађарске окупационе политике, која се већ у Априлском рату показала супротном прокламацијама о „миру" и „заштити угроженог мађарског становништва". Ово страдање јесте последица унапред осмишљене политике денационализације и део плана Велике Мађарске. За шест погинулих мађарских војника, на стрељање је изведено преко шест стотина Сирижана: „И мада је прикупљање житеља села и одвођење на стратиште које су обавили немзетери било последица тренутног стицаја околности, тј. чињенице да се у том времену насиља затекло управо толико људи колико их је било, евидентно је да тај однос веома речито говори о фашистичко-расистичким проценама о вредности једног српског живота. Тај однос ће тек касније бити обнародован по начелу 100 за једнога, тј. по формули одмазде којом ће немачка окупациона војска почети да реализује геноцидни програм усмерен ка систематском искорењивању српског народа" (Негришорац 2018: 300). Убијање је извршено без обзира на пол и узраст, те се с обзиром на већину која није могла да буде никаква борбена опасност и да је међу жртвама 22 мушка лица стара између 19 и 50 година, може приметити да одмазда није била пуко неутралисање делова војноспособних лица и тзв. четника. Напротив, у

[27]Добановачки (Стеван) Пајо, рођен 1887. године, Србин, убијен 1941. у директном терору, Србобран (0398133012). Музеј жртава геноцида, Београд. Попис „Жртве рата 1941. – 1945." из 1964. године. Војводина. https://www.muzejgenocida.rs/images/ZrtvePub/Voj.pdf датум приступа: 13. новембар 2025.

питању је била циљана акција уништења целокупне популације у селу које је етнички стопроцентно било српско. Масовни злочин, депортација људи у мађарске логоре, НДХ, окупирану Србију, колонизација Секеља и других група круцијалан су показатељ да разлог мађарске политике није био само војно запоседање територије, већ и промена националне структуре кроз елиминисање српског националног фактора и формирање етнички чисте Велике Мађарске.

Временски период од 1941. до 1971. године показатељ је сећања на злочин у Сиригу кроз локални пијетет и део ширег, идеолошки обликованог наратива у социјалистичкој Југославији. Прва сазнања о претрпљеном злочину ширила су се по Југославији путем избеглица и сведока, а затим су употребљена у политичке сврхе кроз прокламације ПК КПЈ и СКОЈ-а, који су о њему писали као о доказу „разбојничке" и „дивљачке" политике Хортијеве Мађарске.

Лична траума преточена у пијетет према жртвама утицала је на формирање културе сећања, што се видело у првим данима након повратка Сирижана у село. Да је овај процес текао постепено, показује и историја споменика – од првобитно дрвеног крста, преко каменог обележја, до спомен-чесме и монументалног споменика из 1976. године. Свакако, не треба заборавити да ова обележја нису била искључиво места жалости, већ и простори политике сећања и идеолошког обликовања, што се јасно примећује по говорима политичких и војних функционера који су трагедију повезивали са широм борбом за нову, социјалистичку заједницу.

Улога штампе била је од изузетне важности. *Слободна Војводина* и потом *Дневник*, били су један од инструмената социјалистичке политике сећања, у коме се злочин у Сиригу јављао ретко. Медијска тишина прекидана повременим вестима о комеморацијама и положеним венцима одражавала је слику наратива о општем страдању и заједничкој борби жртава фашизма. Закључно са тиме, сећање на Сириг првих тридесет година након злочина представља спој личних трагедија, напора локалне заједнице да се жртве достојно обележе и идеолошких тумачења која су трагедију смештала у оквир званичне политике социјалистичке Југославије.

Извори

Архив Војводине, Нови Сад Ф. 208 Окружни суд

Димитријевић, Т. (2018). *Крвава окупација Бачке I*, Нови Сад: Матица српска, Беседа; Суботица: СКЦ „Свети Сава".

Злочини окупатора и његових помагача: VII група масовних злочина: Депортација. (2014). приредио Драго Његован, Нови Сад: Прометеј, Мало историјско друштво.

Злочини окупатора и њихових помагача у Војводини 1941–1944: I група масовних злочина: Улазак мађарске војске у Бачку и Барању 1941. (2011) приредио Драго Његован, Нови Сад: Прометеј и Мало историјско друштво.

Музеј жртава геноцида, Београд. Попис „Жртве рата 1941. – 1945." из 1964. године. Војводина. https://www.muzejgenocida.rs/images/ZrtvePub/Voj.pdf датум приступа: 13. новембар 2025.

Усмене новине логораша у Бачкој Тополи 1941–1944.(Ур. М. Вртунски). Нови Сад: Уређивачки одбор бивших политичких затвореника, интернираца и депортираца логора у Бачкој Тополи, 1969.Периодика: *Слободна Војводина* (1942–1952)

Ромац, П. (1949). Попис палих бораца Ослободилачког рата и жртава фашистичког терора. *Слободна Војводина*, 1608,23. децембар, 2.

Бриза, Ј. (1976). Сећање на жртве злочина у Сиригу. *Дневник*. 10579, 14. април, 4.

Литература

Вељановић, З. (2016). Стварање колонистичких насеља у Бачкој 1920–1941. У Д. Његован (ур.), *Злочин у Сиригу 13. април 1941. године – генеза, симбол, последице*. (стр. 49–68).

Вртунски, М. (1970). *Кућа ужаса*. Београд: Савез удружења бораца народноослободилачког рата СР Србије.

Вујановић, Ђ; Вујановић, Б. (2007) *Сириг 1927–1997*. Нови Сад: Змај.

Голубовић, З. (1992). *Рација у јужној Бачкој1942*. Нови Сад: Историјски музеј Војводине.

Голубовић, З. (1995). *Шарварска голгота*. Нови Сад: Матица српска.

Денда, Д; Мицић, М. (2017). *Сириг – корени, настанак*. Нови Сад: Сајнос, Сириг: Удружење ратних добровољаца 1912–1918.

Мицић, М. (2016). Српски добровољци у Првом светском рату и Аустроугарска. У Д. Његован (ур.), *Злочин у Сиригу 13. април 1941. године – генеза, симбол, последице*. (стр. 39–48).

Мољски, М. (2024). *Злочини окупатора у Бачкој у Другом светском рату у огледалу листа Слободна Војводина*. Завршни рад МАС Историја, Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет

Негришорац, И. (Драган Станић). (2018). Историја и сећање: зашто не смемо заборавити злочин у Сиригу 13. априла 19941. године?", *Зборник Матице српске за друштвене науке,*166/2018, 295–302.

Његован, Д. (2016). Злочин у Сиригу 13. априла 1941. године – генеза, симбол, последице. У: Д. Његован (ур.), *Злочин у Сиригу 13. април 1941. године – генеза, симбол, последице*. (стр. 69–84).

Попов, Д. (1982). *Историја Слободне Војводине: (1942–1952*). Нови Сад: Дневник.
Срнић, Б. (2010). *Априлска трагедија (Сириг, 13. април 1941).* Нови Сад: Сајнос.
Срнић, Б. (2016). *Од патње до слободе (Сириг, 1941–1945*). Нови Сад: Сајнос.
Хорват, А. (2016). Мађарски окупациони систем у Бачкој и Барањи. У Д. Његован (ур.), *Злочин у Сиригу 13. април 1941. године – генеза, симбол, последице*. (стр. 93–112).
Kasaš, A. (1996). *Mađari u Vojvodini 1941–1946*. Novi Sad: Filozofski fakultet, Odsek za istoriju.
Rotbart, V. (1988). *Jugosloveni u mađarskim zatvorima i logorima 1941–1945*. Novi Sad: Dnevnik, Institut za istoriju Vojvodine; Beograd: Institut za savremenu istoriju.
Šajti, E. (2010). *Mađari u Vojvodini 1918–1947*. Novi Sad: Forum.
PTC. „Zaboravljeni heroj Aprilskog rata – poručnik koji je odbio da se preda" .https://www.rts.rs/lat/vesti/drustvo/4331121/zaboravljeni-heroj-aprilskog-rata--porucnik-koji-je-odbio-da-se-preda.html, датум приступа: 14. новембар 2025.
RTS emisija Dozvolite – Zvanični kanal. „Emisija Dozvolite: Herojski otpor poručnika Žugića 1941" https://www.youtube.com/watch?v=ismvai3f_vg&t=16s, датум приступа: 14. новембар 2025. године
Libra Film. „Sećanja na Ranku i Zdravka Velimirovića Govori: Prof dr Darko Tanasković" https://www.youtube.com/watch?v=xWBoc2gG2BU&t=12s, датум приступа: 14. новембар 2025.
Libra Film. „Besmrtni poručnik u smrt sa osmijehom", Heroj poručnik Božidar Žugić autor Ranka Velimirović" https://www.youtube.com/watch?v=oVm1dUFP8Io&t=44s, датум приступа: 14. новембар 2025.
Мољски, М. (2025). *Између мађарске окупације и Независне државе Хрватске: Страдање деце из Сирига током Другог светског рата* (Непубликован научни рад).

HISTORICAL CONTEXT AND COLLECTIVE MEMORY OF THE 1941 MASSACRE IN SIRIG

MILICA MOLJSKI, UNIVERSITY OF NOVI SAD, FACULTY OD PHILOSOPHY, SERBIA

Summary

The April War marked the beginning of the Second World War in the Kingdom of Yugoslavia and its subsequent occupation. The first mass atrocity committed on this territory occurred in Sirig on 13 April 1941, during the entry of Hungarian troops into Bačka. The colony of Sirig was an ethnically homogeneous Serbian settlement founded by veterans of the Great War and colonists from Montenegro, Bosnia, Herzegovina, Lika, Banija, and Kordun. Hungarian occupation forces began their offensive in northern

Yugoslavia on 11 April, and two days later executed 111 innocent inhabitants of Sirig, among them children. A number of survivors were deported to their places of origin located within the territory of the Independent State of Croatia, where they again faced persecution and violence.In addition to outlining the historical context, this paper examines the development of the culture of remembrance of the massacre up to 1971 — its thirtieth anniversary. This paper will be based on archival documents, press sources, relevant historiographical literature, and the victim registry of the Genocide Victims' Museum.
Keywords: Sirig, massacre, Hungarian occupation, memory, Second World War

Miloš Perović[1]
Filozofski fakultet
Univerzitet u Novom Sadu
ORCID: 0009-0008-9676-8538

141.82:316.75(497.11)
930.23(4)
https://doi.org/10.5281/zenodo.18846037
pregledni naučni rad

ISTORIJSKI REVIZIONIZAM KAO INSTRUMENT RESTAURACIJE KAPITALIZMA U POST-SOCIJALISTIČKOM PROSTORU ISTOČNE EVROPE: SLUČAJ SRBIJE

Autor se u ovom radu fokusira na kompleksnu ideološku ulogu koju istorijski revizionizam igra u procesu obnove kapitalističkih socioekonomskih odnosa nakon raspada socijalističkog projekta u Istočnoj Evropi, sa posebnim osvrtom na iskustvo Srbije. Premda države nastale na ruševinama Jugoslavije dele mnoga iskustva tzv. tranzicije sa ostalim post-socijalističkim državama Istočne Evrope, njihov je prelaz iz socijalizma u kapitalizam specifičan po tome što se jugoslovenski socijalizam značajno razlikovao od socijalizma u sovjetskom bloku država kojem nije pripadao, ali i zato što se prva faza ovog procesa odvijala u uslovima ratne disolucije bivše države. Stoga se restauracija kapitalizma u slučaju Srbije odvija pod ideološkim plaštom ekstremnog nacionalizma koji podrazumeva reviziju istorije iz krajnje desnog ideološkog rakursa. Razmatrajući pojam istorijskog revizionizma, autor prihvata tezu da istorijski revizionizam predstavlja nedovoljno utemeljeno ili potpuno neutemeljeno tumačenje prošlosti koje za cilj ima upodobljavanje prošlosti potrebama sadašnjosti. Analizirajući centralne narative istorijskog revizionizma u Srbiji, kao i novonastalu političku mitologiju koju je zahtevalo zasnivanje nacionalne države nakon raspada Jugoslavije, autor propituje centralnu tezu rada da ovi procesi služe delegitimizaciji socijalističke prošlosti i etabliranju neoliberalnog kapitalizma u društvu na (polu)periferiji globalne kapitalističke ekonomije. Autor se u ovom istraživanju koristi istorijskim i dijalektičkim metodom.

Ključne reči: Istorijski revizionizam, restauracija kapitalizma, post-socijalizam, Istočna Evropa, Srbija

[1]milos@ff.uns.ac.rs

1. Uvod

Burni dvadeseti vek posebno je dramatičan tok imao na prostoru nekadašnje Jugoslavije. Na ruševinama dvaju multinacionalnih i multikonfesionalnih carstava pod čijom je kolonijalnom upravom bio slovenski jug, u epilogu Prvog svetskog rata i odjecima Oktobarske revolucije, nastaje prva državna zajednica južnoslovenskih naroda. U relevantnoj literaturi postoje različita, često suprotstavljena, mišljenja (Banac 1988; Lampe 1996; Djokic 2007; Calic 2019) o uzrocima nastanka ove države, o njenom unutrašnjem uređenju i međunarodnoj poziciji. Nije teško odbraniti stav da je međuratna Kraljevina Jugoslavija bila politički represivna[2] i ekonomski nerazvijena[3] država. Odlikovali su je složeni i tenzični međunacionalni odnosi koji su bili posledica njenog unitarističko-centralističkog uređenja (Bilandžić 1974: 105–106; Milošević 2021: 267–268). Sve slabosti i protivrečnosti ove države iskazale su se u užasima Drugog svetskog rata. Međutim, upravo je ovaj događaj iznedrio mogućnost radikalnog prevazilaženja društvenih odnosa uspostavljenih u međuratnom periodu. Politički činilac koji je mogućnost pretvorio u delatni čin bila je Komunistička partija Jugoslavije (KPJ), kao deo šireg internacionalnog komunističkog pokreta koji je veliku zaleđinu imao u Sovjetskom Savezu, najvećoj zemlji sveta koja je obilovala gotovo neiscrpnim prirodnim resursima. Tako je osim oslobođenja zemlje od fašizma, na prostoru Jugoslavije uporedo vođena borba za uspostavu posve drugačijeg društva. Novi društveni odnosi su uspostavljani već u toku samog rata (Petranović 1983: 215–238).

Nakon rata pristupilo se radikalnom raskidu sa nasleđem Kraljevine Jugoslavije. To je najvidljivije bilo u sferi ekonomije i kulture, dok je u političkoj sferi, prema merilima liberalne demokratije, Jugoslavija ostala autoritarna izgradivši jednopartijski politički sistem. Federalnim uređenjem države kojim je uvažena posebnost svih republika i pravo naroda na samoopredeljenje su se pokušale prevazići protivrečnosti prve Jugoslavije (Woodward 1995a: 29–41). Karakter i specifičnosti jugoslovenskog socijalizma u najvećoj su meri određeni

[2]Uvođenje diktature 6.1.1929. samo je najdrastičniji primer političke represije koja je ovu državnu tvorevinu karakterisala od samog osnivanja (Čalić 2013: 93–95). Ona je dodatno podstakla secesionističke pokrete u državi, ali je doprinela i rastu popularnosti komunističke ideologije, posebno među omladinskom populacijom.

[3]Ondašnja Jugoslavija je bila slabo industrijalizovana, pretežno agrarna država. Najveći deo slabašne industrijske proizvodnje i značajan deo akcionarskih društava bio je u inostranom vlasništvu. Država je bila izuzetno zavisna od pozajmica inostranih banaka (vidi: Calic 2004; Lazić 2011; Vuković 2012).

konfliktom sa Sovjetskim Savezom koji je kulminirao Rezolucijom Informbiroa 1948. godine. Time je uslovljena tešnja saradnja jugoslovenskih komunista sa centralnim kapitalističkim državama i međunarodnim finansijskim institucijama nastalim Sporazumom iz Breton Vudsa 1944. Jugoslavija je već 1949. potpisala aranžman o saradnji sa MMF-om (Woodward 1995a: 1).[4] Na unutrašnjem planu izgrađen je složen sistem samoupravljanja u ekonomiji (Woodward 1995b: 160–163), što je činilo još jednu osobenost jugoslovenskog socijalizma. U prvih nekoliko decenija svojeg postojanja socijalistička Jugoslavija je mogla voditi nezavisnu i suverenu spoljnu politiku, zahvaljujući okolnostima tzv. hladnog rata između kapitalističkog i real-socijalističkog bloka država.

Međutim, sa ekonomskom krizom 1970-ih godina (naftni šok, stagflacija, napuštanje zlatnog standarda), uvećava se moć finansijskog kapitala koncentrisanog u Sjedinjenim Državama koji, koristeći međunarodne finansijske institucije, postaje primarna poluga u borbi protiv socijalizma i developmentalizma (Klein 2008: 57–64). Navedena strategija finansijskog kapitala svoj je teorijski izraz pronašla u, do tada marginalnoj, doktrini neoliberalizma. Ono što je u prošlosti omogućavalo brz razvoj jugoslovenske ekonomije krajem sedamdesetih i početkom osamdesetih godina proteklog stoleća postaje ono što će je u bliskoj budućnosti uništiti. Dižući kamatu na postojeće kredite, međunarodne finansijske institucije, pre svih MMF, iscrpljivale su države dužnike na periferiji i poluperiferiji globalnog ekonomskog sistema. To je bio slučaj i sa Jugoslavijom koja je početkom osamdesetih 40% ukupnog izvoza trošila na repariranje duga prema MMF-u (Lebowitz 2004). Posledično dolazi do ekonomske krize koja se očitovala u merama štednje i dramatičnom uvećanju stope nezaposlenosti (Woodward 1995b: 253–259). S obzirom na nejednak razvoj jugoslovenskih republika, došlo je do pojave ekonomskog nacionalizma koji je rezultirao zahtevima za prekompozicijom Jugoslavije. S druge strane, međunarodne finansijske institucije uslovljavale su jugoslovenske vlasti da se postepeno odriču socijalizma i uspostavljaju kapitalističke odnose u zamenu za spas jugoslovenske privrede (Woodward 1995a: 1).

Ne mogavši ili ne želevši da razreše protivrečnosti jugoslovenskog društva koje su sa ekonomskom krizom izbile na površinu, najbitniji politički i

[4]Ovakav položaj Jugoslavije omogućio je bržu obnovu ratom razrušene zemlje, ali i pokretanje industrijske proizvodnje koja je bila motor čitave jugoslovenske ekonomije. Na ovaj način je Jugoslavija u periodu od 1950. do 1985. ostvarivala prosečnu stopu rasta privrede od 4,46%, što je bio impresivan rezultat i na globalnom nivou (Bićanić 1973: 122; Kovač 1995: 282, prema: Musić 2021: 1).

društveni akteri opredelili su se za razaranje države nasilnim metodama u poslednjoj deceniji 20 veka. Dakle, osim što je napušten ekonomski sistem kojem su pripadale odgovarajuće društvene norme i vrednosti, političko uređenje, kultura, slika prošlosti itd., u poslednjoj dekadi prošlog stoleća odvijao se i brutalan rat između bivših jugoslovenskih republika koji je zahtevao odgovarajuću ideološku pripremu. Nacionalizam je bio sredstvo kojim je rat legitimizovan, ali i ideološka „dimna zavesa" ispod kojeg se odvijala tzv. tranzicija, odnosno restauracija kapitalističkih odnosa kroz pretvorbu društvene i državne imovine u privatnu na temelju čega je u Srbiji (i ostalim postjugoslovenskim državama) uspostavljeno društvo oštrih klasnih suprotnosti i velikih dohodnih i društvenih nejednakosti. Istorijski revizionizam bio je neophodni uslov ili čak osnov za ostvarivanje nacionalističke hegemonije u poslednjim godinama socijalističke Jugoslavije, ali i sredstvo reprodukcije hegemonije i novouspostavljenih klasnih odnosa nakon što je takva Jugoslavija prestala da postoji. Centralni zadatak ovog rada je analiza uloge koju je istorijski revizionizam imao u restauraciji kapitalizma u Srbiji i bivšoj Jugoslaviji. Da bi se ovaj zadatak ispunio, neophodno je analizirati promenu epohalne svesti u poznom dvadesetom veku i odrediti pojam istorijskog revizionizma.

2. Promena epohalne svesti: etabliranje neoliberalnog bezalternativnog kapitalizma

Premda je jugoslovenski i srbijanski slučaj restauracije kapitalističkih odnosa koji je zahtevao odgovarajuću preradu prošlosti pomoću istorijskog revizionizma veoma specifičan zbog opisanih društvenih i istorijskih okolnosti u kojima se odvijao, njega nije moguće razumeti van šireg konteksta promene epohalne svesti. U toku priprema za ratno razrešenje protivrečnosti jugoslovenskog društva osamdesetih godina dvadesetog veka, neoliberalna kontrarevolucija je nakon pokoravanja latinoameričke periferije (Klein 2008) uspostavljala vlast i u samim centrima kapitalizma – Sjedinjenim Državama i Velikoj Britaniji (Harvi 2012). Antisocijalni karakter ove ideologije monopolističkog kapitala najbolje je sažela Margaret Tačer stavom da „ne postoji društvo" (Thatcher 1987) čime je nagovešten kraj tzv. klasnog kompromisa na koji su vladajuće klase kapitalističkih centara pod pritiskom organizovanog radničkog pokreta i Sovjetskog Saveza bile primorane nakon Drugog svetskog rata. Klasni kompromis je realizovan primenom kejnzijanske ekonomske paradigme. Sistemom progresivnog oporezivanja omogućavana su povećana državna ulaganja u sistem socijalne zaštite čime su izgrađene socijalne države ili ono što se u britanskom slučaju nazivalo „državom blagostanja".

Tokom više od sto godina, od pojave Manifesta komunističke partije Marksa i Engelsa 1848. godine, do pada Berlinskog zida 1989., epohalna svest moderne uspostavljena u Francuskoj buržoaskoj revoluciji 1789. imala je snažnog oponenta u viziji transgrađanskog društva oslobođenog od kapital-odnosa. Ideja organizovanog radničkog pokreta o izgradnji posve novog društva pretočena je u praksu Oktobarskom revolucijom 1917. godine iz koje je nastao Sovjetski Savez. Ovim događajem je otvorena mogućnost svetskog revolucionarnog procesa. Prevladavanje kapitalističkih proizvodnih odnosa smatrano je nužnim preduslovom radikalnog preobražaja celokupnih društvenih odnosa što je percipirano kao krajnji cilj revolucije. Tako je čitav dvadeseti vek oblikovan antagonističkim odnosom između sveta kapitala i sveta rada, odnosno vladajuće klase i proletarijata. Splet raznorodnih faktora koji su u uvodnom delu ukratko pomenuti doneo je krajem 20. veka vladajućoj klasi pobedu u ovom epohalnom srazu. No, čitavo je prošlo stoleće bilo određeno borbom između dve konfrontirane ideje budućnosti: ideje sveta kapitala o *budućnosti kao beskonačnoj sadašnjosti* i ideje sveta rada o *budućnosti u radikalnom raskidu sa sadašnjošću*. U njima se ogledao antagonistički odnos imanentan kapitalističkim proizvodnim odnosima, koji se odvijao i na području ideja, odnosno društvene teorije.

Među prvima je to teorijski reflektovao italijanski marksista Antonio Gramši koji je smatrao da je za pobedu u epohalnom srazu neophodno ostvariti društvenu hegemoniju koju je poimao kao sticanje ideološke nadmoćnosti (više u: Perović 2025: 281–284). Čini se da su Gramšijeve pouke ponajbolje shvatili i ostvarili upravo njegovi oponenti – vladajuća klasa i njihove intelektualne apologete. Tako je rodonačelnik neoliberalizma Fridrih Hajek u svom *Poretku slobode* isticao da je za pobedu nad „kolektivizmom" potrebno ostvariti nadmoć u „velikoj borbi ideja" (Hayek 1978: 2), a njegov nastavljač Milton Fridmen je bio stava da se u periodima društvenih kriza društvo opredeljuje za najnadmoćnije među idejama i teorijama koje se nalaze u ponudi (Friedman 2002: XVI).

Tokom hladnog rata svet kapitala je realizovao enormne investicije u borbu ideja, kako finansiranjem i promovisanjem tzv. neoliberalne internacionale, tako i propagiranjem tzv. teorija o totalitarizmu pomoću kojih se vršilo izjednačavanje ideologija fašizma i komunizma. One su u ovom teorijskom krugu predstavljane kao manje ili više istovetne. Etabliranom kapitalističkom poretku sa pripadajućim mu ideologijama liberalizma i konzervativizma, teoretičari totalitarizma su suprotstavljali ideologije fašizma i komunizma kao dve podjednake pretnje po njegov opstanak (Kuljić 2002: 300–310; Mladenović 2014: 39). Kako je tokom druge polovine dvadesetog veka bledela meka moć Sovjetskog Saveza i međunarodnog radničkog pokreta stečena ogromnim zaslugama za

slamanje nacifašističke vojne mašinerije u Drugom svetskom ratu, teorije totalitarizma su postajale sve efikasnije sredstvo za izgon marksizma iz epohalne svesti u poznom dvadesetom veku. One su svoj uspeh bazirale na preuveličavanju autoritarnih praksi koje su, posebno u periodu Staljinove vladavine, pratile uspostavljanje Sovjetskog Saveza kao prve socijalističke države sveta, ne ulazeći u društveno-istorijske okolnosti u kojima je izgrađivan socijalizam u ovoj zemlji koja se od samog osnivanja nalazila pod snažnim pritiskom svojih oponenata u vidu najmoćnijih država kapitalizma (vidi: Carr 1984: 30–31). Činjenicu da je pokoravanje Sovjetskog Saveza bio primarni cilj nacističke Nemačke teorije o totalitarizmu su ili zaobilazile ili su je relativizovale stavom da su zločini nacifašizma bili reakcija na klasne zločine počinjene u Sovjetskom Savezu (Nolte 1987, prema Kuljić 2002: 149). Na taj način se vršila delegitimizacija Marksove misli i šire marksističke teorije, da bi ovaj proces prerastao u izgon marksizma iz javnog diskursa nakon raspada Sovjetskog Saveza i realnog socijalizma. Sa marksizmom prognana je i tradicionalna socijaldemokratija koja se kroz bleurističku politiku „Trećeg puta" utopila u neoliberalni konsenzus nakon 1989. Poraz sveta rada, odnosno komunističke internacionale konsekventno je vodio promeni epohalne svesti. Primarni cilj bila je prerada prošlosti, kako u centrima kapitalizma u kojima je decenijama unazad delovao moćan radnički pokret, tako pogotovo u državama koje su u prethodnim decenijama bile socijalističke.

Teorije o totalitarizmu su poseban značaj stekle tek nakon 1989., postajući podloga istorijskom revizionizmu. Njihovom etabliranju i popularizaciji posebno je doprinela Evropska unija koja je istorijski revizionizam institucionalizavala kroz tri bitne rezolucije koje su vremenski koincidirale sa prijemom novih država članica, postsocijalističkih država Istočne Evrope. U pitanju su Rezolucija Saveta Evrope 1096 iz 1996. godine (*Rezolucija o merama za razgradnju nasleđa bivših komunističkih totalitarnih režima*), Rezolucija Saveta Evrope 1481 iz 2006. godine (*Rezolucija o potrebi osude zločina totalitarnih komunističkih režima*) i *Rezolucija Evropskog parlamenta o evropskoj savesti i totalitarizmu* iz 2009. godine.Institucionalizovanje istorijskog revizionizma služilo je učvršćivanju predstave da kapitalizam nema alternativu. Time je svako kritičko teorijsko propitivanje ili praktički pokušaj prevladavanja postojećeg poretka proglašeno nepoželjnim, jer bi to sasvim izvesno rezultiralo izgradnjom totalitarnog društva. Postjugoslovenski prostor ne samo da nije izuzet iz ovog procesa, nego su se na njemu odvijali neki od najdrastičnijih primera istorijskog revizionizma kao osnovnog instrumenta prerade prošlosti.

3. Istorijski revizionizam: određenje pojma

Traganje za poreklom pojma revizionizma u društvenoj teoriji istraživača vodi do početka 20. veka i rasprava unutar marksističkog (radničkog) pokreta. Ovaj pojam uvodi revolucionarna struja marksizma kako bi njime označila reformističku struju. Njime je izražavan stav revolucionara da je reformistički marksizam odstupio od smisla i izvornih načela Marksove misli i marksizma vršeći njihovu reviziju za političke potrebe.[5] U istoriografiju ovaj pojam ulazi u međuratnom periodu kako bi se označilo delovanje grupe nemačkih istoričara koji su pokušavali da pobiju argument o odgovornosti Nemačke za izbijanje Prvog svetskog rata. Nakon Drugog svetskog rata ovaj pojam ulazi u širu upotrebu i njime se uglavnom označavaju pokušaji relativizacije ili negiranja genocidne politike nacističke Nemačke, naročito holokausta. Ovakva nastojanja nekih istoričara i društvenih teoretičara Jorgos Antoniu (2007: 95) smatra ključnim uzrokom što pojam „revizije" u istoriografiji poprima izrazito negativan karakter.

Nije, međutim, stav o karakteru istorijskog revizionizma u društvenim naukama i istoriografiji jednoznačan. Mogu se klasifikovati tri različita pogleda na istorijski revizionizam koji ni unutar sebe nisu monolitni (Milošević 2013: 13). Prvi u istorijskom revizionizmu vidi pozitivnu pojavu, a sledi iz uverenja da je revizija znanja o prošlosti uobičajena praksa istoričara, odnosno „urođena istorijskoj analizi" (Antoniou 2007: 95). Drugo stanovište istorijski revizionizam razumeva kao neutralan pojam kojim se označava svaka promena u dotadašnjem pogledu na prošlost, sa razlikovanjem pozitivnog (legitimnog ili kritičkog) i negativnog (nelegitimnog ili ideološkog) revizionizma. U zapadnoevropskoj i američkoj istoriografiji dominantna je ovakva orijentacija. Neprihvatljivom formom revizionizma se smatra ona koja negira zločine i naziva se negacionizam (Milošević 2013: 15). Treći pogled na revizionizam vidi ga kao po sebi negativnu pojavu, koja označava samo onu vrstu promene u odnosu prema prošlosti za koju se može tvrditi da ne počiva na naučno valjanim temeljima. Istorijski revizionizam podrazumeva neopravdano, nedovoljno naučno utemeljeno ili sasvim neutemeljeno menjanje pogleda na prošlost, koje istovremeno ugrožava važne

[5] Antoniu drži da se pojam revizionizma nikada nije oslobodio od ove originalne upotrebe u političkoj borbi. Po definiciji, revizionizam podrazumeva alternativno viđenje, odvajanje od etabliranog, poznatog ili svetog. Prema njegovom viđenju revizionizam je sredstvo kojim se kontroliše polje naučnog, kako bi se diskvalifikovale ili reafirmisale stare institucije (Antoniou 2007: 95). Dakle, pojam revizionizma neodvojiv je od političkog delovanja.

društvene vrednosti (Milošević 2013: 16). Najistaknutiji predstavnici ovog stava u domaćoj istoriografiji i društvenoj teoriji su Olivera Milosavljević i Todor Kuljić.

Kuljić jasno razgraničava pojam revizije od pojma istorijskog revizionizma. Reviziju u istoriografiji smatra legitimnim i nužnim postupkom preispitivanja tumačenja prošlosti, njene demistifikacije i demitologizacije. Takvo preispitivanje prošlosti Kuljić jasno razlikuje od revizionizma, odnosno „prerade prošlosti koja je nošena jasnim ili prikrivenim namerama pravdanja užih nacionalnih ili političkih ciljeva" (Kuljić 2002: 441). Dosledno tumačenje ovog stava vodi zaključku da se u revizionizmu uvek ogledaju interesi vladajuće klase, pa on ima ulogu opravdavanja etabliranog poretka ili etabliranja novog poretka. Olivera Milosavljević pravi sličnu distinkciju. Nova tumačenja prošlosti uz predstavljanje novih činjenica, kao i istraživanje zanemarenih aspekata prošlosti i pomeranje akcenta na nove teme ne smatra revizionizmom. Novu upotrebu istorije za nove potrebe društvene stvarnosti ne smatra nužno revizionizmom, ali je smatra njegovim rodnim mestom. Ona istorijski revizionizam prepoznaje u „težnji da se izgradi novo društvo koje će temeljiti svoj legitimitet na negaciji prethodnog…" (Milosavljević 2010: 8). Shodno tome, Milosavljević istorijski revizionizam u Srbiji vidi kao „negaciju odbačenog socijalističkog društva i jugoslovenske države kroz svesno izvrtanje slike o njegovoj suštini…" (Milosavljević 2010: 8).

Na temelju potrebe za legitimacijom rata u bivšoj Jugoslaviji, ali i uspostavljanjem novonastalog „tranzicionog" društva razvijao se istorijski revizionizam kako u Srbiji, tako i na širem postjugoslovenskom i postsocijalističkom prostoru. Stoga je istorijski revizionizam na području bivše Jugoslavije imao trostruku ulogu: 1. poslužio je kao jedno od mobilizacijskih sredstava za rat 2. služio je delegitimizaciji i kriminalizaciji prethodnog sistema (socijalizma) u procesu uspostavljanja novih socioekonomskih odnosa, odnosno pretvaranja društvene i državne imovine u privatnu, i 3. ispunjavao je vrednosno-ideološki vakuum nastao odbacivanjem socijalizma i služio stvaranju identiteta nacionalnih država nastalih na ruševinama Jugoslavije.

4. Slučaj Srbije: rehabilitacija kolaboracije, mit o dva antifašistička pokreta i idealizovanje predsocijalističkog perioda

U kontekstu promene vladajuće ideologije (od socijalizma ka nacionalizmu i „preduzetništvu") tokom osamdesetih godina prošlog veka i strukturnih društvenih promena za čije se označavanje ustalio neadekvatan pojam

tranzicije[6], slika prošlosti i kultura sećanja koja je u srpskom društvu oblikovana u socijalističkom periodu više nije imala upotrebnu vrednost. Novi društveni odnosi i nova oficijelna ideologija zahtevali su preradu prošlosti prilagođenu novim potrebama. Pozitivna i često idealizovana slika Narodno-oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije protiv fašizma postala je neprihvatljiva u uslovima međunacionalnih sukoba koje su predvodile društveno-političke snage koje su prigrlile ideologiju kolaboracionističkih snaga poraženih u Drugom svetskom ratu. Privatizacionoj pljački društvene i državne imovine nije odgovaralo ne samo pozitivno, nego bilo kakvo sećanje na radničko samoupravljanje. Stoga je antikomunizam neizostavni element savremenog istorijskog revizionizma u Srbiji. Štaviše, može se tvrditi da je primarni motiv ovdašnjeg istorijskog revizionizma delegitimizacija socijalističke prošlosti putem demonizacije teorije i prakse komunističkog pokreta. Glavna prepreka takvoj preradi prošlosti predstavljala je okolnost da je građanima Srbije „tranzicija" koju je pratio rat, međunarodna izolacija (ekonomske sankcije) i hiperinflacija donela znatno lošiji životni standard nego u periodu socijalizma.[7] Stoga je uverljiva Kuljićeva teza da su na prostoru Jugoslavije uzroci radikalne prerade prošlosti bili raspad države u građanskom ratu i secesionizam (i želja za proširenjem teritorije i dominacijom u slučaju Srbije, prim. M. P.), a ne toliko nezadovoljstvo socijalizmom kao što je to bio slučaj u nekim državama sovjetskog bloka (Kuljić 2002: 404). Ovome treba dodati da je ekonomska kriza i nezadovoljstvo njome tokom osamdesetih godina prošlog veka znatno uticala na eksploziju nacionalizma u jugoslovenskim republikama (Perović 2024: 375). Premda je nacionalno pitanje opstajalo ispod površine tokom čitavog socijalističkog perioda, sa puno argumenata se može tvrditi da je ono isplivalo u fokus političke debate tek kada je pogoršan prethodno ostvaren nivo životnog standarda. U periodu društvene anomije nacionalizam je nadomestio poljuljani legitimitet socijalizma u sferi ideologije. Nacionalistička hegemonija radikalno je izmenila i kolektivnu perspektivu vremena. Socijalističku zagledanost u budućnosnu dimenziju vremena, „*realno prakticiranje budućeg u sadašnjem* kao

[6]Razlog zbog kojeg se pojam tranzicije smatra neadekvatnim i označava navodnicima proističe iz uverenja da se ovim pozitivističkim terminom ne može izraziti suština procesa pretvaranja društvene i državne imovine u privatnu i konstituisanja novih klasnih odnosa u postsocijalističkim zemljama (više u: Vratuša 2016: 471–472; Kuljić 2018: 238).

[7]Dodatnu konfuziju u proces prerade prošlosti unosila je činjenica da je tokom prve faze tranzicije i čitavog trajanja rata na vlasti u Srbiji bila nominalno Socijalistička partija Srbije koja se na temelju činjenice da je nastala fuzijom SK Srbije i Socijalističkog saveza radnog naroda Srbije predstavljala naslednicom socijalističkih vlasti.

objektivna, djelatna mogućnost bitno drugačijeg nego što jest" (Kangrga 1975: 116), zamenila je nostalgična (Toš 2008: 40–43) okrenutost prošlosti kao uzoru za sadašnjost i budućnost. Mitološko zlatno doba nacije pronađeno u razdoblju srednjeg veka (Dušanovo carstvo) postaje ideal poželjne budućnosti.

Imperativ stvaranja novih nacionalnih država na zgarištima socijalističkih republika nametao je potrebu „izmišljanja tradicije" (Hobsbom 2002, Toš 2008: 38–39), a tu potrebu su podmirivali istorijski revizionizam fokusiran na Drugi svetski rat, kao i sveopšta mitologizacija istoriografije (Čolović 2000, 2016). Ovaj proces je zbog ratnih okolnosti u kojima se odvijao bio znatno dramatičniji na postjugoslovenskom prostoru nego drugde u postsocijalističkoj Istočnoj Evropi. U slučaju Srbije je, posebno posle političkih promena 2000. godine, na delu „ulepšavanje restauracijskog ideala kojem se treba vratiti" (Milošević 2013: 23) što se najočitije ogleda u idealizaciji predsocijalističkog perioda novije istorije Srbije.

Premda su i u Jugoslaviji kao u drugim socijalističkim državama bili glasni zahtevi za više kapitalizma i višestranačjem, oni su se slabo čuli u kakofoniji nacionalizma. On je bio primarna ideološka prekrivka ili „dimna zavesa" ispod koje se odigravala pretvorba društvene i državne imovine u privatnu, odnosno prelazak iz socijalizma u kapitalizam. Od oficijelne istoriografije se nije moglo očekivati drugo do da sledi ovaj zahtev nove vladajuće klase koja je, u slučaju Srbije, paradoksalno regrutovana iz redova stare, odnosno izbirokratije starog sistema, koja je činila vladajuću partiju u Srbiji 1990-ih. Po sličnom obrascu se najveći deo nove oficijalne istoriografije regrutovao iz stare, u čemu se ogleda fenomen intelektualnog konvertitstva (Kuljić 2002: 421–440). Najdogmatskiji među marksističkim istoričarima i inteligencijom uopšte, kameleonski su se prilagođavali novim globalnim i lokalnim (Milosavljević 2010: 8) okolnostima i gotovo preko noći postajali nacionalisti. To je fenomenu istorijskog revizionizma dodalo i element revizionizma u personalnim biografijama nekih revizionista.

Fokus istorijskog revizionizma u Srbiji (i drugim državama nastalim raspadom Jugoslavije) bili su događaji u Drugom svetskom ratu. Uzrok tome je što su iz Drugog svetskog rata na ovim prostorima kao pobednici izašli komunisti. Na novim interpretacijama ovog događaja najlakše se uočava priroda istorijskog revizionizma (Milosavljević 2014: 123–128). S obzirom da je izuzetno dobro dokumentovan obiljem primarnih izvora, nova interpretacija Drugog svetskog rata nije ni mogla počivati na nekim novim saznanjima koja bi drastično promenila

pogled na karakter i ulogu glavnih aktera ovog događaja. Stoga se nameće zaključak da su motivi promene politike sećanja[8] na ovaj događaj primarno politički. U njihovom središtu je antikomunizam, odnosno želja za radikalnim otklonom od socijalističke prošlosti. Zato je razumljivo da slika Drugog svetskog rata na jugoslovenskom prostoru u kojem, kao pobednički, pozitivnu ulogu zauzima partizanski pokret predvođen Komunističkom partijom Jugoslavije nije bila prihvatljiva u promenjenim ekonomskim, političkim i društvenim okolnostima.

4.1. Geneza istorijskog revizionizma u Srbiji

Razvoj istorijskog revizionizma u Srbiji prošao je nekoliko faza. On postaje značajan društveni fenomen već u periodu poznog socijalizma, osamdesetih godina 20. veka. Tada ima ulogu jednog od mobilizacijskih sredstava u disoluciji Jugoslavije i socijalizma. Sve više se piše o temama vezanim za Drugi svetski rat koje su bile tabu i smatrane kontroverznim od strane komunističkih vlasti, pre svega o redefinisanju uloge četničkog pokreta, novom (afirmativnijem) pristupu predkomunističkoj Jugoslaviji, reinterpretaciji srpskih žrtava u ratu i represiji i zločinima komunista posle 1944. (Nielsen 2020). Masovna konverzija intelektualaca značajno se očitovala na Srpsku akademiju nauka i umetnosti (SANU) koja je u tom periodu imala ulogu najvišeg duhovnog autoriteta u društvu (Kuljić 2002: 450). Uz Srpsku pravoslavnu crkvu (SPC) koja je sticala sve veću moć i ugled u društvu, ona je bila glavni intelektualni centar koji je dirigovao istorijskim revizionizmom. Delovanjem ovih aktera u deceniji pred početak rata (1991) nacionalizam postaje hegemona društvena ideologija na području Srbije. Konačno, uvođenjem višestranačja u Srbiji 1990. godine, nositelji istorijskog revizionizma postaju i političke partije. U tome su najistaknutije bile neke partije opozicije, među kojima je najjači bio Srpski pokret obnove (SPO) koji je svoju ideologiju otvoreno baštinio na ideologiji ravnogorskog, četničkog pokreta. Nositelji vlasti u Srbiji (Socijalistička partija Srbije) imali su ambivalentan odnos prema istorijskom revizionizmu. Nikada nisu otvoreno promovisali četništvo, ali su egzistirali u punoj simbiozi sa njim. Ratna nacionalistička politika beogradskog nominalno socijalističkog režima ne samo da nije ograničavala istorijski revizionizam i promovisanje kolaborantske nacionalističke ideologije četništva,

[8]Pod politikom sećanja (memory politics, politics of memory) podrazumeva se ono što se sa vrha društveno-političke strukture moći plasira ostatku društva kao oficijelno i poželjno sećanje na neki događaj. U pitanju je institucionalizovani oblik kolektivnog sećanja u kojem se ogledaju interesi vladajućih struktura jednog društva.

nego je direktno stvarala uslove za njegovo bujanje i popularizaciju u srpskom društvu. Zadržavši u izvesnoj meri simboliku partizanskog pokreta, pre svega kontinuitetom obeležavanja najznačajnijih državnih praznika ustanovljenih u socijalizmu, režim je sprovodio nacionalizaciju partizanskog pokreta (Đureinović 2020: 6). U prezentaciji vlasti on je postao srpski, a ne više jugoslovenski i multinacionalni. Secesionističke snage u drugim jugoslovenskim republikama državna propaganda je proglašavala ideološkim naslednicima fašističkih formacija tih naroda u Drugom svetskom ratu. Često je za takvu tvrdnju bilo argumenata, ali bi se to isto moglo reći i za režim u Srbiji kojem je deklarativno pozivanje na jugoslovenstvo i antifašizam služilo samo u propagandne svrhe. Već u ovom periodu primetna je promena u zvaničnim udžbenicima istorije. Pored idealizacije srpske srednjevekovne države (osobito Dušanovog carstva kao ideala kom se teži), u ovom periodu se može detektovati početak afirmativnog prikaza uloge četničkog pokreta u Drugom svetskom ratu. Četnički pokret se suštinski izjednačava sa partizanskim u udžbenicima istorije u ovom periodu (Stojanović 2008: 158). Bitno je istaći da u ovoj fazi još uvek nije provođena puna kriminalizacija partizanskog pokreta i komunizma (kao što je bio slučaj u Hrvatskoj) u tzv. oficijelnoj istoriografiji iz razloga što se vladajuća partija deklarisala kao socijalistička i nastojala da predstavi najnoviju Saveznu Republiku Jugoslaviju (Srbiju i Crnu Goru) nastalu 1992. kao državu naslednicu socijalističke Jugoslavije. Svojim činjenjem vlasti su stvorile sve uslove za eksploziju istorijskog revizionizma koja se desila u narednoj fazi, nakon smene režima 2000. godine.

Dolaskom na vlast ideološki heterogene koalicije (DOS) čije je najjače partije ujedinjavao antikomunistički sentiment, istorijski revizionizam u Srbiji se ubrzava. S obzirom da je nakon faze prvobitne akumulacije koja je sprovedena 1990-ih nastupila faza neoliberalizacije, odnosno ubrzavanja privatizacije privrednih subjekata, ubrzale su se stvari i u sferi ideologije, posebno na polju istorijskog revizionizma.[9] Partizansko nasleđe se u potpunosti odbacuje, komunizam i socijalistička prošlost se sve više kriminalizuju narativom o stradanju srpskog naroda i države Srbije u Jugoslaviji, zločinima oslobodioca itd. (Đureinović 2020: 7). Vrši se poistovećivanje nominalno socijalističkog režima Slobodana Miloševića sa socijalizmom iz perioda SFR Jugoslavije. Miloševićeva vlast se predstavlja kao kontinuitet, a ne radikalni raskid sa socijalizmom.

[9]Osim stvaranja pozitivne slike o četničkom pokretu i radu na rehabilitaciji vođa četničkog pokreta, sve se više normalizuje pozitivna slika o Milanu Nediću i Dimitriju Ljotiću, vođama srpskog fašizma u Drugom svetskom ratu.

Legislativno se četnički pokret izjednačava sa partizanskim *Zakonom o pravima boraca, vojnih invalida i članova njihovih porodica*[10] iz 2004. godine. Njime pripadnici četničkog pokreta stiču ista prava kao pripadnici partizanskog pokreta. S obzirom da većina učesnika Drugog svetskog rata tada već nije bila među živima, smisao ovog zakona bio je prvenstveno simbolički. Dve godine kasnije (2006) usvojen je *Zakon o rehabilitaciji*[11] (sa dopunama 2011.) kojim je pravno omogućena rehabilitacija najistaknutijih ličnosti četničkog pokreta. Vrhunac ovog procesa bilo je rehabilitovanje komandanta četničkog pokreta Draže Mihailovića u Višem sudu u Beogradu 2015. U ovom periodu ne samo da se vrši glorifikacija četničkog pokreta, nego se menja i ocena marionetskog režima Milana Nedića tvrdnjama da se on trudio da sačuva „biološku supstancu srpskog naroda" (Stojanović 2008: 159).

U toku ove faze istorijskog revizionizma desila se jedna promena koja je vredna notiranja. Naime, isprva je sa komunizmom kriminalizovan i antifašizam, jer antifašizma na prostoru bivše Jugoslavije nije bilo bez vođstva KPJ. Shvativši ubrzo da kriminalizacija antifašizma ne izgleda dobro u tadašnjim međunarodnim odnosima, država Srbija je prešla u fazu nacionalizacije antifašizma na sličan način na koji je vršena nacionalizacija partizanske borbe u Miloševićevom periodu. U tu svrhu prvo je četnički pokret proglašen za „prvi antifašistički pokret" u Evropi, a potom se pristupilo i novoj nacionalizaciji partizanskog pokreta koji je „čišćen" od svoje jugoslovenske suštine (Đureinović 2020: 7–8). Kao i u mobilizaciji pred početak rata, za ovu svrhu je korišćen slučaj koncentracionog logora Jasenovac u kojem su sistematski istrebljivani Srbi, Jevreji, Romi, komunisti i antifašisti. Jasenovac je takođe nacionalizovan i o njemu se govori kao o mestu stradanja (isključivo) Srba. On se koristi kao argument tvrdnji da je srpski narod najveća žrtva fašizma na ovim prostorima. Prećutkuje se kolaboracija srpskih nacionalističkih i fašističkih oružanih snaga sa fašizmom. Najznačajniji deo tih snaga – četnički pokret – proglašava se političkim dekretom za antifašistički. Ovaj alhemijski proces retroaktivnog pretvaranja profašističkog pokreta u antifašistički je jedinstven na evropskom prostoru na kom se beleži bogata praksa istorijskog revizionizma od 1989.

Konačno, poslednjom fazom istorijskog revizionizma u Srbiji može se označiti period od dolaska Srpske napredne stranke (SNS) na vlast 2012. godine do

[10]http://www.parlament.gov.rs/upload/archive/files/lat/pdf/predlozi_zakona/2020/296-20%20-%20Lat..pdf

[11]https://www.restitucija.gov.rs/doc/drugi%20propisi/ZAKON%20O%20REHABILITACIJI_4.pdf

danas. Osim nastavka istorijskog revizionizma u odnosu na događaje iz Drugog svetskog rata i dalje nacionalizacije antifašizma (Đureinović, 2020: 8), ovu fazu karakteriše uspostavljanje oficijelnog narativa o ratovima 1990-ih na prostoru bivše Jugoslavije. Ova dva događaja postaju centralne tačke politike sećanja. Oficijelni ili centralni narativ o ratovima 1990-ih određuje svojevrsna martirologija koja svesnim izostavljanjem činjenica i fokusiranjem samo na određene događaje istrgnute iz celine ratnih dešavanja i geneze rata, u težište narativa postavlja srpske žrtve u tim ratovima. Težište politike sećanja postaje stradanje Srba u operaciji „Oluja" hrvatske vojske 1995. godine i NATO bombardovanje 1999. godine. Ovi događaji se tumače bez osvrta na događaje koji su im prethodili. Takođe, uspostavljen je i koncept oslobodilačkih ratova koji postoji od devedesetih, ali dobija novi smisao i društvenu relevantnost nakon dolaska SNS-a na vlast (Đureinović 2021: 22). Njime se ističu neki elementi borbe za slobodu kroz istoriju srpskog naroda, a svesno izostavljaju primeri kolaboracije dela srpskog naroda u Drugom svetskom ratu ili zločina nekih pripadnika srpskog naroda u ratovima u bivšoj Jugoslaviji. Tako se stvara neobjektivna i naučno neutemeljena slika istorije u kojoj je srpski narod vodio isključivo oslobodilačke ratove, a država Srbija nikada nije bila agresor, pa samim tim učesnici rata sa srpske strane ne mogu biti ratni zločinci. Na ovako uspostavljenoj politici i industriji sećanja[12] postojeća vlast u Srbiji temelji svoj legitimitet, istovremeno nastojeći da delegitimiše svoje prethodnike tvrdeći da se nisu u dovoljnoj i prihvatljivoj meri bavili ratovima devedesetih (Đureinović 2021: 22). Ovakvu strategiju vlast crpi iz činjenice da su vlasti posle 2000. godine bile primorane na saradnju sa Međunarodnim sudom za ratne zločine (Haškim tribunalom) što je podrazumevalo izručivanje optuženih za ratne zločine. Ovo trenutni vlastodršci koriste kako bi kvalifikovali svoje prethodnike kao izdajnike nacionalnih interesa. Međutim, ovakva politika sećanja ne samo da ne predstavlja raskid, nego je kontinuitet i logičan sled procesa istorijskog revizionizma i na njemu utemeljene politike sećanja u čitavoj postsocijalističkoj istoriji Srbije. Ona samo reprodukuje nacionalističke narative koji su hegemoni u Srbiji od poznih osamdesetih godina prošlog stoleća. Na njima vodeći društveno-političko-ekonomski činioci ili vladajuća klasa Srbije gradi nacionalni identitet od raspada Jugoslavije do danas.

[12]Industrija sećanja obuhvata proizvodnju suvenira, turizam, zabavu, produkciju kulturnih i medijskih sadržaja vezanih za prošlost, u ovom slučaju za ratnu prošlost srpskog naroda (Đureinović, 2021: 26).

5. Zaključak

Istorijski revizionizam u Srbiji, a i na širem postjugoslovenskom i (istočno)evropskom prostoru, počiva na naučno neutemeljenom i ideološki uslovljenom procesu prerade prošlosti koja za primarni cilj ima učvršćivanje poretka bezalternativnog kapitalizma (neoliberalizma) nakon kraja hladnog rata i pada Berlinskog zida. Oslanjajući se, posebno na postsocijalističkom prostoru, na ideološko nasleđe snaga poraženih u Drugom svetskom ratu, sekundarna posledica istorijskog revizionizma je rehabilitacija desnog ekstremizma i fašizma. Ovo stiče poseban politički značaj u uslovima permanentne nestabilnosti bezalternativnog kapitalizma. Oslanjajući se na teorije o totalitarizmu, etablirani poredak delegitimizuje progresivnu, humanističku alternativu sebi. Ostvarivši izuzetne rezultate u borbi ideja, neoliberalizam je komunizam, socijalizam i socijaldemokratiju učinio politički irelevantnim početkom ovog stoleća. Međutim, permanentna nestabilnost sistema i neograničena moć kapitala stvaraju krize koje zahtevaju društveno-političku alternativu postojećem. Kriminalizacijom humanističke alternative, etablirani poredak je otvorio široko polje delovanja desnim političkim opcijama koje, baš kao i tridesetih godina prošlog veka, predstavljaju lažnu alternativu eksploatatorskom karakteru kapital-odnosa. Nalazeći uzroke stanja u kojem je (globalno) društvo u najranjivijim kategorijama društva (manjinama, imigrantima) umesto u strukturnim karakteristikama kapitalizma, desni ekstremizam zapravo služi održavanju i reprodukciji postojećih socioekonomskih odnosa. Istorijski revizionizam u pogledu Drugog svetskog rata jedno je od primarnih sredstava legitimizacije i popularizacije ovih političkih snaga.

U slučaju Srbije on je instrument održavanja nacionalističke hegemonije koja obezbeđuje nesmetani nastavak privatizacije društvene i državne imovine, privrednih subjekata i prirodnih resursa, kao i eksploatacije ovdašnje radne snage koju obavljaju lokalna vladajuća klasa i multinacionalne korporacije koje u Srbiji pokreću svoje proizvodne pogone po sistemu stranih direktnih investicija. Pomenute odlike postsocijalističkog društva potrebno je braniti. Najefikasniji način odbrane postojećeg je delegitimizacija prethodnog društva, a istorijski revizionizam je neophodan za tu svrhu. Njime se pokušava potisnuti sećanje da je drugačiji model vlasništva moguć, a time i drugačiji ekonomski i društveni odnosi. Istorijski revizionizam služi reprodukciji i daljem ojačavanju nacionalne (nacionalističke) svesti koja služi kao brana razvoju klasne svesti. Nacionalizam i istorijski revizionizam služe kao prepreka klasno zasnovanoj politici da stekne snagu politički relevantnog društvenog aktera. Njihova svrha je učršćivanje poretka poluperiferijskog kapitalizma i etabliranje vladajuće klase nastale na ruševinama socijalizma koja sebe poistovećuje sa novouspostavljenom nacijom, odnosno državom.

Ilustrativan primer kojim se može potkrepiti ova teza desio se 2017. godine kada su radnici *Fijata* u Kragujevcu stupili u štrajk. Premijerka je radnike optužila da su zlonamerni, izmanipulisani i vođeni političkim interesima, izražavajući nadu da se strani investitor neće povući iz Srbije zbog štrajka (Beta, 2017). Istovremeno, ministar rada je izjavio da bi „radnici u svojim zahtevima trebalo da pokažu malo ljubavi za Srbiju" (FoNet, 2017). Time su predstavnici države jasno dali do znanja radničkoj klasi da je borba za veća radna prava nepatriotski čin usmeren protiv same nacije i njenih nacionalnih interesa. Teško da se može na deskriptivniji način predstaviti uloga nacionalizma i istorijskog revizionizma u uspostavljanju i reprodukciji kapitalističkih socioekonomskih odnosa u Srbiji i širem postsocijalističkom prostoru bivše Jugoslavije i Istočne Evrope.

Literatura

Antoniou, G. (2007). The Lost Atlantis of Objectivity: The Revisionist Struggles Between the Academic and Public Spheres. *History and Theory 46*. 92–112.

Banac, I. (1988). *The National Question in Yugoslavia: Origins, History, Politics*. Ithaka, London: Cornell University Press.

Beta (2017). Premijerka: politički interes iza štrajka u Fijatu. 17. Jul 2017. <http://rs.n1info.com/Biznis/a284183/Brnabic-o-strajku-u-Fijatu.html>

Bićanić, R. (1973). *Economic Policy in Socialist Yugoslavia*. Cambridge: Cambridge University Press.

Bilandžić, D. (1974). Međunacionalni odnosi u Jugoslaviji u svjetlu različitih društvenih sistema. *Politička misao 11 (1/2)*. 101–114.

Calic, M-J. (2004). Socijalna istorija Srbije 1815–1941: usporeni napredak u industrijalizaciji. Beograd: Clio.

Calic, M-J. (2019). *The Great Cauldron: A History of Southeastern Europe*. Harvard University Press.

Carr, E. H. (1984). *Ruska revolucija od Lenjina do Staljina: (1917–1929)*. Zagreb: Globus.

Čalić, M-Ž. (2013). *Istorija Jugoslavije u 20. veku*. Beograd: Clio.

Čolović, I. (2000). *Politika simbola: ogledi o političkoj antropologiji*. Beograd: Biblioteka XX vek; Čigoja štampa.

Čolović, I. (2016). *Smrt na Kosovu polju: istorija kosovskog mita*. Beograd: Biblioteka XX vek.

Djokic, D. (2007). *Elusive Compromise: A History of Interwar Yugoslavia*. Columbia University Press.

Đureinovic, J. (2020). *The Politics of Memory of the Second World War in Contemporary Serbia: Collaboration, Resistance and Retribution*. London; New York: Routledge.

Đureinović, J. (2021). *Politika sećanja na ratove devedesetih u Srbiji: istorijski revizionizam i izazovi memoralizacije*. Beograd: Fond za humanitarno pravo.

FoNet (2017). Ministar: radnici da pokažu malo ljubavi prema Srbiji. 17. Jul 2017. <http://rs.n1info.com/Biznis/a284085/Djordjevic-moli-radnike-Fijata-da-prekinu-strajk.html>

Friedman, M. (2002). *Capitalism and Freedom*. Chicago, London: Chicago University Press.

Harvi, D. (2012). *Kratka istorija neoliberalizma*. Novi Sad: Mediterran Publishing.

Hayek, F. A. (1978). *The Constitution of Liberty*. Beijing: China Social Sciences Publishing House.

Hobsbom, E. (2002). *Uvod: kako se tradicije izmišljaju*. U: Hobsbom, E. i T. Rejndžer (ur.) (2002). *Izmišljanje tradicije*. Beograd: Biblioteka XX vek. 5–25.

Klein, N. (2008). The Shock Doctrine: The Rise of Disaster Capitalism. New York:Metropolitan Books.

Kovač, O. (1995). *Foreign Economic Relations*. In: Adamović, Lj. S. and Ramer S. P. [eds] (1995). *Beyond Yugoslavia: Politics, economics and culture in shattered community*. Boulder, CO: Westview Press. 281–300.

Kangrga, M. (1975). *Čovjek i svijet: povijesni svijet i njegova mogućnost*. Zagreb: Naprijed.

Kuljić, T. (2002). Prevladavanje prošlosti: uzroci i pravci promene slike istorije krajem XX veka. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.

Kuljić, T. (2018). *Prognani pojmovi: neoliberalna pojmovna revizija u misli o društvu*. Beograd: Clio.

Lazić, M. (2011). *Čekajući kapitalizam: nastanak novih klasnih odnosa u Srbiji*. Beograd: Službeni glasnik.

Lampe, J. R. (1996). *Yugoslavia as History: Twice there was a Country*. Cambridge: Cambridge University Press.

Lebowitz, M. (2004). Lecciones de la autogestión Yugoslava. <https://michaelalebowitz.com/wp-content/uploads/2021/02/lecciones-de-la-autogestion-yugoslava.pdf>

Milosavljević, O. (2010). Savremenici fašizma. T. 1, Percepcija fašizma u beogradskoj javnosti: 1933–1941. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.

Milosavljević, O. (2014). *Fašizam i istorijski revizionizam*. U: Petrović, M. (ur.) (2014). *Preispitivanje prošlosti i istorijski revizionizam: (zlo)upotrebe Španskog građanskog rata i Drugog svetskog rata na prostoru Jugoslavije*. Beograd: Udruženje Španski borci 1936–1939; Fakultet političkih nauka. 123–128.

Milošević, S. (2013). *Istorijski revizionizam i društveni kontekst*. U. Samardžić, M., M. Bešlin i S. Milošević (ur.). *Politička upotreba prošlosti: o istorijskom revizionizmu na postjugoslovenskom prostoru*. Novi Sad: Alternativna kulturna organizacija. 11–25.

Milošević, S. (2021). Ustav bez zemlje: nastanak Kraljevine SHS i Vidovdanski ustav u nastavi Ustavnog prava u zemljama naslednicama Jugoslavije. *Pravni zapisi 12 (1)*. 261–284.

Mladenović, I. (2014). *Antitotalitarizam kao ideologija: kritička perspektiva*. U: Bešlin, M. i V. Martinov (ur.) (2014). *Stigma totalitarizma: antitotalitarni diskurs u funkciji diskreditacije levice*. Novi Sad: Alternativna kulturna organizacija. 39–61.

Musić, G. (2021). *Making and Breaking the Yugoslav Working Class: The story of two self-managed factories*. Budapest, New York: Central European University Press.

Nielsen, C. (2020). Serbian Historiography After 1991. *Contemporary European History 29 (1)*. 90–103.

Nolte, E. (1987). *Vergangenheit, die nicht vergehen: Antwort an meine Kritiker im sogenannten Historikerstreit*. Im: *Historikerstreit: Die Dokumentation der Kontroverse um die Einzigartigkeit der nationalistischen Judenvernichtung*. Munchen: Piper Verlag.

Perović, M. (2024). Postsocijalistička restauracija kapitalizma, deindustrijalizacija i prekarizacija rada: slučaj Srbije. *Sociologija 66 (3)*. 387–388.

Perović. M. (2025). *Neoliberalna pojmovna hegemonija u društvenim naukama*. U: *Jezik i društvene nauke u kontaktu: izazovi interdisciplinarnosti: (tematski zbornik)*. Novi Sad: Filozofski fakultet. 280–294.

Petranović, B. (1983). *Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji: (1941–1945). T. 2*. Beograd: Rad.

Stojanović, D. (2008). *Revizija revizije: 1941. u udžbenicima istorije*. U: Bosto, S., T. Cipek i O. Milosavljević (ur.) (2008). *Kultura sjećanja: 1941: povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*. Zagreb: Disput. 157–167.

Thatcher, M. (1987). Interview for Woman's Own ("no such thing as a society"). 23. Sep. 1987. <https://www.margaretthatcher.org/document/106689>

Toš, Dž. (2008). *U traganju za istorijom: ciljevi, metodi i novi pravci u proučavanju savremene istorije*. Beograd: Clio.

Vratuša, V. (2016). Privatizacija i klasni interesi. *Sociologija LVIII (3)*. 467–468.

Vuković, S. (2012). *Srpsko društvo i ekonomija: (1918–1992)*. Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.

Woodward, S. L. (1995a). *Balkan Tragedy: Chaos and dissolution after the cold war*. Washington D. C.: Brookings Institution.

Woodward, S. L. (1995b). *Socialist Unemployment: The political economy of Yugoslavia 1945–1990*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.

HISTORICAL REVISIONISM AS A MECHANISM OF CAPITALIST RESTAURATION IN POST-SOCIALIST EASTERN EUROPE: THE SERBIAN CONTEXT

MILOŠ PEROVIĆ, UNIVERSITY OF NOVI SAD, FACULTY OF PHILOSOPHY, SERBIA

Summary

This paper focuses on the complex ideological role that historical revisionism plays in the process of restoring capitalist socioeconomic relations following the dissolution of the socialist project in Eastern Europe, with a particular focus on the case of Serbia. While the states formed on the ruins of Yugoslavia share many experiences associated with the so-called transition with other post-socialist states of Eastern Europe, their shift from socialism to capitalism is distinctive. This is not only due to the fact that Yugoslav socialism differed significantly from the socialism in the Soviet bloc (to which Yugoslavia did not belong) but also to the fact that the initial phase of this process unfolded under the conditions of the former state's wartime dissolution. Consequently, the restoration of capitalism in Serbia is taking place under the ideological mantle of extreme nationalism, which entails a revision of history from an ultra-right ideologicalperspective. Examining the concept of historical revisionism, the author adopts the thesis that historical revisionism represents an insufficiently substantiated or completely unfounded interpretation of the past whose objective is to tailor the past to the necessities of the present. By analyzing the central narratives of historical revisionism in Serbia, as well as the newly formed political mythology required for the foundation of a national state after the breakup of Yugoslavia, the author argues the paper's central thesis: that these processes serve to delegitimize the socialist past and establish neoliberal capitalism in a society situated on the (semi-)periphery of the global capitalist economy. This research employs the historical and dialectical methods.

Keywords: Historical revisionism, restoration of capitalism, Post-socialism, Eastern Europe, Serbia

Милана М. Љубичић[1]
Филозофски факултет
Универзитет у Београду
ORCID: 0000-0002-1400-5705

616.8-053.2(497.115)
https://doi.org/10.5281/zenodo.18846085
оригинални научни рад

РАТ ИЗ ПЕРСПЕКТИВЕ ДЈЕТЕТА: СЈЕЋАЊЕ НА, И СМИСАО КОЛЕКТИВОГ И ПОРОДИЧНОГ СТРАДАЊА

У раду се бавимо истраживањем сјећања дјеце на рат и њиховог трагања за смислом те колективне и личне трагедије. Студија је заснована на анализи секундарне грађе – писама која су дјеца из енклава на Косову и Метохији слала својим вршњацима који живе слободније – а контекстуални оквир истраживања чини наша недавна ратна прошлост: бомбардовање Савезне Републике Југославије 1999. године и догађаји који су потом услиједили на простору јужне српске покрајине. Циљеви студије су многоструки. Први међу њима је да истражимо каква сјећања на рат имају дјеца која су била непосредни свједоци сукоба. Претпоставка је да су та сјећања дубоко утиснута и веома лична. Други циљ је да утврдимо на који начин деца разумију ратна дешавања у којима су се нашла, док је трећи, подједнако важан задатак да скренемо пажњу научној јавности на то да смо ову тему у науци у потпуности занемарили. Сматрамо то пропустом за којег нема оправдања будући да су простори на којима живимо оптерећени колективним страдањима чији су нијеми свједоци и жртве у великом броју управо дјеца. Како у друштву постоји прећутни друштвени договор и политичка одлука да се о ратним траумама и животним околностима у којима живе Срби и други неалбанци на простору Косова и Метохије не говори, велика је вјероватноћа да ће оне бити потиснуте и као садржај несвјесног пренијете на наредне генерације. То, у крајњој линији, отежава не само зацјељење појединца, већ и читавог колектива, а једини начин да се то предупреди је да се ове теме отворе. Налази анализе писама указују управо на ту потребу и говоре да дјеца имају жива и трауматична сјећања на оружани сукоб којем су свједочила, као и да трагају за смислом патње. Она такође имају одређену дозу резилијенце иза које стоји нада да ће једног дана живјети на слободи.

Кључне ријечи: дијете, рат, енклава, сјећање, смисао, писмо

[1]milanaljubicic@yahoo.com

1. Увод

По завршетку Другог свјетског рата, у јеку побједе над неизмјерним злом, вјеровало се да ће будућност људског рода бити свјетлија: ратни сукоби су требали остати у прошлости. То се ипак није десило – реалност је демантовала оптимизам. Од средине па до краја двадесетог вијека свијет је у неколико наврата био на рубу новог глобалног сукоба, а управо у овом тренутку свједочимо ратним разарањима на разним крајевима наше планете. Само током прошле, 2024. године,[2] Уједињене нације су регистровале 120 оружаних сукоба у којима су на најгрубљи могући начин кршене норме међународног хуманитарног права, а широм свијета због ратова расељено је око 122.6 милиона људи. Од тог броја, више од половине избјеглица су дјеца (Amnesty 2025).

2. Дјеца у рату: посљедице трауматизације ратним сукобима и резилијентност

Свијет је, стоји у извјештају *Stop the War on Children: Pathways to peace* (2024), постао опасно мјесто за њих: 473 милона или 19% дјечака и дјевојчица на нашој планети живи у ратом захваћеним подручјима, а 2023. број оних који су убијени и осакаћени порастао је за трећину у односу на претходну годину. Говорећи језиком неумољиве статистике: сваког дана током 2023. живота је лишено или осакаћено по 31 дијете. У том погледу посебно је драстичан примјер Газе: у посљедњих 20 мјесеци око два милиона људи изложено је немилосрдном бомбардовању, остављено без хране и воде, без медицинске помоћи (*Protection of civilians in armed conflict Report of the Secretary-General* 2025). Око 56.000 Палестинаца је погинуло, а међу жртвама се налазе и дјеца – њих 17.000 (Statista n. d.). Дубоко је узнемиравајућа чињеница да је у појасу Газе од глади до сад умрло 66 дјевојчица и дјечака (UNICEF n.d.), а систематска дехуманизација (Amnesty 2025) спороводи се пред очима међународне заједнице која остаје слијепа на кршење одредби хуманитарног права. Чини се да су дјеца – учестале жртве ратних сукоба – само колатерална штета.

О посљедицама које по њих остављају ратови чији су невољни учесници, можемо се обавијестити у стручној и научној литератури. Осим губитка живота, ратна страдања угрожавају и физичко и ментално здравље

[2]Број ратних сукоба у 2024. је за 5% виши у односу на 2023. годину.

дјеце. Као најчешће менталне потешкоће забиљежени су посттрауматски стресни поремећај и депресија (Dyregrov, Gjestad & Raundalen 2002; Werner 2012). Студије показују да дуготрајнија изложеност ратним дејствима позитивно корелира са озбиљнијим симптомима посттрауматског стресног поремећаја (Catani 2018), а депресивност је посебно примјетна код присилно расељене дјеце. Поражавајући је налаз да ефекти стреса настављају дјеловати чак и по завршетку рата или послије измјештања из ратног окружења (Betancourt, Keegan, Farrar & Brennan 2020). Тако се у једној од првих проспективно лонгитудиналних студија које су се бавиле психичким здрављем либанске дјеце након инвазије Израела на ову земљу 1982. године показало да је чак 58% дјечака и дјевојчица из западног Бејрута испољавало психосоматске потешкоће двије године након ратних дејстава (Mahjoub et al. 1989).До сличних налаза дошли суДирегров, Јестад и Раундален (Dyregrov, Gjestad & Raundalen 2002) у свом истраживању којим су обухватили и дјецу. Мали Ирачани су, након три године од ратних дејстава, осјећали тугу и страх да не изгубе родитеље или породицу, узнемиравале су их интрузивне мисли о рату, као и осјећање да нико не разумије кроз шта пролазе, иако већина није говорила о својим емоцијама. О томе да је тешко о колективној и личној трауми говорити, да се осјећаји туге и неправде морају маскирати како не би узнемиравали друге, те да је бездомство кључна идентитетска тачка, говоре налази домаћих студија о присилним мигрантима који су били изложени трауми егзодуса на дјечјем узрасту (Љубичић 2024). Иако немамо основа да кажемо да су ови испитаници ментално обољели, сва је прилика да нећемо погријешити уколико закључимо да је ријеч о људима који истински пате.

С друге стране, треба казати и то да сва дјеца не реагују идентично на трауматизацију колектива. Један број њих резилијентан је или се брзо опоравља од траума којима су изложени (Сирилник 2002; Betancourt et al. 2020).Истраживања показују да по питању отпорности постоје индивидуалне разлике између дјеце (Hakvoort 1996). Резилијентност дјетета на колективну, породичну и личну трагедију у великој мјери зависи од начина на које оно когнитивно и емоционално обрађује трауматске догађаје (Betancourt et al. 2020). Механизми попут дистракције пажње, когнитивне манипулације, његовања осјећања припадности и регулације емоција јачају отпорност, за разлику од процјене дјетета да се не може суочити са траумом, као и присуства осјећања бијеса и самоокривљивања. Сирилник (2002: 34), с друге стране, сматра да су релациона окружења – породично, институционално и друштвено – кључна у јачању отпорности. На примјер, уколико дјеца требају одиграти неку улогу, ако постоји јака структура или неки друштвени ритуал

у који су укључени, она ће лакше поднијети трагедију која их је задесила. Закључак је: дијете може да преболи рат без тешких посљедица под условом да му одрасла особа која се о њему брине „не додаје ништа од сопствених страхова”[3], нити процјена о томе како оно треба да се понаша или осјећа[4] (Сирилник 2002: 83–85).

Слично размишљају Ејџер и Мецлер (Ager & Metzler 2017). Они нас подјсећају да је опште прихваћена теза да дјеци која су трауматизована ратом, готово искључиво психолошке и психосоцијалне интревенције олакшавају опоравак.[5]Имајући ово на уму, поменутиаутори постављају кључно питање: шта је са дјевојчицама и дјечацима којима овакве интервенције нису доступне? Могу ли они зацијелити? Одговор је: да.У том процесу кључну улогу имају породични чиниоци и друштвени контекст: у једној од студија којом су биле обухваћене дјевојчице које су током рата у Сијера Леонеу биле отете, а затим враћене породицама, показало се да њихово лично благостање у великој мјери зависи не толико од социотерапијских интервенција, већ од спремности средине да их опет прихвати (као своје). Испитанице – сада дјевојке старе између 17 и 24 године – сматрале су да су прихваћене ако им је дато да се удају, ако су позиване на важне догађаје (нпр. вјенчања, обреде иницијације) и ако су прошле кроз „ритуале очишћења” након духовне и физичке контаминације отмицом.

Могли бисмо закључити да су дјеца изложена бројним патњама у ратним околностима, да им је угрожен живот, ментално и физичко здравље, да су у опасности да остану без својих најближих, без својих домова, да свједоче потресним сценама и да у њима учествују. Дјеца у рату пате, подједнако као и одрасли. Ипак, и једни и други могу испољити завидну дозу

[3]На сличан начин резонује и један од наших саговорника, Иван Јовић, када говори о дјеци из енклава са Косова и Метохије (Љубичић 2022). Он примјећује да дјеца усвајају страхове одраслих као своје.

[4]Између два модела – оног који посебно инсистира на личним обиљежјима и оног који уважава прије свега друштвено-релациони контекст – стоји трипартитни модел који факторе отпорности процјењује на основу личних обиљежја (структура личности, баланс између зависности и независности), породичних и друштвених релација и формалне подршке, те културолошких образаца (колективни идентитет, културолошке норме и вриједности, религиозност) (Karadzhov 2015).

[5]Овакви закључци се доносе на основу студија праћења ефеката интервенција. Наравно, подразумијева се да је кључни модел од којег се у истраживање полази модел дефицита и патологије: дјеца су по њему нужно оштећена ратним дејствима (Ager & Metzler 2017).

отпорности на ударце судбине (Сирилник 2002). Но, и ту постоје два услова: нужно је да њихове приче о трагедијама има ко саслушати и да осјећају да (негдје) припадају. Испунити ове услове није лако. Потенцијална публика веома често остаје глува на приче трауматизираних колективним искуством. Разлог је сасвим личан – да се и сами не би инфицирали траумом. С друге стране, онај који би хтио да исприча своју невољу налази се пред контрадикторним избором: да ли да ћути и не узнемирава своје ближње или да своју причу уподоби очекивањима слушалаца који одбијају да чују потресне детаље? Свака од опција води једном исходу: осјећању да га средина не прихвата и да јој он не припада. Посебно убојито за младу душу је одбацивање на нивоу колектива и јавног дискурса – отписивање проживљене патње као небитне или инсинуирање да је траума самоскривљена.[6]

2.1. Однос нашег друштва и научне заједнице према колективној трауми: прича о дјеци из Републике Србије

Када је ријеч о нашем друштву, оно је бременито колективним трагедијама о којима се углавном ћути. Преживјели (и они уморени) помињу се готово искључиво онда када за то постоји непосредни политички циљ (Grujić 2005), али је суштинска брига за исцјељење појединаца и колектива на нивоу заједнице одсутна.

Такву врсту небриге налазимо и у научној продукцији – истраживачи готово да не пишу о теми дјеце и ратних траума. Стога, данас веома мало знамо на који начин дјеца доживљавају рат[7], иако су се генерације дјеце у таквим околностима нашле неколико пута током прошлог вијека.

[6]Став јавног мњијења да су сами криви за своју судбину – егзодус 1995. након акција хрватске војске Бљесак и Олуја – потврђују налази студије Трипковић (2005). Испитаници из Војводине су у највећем броју *дођоше* препознали као једино одговорне за оно што их је снашло.

[7]С друге стране, постоји нешто већи број домаћих студија које се баве питањем менталног здравља дјеце која су прошла кроз страхоте рата. Треба примјетити да су истраживања која су обухватала расељену и дјецу прогнанике са простора бивше СФРЈ углавном изгубила на популарности тако да их савремени аутори уопште не третирају као занимљиву и пажње вриједну тему, иако бисмо, уколико би била спровођена оваква истраживања, добили вриједан увид у импликације рата и бездомства.

На овом мјесту вриједно је поменути двије студије скоријег датума које се баве питањем како дјеца доживљавају рат (и мир). Овом темом се бавила група аутора (Требјешанин, Ханак и Копуновић 1999; Требјешанин, Ханак, Драгојевић и Стојковић 1999) током бомбардовања тадашње Савезне Републике Југославије 1999. године. Захваљујући томе сазнали смо како дјевојчице и дјечаци[8] дефинишу и доживљавају ратне околности којима непосредно свједоче[9] кроз приче и цртеже. У научном смислу драгоцјени су налази о томе како дјеца размишљају о друштвеним околностима у којима се налазе. Њихови су одговори фасцинантни. На примјер, на питање „Шта је НАТО?", Данило, стар шест година, каже да је то: „Нешто што бомбардује, нешто што неће да пусти нешто на миру", а његова вршњакиња Тамара пише да нас они бомбардују „Зато да нам не буде лепо" (Требјешанин, Ханак и Копуновић 1999: 33–34). Наизглед безазлена, али суштински мудра су њихова размишљања о томе шта је рат. То је „кад ти бомбардују кућу" (Небојша, 6 година стар), „...када се убијају људи" (Сима, 12 година), „нешто најлуђе што је човек измислио и изгледа грозно" (Марко, 13 година)(Требјешанин, Ханак и Копуновић 1999: 37).Насупрот рату стоји мир: „када је све мирно, добро, лепо" (Марија, 8 година), „...када можеш мирно да спаваш" (Зорица, 8 година), „када можеш слободно да се шеташ по граду... тишина, не зује авиони, нема сирене" (Исидора, 6 година), то је „...нешто што смо раније имали, а сада немамо" (Сима, 12 година) (Требјешанин, Ханак и Копуновић 1999: 42). Детаљна анализа одговора показала је да постоје статистички значајне разлике између дјеце различитог узраста по питању перцепције НАТО-а, разлога бомбардовања, тога зашто људи ратују, док таква разлика не постоји када је ријеч о одговорима на два питања: „Шта би поручио одраслима који ратују?" и „Како би казнио оног ко је рат започео?". Порука одраслима је да престану, а казна би требала да буде подједнако страшна као оно кроз шта пролазе ова дјеца. На примјер, „да их гром згроми" (Борис, 7 година) (Требјешанин, Ханак и Копуновић 1999: 89).

[8]У истраживању је учествовало 195 дјечака и дјевојчица из Београда и Суботице старих између 4 и 13 година.

[9]Аутори с правом сматрају да је у научном смислу изузетно важно то што је истраживање рађено у јеку ратних дејстава НАТО авијације – од 10. маја до 9. јуна 1999. Да схватимо реалност ситуације у којој су се налазила (и) дјеца, помаже нам информација коју са нама дијеле Требјешанин, Ханак, Драгојевић и Стојковић (1999: 9). Пишу да су са дјецом неријетко водили разговор док су звуци сирене најављивали (нови) ваздушни напад.

Осим поменуте двије студије, дјечју перцепцију друштвено-кризних околности у којима одрастају проналазимо у књизи *Писма из енклава* (2006) чији су приређивачи Иван и Моња Јовић. *Писма из енклава* не представљају научну студију. Ријеч је о књизи која обухвата цртеже и писма која су дјеца са Косова и Метохије упућивала својим вршњацима који живе у другим дијеловима земље. Иако *Писма* нису прикупљана у научне сврхе, чврсто смо увјерени да овај документациони материјал представља драгоцјену грађу будући да нуди непосредан увид у животе дјеце из енклава, из њиховог угла. У прилог томе говори и теорија на којој почива мултижанровска анализа наратива (Мићић, Врачар и Јокић Зоркић 2021). Мултижанровска анализа бави се прије свега гласовима маргинализованих, а причање разумије као дијалошки чин, у којем осим наратора учествује и замишљени саговорник. Различити модалитети нарације – писање прича, писама, захтјева или колаборативно довршавање прича – дешавају се у сасвим одређеном временском и просторном контексту, у којем наратор преговара како са замишљеним другим, тако и са самим собом. Наратор прича о различитим аспектима свог знања, искуства, истражује релације са својим окружењем, говори о својим изазовима и на тај начин трага за значењем и смислом. Када је ријеч о писмима на која ћемо се у овој анализи ослањати, теоретичари мултижанровске анализе садржаја сагласни су око тога да наратори у њима описују за себе посебно важна искуства.

Полазећи од овог оквира, приступили смо анализи писама дјеце из енклава сматрајући да она садрже аспекте за ове дјевојчице и дјечаке лично значајних догађаја, утисака и (о)сјећања. Примарни циљ је био да истражимо сјећања која ова дјеца имају на рат, као његови непосредни и нијеми свједоци. Осим тога, настојали смо да утврдимо значења и смисао које она дају породичном и колективном усуду – животу у неслободи, у енклави. Коначно, овом анализом смо хтјели да упутимо директан позив другим домаћим истраживачима да обрате пажњу на занемарене теме, каква је она о одрастању у енклавама[10] (Љубичић 2025).

[10]Попић (2015) на основу анализе научне продукције објављене између 2000. и 2014. у домаћим социолошким часописима закључује да се младима на Косову и Метохији социолози баве спорадично и фрагментарно. Истраживања о положају дјеце још су ријеђа.

3. Методолошки оквир

На задатак и циљеве истраживања већ смо се осврнули, а када је ријеч о хипотезама, њих у овој студији нисмо постављали. Како се бавимо квалитативном анализом секундарне грађе, односно документационог материјала, подесније је било поставити истраживачка питања. Она су усклађена са циљевима анализе и гласе: 1. У ком броју се дјеца у својим писмима осврћу на лично, породично и колективно искуство рата? 2. На који начин описују и како доживљавају рат? 3. Да ли преговарају око и проналазе ли смисао страдањима кроз која су прошла?

У *Писмима из енклаве* објављено је 71 писмо[11] дјеце старе од осам до петнаест година. Ријеч је о ученицима основних школа из Лепосавића, Зубиног Потока, Лешка, Косовске Митровице, Клокота, Звечана, Грачанице, Штрпца и Старог Грацког. За потребе наше анализе издвојили смо искључиво она писма, њих укупно 33, у којима дјеца пишу о сјећању на рат[12] 1999. године и са ратом повезаним догађајима (избјеглиштво, растанци, смрт, итд.). Ова смо писма анализирали користећи квалитативну анализу садржаја. Примијенили смо индуктивни приступ да бисмо дефинисали категорије анализе. То су: *рат* и *смисао*, а основне јединице анализе – теме – дијелови су наратива у којима се говори о рату и догађањима везаним за ратна дешавања (прогон, губитак, осјећања), као и они у којима дјеца покушавају да пронађу смисао трагедија кроз које су прошла.

Када је ријеч о контекстуалном оквиру, закључак базиран на анализи обимне грађе сачињене од правних докумената, научних истраживања, препорука међународних актера и новинских текстова, је да међународно присуство, од којег се највише очекивало, Косово и Метохију није увело у демократију, мултиконфесионалност и мултикултуралност, као и да постојећи трендови нису обећавајући (Лађевац, Ђурђевић-Лукић и Јовић-Лазић 2010: 6). Посебно је тежак живот људи у енклавама,[13] о чему пише у *Писмима* и један Стефан из Штрпца. Овај стармали дјечак, ученик

[11]Осим писама, у књизи налазимо и дјечје цртеже који на најпотреснији начин говоре о ратним дешавањима и њиховој свакодневици, као и неколико пјесама.

[12]Занимљиво је примјетити да дјеца која одрастају у слободнијим српским срединама, нпр. у Косовској Митровици, пишу о свом граду и свакодневици у којој примарно мјесто има школа и игра, и ријеђе се осврћу на трагичне догађаје везане за рат. За разлику од њих, дјеца из енклава јужно од Ибра далеко чешће пишу о рату и својој свакодневици која је оптерећена свеколиком неслободом.

[13]Претпоставка је, али се поуздано не зна, да у енклавама јужно од Ибра живи око 80.000 Срба (*Заборављени свет – енклаве на Косову* 2008).

петог разреда каже: „Ми живимо као у зоолошком врту. Около решетке, а унутра храна и живот. Живимо дан за даном не знајући шта ће бити сутра. Када треба да изађемо из овог кавеза (подвукла М. Љ.), прате нас возила КФОР-а" (Јовић и Јовић 2006: 129). Ситуацију додатно отежава и то што је однос Републике Србије према својој територији крајње упитан: за пронационално оријентисане Косово и Метохија неодвојиви су дијелови државе Србије, док један број политичке елите сматра да је „проблем Косова" најбоље ријештити тако што ће се признати његова независност (Степић 2020: 7). Стога би се без имало претјеривања могло казати да је неизвјесност заправо једина извјесност са којом се суочавају Срби који живе у енклавама (Батаковић 1999).

3.1. О рату: из дјечје перспективе

У својим писмима дјеца готово да уопште не користе термин рат. Ријеч *рат* помиње тек петоро дјеце. Двоје њих је писало о личном и породичном искуству – мобилизацији очева. То су Ана и Душан. Они се сјећају сирена, и тога како су њихове тате „обукле униформу"и „с пушком у руци" отишле. Ани, старој пет година у тренутку када је рат почео, остало је у сјећању да су њене бака и мајка плакале, а годину дана млађи Душан имао је утисак да је његову маму, сестру и њега „тата оставио саме". Вели даље да је био сретан „када се тата вратио жив и здрав" (Јовић и Јовић 2006: 125), док Ана констатује да је њихова трагедија тек почела када се рат завршио.

О рату Јован, Александар и Ивана пишу нешто уопштеније. Јован, ученик другог разреда, закључује да је „рат страшан и у њему страдају недужни људи и деца обе стране" (Јовић и Јовић 2006: 85), а годину дана старији Александар се пита да ли онај ко ће читати његово писмо живи можда у некој од срећнијих земаља у којима рата није ни било или је можда и он од „оне напаћене деце којима се све то издогађало као и нама" па ће га „боље разумети". Том непознатом другу који ће читати писмо, поручује да, ако је његов тата неким случајем војник, га „замоли да не долази овамо" (Јовић и Јовић 2006: 125). Четрнаестогодишња Ивана за рат најнепосредније везује страх. Каже: „Преживели смо у пуном страх", и додаје: „страх је ... у свима нама" (Јовић и Јовић 2006: 24).

Остали о рату пишу не именујући га, већ описујући све што уз њега иде: 22 од 37 дјечака и дјевојчица фокус у својим писмима стављају на оно што смо препознали као за њих нарочито трауматичне ситуације. Оне су се десиле у прошлости, када је рат почео, али имају посљедице по живот дјеце у садашњем тренутку, а вјероватно и у будућности. По правилу ријеч је о

губицима или о оном што се очекује да се у неком неодређеном сутра изгуби. Губици укључују останак без куће, другова и родитеља.

Искуство присилног напуштања куће описује дванаест дјечака и дјевојчица, и то на два начина: из перспективе оног који није доживио такву судбину, али познаје оне који јесу, и далеко чешће из личне перспективе – из *ципела* расељеног лица. Чак и онда када немају лично иксуство присилног прогона, дјеца исказују завидну емпатију према људима који су остали без дома. Тако Милица која живи „у својој кући, нисам истерана", познаје вршњаке које су „отерали" и пита се како је њима (Јовић и Јовић 2006: 44). Данијела пише о својој другарици која је морала да напусти кућу и „оде за Србију" (Јовић и Јовић 2006: 137), а десетогодишња Ана каже да у њеном „разреду има расељених лица", али да их она не жели звати „избеглицама јер их то боли" и зато што „то исто може задесити и нас" (Јовић и Јовић 2006: 39). Да је бити избјеглица страшно, нека од дјеце сазнавала су посредно, посматрајући реакције одраслих. Тако Ана каже да су се код њене баке, када је она била сасвим мала, „доселиле избеглице... изгубили су све". Њен „деда је плакао" и она је по том схватила да је то што се десило „велика трагедија" (Јовић и Јовић 2006: 39).

Дјеца која имају лично искуство прогона у свом сјећању о томе понекад пишу веома уопштено, без уношења емоција. На примјер, Андрија, стар 12 година, каже да су „многи... остали без својих најмилијих, неки без оца или мајке, а сви баш сви без својих домова" (Јовић и Јовић 2006: 17), а његова вршњакиња Исидора пише „многи од нас, као и ја рецимо, никад више неће моћи да уђу у дом и ком су се родили [...] јер је тако омогућено" (Јовић и Јовић 2006: 105). Ипак, већина дјечака и дјевојчица који су искусили прогон, о њему говоре опширно и са пуно емоција. Једна Јелена обраћајући се потенцијалном читаоцу свог писма каже да је њена прича „тужна". Након што су им запалили кућу, а то је „нешто најгоре што је могло да се догоди", њена породица је морала да напусти „родни крај". Живјели су у основној школи у једној сали заједно са својим комшијама из Обилића, а она се сјећа да су сви причали шапатом како не би нарушили „школски ред и мир". Вели даље да је сада „(и)пак ... мало срећнија" иако живи „у једној собици од седам квадратних метара" јер су са њом њени пријатељи и породица (Јовић и Јовић 2006: 58). У Александрином писму посебно мјесто заузима опис прогона. Она тврди следеће:

> 1999. године, када сам још била сасвим мала, и када нисам знала шта је страх ... дошао је дан ... када смо из својих домова протерани силом ... дан

> који је мени остао урезан, дан који никада не могу да заборавим. Мислила сам да идемо на кратак излет после кога ћемо се вратити у своје домове. Али нажалост више никад нисам видела своје играчке које су ми у то време, морам признати, биле веома драге, више никад нисам видела своје школске другове и другарице ни своју учитељицу. Био је то дан пун ужаса. Већина мештана Срба била је стационирана у центру града, док су нас мештани Шиптари пљували и гађали разним предметима. Били смо гладни и жедни. То вече сам спавала на бетону под ведрим небом (Јовић и Јовић 2006: 134).

За једну Даницу, стару 13 година, најстрашније је очекивање да ће она и њена породица остати без куће – да ће морати да оду. О том посебно размишља кад види своје родитеље да разговарају „тајно, крију нешто од мене и моје сестре и мог брата. Када их питамо шта су разговарали, они се само загледају једно у друго". Даница ипак зна „о чему се ради" и додаје: „најтеже ми је када чујем да је неки од мојих другара отишао у туђину ... и помисао на то да их више ... нећу видети ... тера ме да плачем. И сваког дана патим" (Јовић и Јовић 2006: 48).

Осим губитка куће, ова су се дјеца неријетко суочила и са другим губицима.Неки од њих су изгубили своје пријатеље јер су се одселили, као, на примјер, Невенина другарица Анђела за коју је она „чула да сада живи у Београду". Данијела се „често сети" своје другарице која јој недостаје. „Не знам где је", каже и додаје: „а често пожелим да се чујем са њом" (Јовић и Јовић 2006: 43).

Не тако ријетко, ови дјечаци и дјевојчице су се осим симболичког, суочили и са стварним губитком блиских људи. Лука тако пише о погибији свог друга Марка, којем је био као старији брат, и његових родитеља. Дејан, ученик петог разреда, у свом писму описује страшан догађај чији је очевидац био (убиство оца), док је Сузана тужна због смрти своје пријатељице Владане. Ова дјевојчица је за погибију своје другарице, која је убијена заједно са Милицом Илић и Михајлом Вуксановићем, сазнала на вијестима. То је за њу „најтужнија вест од свих које сам икад чула", а Сузанину огорченост можемо разумијети уколико на уму имамо њену перцепцију о небризи друштва за животе људи на Косову и Метохији. Она каже: „Србија нас неће...изгледа да је заборавила на Косово" (Јовић и Јовић 2006: 32).

За ове дјевојчице и дјечаке, нарочито је потресно ишчекивање вијести о најрођенијима који су у смртној опасности. Ивана тако описује за себе посебно трауматичан догађај када је војска опколила њену школу и када је она заједно са својим другарима отрчала кући. Каже: „Ја сам стигла, али моје сестре нема. Паника и очај на лицу мојих родитеља" (Јовић и Јовић

2006: 24). Друга дјевојчица, стара девет година, са непознатим другом којем упућује писмо дијели своју превелику бригу „да ли ће се њена мајка, кад оде да ради у поље ван села, вратити". Тај је страх оправдан – њеном другу је само пар дана раније нестао тата: „пошао је до оближњег села да обиђе родбину и више се није вратио. Били смо сви тужни и несрећни" (Јовић и Јовић 1006: 153). Марина (12 година) најстрашнијим сматра нестанке људи: „жене плачу, траже да им се нестали врате" и иако „знају да је то немогуће ... надају се" (Јовић и Јовић 2006: 145).

Дјечаци и дјевојчице пишући о најстаршнијем у свом животу, неријетко описују и своја осјећања. Углавном осјећају страх. На примјер, Ивана се плаши јер су „толико пута заустављали наша кола са упереним пушкама на тату и маму ... срце ми се стезало док су војници улазили у моју кућу и претурали по мојим луткама, књигама, одећи тражећи некакве пушке" и пише да „ниједном детету на свету не бих пожелела да осети страх када на час улазе војници и избацују нас из школе јер је негде постављена бомба" (Јовић и Јовић 2006: 24). Двије године млађи Александар пише: „Недалеко од мене живе Албанци. Ја се њих бојим" (Јовић и Јовић 2006: 93). Дејан, Александров вршњак, плаши се „ноћи и мрака" због тога што „са мраком долази пуцњава" (Јовић и Јовић 2006: 113). Драгану посебно плаши кад од старијих чује да би морали да напусте кућу, Милену да се њени родитељи неће вратити ако изађу из енклаве, док се Растко боји „стварности" (Јовић и Јовић 2006: 165).

3.2. Смисао страдања: из перспективе дјеце

> „Није уопште реч о ономе што ви мислите. Тешко да у несрећи може бити среће. Али, када нам се несрећа догоди, да ли треба да јој подлегнемо?" (Сирилник 2002: 13)

Пред примјерима дјеце која су упркос тешким животним искушењима и свим околностима које им нису ишле на руку успјела да преживе и да буду сретна морамо остати задивљени (Сирилник 2002: 13). Јер, како је могуће да и поред свих недаћа она „остваре живот достојан човека"? Објашњење је: у тренуцима када преживљавају патњу, дјеца осјећају не само бол, него и наду. Сан да ће све сутра проћи преплиће се са реалношћу ужаса.

Писма дјеце из енклава жива су свједочанства таквог процеса. Дјечаци и дјевојчице пред имагинарном публиком – вршњацима који живе слободније него они – преговарају о смислу своје личне, породичне и

колективне патње. Некад се смисао страдања исцрпљује у дефинисању питања која их муче, без долажења до јасног одговора. Данијела се тако пита „шта смо тако страшно урадили" и „због чега је неко одлучио да нас казни тако сурово" (Јовић и Јовић 2006: 89), док Аранђел често размишља о томе да ли он нормално живи и има ли „нормално детињство" (Јовић и Јовић 2006: 141). Једној дјевојчици није познато: „Због чега не могу осетити слободу ни радост ни када се играм ни када идем у школу, ни када спавам? Зашто?" (Јовић и Јовић 2006: 117). Филип, ученик трећег разреда, поставља бројна питања:

> Зашто ... не могу да радим све што и моји вршњаци? Зашто је луксуз возити бицикл улицом, шетати поред реке, ићи у школу? Зашто се морам осврtати после сваког корака?", на која нема јасан одговор осим што осјећа да мора тако. Његова лична патња вриједна је труда јер је ту гдје је „срећан. Ипак су ту моја кућа и моји другови, и моја школа и коначно моја улица (Јовић и Јовић 2006: 166).

Други су одговоре пронашли, али, по правилу заузимају позицију резигнираних. Тако Дејан – утисак је – прерано одрасли дјечак који је присуствовао убиству свог оца, разумије да је независно од свега најважније „имати чисте руке" (Јовић и Јовић 2006: 113). Марина, његова вршњакиња, 12 година стара, пише овако: „Понекад помислим да нас је Бог заборавио". Ипак, вјерује када јој „каже мама" да то није тачно и да Бог ово ради да би „искушао нашу веру". Даље пише да се труди да схвати шта јој каже њена мама „али ми не иде најбоље" (Јовић и Јовић 2006: 145), а Марија, ученица шестог разреда, у свом писму поставља мноштво питања, између осталих и ово: „Пишем, а не знам да ли је уопште потребно писати, јер све ми се чини да је то узалуд и губљење времена". И доноси сљедећи закључак: слике пакла у којем живе људи на Косову и Метохији „постоје као сведоци" (Јовић и Јовић 2006: 101), али на њих нико не реагује.

Трећи, сасвим једноставно и без запитаности око било чега, казују како они виде ствари. Занимљиво је да су то дјеца која су најмлађа међу онима који су писма писали. Потресни су примјери разумијевања стварности које нам нуде двије дјевојчице, једна ученица другог, а друга четвртог разреда. Оне укупне околности у којима живе разумију и вриједнују као тешке, али ипак њихове, животне. Као да прихватају све ужасе који их окружују: војнике неке непознате војске, страх и бриге одраслих, избјеглиштво и смрт, и констатују да живот иде даље. Старија, осврћући се на своју животну причу читаоца свог писма позива да схвати „колико је леп миран и слободан живот" и како би требало „да цени слободу коју има" (Јовић и Јовић 2006: 132), а млађа, осмогодишња, у правом

смислу стармала Маја, нијеми свједок страхова одраслих, каже да се њен „бата" и она труде да живе „као и сва друга деца на свету. Ја се играм са другарицама, а бата фудбал" (Јовић и Јовић 2006: 169), пише.

Коначно, четири дјевојчице размишљају о смислу породичног и колективног страдања на нешто другачији начин. Упркос трагедијама које су их задесиле, оне трауме реинтерпретирају трагајући за позитивним аспектима властитог искуства и тренутних животних околности. Кроз те самопреговоре ове дјевојчице проналазе наду. Тако тринаест година стара Јелена, и поред свих патњи – а било их је много – непознатом другу пише да је њена животна прича „тужна", да је страх у „свима нама", и још се уз то пита „да ли неко може да разуме", док за себе каже да је срећна девојчица јер живи са својом породицом, захваљујући на крају „што си ме саслушао". Јелена, која у свом писму пише да су сви њени суграђани пуни страха, замишљеној публици – својим вршњацима – шаље поруку да треба да схвате колико је „леп миран и слободан живот" и да је сигурна да ће „доћи дан када ће све бити у реду" (Јовић и Јовић 2006: 31). Годину дана млађа Драгана (12 година) каже: „И овде има деце, и овде тече живот. Можда са мало више стрепње, мало више бојазни за сутра, али то је наш живот". Даље пише да је она „срећна девојчица" јер може да се игра „у свом дворишту" и да иде у „своју школу", као и да се често растужи „због деце која то не могу" (Јовић и Јовић 2006: 146). Најмлађа међу њима, једанаестогодишња Снежана, стоички констатује: „Све ће ово проћи, јер ништа не траје вечно" (Јовић и Јовић 2006: 70).

3.3. Дискусија

Анализа *Писама из енклава* која смо бирали по једном критеријуму – да у њима постоји наратив који говори о рату и са ратом повезаним догађајима – показала је да је највећи број дјеце (њих 22 од укупно 37) писао о ратним страдањима. Она говоре о искуству личног, породичног и колективног страдања, неријетко описујући један или више трауматичних догађаја. Неки од тих догађаја су се већ десили, оставивши посљедице на „сада и овдје". То су присилни прогон, губици блиских особа (исељавање или погибија), губитак дома и растанци. Понеко од њих, пак, антиципира да „страшне ствари", попут одласка пријатеља или напуштања куће, чекају у блиском сутра.

Пажљива анализа писама не оставља сумње у трауматични карактер искустава кроз која су ова дјеца прошла. Упркос или баш захваљујући томе, драгоцјени су они наративи у којима она самопреговарају око значења проживљеног и антиципације будућег. Тај унутрашњи дијалог о смислу патње мале нараторе доводи до неког од сљедећих увида: 1. иако немају јасан одговор

на питање због чега се све ово дешава и када ће се завршити, наставиће да га траже; 2. прихватити и адаптирати се на трагичне околности за њих је оправдано и смислено; 3. прави смисао страдања ће се открити у будућности; 4. преживљено разоткрива бесмисао.

Посебно су важни, иако најмалобројнији, одговори дјечака и дјевојчица који спадају у категорију резигнираних. Они сматрају да патњи није могуће умаћи, и разоткривају шта их оставља у таквом увјерењу. То је одсуство интересовања било кога за трагедију коју живе. Над овим одговором морамо се, у најмању руку, замислити.

4. Умјесто закључка

Иако је очекивано да дјеца и адолесценти рат посматрају као болно, мучно искуство, нема никакве сумње да је таква слика поједностављена (Barber 2009). Реакције на деструктивне околности сложене су, као и когнитивни процеси путем којих се настоји пронаћи значење и смисао у деструкцији која их окружује. Иако су далеко бројнија она истраживања чији налази сугеришу да се дјеца и адолесценти који одрастају у контексту ратних сукоба суочавају са развојним потешкоћама и проблемима у менталном здрављу, неке од студија указују да они и у бесмислу могу наћи смисао и преживјети упркос патњи којој су изложени (Assal & Farrell 1992; Recchia & Wainryb 2011).

Анализа наратива дјеце са Косова и Метохије указује да она дају различита значења преживљеним траумама и искуствима живљења у рату и крхком миру. Нека од дјеце се и надаље питају како да нађу смисао и каква значења да припишу догађајима чији су невољни учесници и свједоци, док су други значења пронашли. Чини се да су у тренутку када су њихови наративи настајали били помирени са ситуацијом у којој су, било да су се прилагодили на не баш завидне животне околности, било да се надају бољој будућности.

Дјеца налазе начине да разумију своје искуство и осмишљавају начине помоћу којих ће се суочити са реалношћу рата и послијератних околности и траума. Другим ријечима, они посједују резилијенцу или отпорност која је, сумње уопште нема, саткана од „хиљаде одредница" (Сирилник 2002: 28), а међу којима је посебно значајна друштвена реакција на рат и страдања, односно њено одсуство. Умјесто екстрема – наметања дискурса о жртвама, са специфичним очекивањима која уз то иду, и потпуне индолентности и заборава уморених, рањених, расељених и прогнаних или учитавања кривице у ове људе, која нажалост у нашем друштву иду упоредо и политички су конотирана – ваља бирати здравију опцију: имати слуха за приче оних чије су душе рањене, јер у противном њихово страдање нема никаквог смисла.

Литература

Батаковић, Д. Т. (1999). Срби на Косову и Метохији:" победа", протекторат, национална катастрофа. *Нова српска политичка мисао*, 6(3–4), 7–33.

Лаћевац, И., Ђурђевић-Лукић, С. и Јовић-Лазић, А. (2010). *Међународно присуство на Косову и Метохији 1999–2009.* Институт за међународну политику и привреду.

Јовић, И. и Јовић, М. (2006) (прир.). *Поздрав са Косова и Метохије. Писма из енклава*. Београд: Конрас.

Љубичић, М. (2024). Анализа прича (присилних) миграната и њихових потомака о колективним и породичном страдању. У З. Павловић (ур.), *Од погрома до злочина над злочинима* (стр. 61–77). Нови Сад: Универзитет Привредна академија у Новом Саду.

Мићић, К., Врачар, С. & Јокић Зоркић, Т. (2021). Мултижанровска анализа наратива у циљу унапређења образовних политика. *Педагошка истраживања и школска пракса,* 101–104.

Попић, С. (2015). Млади у српским енклавама на Косову и Метохији. *The Sociological Annual/Годишњак за социологију*, 11(14–15), 67–85.

Сирилник, Б. (2002). *Срећа у несрећи*. Београд: Завод за уџбенике.

Степић, М. (2020). Косово и Метохија: геополитички аспекти брзог решења и замрзнутог конфликта. *Национални интерес*, 38(2), 7–30.

Требјешанин, Ж., Ханак, Н., Драгојевић, Н. и Стојковић, И. (1999). *Психосоцијалне последице рата по децу и родитеље*. Београд: Институт за психолошка истраживања.

Требјешанин, Ж., Ханак, Н. и Копуновић, Н. (1999). *Најстрашније је када отрују облак*. Београд: Институт за психолошка истраживања.

Трипковић, Г. (2005). Избеглице – културни и социјални изазов. *Социолошки преглед*, vol. XXXIX(1), 33–45.

Заборављени свет – енлаве на Косову (2008). Београд: Хелсиншки одбор за људска права.

Ager, A., & Metzler, J. (2017). Where there is no intervention: Insights into processes of resilience supporting war-affected children. *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology*, 23(1), 67–75. https://doi.org/10.1037/pac0000211

Assal, A., & Farrell, E. (1992). Attempts to make meaning of terror: Family, play, and school in time of civil war. *Anthropology & Education Quarterly*, 23(4), 275–290.

Barber, B. K. (2009). Making sense and no sense of war: Issues of identity and meaning in adolescents' experience with political conflict.In B. K. Barber (Ed.), *Adolescents and war: How youth deal with political violence* (pp. 281–311). Oxford University Press.

Betancourt, T. S., Keegan, K., Farrar, J., & Brennan, R. T. (2020). The intergenerational impact of war on mental health and psychosocial wellbeing: lessons from the longitudinal study of war-affected youth in Sierra Leone. *Conflict and Health*, 14, 1–8.

Catani, C. (2018). Mental health of children living in war zones: a risk and protection perspective. *World Psychiatry*, 17(1), 104.

Dyregrov, A., Gjestad, R., & Raundalen, M. (2002). Children exposed to warfare: A longitudinal study. *Journal of Traumatic Stress*, 15, 59–68.

Gaza: Starvation or gunfire – this is not a humanitarian response. Retrieved July 25, 2025 from: https://www.amnesty.org/en/latest/news/2025/07/gaza-starvation-or-gunfire-this-is-not-a-humanitarian-response/.

Grujić, J. (2005). Štampa o izbeglicama u Srbiji: 1990-2005. *Temida*, 8(4), 15–23.

Hakvoort, I. (1996). Children's conceptions of peace and war: A longitudinal study. *Peace and Conflict*, 2(1), 1–15.

Monthly cumulative Palestinian recorded fatalities and injuries in the Gaza War. Retrieved August 15, 2025 from: https://www.statista.com/statistics/1616501/monthly-gaza-fatalities-injuries/

Refugee Data. Retrieved July 20, 2025 from: https://www.unhcr.org/refugee-statistics.

'Unimaginable horrors': more than 50,000 children reportedly killed or injured in the Gaza Strip. Retrieved June 25, 2025 from: https://www.unicef.org/press-releases/unimaginable-horrors-more-50000-children-reportedly-killed-or-injured-gaza-strip

Karadzhov, D. (2015). Assessing Resilience in War-Affected Children and Adolescents: A Critical Review. *Journal of European Psychology Students*, 6(3), 1–13.

Ljubičić, M. (2022). " Jesmo li nečiji?": percepcija i recepcija narativa o traumi iz perspektive slušaoca. *80 година од погрома у Великој рацији корак даље ка заједничкој будућности*, 373–390.

Ljubičić, M. (2025). Childhood fenced with barbed wire: analysis of letters from children from enclaves in Kosovo and Metohija. In Z. Pavlović (Ed.), *Memory culture: Children in and from war* (pp. 155–173). Novi Sad: Univerzitet Privredna akademija u Novom Sadu.

Mahjoub, A., Leyens, J. P., Yzerbyt, V., & Di Giacomo, J. P. (1989). War stress and coping modes: Representations of self-identity and time perspective among Palestinian children. *International Journal of Mental Health*, 18(2), 44–62.

Protection of civilians in armed conflict. Report of the Secretary-General (2025). Retrieved May 20, 2025 from: https://docs.un.org/en/S/2025/271.

Recchia, H. E., & Wainryb, C. (2011). Youths Making Sense of Political Conflict: Considering Protective and Maladaptive Possibilities: Essay Review of Adolescents and War.*Human Development*, 54(1), 49–59.

Stop the War on Children: Pathways to peace (2024). Retrieved May 20, 2025 from: https://resourcecentre.savethechildren.net/document/stop-the-war-on-children-pathways-to-peace.

Werner, E. E. (2012). Children and war: Risk, resilience, and recovery. *Development and psychopathology*, 24(2), 553–558.

WAR FROM A CHILD'S PERSPECTIVE: REMEMBERING AND MAKING SENSE OF COLLECTIVE AND FAMILIAL SUFFERING

MILANA M. LJUBIČIĆ, UNIVERSITY OF BELGRADE, FACULTY OF PHILOSOPHY, REPUBLIC OF SERBIA

Summary

This paper explores children's memories of war and their search for meaning in the midst of collective and personal tragedy. The study is based on the analysis of secondary material – letters written by children from enclaves in Kosovo and Metohija to their peers living in less restrictive environments. The contextual framework of the research is recent wartime past – the NATO bombing of the Federal Republic of Yugoslavia in 1999 and the events that followed in the area of the southern Serbian province. The study has multiple objectives.The first is to examine the war memories of children as direct witnesses of the conflict. The assumption is that these memories are deeply ingrained and highly personal. The second goal is to determine how they understand the war events they experienced. The third, equally important aim is to draw scholarly attention to the fact that this topic has been almost entirely neglected in academic discourse. We consider this a significant oversight, one without justification, given that the region of the Republic of Serbia is burdened by collective suffering, with children being silent witnesses and victims in large numbers. Since there is a tacit social agreement and political decision in society not to talk about the war traumas and living circumstances in which Serbs and other non-Albanians live in Kosovo and Metohija, there is a high probability that they will be suppressed and passed on to future generations as the content of the unconscious. This ultimately hinders not only individual healing but also the recovery of the collective. The only way to prevent this is to open up these topics. The findings from the letter analysis point precisely to this need, showing that children have vivid and traumatic memories of the armed conflict they witnessed, and that they are searching for meaning in their suffering. However, children also demonstrate a certain degree of resilience, grounded in the hope that one day they will live in freedom.

Keywords: child, war, enclave, memory, meaning, lette

Željka Manić[1]
Filozofski fakultet
Univerzitet u Beogradu
ORCID: 0000-0001-8538-3474

930.85(497.113 Belo Blato)
https://doi.org/10.5281/zenodo.18846135
originalni naučni rad

KULTURA SEĆANJA U RURALNOM PROSTORU: STUDIJA SLUČAJA BELOBLATSKIH ODONIMA[2]

Predmet rada je kultura sećanja prema odonimima u selu Belo Blato. Studijom slučaja je obuhvaćeno svih 14 ulica, a cilj je utvrditi po kome su imenovane, uključujući etničku pripadnost i pol, odnosno kakvu kulturu sećanja izražavaju. Rezultati analize pokazuju da beloblatski odonimi pretežno u nazivu sadrže vlastitu imenicu (11), pre svega sa ličnim imenom u svom sastavu (9), a najčešće su imenovani po ličnostima značajnim u političkom životu (7), prvenstveno iz jugoslovenske socijalističke prošlosti (4). Etnička pripadnost osoba komemorisanih imenovanjem odonima je mešovita, u skladu sa multinacionalnim sastavom stanovništva Belog Blata, s tim da odnos nije proporcionalan. Nijedna ulica nije imenovana po ženi.Beloblatski odonimi izražavaju prevashodno zvaničnu kulturu sećanja socijalističke Jugoslavije u javnom prostoru, bratstva i jedinstva naroda i narodnosti, ali bez ideološki propagirane rodne ravnopravnosti. Nosioci vlasti u postsocijalizmu ne smatraju stanovništvo ruralnih sredina značajnim u kreiranju nacionalističke kulture sećanja u vezi sa odonimima.

Ključne reči: kultura sećanja, ruralni prostor, odonimi, Belo Blato, studija slučaja, jugoslovenska socijalistička prošlost, etnički aspekt javnog prostora, rodna ravnopravnost

1. Uvod

Odonimi su prevashodno prostorni orijentiri, koji imaju i simboličku funkciju odražavajući društvene promene. Vladajuće elite svoju ideološku agendu najčešće implementiraju u prostor preko naziva ulica, trgova, spomenika, bar u urbani prostor, ali je upitno da li to čine i u ruralnom prostoru. Predmet ovog rada

[1]zmanic@f.bg.ac.rs

[2]Realizaciju istraživanja finansijski je podržalo Ministarstvo nauke, tehnološkog razvoja i inovacija Republike Srbije u sklopu finansiranja naučnoistraživačkog rada na Univerzitetu u Beogradu – Filozofskom fakultetu (broj ugovora 451-03-137/2025-03/200163).

su odonimi u selu Belo Blato, koje je izabrano kao slučaj zbog svog jedinstvenog karaktera, a studijom slučaja je obuhvaćeno svih 14 ulica. Osnovni cilj analize je utvrditi kakvu kulturu sećanja izražavaju beloblatske ulice, odnosno po kome su imenovane, uključujući etničku pripadnost i pol ličnosti koje komemorišu.

2. Konceptualni okvir

U sociologiji i srodnim disciplinama imenovanje ulica uglavnom se razmatra na osnovu nekoliko koncepata: kultura sećanja, kolektivna memorija, urbana memorija, identitet grada i gradski tekst (Božilović i Petković 2023: 27). Kultura sećanja predstavlja disciplinu „koja istražuje uloge kulturnih obrazaca sećanja, značaja pamćenja i sećanja za formiranje identiteta i odnosa prema istoriji i prošlosti u nauci i kolektivnom pamćenju" (Kuljić 2006: 10). Na nivou kako ličnog, tako i kolektivnog pamćenja, kultura sećanja podrazumeva osmišljen odnos prema prošlosti, odnosno stav prema prošlim iskustvima na čije formiranje utiču sadašnjost i budućnost. „Proučava načine kojim kulture, režimi i klase prenose znanje o prošlosti, kako ga izmišljaju, obrađuju, koriste, potiskuju, zaboravljaju i preinačuju" (Kuljić 2006: 11).

Odonimi su refleksije zvanične kulture sećanja u javnom prostoru. Istorijske prekretnice donose promene izbora za naciju značajnih istorijskih događaja, koji su prilagođeni novim vladajućim strukturama (Kuljić 2002: 450), odnosno utemeljenju političkog režima. Nove vladajuće elite raskidaju sa prošlošću menjajući javni prostor preko preimenovanja naziva ulica, koje je učestalo u kritičnim vremenima i mahom se događa na veliko (Rajić 2012: 204). Potrebe sadašnjice se u kriznim periodima opravdavaju prošlošću izabranom za njihovo ispunjavanje (Kuljić 2006: 142).

Za razumevanje potrebe vladajućih elita za promenama naziva ulica značajan je koncept izmišljanja tradicije Erika Hobsbauma (Eric Hobsbawm). Ovaj koncept uključuje „kako 'tradicije' koje su zapravo izmišljene, konstruisane i formalno ustanovljene, tako i one koje se javljaju na način koji nije tako lako pratiti u okviru kratkog vremenskog perioda koji se može datirati – obično se radi o periodu od nekoliko godina – i koje se uspostavljaju velikom brzinom" (Hobsbom 2001: 5–6). U pitanju je ideološkokritički pristup koji naznačava instrumentalizaciju prošlosti od strane države i to plansku (Kuljić 2006: 142). Podrazumeva da vladajuće grupe radi zaštite sopstvenih interesa kroje kolektivno pamćenje pomoću države kao glavnog mehanizma. Kontinuitet sa prošlošću je pretežno veštački uspostavljen (Hobsbom 2001: 6), a ima ideološku i instrumentalnu vrednost. Menjanjem naziva ulica vrši se promena slike ne samo o

vlastitoj istoriji, već i o osnovnim tekovinama društva i njegovim vrednostima, odnosno sprovodi se legitimizacija novih političkih režima.

Etnički aspekt javnog prostora u ovom radu označava njegovu otvorenost za etničke grupe koje u njemu žive, uključujući odonime. Posmatra se kao odnos između etničke strukture stanovništva koje živi u naselju i etničke strukture odonima imenovanim po ličnostima u tom istom naselju. Suživot različitih etničkih grupa se „ogleda u svim oblastima svakodnevnog života njenih žitelja, pa tako posredno i u imenovanju ulica" (Андрић 2022: 253).

Kada je o orodnjavanju prostora reč, tokom drugog talasa feminizma, sedamdesetih godina XX veka, intenzivirana su proučavanja urbanih sredina u rodnom diskursu (ЈаковљевићШевић 2020: 114). Oslanjala su se prevashodno na koncept Anrija Lefevra (Henri Lefebvre) da društveni prostor predstavlja društveni proizvod (Lefebvre 1991: 26), odnosno da je produkcija prostora uslovljena odnosima koji proizilaze iz manifestacije društvene moći, društvene prakse, društvenih struktura i institucija, proizvodnje znanja i tehnologija. Na simboličkom nivou odonimi izražavaju rodnu distribuciju moći u javnom prostoru.

3. Kontekstualni okvir

Postsocijalizam u bivšim SFRJ (Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija) republikama karakteriše izmena gradskog teksta vraćanjem sistema simbola ustanovljenih nakon Drugog svetskog rata presocijalističkim vrednostima (Radović 2013: 314). Tačke oslonca u preimenovanju odonima u urbanim sredinama postaju nacionalne suverene države koje su postojale pre SFRJ.

„Ovakav simbolički povratak u prošlost osnova je kreiranja diskursa o (svetloj) nacionalnoj budućnosti (s obzirom na to da je službeno istorijsko pamćenje uslov konceptualizovanja narativa o budućem), čime se ovaj reaktuelizovani 'pogled unazad' može označiti i kao neka vrsta 'povratka u budućnost'" (Radović 2013: 314–315).

Zapravo su bivše SFRJ republike u periodu kraćem od pola veka prošle kroz dve prerade prošlosti, prvo kroz autoritarno-internacionalističku 1945. godine, a zatim kroz pluralističko-nacionalističku, odnosno restaurativnu 1990. godine (Kuljić 2005: 446–447). Tokom potonje prerade prošlosti vladajuće elite u prostor nisu upisale konzistentan i homogen skup simbola, za razliku od socijalističkih vlasti posle Drugog svetskog rata sa prilično koherentnim i preciznim simbolima upisanim u prostor preko odonima (Radović 2013: 316–317).

KPJ (Komunistička partija Jugoslavije) je nakon pobede u Drugom svetskom ratu kontrolišući sadašnjost dobila kontrolu i nad prošlošću. NOB

(Narodnooslobodilačka borba) je predstavljala početnu legitimacijsku osnovu socijalističkog sistema, koja je nakon Rezolucije Informbiroa 1948. godine „izjednačavana sa socijalističkom revolucijom, čime je evoluirala iz oslobodilačke borbe protiv okupatora u klasni rat u kome je pobedila radnička klasa" (Stojanović 2023: 91). Posebno su bila naglašena četiri elementa Drugog svetskog rata u SFRJ: NOB, socijalistička revolucija, bratstvo i jedinstvo jugoslovenskih naroda i kolaboracija (Stojanović 2023: 91). Nazivi ulica su predstavljali jedan od vidova heroiziranja prošlosti.

Konstituisanje nezavisnih država praćeno ratom i kraj socijalističkog poretka obeležili su društveni kontekst bivših SFRJ republika na koncu XX veka. „Organizovano se neguju samo ona sećanja koja idu naruku jačanju nacionalnog identiteta (svetla imperijalna prošlost, stradanje vlastitog naroda, preuznošenje i veličanje kulta nacionalnih vladara i kulturnih poslenika i sl.)" (Kuljić 2002: 451). Navedene težnje su vidljive i u menjanju odonimije. U Srbiji su sredinom 1991. godine započeta preimenovanja ulica na preporuku Skupštine Srbije, najobimnija u Beogradu nakon davanja naziva ulicama koje su šezdesetih godina XX veka bile novoizgrađene (Radović 2013: 193). „Već letimičan pogled na pojmove i imena koja su nestala sa mape ulica ukazuju na simboličko zbogom međunarodnom radničkom pokretu i nesvrstanima, ali i višenacionalnoj socijalističkoj Jugoslaviji" (Radović 2013: 195–196).

Kada je o etničkom aspektu javnog prostora reč, jedna od uočenih osobenosti preimenovanje odonima u gradovima bivših SFRJ republika je promena naziva ulica koje označavaju druge etničke grupe (Radović 2013: 316). Zaključak analize mađarskih naziva ulica u Novom Sadu je da su ulice imenovane po pripadnicima mađarske etničke ili druge manjinske grupe pretežno ili na periferiji grada ili u prigradskim sredinama, kao i da su veoma retke ulice koje su nazvane po ženama mađarske nacionalnosti (Андрић 2022: 275).

Analiza odonima u Beogradu pokazala je da je 4,37% imenovano po ženama, odnosno ženskim mitskim likovima, a pretežno se nalaze u opštinama srednje statusne pozicije i ugleda (Sekulić 2014: 135). Većina ulica imenovana je po učesnicama NOB-a (38%), po književnicama i umetnicama je nazvana četvrtina ulica, po vladarkama 17%, a samo po 1% po predsednicama država i visokim državnim funkcionerkama, kao i po naučnicama i sportistkinjama. Po ženama je imenovano 46 od 822 ulice u Novom Sadu (ЈаковљевићШевић 2020: 121–122). U Nišu 9,5% ulica nazvanih po ličnostima komemoriše žene, s tim da je njihov broj udvostručen nakon 2019/2020. godine ublažavajući rodnu asimetriju na nivou odonima (Božilović i Petković 2023: 153). Evidentno odonime

karakteriše rodni disbalans koji prikazuje distribuciju moći u javnom gradskom prostoru.

4. Metodološki okvir

Belo Blato je izabrano kao pojedinačni slučaj čiji će odonimi biti analizirani zbog svog jedinstvenog karaktera (Bogdanović 1993: 97), odnosno raznolike etničke strukture stanovništva. U Belom Blatu, vojvođanskom selu na području grada Zrenjanina, prema rezultatima popisa stanovništva iz 1948. godine živelo je 2.159 stanovnika, a 2022. godine duplo manje, to jest 1.034 stanovnika (Републички завод за статистику 2022). Popisni podaci iz 2002. godine pokazuju da je od ukupno 1.477 stanovnika u Belom Blatu živelo 583 Slovaka, 488 Mađara, 128 Bugara, 118 Srba, 41 Jugosloven i predstavnici drugih etničkih grupa, neizjašnjeni i neopredeljeni (Републички завод за статистику 2003: 26–27).

Prema podacima iz Adresnog registra[3] sa nazivima ulica i kućnim brojevima po naseljenim mestima za teritoriju Republike Srbije, Belo Blato ima 14 ulica, koje su obuhvaćene studijom slučaja: Begejski red, Beloblatski put, Benešova, Georgi Dimitrova, Grobljanska, Ive Lole Ribara, Janošikova, Maršala Tita, Masarikova, Petefi Šandora, Stevice Jovanovića, Ribničarska, Vinogradska i Žarka Zrenjanina. Pretpostavka je da su to prvi nazivi beloblatskih ulica. U sklopu projekta *Ažuriranje adresnog registra u Republici Srbiji* jesu vršena nova imenovanja beloblatskih ulica, ali nisu donela značajne promene. Prema *Odluci o utvrđivanju naziva ulica na teritoriji grada Zrenjanina* iz 2019. godine (*Службени лист града Зрењанина* бр.18/2019: 402) utvrđeni su nazivi ulica naseljenih mesta koji nisu bili ranije dodeljeni pa su u Belom Blatu imenovane ulice Beloblatski put[4] i Maršala Tita, s tim da potonja podrazumeva davanje imena produžetku već postojeće istoimene ulice.

Analiza je vršena klasifikovanjem beloblatskih odonima na one sa vlastitom imenicom, u okviru kojih su razlikovana lična i geografska imena, kao i na odonime sa zajedničkom imenicom u svom sastavu. Zatim je razmatrano u kojim su oblastima društvenog života značajne ličnosti po kojima su imenovane ulice. Predmet interesovanju je i etnički aspekt odonima sa ličnim imenima, kao i rodna dimenzija.

[3]https://www.rgz.gov.rs/adresni-registar.

[4]Ulica je zajednička mesnim zajednicama Belo Blato, Lukino Selo i Perlez, odnosno reč je doslovno o putu koji ih povezuje.

5. Analiza beloblatskih odonima

Većina beloblatskih ulica sadrži vlastitu imenicu u nazivu (11), s tim da je četiri puta više onih sa ličnim imenima u sastavu (Benešova, Georgi Dimitrova, Ive Lole Ribara, Janošikova, Maršala Tita, Masarikova, Petefi Šandora, Stevice Jovanovića i Žarka Zrenjanina) nego naziva ulica sa geografskim imenima (Begejski red i Beloblatski put). Preostale tri ulice imaju zajedničku imenicu u sastavu (Grobljanska, Vinogradska i Ribničarska). Odonimi sa ličnim imenima najčešće nose nazive po osobama iz političkog života (7) i to pre svega značajnim za jugoslovensku socijalističku prošlost (4), a zatim iz političkog života drugih zemalja (3). Po osobama iz domena kulture i to drugih zemalja nazvane su preostale dve ulice sa ličnim imenima u sastavu. Kada je o etničkoj pripadnosti ličnosti komemorisanih odonimima reč, četiri pripadaju konstitutivnim narodima SFRJ, odnosno hrvatskog, srpskog ili jugoslovenskog su porekla, tri (češko)slovačkog, a po jedna mađarskog i bugarskog. Nijedna ulica nije imenovana po ženi. S obzirom na to da je očevidno po čemu su nazvani beloblatski odonimi sa geografskim imenima i zajedničkom imenicom u svom sastavu, sledi predstavljanje ličnosti po kojima su dobili nazive, krenuvši od značajnih za jugoslovensku socijalističku prošlost.

Josip Broz Tito, rođen 1893. u Kumrovcu i preminuo 1980. godine u Ljubljani, bio je predvodnik jugoslovenskih partizana tokom Drugog svetskog rata, predsednik KPJ, a kasnije Saveza komunista Jugoslavije, vrhovni komandant Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije i Jugoslovenske (narodne) armije, državnik koji je obavljao niz funkcija poput predsednika Saveznog izvršnog veća Federativne Narodne Republike Jugoslavije, odnosno SFRJ i njen maršal. „Tito je bio sindikalni vođa, zatvorenik, boljševik formiran u Sovjetskom Savezu, ilegalac, vojskovođa i diplomata u ratu i miru" (Kuljić 2005: 92). Predstavlja simbol ne samo socijalizma, već i antifašizma, antistaljinizma, ravnopravnosti naroda i samoupravljanja.

Ivo Lola Ribar, rođen 1916. u Zagrebu i preminuo 1943. godine u Glamočkom Polju, bio je član KPJ, učesnik NOB-a i narodni heroj (Institut za savremenu istoriju 1982b: 170–171). Bio je član KPJ od 1936. godine, prvenstveno omladinski rukovodilac, na čelu Centralnog komiteta Saveza komunista omladine Jugoslavije, a potom i član Centralnog komiteta KPJ i Vrhovnog štaba. Narodnim herojem je proglašen 1944. godine.

Stevan Jovanović Stevica, rođen 1916. u Velikom Bečkereku i preminuo 1941. godine u Vršcu, takođe je bio član KPJ, učesnik NOB-a i narodni heroj (Institut za savremenu istoriju 1982a: 346–347). Član KPJ je bio od 1937. godine,

a zatim član Pokrajinskog komiteta KPJ, posebno aktivan u Okružnom komitetu KPJ za Južni Banat. Postao je narodni heroj 1949. godine.

Žarko Zrenjanin Uča, rođen 1902. u Izbištu i preminuo 1942. godine u Pavlišu, „najistaknutiji je organizator i rukovodilac KPJ i NOB u Vojvodini" (Institut za savremenu istoriju 1982b: 375), kao i narodni heroj. Bio je član KPJ od 1927. godine. Narodnim herojem Jugoslavije proglašen je 1944. godine, a dve godine kasnije je grad Petrovgrad po njemu imenovan Zrenjaninom.

Ukazano je da su tri odonima imenovana po ličnostima iz političkog života drugih zemalja, dve iz Čehoslovačke i jedna iz Bugarske. Georgi Mihajlov Dimitrov (ГеоргиМихайловДимитров), rođen 1882. u Kovačevci i preminuo 1949. godine u Moskvi, bio je bugarski političar i državnik. „On je 1948. izabran za generalnog sekretara BKP i predsednika Nacionalnog saveta OF[5], čime je preuzeo sve glavne položaje u partiji i državi" (Баева 2008: 352). Prvih meseci posle Drugog svetskog rata Jugoslavija i Bugarska su normalizovale odnose posle pozicioniranja na suprotstavljenim stranama tokom oba svetska rata (ДрагишићиДрагишић 2019: 81). Međusobni odnosi su opet zahladneli nakon Rezolucije Informbiroa 1948. godine, kada počinje okretanje spoljne politike Jugoslavije od Istoka ka Zapadu, a Bugarska poništava ugovore sa Jugoslavijom i započinje kampanju protiv nje, istovremeno učvršćujući sovjetski tip političkog sistema (Баева 2008: 356–357).

Tomaš Garig Masarik (Tomáš Garrigue Masaryk), rođen 1850. u Hodoninu i preminuo 1937. godine u Laniju, bio je naučnik, univerzitetski profesor, publicista i političar (Јелачић 1931: 118–120). Predvodio je pokret za nezavisnost Čehoslovačke i postao njen prvi predsednik 1918. godine. Za vreme njegovog mandata stvorena je Mala Antanta, sačinjena od Čehoslovačke, Jugoslavije i Rumunije, radi zaštite interesa u slučaju eventualnog pokušaja povratka teritorija, koje su prethodno bile u sastavu Austrougarske.

Edvard Beneš, rođen 1884. u Kožlanima i preminuo 1948. godine u Seizmovo Ustiju, bio je pravnik, novinar, publicista, univerzitetski profesor i državnik (Stoimirović-Jovanović 1936: 9–10). Takođe je jedan od vođa pokreta za nezavisnost Čehoslovačke. Bio je njen ministar spoljnih poslova od 1818. do 1935. godine, kada je nakon Masarika postao drugi predsednik Čehoslovačke, sa kojim je usko sarađivao u univerzitetskom i političkom životu.

[5]BKP je skraćenica za Bugarsku komunističku partiju, a OF za Otadžbinski front, koji predstavlja savez antifašističkih i antinemačkih snaga Bugarske osnovan 1942. godine.

Već je naznačeno da su po ličnostima iz domena kulture drugih zemalja nazvane dve beloblatske ulice, jednoj iz Slovačke, a drugoj iz Mađarske. Šandor Petefi (Petőfi Sándor), rođen 1823. u Kiškerešu i preminuo 1849. godine u Išpankutu, bio je kako poetski, tako i politički vođa revolucionarne mađarske inteligencije svog vremena (Barta 1976: 115). Jedan je od predvodnika nacionalnog pokreta za osamostaljenje Mađarske 1848. godine, kada se njegova politička poezija stapa sa političkim delovanjem, uključujući vojevanje. Stvarao je u vreme nastajanja „nacionalne književnosti narodnog karaktera i realističkog tona. Ovaj novi književni pravac na području lirike i epike u stihu doveo je do trijumfa Petefijev poetski genije" (Barta 1976: 115).

Juraj Janošik (Juraj Jánošík), rođen 1688. u Terhovu i preminuo 1713. godine u Liptovskom Mikulašu, bio je vođa razbojničke grupe i narodni junak, najpoznatiji slovački bandit, simbol otpora i borac za pravdu (Eliáš 2010: 42). Predstavlja slovačku verziju Robina Huda (Robin Hood), koja je postala nacionalna legenda opevavanjem u narodnim pesmama. „Akademsko istraživanje zapadnoslovenske žive legende o Janošiku u velikoj meri je prihvatilo da je njegov savremeni mit rezultat njegovog poštovanja kao hrabrog buntovnika protiv ugnjetavanja u tradicionalnoj narodnoj kulturi" (Vortruba 2006: 24).

6. Diskusija

Ličnosti po kojima su imenovane beloblatske ulice su pretežno značajne u politici kao oblasti društvenog života. „Gradovi su odavno prepoznati kao prostor pogodan za instalaciju političkih simbola koji mogu biti u službi legitimizacije vlasti, čime se, uz paralelno brisanje onih nepoželjnih, čini raskid sa prethodnom vlašću" (Božilović i Petković 2023: 55), a očigledno i ruralne sredine.

Zajednička karakteristika osoba značajnih u jugoslovenskoj socijalističkoj prošlosti je da su bili istaknuti učesnici NOB-a i članovi KPJ: Josip Broz Tito, Ivo Lola Ribar, Stevan Jovanović Stevica i Žarko Zrenjanin Uča. Svako naselje u SFRJ imalo je ulicu Maršala Tita, a svaka republika, odnosno autonomna pokrajina i bar jedan grad imenovan po njemu (Rajić 2012: 206). „Jedan od ideoloških stubova SFRJ bio je kult Josipa Broza Tita" (Stojanović 2023: 235). Erozija Titovog kulta započela je 1990. godine uvođenjem višepartijskog sistema, kao i ukidanjem propisa o negovanju kulta i poštovanju u državnim ustanovama, što je vodilo promeni po njemu imenovanih odonima, ali ne i u Belom Blatu, kao i mnogim drugim prvenstveno ruralnim sredinama u Srbiji. Tito je devedesetih godina XX veka izgubio ulice u Beogradu, Ljubljani i drugim gradovima bivših SFRJ republika (Radović 2013: 192, 194). U centru Beograda je ulica Maršala Tita (1946–1991) najpre preimenovana u Srpskih vladara (1991–1997) pa u Kralja

Milana (1997–), a ploča sa nazivom ulice je uklonjena što predstavlja „pokušaj da se iz javnog sećanja izbriše ime koje je ova ulica nosila 45 godina samo zato što više nije politički oportuno" (Rajić 2012: 208).

U vezi sa beloblatskom ulicom Ive Lole Ribara, može se ukazati da je jedna od ulica u centru Beograda od 1946. godine nosila naziv Lole Ribara, a promenjen je u Svetogorsku 1997. godine. U Zadru je Ulica Ive Lole Ribara preimenovana u Široku ulicu 1991. godine (Begonja 2006: 717). „Novonastale države preko noći prekrajale su prošlost u težnji da istoriografski utemelje nezavisnost" (Kuljić 2002: 450) i na nivou odonima, ali sudeći po raspoloživim podacima prevashodno u urbanim sredinama.

Preimenovanje odonima u gradovima bivših SFRJ republika ima tri osobenosti: promena naziva ulica u vezi sa socijalizmom i NOB-om, odonima povezanih sa jugoslovenskom prošlošću i menjanje naziva ulica koje označavaju druge, učestalo konkurentske etničke grupe (Radović 2013: 315–316). Nijedna od navedenih osobenosti nije uočena kod beloblatskih ulica. Postsocijalističku dekomemoraciju karakteriše i to da je gradska odonimija sve manje lokalna, odnosno prevashodno je nacionalna (Radović 2013: 316), što nije slučaj i sa beloblatskim odonimima. Stevan Jovanović Stevica je rođen u Velikom Bečkereku, danas Zrenjaninu, gradu na čijem se području Belo Blato nalazi, a u kojem je bio aktivan politički i tokom studija u Beogradu (Institut za savremenu istoriju 1982a: 346). Žarko Zrenjanin Uča je povezan sa Vojvodinom, pokrajinom u kojoj se selo nalazi, odnosno narodnim herojem je proglašen na osnovu zasluga u organizovanju radničkog pokreta i NOB-a na području Vojvodine (Institut za savremenu istoriju 1982b: 376).

Jedna od beloblatskih ulica sa političkom dimenzijom je i Georgi Dimitrova. Svoju ulicu je dobio i u Beogradu 1946. godine, i u centru i u Zemunu, i to za života (Radović 2013: 295). „Iako u socijalističkoj Jugoslaviji imenovanje javnih površina po živim političarima iz inostranstva nije bilo često, ono je ipak sporadično bilo sprovođeno" (Radović 2013: 295). Obe ulice su preimenovane u prvoj polovini devedesetih godina XX veka, u centru Beograda u Ilije Garašanina, a u Zemunu u Dobanovačku.

Nazivi ulica učestalo imaju kulturnu dimenziju, koja je osobena za dva beloblatska odonima. Imena ulica Janošikova i Petefi Šandora izražavaju kulturno nasleđe slovačke i mađarske etničke grupe, koje u značajnoj meri nastanjuju ovu sredinu. „Označavanje javnih prostora prema kulturnim referencama nije vrednosno i ideološki neutralan proces" (Božilović i Petković 2023: 83).

7. Zaključak

Za razliku od urbanih sredina u bivšim SFRJ republikama, za koje je osobena dejugoslavizacija odonima zamenom onima iz ranijih istorijskih perioda (Radović 2013: 314), ova studija slučaja pokazuje da u Belom Blatu nije došlo do istog procesa. Beloblatski odonimi izražavaju kulturu sećanja socijalističke Jugoslavije u javnom prostoru, bratstva i jedinstva naroda i narodnosti, ali bez ideološki propagirane rodne ravnopravnosti. Razlozi opstanka odonima koji nisu u skladu sa dominantnom nacionalističkom kulturom sećanja mogu biti višestruki. Značajna je bar načelna pluralnost društva Srbije u postsocijalizmu, kao i nepotpuna kontrola vlasti nad svim segmentima javnog života. „S druge strane, pojedine lokalne zajednice i dalje su komemorativnu simboliku bivše države videle kao prikladniji materijal za označavanje javnog prostora od novih nacionalnih imaginarija koji su gotovo redovno podrazumevali etnički isključiv sistem simbola" (Radović 2013: 320). Ipak, realističnije objašnjenje opstanka socijalističke kulture sećanja u beloblatskim odonimima je zanemarenost ruralnih sredina, u kojima živi sve manje stanovnika (Manić 2015: 433), suočavajući se sa brojnim problemima poput nepovoljne starosne strukture, obrazovne strukture, socijalne isključenosti, nižeg materijalnog položaja od stanovnika urbanih sredina (Manić 2024: 121) itd. Nosioci vlasti ne smatraju stanovništvo ruralnih sredina značajnim u kreiranju nove kulture sećanja, skoncentrisane u urbanim područjima, kada je u pitanju promena naziva odonima.

Literatura

Adresni registar. Preuzeto 10.05.2025. https://www.rgz.gov.rs/adresni-registar.

Barta, J. (1976). Književnost XIX veka. U Ban, I., Barta, J. i Cine, M. *Istorija mađarske književnosti* (83–193). Novi Sad: Matica srpska, Forum.

Begonja, Z. (2006). Odonimi kao ideološke manifestacije na primjeru Zadra u XX. stoljeću. *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru, 48,* 703–720.

Bogdanović, M. (1993). *Metodološke studije*. Beograd: Institut za političke studije.

Božilović, J. i Petković, J. (2023). *Sociološko čitanje gradskog teksta*. Niš: Filozofski fakultet Univerziteta u Nišu.

Eliáš, M. (2010). *Slávni Slováci*. Martin: Matica slovenská.

Hobsbom, E. (2002). Uvod: kako se tradicije izmišljaju. U Hobsbom, E. i Rejndžer, T. (Ur.). *Izmišljanje tradicije* (5–25). Beograd: Biblioteka XX vek.

Institut za savremenu istoriju. (1982a). *Narodni heroji Jugoslavije*. Tom I. Beograd, Titograd: Partizanska knjiga, Narodna knjiga, Pobjeda.

Institut za savremenu istoriju. (1982b). *Narodni heroji Jugoslavije*. Tom II. Beograd, Titograd: Partizanska knjiga, Narodna knjiga, Pobjeda.

Kuljić, T. (2002). *Prevladavanje prošlosti: uzroci i pravci promene slike istorije krajem XX veka*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.

Kuljić, T. (2005). *Tito: sociološko-istorijska studija*. Zrenjanin: Gradska narodna biblioteka „Žarko Zrenjanin".

Kuljić, T. (2006). *Kultura sećanja*. Beograd: Čigoja štampa.

Lefebvre, H. (1991). *The production of space*. Oxford: Blackwell Publishing.

Manić, Ž. (2015). Materijalni položaj gradskog i seoskog stanovništva u Srbiji. U Milenković, P., Stojšin, S. i Pajvančić-Cizelj, A. (Prir.). *Društvo i prostor* (430–443). Novi Sad, Beograd: Srpsko sociološko društvo, Filozofski fakultet u Novom Sadu, Institut za uporedno pravo u Beogradu.

Manić, Ž. (2024). The economic position of urban and rural population in Serbia during the consolidation of capitalism. In Petrović, J., Stojić, G., Trotsuk, I. & Cvetković, V. (Eds.), *Regionale development, identities and democratic integration* (111–126). Belgrade, Niš: Serbian Sociological Association, Faculty of Philosophy, University of Niš.

Radović, S. (2013). *Grad kao tekst*. Beograd: Biblioteka XX.

Rajić, Lj. (2012). Toponyms and the political and ethnic identity in Serbia. In Helleland, B. Ore, C.–E. & Wikstrøm, S. (Eds.), *Names and Identities, Oslo Studies in Language*, *4*(2), 203–222.

Sekulić, N. (2014). Rodni aspekti javnog gradskog prostora (na primeru analize naziva beogradskih ulica). *Sociologija*,*56*(2), 125–114.

Stoimirović-Jovanović, M. (1936). *Eduard Beneš: čovek i državnik*. Beograd: Izdanje jugoslovenskog nacionalnog komiteta „Male Antante štampe".

Stojanović, D. (2023). *Prošlost dolazi: promene u tumačenjima prošlosti u srpskim udžbenicima istorije 1913–2021*. Beograd: Biblioteka XX vek.

Vortruba, M. (2006). Hang Him High: The Elevation of Jánošík to an Ethnic Icon. *Slavic Review*, *65*(1), 24–44.

Андрић, Е. (2022). Мађарски називи улица у Новом Саду. *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду*, *47*(2), 253–276.

Баева, И. (2008). Бугарска у источном блоку. У Пириватрић, С. (Прир.), *Историја Бугарске* (343–375). Clio: Београд.

Драгишић, П. и Драгишић, О. (2019). *Југославија и Бугарска 1944–1980: хроника неуспешног пријатељства*. Београд: Stella Polare.

Јаковљевић Шевић, Т. (2020). Ког је рода град? Одоними и ородњавање простора: пример града Новог Сада, *Гласник Етнографског института САНУ*, *68*(1), 113–129.

Јелачић, А. (1931). *Чехословачка историја*. Београд: Издавачка књижара С. А. Кашкина.

Одлука о утврђивању назива улица на територији града Зрењанина. *Службени лист града Зрењанина*, бр. 18/2019. Преузето 15.12.2024. https://zrenjanin.rs/wp-content/uploads/2025/04/18-Sluzbeni-list-26-06-19.pdf.

Републички завод за статистику. (2003). *Национална или етничка припадност – Подаци по насељима*. Београд: Републички завод за статистику. Преузето 01.12.2024. https://publikacije.stat.gov.rs/G2002/Pdf/G20024001.pdf.

Републички завод за статистику. (2022). *Упоредни преглед броја становника 1948, 1953, 1961, 1971, 1981, 1991, 2002, 2011 и 2022*. Републички завод за статистику. Преузето 01.12.2024. https://popis2022.stat.gov.rs/sr-Latn/.

MEMORY CULTURE IN A RURAL AREA: A CASE STUDY OF BELO BLATO ODONYMS

ŽELJKA MANIĆ, UNIVERSITY OF BELGRADE, FACULTY OF PHILOSOPHY, SERBIA

Summary

The subject of this paper is the memory culture as reflected in the odonyms in the village of Belo Blato. The case study covers all 14 streets, and the goal is to determine whom they are named after, including ethnicity and gender, that is, what kind of memory culture they express. The analysis results indicate that Belo Blato odonyms tend to have a proper noun in their name (11), primarily with a personal name in their composition (9), and most often they are named after significant figures in political life (7), primarily from the Yugoslav socialist past (4). The ethnic affiliation of those commemorated through odonyms is diverse, in accordance with the multinational composition of the population of Belo Blato, with a disproportionate ratio. There is no street named after a woman. Belo Blato odonyms primarily represent the official memory culture of socialist Yugoslavia in the public space, the brotherhood and unity of peoples and nationalities, but without the ideologically promoted gender equality.The rural population is not considered important by the post-socialist authorities in the creation of a nationalist memory culturerelated to odonyms.

Keywords: memory culture, rural area, odonyms, Belo Blato, case study, Yugoslav socialist past, ethnic aspect of public space, gender equality

Слободан Антонић[1]
Филозофски факултет
Универзитет у Београду
ORCID: 0000-0002-5693-9952

316.75:323.1(=163.41)
https://doi.org/10.5281/zenodo.18849449
прегледни научни рад

КУЛТУРА СЕЋАЊА У ИНВЕРЗНОМ НАЦИОНАЛИЗМУ[2]

Пошто се у уводу објаснило значење обе синтагме из наслова – „култура сећања" и „инверзни национализам", описују се главна реторичка места овакве културе сећања, а то су: 1. наглашавање ексклузивно српске кривице за распад СФРЈ и за ратове који су уследили; 2. идентификација непокајаних ратних злочина (1991–1999) као корена свих актуелних друштвено-политичких неприлика у Србији; 3. хиперболизација српских злочина, све до њихове холокаустизације; 4. одбијање да се српски злочини ставе у било какав историјски контекст, поготово у контекст ранијих злочина почињених над Србима; 5. колективизација српских злочина у смислу трансфера кривице са појединаца на целокупну заједницу; 6. оправдање злочина над Србима њиховом претходном колективном кривицом. Тема рада је анализа и критика ових шест реторичких клишеа једне специфичне идеологије, која од српског друштва настоји да произведе „колонију кривице".
Кључне речи: колективна одговорност, постјугословенски ратови, ратни злочини, борба за тумачење, српски национализам.

Култура сећања (memory culture/cultural memory, культурная память) може се у најширем смислу одредити као „одговоран и пажљив однос према својој прошлости" (Мишћенко 2022: 204), а у ужем као заједничко сећање у оквиру исте културне групе (в. Миштал 2015: 298; 305).

Свако друштво је збраност различитих заједница сећања, између којих се често води расправа, па и борба, око тумачења и првенства важности прошлих догађаја. *Политика сећања* је настојање да се очува

[1]santonic@f.bg.ac.rs
[2]Чланак је настао у оквиру истраживања које је спроведено уз подршку Фонда за науку Републике Србије на пројекту FSITC 1561: „Формирање српског идентитета и теоријске контроверзе о покушајима његове деконструкције".

доминантно сећање (*mnemonic hegemony*) на нивоу државе/друштва – у смислу званичног тумачења историјских догађаја и њихове хијерархије значаја за дотично друштво/државу.

Уз доминантну културу сећања, међутим, упоредо и даље постоје, мање заступљене, *алтернативне културе сећања*, које нису званичне, али чије верзије сећања могу бити више или мање популарне. У њих спада и *противсећање* (*counter-memory*), „сећање људи чији се гласови нису чули током историје, а чија су сећања другачија од званичних" (Миштал 2015: 309). Ове заједнице сећања такође воде политику сећања како би утврдиле или пропагирале сопствене наративе о прошлости-и-садашњости (в. Olick 2007: 55–56; 89; 92).

Важно је разумети да културе сећања заправо нема без овакве или онакве политике сећања – било да је у питању званична политика сећања на нивоу државе или пак политика сећања коју воде веће или мање друштвене групе. Није реч само о „растућој политизацији сећања" (Миштал 2015: 307) или о политичкој злоупотреби културе сећања. Овај феномен увек има и свој политички – било активистички, лобистички или јавномнењски – удео. А где год је политика, ту је и идеологија. Тако се целокупни сложај друштвеног феномена каква је култура сећања може представити, без обзира на то о ком тачно субјекту је реч, као: 1. идеолошка основа; 2. борба за јавност; 3. културална добит.

У свом најчешћем, стандардном облику, процес афирмације колективног сећања везаног за неки историјски догађај (или скуп догађаја) користи се политиком (активизмом, лобирањем, пропагандом) како би се освојио простор у јавности. Али, у свом манипулативном облику, процес афирмације колективног сећања постаје *политичко средство* којим се успоставља „морална доминација" у јавности. У првом случају, политика је алат културе сећања. У другом случају, култура сећања само је оруђе политике.

Овде ћу се бавити овом другом врстом културе сећања, оном у којој нека друштвена група инструментализује културу сећања „у служби партикуларног интереса својих чланова" (Миштал 2015: 307), користећи је као средство за овладавање идеолошким апаратима сопственог друштва. То је „превазилажење прошлости" (*Vergangenheitsbewältigung*) које се претвара у „млаћење прошлошћу" (*Vergangenheitskeule*) – дословце „коришћење прошлошћу као батином" (Gottfried 2004: 73).

Превладавање прошлости (*Vergangenheitsbewältigung*) врста је културе сећања „где се акценат ставља на негативности сопствене

прошлости, а с циљем признавања сопствених ’грешака’, односно негативних историјских улога, како би, на тај начин, друштво било у стању да их превазиђе” (Милошевић и Мировић Јанковић 2020: 174). У случају пак који овде разматрам, хиперболизацијом негативних момената из историје сопственог друштва жели се наметнути идеологија трајног осећаја кривице остатку друштва, док се сопствена позиција уздиже на пиједестал супериорне „моралне нације” (Olick 2007: 47–48), као носиоца „обрачуна са ’злом прошлошћу’” (Najbar—Agičić 2018: 5), односно као идеолошког чувара тотемизоване и неупитне „културе сећања”.

Реч је о „наметању кривице као средству овладавања” (Шијаковић 2013: 161), где је „кривица установљена етикетирањем као означитељским терором” (исто 151). Наиме, манипулативна природа таквог дискурса препознаје се по томе што у њему именовање није неутрални означитељски чин, већ производња особене „реалности” својеврсном колонизацијом језика крајње идеологизованим појмовима, фигурама и тропима. Реч је о производњи и наметању дискурса у који је уграђена како подложност тако и доминација, једно непрестано плетење гвоздене дискурзивне мреже у коју се жели ухватити целокупно друштво како би се њиме идеолошки овладало (уп. Шијаковић 2013: 152–153).

Оваква пракса код нас углавном је скопчана с *инверзним национализмом*, било као његовим симптомом, било као његовом короларијом. Пошто сам о феномену „инверзног национализма” већ опширније писао (Антонић 2025а), овде ћу само рећи да ова синтагма означава појаву афективне одбојности према (номинално) својој нацији, уз продукцију критичких наратива према сопственој заједници — сличних онима којима други национализми шире нетрпељивост према народу коме носилац таквог става припада. Ово преузимање становишта другог национализма, од стране извесних друштвених група, не само у Србији већ и у Републици Српској (Антонић 2025б), врло често се одвија управо под изговором „суочавања с прошлошћу”, као идеологизоване „културе сећања”.

Главна реторичка места овакве „културе сећања” су:

I наглашавање ексклузивно српске кривице за распад СФРЈ и за ратове који су уследили;

II идентификација непокајаних ратних злочина (1991–1999) као корена свих актуелних друштвено-политичких неприлика у Србији;

III хиперболизација српских злочина, све до њихове холокаустизације;

IV одбијање да се српски злочини ставе у било какав историјски контекст, поготово у контекст ранијих злочина почињених над Србима;

V колективизација српских злочина у смислу трансфера кривице са појединаца на целокупну заједницу;

VI оправдање злочина над Србима њиховом претходном колективном кривицом.

Тема овог рада је анализа и критика ових шест реторичких клишеа.

1. Српска кривица (I) и непокајани злочини (II)

Први реторички клише ове „суочавајуће" културе сећања јесте тврдња да је *српски* национализам разбио СФРЈ и проузроковао постјугословенске ратове. Тако Павле Радић пише:

> Хронологија зла је документована, позната. Изворни најпре политички силеџија, а потом и коловођа ратног разарања СФРЈ без сумње је био Слободан Милошевић са својом злочиначком политиком. Додуше, временом је нашао саучеснике и у другим несрпским срединама, али је непоштено — и безобразно — све њих у злочинству изједначавати. Нешто је била ултимативна уцењивачка акција (Милошевић), нешто ипак одбрамбена реакција (Radić 2024).

На сличном становишту је и Дубравка Стојановић која сматра „да је национализам у бившој Југославији кренуо из Србије, а да су национализми у осталим републикама реакција на национализам из Србије" (Beta 2022), док Раде Вељановски износи да је „Фрањо Туђман […] директан производ онога што се догађало у највећој републици" (Србији; Veljanovski 2025). И не само да је српски национализам узрок распада државе и ратова, већ су то заправо сами Срби. Дејан Илић то овако описује:

> Било је много разлога да се Југославија сачува, а један од њих могао би бити чак и овај наопаки српски националистички – да се највећи број Срба нађе у границама једне државе. Али, хајде ти то објасни Србину, и сад и онда. Јер, није Србин бројао колико је Срба у једној земљи а колико остаје изван ње. Србин није хтео да дели Југославију с другима. Није довољно да сви Срби буду у једној држави, има ту и један додатак – само Срби треба да буду у тој држави. […] Кад они (Срби – С. А.) кажу сви Срби у једној држави, заправо мисле, само Срби у једној држави. Да не објашњавам ја сад како су Срби срушили Југославију и покренули ратове за њене територије. […] Уосталом, ми знамо – питање је да ли то хоћемо и јавно да признамо – да су Срби све почели (Ilić 2025a).

Алексеј Кишјухас пише о „инвазији СР Југославије на Хрватску (1991–1995)" (Kišjuhas 2024) – што је чак и на нивоу хронологије бесмислено јер СР Југославија 1991. године још није ни постојала. А Иван Ејуб Костић говори о „агресији Савезне Републике Југославије на Босну и Херцеговину у периоду од 1992.до 1995. године" (Kostić 2024: 2), што је једноставно противно елементарној историјској истини, будући да Војска СР Југославије, ни номинално нити фактички, није учествовала у рату у БиХ.

Заправо, цела ова слика – да су Срби разбили Југославију и проузроковали ратове који су уследили – не само да је једнострана, практично ескулпирајући хрватски, словеначки, бошњачки и албански национализам, већ представља директно преузимање становишта ова четири национализма. Овај наш првобитни, неосвешћени и непокајани грех налази се, према овом становишту, у корену свих наших проблема. Тако Латинка Перовић каже: „Најважније питање за Србију је суочавање са прошлошћу, односно са злочинима. То сматрам главним мерилом за суштинске, а не привидне промене и у Србији и у њеним институцијама" (Ćurak 2002). То исто, али још буквалније заступа и Алексеј Кишјухас:

> Питање ратних злочина је централно питање српског друштва. Онај угаони камен, алфа и омега, квинтесенција. Зато што, без суочавања са наслеђем ратних злочина, нема ни раста плата и пензија, ни страних инвеститора, ни правне државе, ни борбе против корупције, ни брзих пруга, ни људских права, ни демократије, па чак ни водовода и канализације (Kišjuhas 2021a).

„Превладавање ратнозлочиначке прошлости" (Paković 2022), чији је израз „потреба за лустрацијом" (Tončić 2020a), односно „саморефлексивни однос према прошлости и објективна култура сећања, једини су излаз из спирале насиља и зла – у супротном, друштво ће остати заробљено у лимбу порицања, мржње и моралне пропасти" (НО 2023: 33). При томе Соња Бисерко објашњава да је то „суочавање на неколико нивоа: (1) суочавање са четништвом, које је гурнуто под тепих; (2) декомунизација; и најзад (3) денацификација" (Biserko 2004: 120).

Чак ни студентско-грађански протести 2024/25, посматрано из ове перспективе, неће имати ефекат уколико студенти не схвате „да је упорно негирање прошлости, некажњавање злочинаца и преступника, суштински узрок актуелног зла" (Marković 2025a). Студенти морају „да отворе мрачне странице српске историје за коју су одговорне генерације њихових родитеља и старији" (Kisić 2025). Једноставно, заступници оваквога мишљења, указује један критичар, „верују да су Срби изгубили право на радост и нормалност,

на свако деловање и креативност, било у уметности или политици, које за свој примарни циљ нема неодложно и бескрајно суочавање" (Ћирјаковић 2024: 36).

2. Хиперболизација српских злочина (III)

О српским злочинима се говори с таквим преувеличавањем да они дословце попримају демонски карактер. Реч је о „најјезивијим злочинима које људски ум може смислити" (Tončić 2020b), односно о „непојамним злочинима" (Gruhonjić 2011),„најмонструознијим, незамисливим", „небројеним ратним злочинима", чији је „списак бесконачан" (Gruhonjić 2022). Срби су не само „починитељи најгорих злочина које неко може да замисли" (*perpetrators of the worst war crimes one could imagine*), (Govedarica 2013), већ и „ова србијатријска творевина (мисли се на државу Србију – С. А.) почива над масовним гробницама несрпског становништва" (Krstić 2021). „Ми смо двадесет година најбруталније и најкрволочније истребљивали све другачије" (Божиновић 2019: 8), „Милошевићева Србија" је била „злочиначка држава које убија и сатире све око себе" (Marković 2023a), а Срби су се „на светској сцени прославили углавном ратним злочинима, масовним силовањима, етничким чишћењима и геноцидом" (Marković 2023b).

У Србији су, наводно, постојали „концентрациони логори за хрватско и бошњачко становништво" (Čongradin 2016), односно „концентрациони логори за несрбе" (Bursać 2023) или „концентрациони логори за несрпско становништво" (Krstić 2023a; 2025b; слично и Krstić 2023d), те ваља „признати постојање концентрационих логора", поготово „логора за Хрвате" (Tončić 2020a). У њима су „бодљикава жица и пустошни пејзажи затворили у себи дубине људске злобности, где су животи били зверски угашени" (Krstić 2023a), јер су заточеници у „концентрационим логорима по […] Србији за несрпско становништво били понижавани, малтретирани, пребијани, силовани и убијани" (Krstić 2025b).

Слободан Милошевић је не само „највећи злочинац у историји српског народа" (Marković 2023c), већ је и „највећи политички злочинац у новијој светској историји" (Čongradin 2018). Радован Караџић је „највећи ратни злочинац на тлу Европе након нациста" (Gruhonjić 2022), док је Ратко Младић „махнити зликовац", „покварени, пијани, неопрани, знојави и задригли, неморални лажов", „персонификација сваког зла у балканском свету", „људско дно, најцрњи мрак, сецикеса и преварант", „особа која не

завређује да се назива човеком" и „зло у једва људском облику" (Srbljanović 2021a).

„Србија је држава са највише ратних злочинаца по глави становника" (Грухоњић у F. H. 2023; исто и Грухоњић у S. Č. 2023), у Србији је „током рата (у БиХ – С. А) свака жртва, сваки злочин био оправдаван и слављен као победа српског народа" (Čongradin 2016), због чега се и данас „над Србијом вије црни барјак злочиначки" (Bursać 2021a). У граду Бањој Луци су се, током рата 1992–1995, „примењивале најзверскије методе убистава, мучења и протеривања" (Bešlin 2018; није наведен ниједан пример, нити је дат иједан извор), а „рат на Косову од 1998. до 1999" је био „планско уништавање албанског народа" (Krstić 2023b). „Геноцида је било, не само у Сребреници већ и у Приједору, Фочи, Сарајеву, Тузли, тј. на Маркалама и Капији, те је Србија непосредни организатор тих геноцидних аката – то је ноторна ствар коју не би требало ни доказивати" (Александар Секуловић у Gušić 2017). Због свега тога, „заувек мора да нас је срамота" (Srbljanović 2021b).

Овај наратив је несумњиво фантастичан и није подржан готово никаквим фактицитетом. Заправо, што више време пролази од догађаја на које се рефлектује, то садржина оваквог дискурса има мање везе с историјском истином, а пропагандна реторика све више се самонадражује новим и маштовитијим сликама и фигурама (види примере анализиране у Антонић 2019). Тиме се врши (ауто)демонизација читавог једног народа, коме је додељена улога *вечитог злочинца* (The Eternal Jew, Der ewige Jude). Оно што се мора уочити јесте да оваква „култура сећања" репродукује ратну пропаганду, развијану током деведесетих, при чему се директно наслања на масовну хиперболизацију ратних злочина у Босни и Херцеговини, забележену у кључним медијима Запада.

Рецимо, пошто је у фебруару 1993. сарајевска влада објавила да су Срби убили 200.000 Бошњака (Богданич 2011: 41), ту цифру су одмах као неупитну прихватили западни медији и званичници (рецимо *New York Times*; в. Burns 1993), повећавајући је на 250.000 (рецимо, *Los Angeles Times*; Williams 1994), па чак и на 300.000 мртвих (Holbrooke 2008; уп. Вуковић 2018/1: 180). Међутим, према поименичном попису жртава који је, после рата, извршен под руководством Мирсада Токача, погинулих Бошњака међу жртвама рата у БиХ било је 64.341 или 66% укупних жртава у БиХ (њихов удео у становништву био је 43%; Антић и Кецмановић 2016: 328) – дакле, није било нити те масовности (Богу хвала), нити ексклузивизма у страдању, као што је ратна пропаганда тврдила.

Прича о некаквим „концентрационим логорима" по Србији „за несрпско становништво" – при чему су посреди били затвори за војнике ХОС-а које је ЈНА заробила у Вуковару 1991 – само је последица преусмерења ратне пропаганде о српским „логорима смрти" у БиХ на Србију. Тако *Шпигл*, у августу 1992, преноси изјаву Мухамеда Шаћирбеја, представника Бошњака у УН, о „105 српских логора – 94 у окупираној Босни и 11 у Србији и Црној Гори", где је „затворено 120.000 људи, углавном муслимана, а 17.000 је већ убијено" (Spiegel 1992). Посреди је „масовно истребљење муслимана", а наводи се пример из Братунца, где су „српски мучитељи узимали крв од затвореника док нису умрли" (Spiegel 1992). Само четири месеца доцније, у децембру 1992. Харис Силајџић, такође високи бошњачки функционер, објавио је на великим америчким телевизијама (CNN, ABC) да су Срби у „логорима смрти" побили 128.444 „Босанаца" (Богданич 2011: 41; Вуковић 2018/1: 204). Наравно, нису постојали никакви „логори смрти" за истребљивање Бошњака, број заточеника у камповима био је највише десетак хиљада (Богданич 2011: 41; Влајки 2013: 280), а број умрлих или убијених у свим овим заробљеничким логорима био је, на срећу, стотинак пута мањи.

Наравно да су и ово велике бројке – у смислу да ништа од тога никако није смело да се деси. Ипак, када је разоткривено преувеличавање и измишљање, утисак о „монструозности" Срба већ је био формиран. Ово пренадувавање и измишљање створило је „мит о српској *негативној изузетности*" (*negative exceptionalism*; Ћирјаковић 2024: 421). Томе су, рецимо, служиле оцене да је реч о „најгорем масакру у Европи после Другог светског рата" (такву квалификацију садржи 21 чланак од 71, из америчке штампе на ову тему, у 1995. години; Херман 2011a:212), о „најгорем геноциду у Европи од Другог светског рата" (Schwarz-Schilling 2010), о „најгорем масовном убиству у Европи од краја Другог светског рата" (Spiegel 2005), односно да „од Другог свјетског рата […] на европском тлу није забиљежена таква врста напада на човјечанство" (Imamović 2021). Међутим, све овакве компарације потпуно су бесмислене. Наиме, рат у бившој Југославији био је први велики рат у Европи после грађанског рата у Грчкој (1946–1949). Тако, практично, све до Украјинског рата, није постојала конкуренција за било који предмет поређења (Антић и Кецмановић 2016: 324).

Али, ослањајући се управо на утиске произашле из ратне пропаганде деведесетих, у овдашњем инверзном национализму, као што смо видели, развијена је реторика о „незамисливим злочинима",

„концентрационим логорима" у Србији и „сатирању несрпског становништва". Инверзни национализам, заправо, поступа исто као и сваки други загрижени национализам – конфабулирајући и хиперболишући.

3. Холокаустизација злочина (III)

Као посебан облик хиперболизације, злочини над Бошњацима се изједначавају с Холокаустом, Сребреница с Аушвицом, Срби с нацистима, а Србија, поготово она деведесетих, с Хитлеровом Немачком.

Тврди се да је „Србија током деведесетих највише приближила свој облик владавине оном суштинском, окорелом нацизму" (Krstić 2023c). Наводно је „Србија под Милошевићем у потпуности прихватила идеологију која је личила на нацизам. […] Злочини српске државе и њених снага — сва њихова непочинства, сви геноциди и кампање етничког чишћења... — не разликују се много од оних које су нацисти користили" (Ćirić 2018). Не само да се пише о „политици српског националсоцијализма Слободана Милошевића" (Kraus 2021), већ се и прави паралела Хитлер–Милошевић (Marković 2022a), „радикали" и „СА одреди" (Tončić 2022), говори се о „Милошевићу и његовим нацистима" (Krstić 2024), „нацистичкој камарили окупљеној око Милошевића" (Krstić 2023d) „хардкор нацизму […] тадашње СПСрбије" (Krstić 2023d), или се пак ондашњи режим и идеологија квалификују као „фашистички" (Čongradin 2011; Krstić 2019; Kišjuhas 2019; Грухоњић у: Šunjić 2021).

За рат у БиХ каже се да је био заправо „агресија српског националсоцијализма", те да се не сме квалификовати као „грађански" – то би било исто као када бисмо рекли „да су током 'грађанског рата' у Немачкој (1933–1945) Јевреји и антифашисти убили 20 нациста, а нацисти 6,5 милиона Јевреја" (Sekulović 2022). Сребреница се упорно изједначава с Аушвицом, па се за качење фотографија побијених српских цивила из Братунца дуж пута за Сребреницу каже: „замислите да пут до Аушвица 'красе' фотографије убијених њемачких војника" (Bursać 2022). За Републику Српску се каже да је „наци-творевина под међународним протекторатом" (Biserko 2004: 372) и „Шумски Рајх настао на геноциду" (Luković 2012; за друге сличне дисквалификације Српске види опширније у Антонић 2025б).

Прави се директна паралела између рата у БиХ и Холокауста. Тако један аутор пише:

> Замислимо следећу ствар. Година је 1943. и 16-годишњи младић Арон Клајнман се налази у Варшавском гету у Пољској. […] Људи у СС

> униформама тада су овог момка одвојили од породице, стрпали у воз, и послали у извесни логор који се зове Аушвиц. […] Угуран је у собу са тушевима, али из славина није потекла вода, већ отровни гас. […] А онда замислимо ову ствар. Година је 1995, и 16-годишњи младић Мирза Хаџибеговић се налази у енклави Сребреница […]. Људи у ВРС униформама тада су овог момка одвојили од породице, стрпали у аутобус, и превезли у извесно село Поточари. […] Истеран је на пољану и руке су му везали жицом, након чега је стрељан митраљезом. […] У чему је тачно разлика између ова два случаја или ствари? Ни у чему. Па ипак, ова држава и друштво упорно одбијају да прихвате чињеницу да те разлике нема. […] Као што се цивилизација била запиткивала како уопште писати поезију након Аушвица, исто питање пред собом и пред својим огледалом ваља поставити и након Сребренице. […] Сребреница је наш Холокауст (Kišjuhas 2017a).

У наставку, аутор признаје да је измислио случај Арона Клајнмана и Мирзе Хаџибеговића, али инсистира да, када је реч о „немачком и српском фашизму", „нема разлике међу њима", те да је свако одбијање њиховог изједначавања „одлика једино подлаца, хохштаплера и хуља" (Kišjuhas 2017a).

Посебно аутори који оцењују данашњи режим као „фашистички" или чак и цело српско друштво као „фашистичко", инсистирају на континуитету који постоји између некаквог „српског фашизма" из четрдесетих, деведесетих и данас. Како се у Србији, наводно, непрекидно регенерише фашизам, „злочини из деведесетих учињени су на истој фашистичкој платформи на којој су чињени злочини у Другом свјетском рату" (Грухоњић у: Šunjić 2021). А „пошто тај фашизам није до краја сломљен, он наставља живјети" (исто). „Србија је нормализовала нацизам као пожељну активност, како у садашњости тако и у прошлости" (Bursać 2024). „Србија је фашистичка држава […]. Србија никада није раскрстила са својим фашистичким рефлексима, него их је пажљиво чувала, његовала, полирала. […] Земљи која се 1941. године заклињала Хитлеру на вјерност, земљи која је испоручивала Јевреје и Роме окупаторима […]. Србија јесте и остаје фашистичка држава" (Bursać 2025a). „За вријеме Другог светског рата, Србија је била квислиншка творевина, савезница Трећег Рајха, која је спроводила и антисемитску политику. […] Србија, као изворно антифашистичка држава – говорим о географској Србији, не о Социјалистичкој Републици Србији – не постоји" (Чанак у: Nikčević 2024). „Србија је клерофашистичка творевина" (Čanak 2025).

Овај „клеветнички наратив" (Ћирјаковић 2021: 98) само је рефлекс пропагандне матрице Запада из деведесетих – већ подробно описане и

критички анализиране (Вуковић 2018/1–2) – по којој су Срби „потомци нациста" (Сорал 2011: 142). „Изједначавање злочина 'срба' током деведесетих, с онима које су током четрдесетих година вршили нацисти, представља најуспешнији потез информационе индустрије Запада", пише Томислав Лонгиновић (2003:71). „Медијским призивањем холокауста над Јеврејима, 'срби' се трансформишу у колективно геноцидну нацију заокупљену дивљим уништавањем својих суседа" (исто). „Није пропуштена ниједна прилика да се имплицира паралела између ситуације у Босни и нацистичког искуства" (Hume 1993). Агенција *Ruder Finn Global Public Affairs*, коју је ангажовала бошњачка страна у рату, циљано је ширила наратив о Србима-нацистима(Merlino 1994: 94–99; Вуковић 2018/2: 259; Џонстон 2021: 327), а представљање заробљеничких центара као „нацистичких концентрационих логора" за истребљење (рецимо: Mann 1993) био је и циљ осмишљене пропагандне политике бошњачког руководства, не би ли се изазвала интервенција НАТО – како је Алија Изетбеговић 2003. објаснио Бернару Кушнеру (Kouchner 2004: 373–374; Херман 2011в: 28; Вуковић 2018/2: 256). „Срби су, у једној од највећих клеветничких кампања савременог медијског доба, били оцрњени као звери, варвари, силователји, психопате, комунисти, фашисти и нацисти" (Philips 1995: 15).

Оно што је важно приметити јесте да се сви обрасци ратне пропаганде из деведесетих – од преувеличавања, па и измишљања злочина, до потпуно непримереног изједначавања с нацизмом и Холокаустом (Херман 2011в: 27–28; Антић и Кецмановић 2016: 330–331; Ћирјаковић 2021: 154; 167) – понављају и у данашњој „суочавателској" култури сећања инверзног национализма.

4. Злочини без контекста (IV)

Једна од карактеристика „културе сећања" инверзног национализма је и одбијање да се српски злочини ставе у било какав историјски контекст, будући да се сматра да је, рецимо, свако помињање Братунца заправо *релативизација* Сребренице. Али, исти аутори заступају и став да „ко хоће о Олуји, мора прво о Шкабрњи", не примећујући у томе, а држећи се очигледно модела „двомисли" (*doublethink*), било какву недоследност.

Тако један аутор осуђује што „наше друштво, у вези са Сребреницом, радије одговара традиционалним српским поздравом 'А шта су они нама радили?'", тврдећи да би то исто било као када би Немци рекли: „Ако је тог холокауста и било, мора да су га мало и Јевреји чинили, зар не?" (Kišjuhas 2017). Зато он одбацује „стари, досадни и кварни 'А шта су они

нама радили?' аргумент" (Kišjuhas 2022), називајући га „баналним труизмом који служи једино томе да се умањи кривица и релативизује одговорност сопствене стране у сукобу" (Kišjuhas 2021c; уп. Кишјухас у: Tončić 2018).

Међутим, када говори о НАТО агресији на Србију 1999, исти аутор указује да ми најпре морамо да се суочимо „са својим сопственим непочинствима, а која су до тог рата и до тог бомбардовања од стране Запада и НАТО била довела" (Kišjuhas 2017b). Он указује да „обични грађанин Србије, Петар Петровић са уплатнице, напросто не зна и не разуме […] зашто је тачно ту Србију бомбардовало", објашњавајући: „Пре свега зато што су током 1998. и 1999. године, припадници војске и полиције Србије, а посебно припадници паравојних формација, почели кампању масовног и систематског прогона, а затим и убистава Албанаца и других несрпских цивила на том истом Косову" (Kišjuhas 2015; о томе да се 24. март 1999. не сме узимати као „нулта тачка, пре које се ништа није десило" види и: Krstić 2025a).

Дакле, НАТО агресија на Србију 1999, као *злочин против светског мира* – највећи злочин у међународном праву (Димитријевић 2020) – мора се обавезно ставити у контекст претходних догађаја да би се све то ипак могло „правилно" оценити. Али, осветничко стрељање заробљених непријатељских војника и мушкараца у Сребреници 1999 – које је Хашки трибунал оквалификовао као геноцид – мора се посматрати искључиво као засебити догађај и мора се издвојити из било каквог ратног или историјског контекста.

Овакво становиште које би се, у најмању руку, могло оценити као недоследно, нажалост, прилично је раширена појава у култури сећања нашег инверзног национализма. Ту се жустро протестује због слика побијених Срба из Братунца, које су постављене на путу за Сребреницу, уз питање: „Је ли то политичка кампања? Или кампања заташкавања, или оправдавања злочина? За које сврхе је постројено тих три хиљаде мртвих Срба? Шта су живи хтели рећи склањајући се иза 'својих' мртвих?" (Ilić 2022). Али се зато обележавање Олује обавезно мора започети посетом Овчари: „Посету смо почели од Овчаре, јер, ако желимо да говоримо о злочинима у Олују, онда морамо да говоримо и о томе шта се десило пре Олује,шта је то што је довело до низа злочина" (YIHR 2019).

Међутим, о злочиначком погрому у Братунцу, Милићима, Скеланима, Кравицама, Бјеловцу... – који су предходили осветничком стрељању у Сребреници – није пожељно говорити јер би то била „релативизација" и „вотабаутизам". Као што је познато, бошњачки војници у енклави Сребреница нису били разоружани, те су излазили из заштићене

зоне и спаљивали околна српска села – сатрвши 81 од 93 насеља. Тако је до априла 1993. у сребреничкој општини убијено или протерано 91% српског становништва (Антић и Кецмановић 2016: 329). „Од 9.390 мештана српске националности у општини Сребреница (по попису 1991) после муслиманских покоља и похода, остало је њих само 860 или 9%" (Иванишевић 2010: 1). Убијено је укупно 3.287 Срба, од којих су 2.382 били жене, деца и старци (Иванишевић 2007: 19; 69–143; Вуковић 2018/1: 307; поименични спискови побијених и у: Иванишевић 2023).

Овакво становиште нашег инверзног национализма значи заправо преузимање позиције бошњачког негационизма у односу на подрињске погроме над Србима 1992–1995. Бошњачки одборници у скупштини Сребренице су, 6. јула 2021, одбили да гласају за Резолуцију о страдању и злочинима над српским народом Сребренице у 20. веку (Павић 2023: 116). Такође, на помену у Братунцу 10. јула 2023, за 3.287 Срба из средњег Подрињa убијених од стране муслиманских снага 1992–95, није било ниједног представника из Сарајева (нити иједног западног дипломатског представника). „Они наше жртве не само да не признају, већ их и презиру" (Павић 2023: 116).

То се види и из објашњења режисерке Јасмиле Жбанић, зашто не треба у филму испричати приповест о побијеним српским цивилима у Братунцу. Она их, наиме, пореди с Немцима који су починили злочин у Крагујевцу 1941, те не могу имати споменик чак ни као жртве:

> Њемци нису подигли споменик у, рецимо, Горњем Милановцу, њемачким војницима убијеним 16. октобра 1941. И да јесу, масакр у Крагујевцу се не би могао поређи, ни релативизирати. Тако је и са Сребреницом. […] Морамо ову средину ослободити од злочинаца и њихових наратива (Жбанић у Jovandić 2020).

Овде се у пуном светлу види сва манипулативна логика пропаганде. У првом кораку се Срби изједначе с нацистима из Другог светског рата, да би се у другом кораку закључило да онда чак и њихове цивилне жртве треба игнорисати. „Србима није дозвољено да буду жртве, а ако се то никако не може избећи онда се, вели Чомски, ради о 'недостојним жртвама'" (Влајки 2016: 351).

5. Сви су криви (V)

Пета одлика културе сећања инверзног национализма је трансфер кривице с појединаца на цео народ.

Тако један аутор каже:„У теорији геноцида нервира ме увођење концепта аболиције за обичне грађане (…) не можете га починити (геноцид – С. А.) ако нема тихе већине која ћути” (Грухоњић у: Redakcija Pobjede 2021). Други тврди: „Сваки човек који је случајно Србин морао би да се суочи са овом патњом људи који случајно нису Срби. Сваки припадник нападнуте групе има данас разлог да се боји сваког Србина” (Dimitrijević 2023). Трећи сматра: „Ми сви говоримо да нема колективне кривице, али можда је време да се запитамо, после два милиона Срба на Газиместану, а милион на Ушћу, у освит југословенских ратова, после стотина хиљада оних који су, као војници у необјављеном рату или добровољци у парајединицама, ратовали, пуцали, убијали, силовали […] – јесмо ли колективно криви” (Кокан Младеновић у: Ćirić 2025). Четврти вели: „Нећемо о деведесетима и колективним српским масовним злочинима […] – та патолошка веза између старог режима и житеља Србије стоји на стиду од злочина и страху од казне за злочине” (Ilić 2025b), итд.

Заправо, трансфер кривице за злочине у Вуковару или Сребреници на цео народ врши се уз следеће пара-доказе:

1. бацали су цвеће на тенкове који су ишли на Вуковар (рецимо: Kišjuhas 2018; Tončić 2019; Gruhonjić 2020; Јудита Поповић у: Dedakin 2023; такође и Nikolaidis 2021);
2. гласали су за Милошевића (рецимо: Бисерко 2006: 322; Филип Давид у: Tončić 2021);
3. бунили су се против Милошевића због крађе избора, али не и због Вуковара и Сребренице (рецимо: Čongradin 2021; Krstić 2022);
4. купали се на Ади Циганлији, на базенима и сплавовима, у време трагедије у Сребреници (рецимо: Krstić 2022);
5. одбијају да прихвате квалификацију „геноцид” за масакр у Сребреници, чиме заправо вршерелативизацију или негирање злочина (рецимо: Бисерко 2006: 32: 357; 376; 406; Gruhonjić 2020; 2021b; Srbljanović 2021b; Marković 2025b; 2025c;Bursać 2025b; Аида Ћоровић у: Valtner 2025; такође и Nikolaidis 2021);
6. и даље су на позицијама српског национализма (рецимо: Бисерко 2006; Dimitrijević 2016; Bursać 2021b; Marković 2023e).

Дакако да и ово приписивање колективне кривице читавом једном народу вуче своје корене из рата. Још 1996. Тарас Кермаунер је отворено рекао:

> Ви Срби сте као народ колективно одговорни за злочине последњих година.Као Немци између 1933. и 1945. године. Не говорим то зато да бих народу приписао неко име, већ стога што сте на изборима бирали програме који су водили у геноцид; скоро сви. Милошевићева већина, а и опозиција, имала је и има још горе назоре. […] Није, дакле, реч о колективној кривици народа над појединцима који су мислили другачије, већ о 90 одсто појединаца који су одговорно планирали геноцид; и потом сте заједно формирали став и вољу и акцију Срба као народа (Kermauner 1996).

У исто време, Марко Вешовић је тврдио да се „кроз Србина не види више човјек" (Vjesnik 1994/1999: 191), те да *то* мора бити уклоњено, јер „бити Србин – та ријеч у устима уљуђеног свијета постала је нешто као назив пилуле за повраћање" (Vešović 1994/1999: 163–164). Такав став није никаква „антисрпска хистерија", каже он, то је чиста и једина „истина", „јер, истину, данас у Босни, говоре искључиво србождери" (Vešović 1994/1999: 161). А Мирко Ковач је писао:

> Зашто бисмо српски народ ослободили кривње? Милијун Срба урлало је 1989. пред Народном скупштином у Београду тражећи оружје, а подржавали су их 'сви Срби света'. А је ли нетко протестирао у Србији због масовних српских злочина над сребреничком рајом? Што више, славио се пад Сребренице, а српски су пјесници пјевали у славу тих великих ратника. И тко још може тражити правду за такву земљу? (мисли се на Србију, јер текст носи наслов: „Правда за Србију"; Kovač 1996; нав. у Trbić 2025: 41).

Суочавање с овом *злом прошлошћу* подразумевало би, између осталог, и да Србија „ствари зове својим именом, тј. да каже како се у Сребреници догодио геноцидни покољ над Бошњацима" (Бакић 2009), из чега произлази и Србијина „морална обавеза да морално и материјално помогне жртвама ове трагедије" (тј. да плати ратну отштету БиХ; Бакић 2009). Укључивало би, затим, и освешћење дијагнозе да је „Србија постгеноцидно друштво" (Gruhonjić 2020b), затим „признање постојања концентрационих логора" у Србији, где би се за школску децу уприличиле „екскурзије и едукативни обиласци" (Tončić 2020a), потом, да се „у Београду сагради Музеј жртава посвећен невиним Сребреничанима", те да „истина о српском злочиначком походу уђе у школске уџбенике" (Marković 2022b). И наравно: „да се синови и кћери под хитно одрекну својих очева – да не пристану на трансгенерацијску трауму" (Gruhonjić 2025).

Подразумева се да би управо носиоци овакве идеологије „суочавања с прошлошћу" били задужени да пазе на ефикасност, ширину и дубину, горе описаног „суочавања с прошлошћу"...

6. Сами су криви за злочине над њима (VI)

Александар Секуловић, „потпредседник Савеза антифашиста Србије", за српске цивилне жртве у ратовима деведесетих – тачније, током операције *Олуја*– каже:

> Без обзира да ли је страдалих српских цивила било 116.681 или 1.205, то је у сваком случају жалосна чињеница, али не и злочин. Та чињеница је последица (претходног српског – С. А.) злочина, тј. последица рата који је сам по себи злочин, а одговорност за страдање цивила на било којој страни пада на онога ко је започео рат (Sekulović 2012: 19).

Дакле, пошто су Срби, наводно, започели рат, то покољ 2.650 српских цивила и изгон њих 340.000, током *Олује* (Beta 2012) *није злочин*већ само – „жалосна чињеница". Ово сваљивање кривице за велике патње и страдања на саме жртве – а управо су Срби „највише пострадали у последњим ратовима на овим просторима" (Влајки 2016: 353) – образлаже се тврдњом да су Срби све почели, односно да је за све што им се десило крив српски национализам.

„Већина Срба себе види као највеће жртве, што и није нетачно", признаје Соња Бисерко, „али, при томе, не виде да су жртве сопствене националне еуфорије и националистике политике" (Biserko 2006: 200). „Политика 'Меморандума', као дериват колективне параноје и политичке заосталости интелектуалних елита Србије тог времена", пише Балша Божовић, „изазвала је све братоубилачке ратове током деведесетих" (Božović 2021). „Матија Бећковић је из београдског комфора", наводи пример Павле Радић, „Србе у Хрватској хушкао отровницом о 'остацима закланог народа' – што је у коначници, као што знамо, резултирало 'Бљеском', 'Олујом'и жртвама које су платили углавном недужни људи" (Radić 2023). Видимо, дакле, како је Матија Бећковић, заправо „у коначници", крив што су хрватски националисти, деведесетих, реализовали другу трећину свог геноцидног плана: „побити-протерати-асимиловати" (в. Антонић 2021).

Уопште, српски национализам је не само главни кривац за „Бљесак" и „Олују", он је крив и за санкције 1992–1999, као и за НАТО агресију на Србију 1999 – за „спаљену земљу, самоуништену погрешним избором: масовним одушевљењем новим вождом и национализмом", „земљу која се отцепила од демократског света, која тера инат свима", што је резултирало „животом под санкцијама, у добровољној изолацији" (Marković 2025d). „Људима у Србији је, између осталог, (лепо – С. А.) речено, као што је

урадио рецимо *Гардијан* (Goldhagen 1999), да су сами изазвали бомбардовање" (that they had brought bombing on themselves; Marković 2022c). Жртва је, тако, крива што ју је агресор бомбардовао и убијао, па је чак и српски народ с Косова заправо крив за свој прогон, који се десио уласком НАТО-а 1999. у ову српску покрајину:

> Повлачење са Косова доноси завршне слике […]: натоварени покретним пленом, одлазе припадници народа који је мислио да тлачењем већинског народа (Албанаца – С. А.), на врхунцу колонијалног лудила, може да сачува своју измишљену премоћ, остварену углавном у криминалу (Slapšak 2022).

На крају се чак тврди да је изгон Срба из Хрватске и ФБиХ била смишљена политичка смицалица српског национализма, како би се – масовним, организованим исељавањем као још једном демонстрацијом национализма – напакостило овим младим земљама: „Егзодуси Срба из тзв. Републике Српске Крајине и из Сарајева, указују на намерно исељавање српских грађана под претњом или на превару, да би се постигли одређени политички циљеви" (Biserko 2006: 18–19).

Чак и за зло које се данас дешава у Србији, попут убиства школске деце, криви смо ми сами, односно наши непокајани злочини из деведесетих, који нам се сада, на неки магијски начин, лупају о главу.

> Зло се увек враћа одакле је кренуло. Упозоравали смо колико је важно суочавање са нашим злочинима, како бисмо као друштво оздравили. […] Све нам се то вратило на крају и ударило на нашу недужну децу, како се претходно ударило на недужну децу Сарајева, Приједора, Тузле, Сребренице и других градова (Аида Ћоровић у: Bakija 2023).

Дакле, два момента објашњавају, али и оправдавају, злочине почињене над припадницима српског народа, како у протеклих 35 година, тако и данас: 1. то што је „српски национализам све почео"; 2. то што, због „српског национализма", народ и даље неће да прихвати да је *он* крив. Посреди је, заправо, затворен круг. У првом кораку жртва бива оптужена да је „сама крива". У другом, управо то што одбија да призна да је „сама крива" постаје још један доказ да је жртва *заправо* „сама крива". У овој тачки долази до споја непријатељских национализама и инверзног национализма: то је настојање да се на основу извесног трауматичног догађаја одређеној етничкој заједници додели трајна колективна кривица (Ломпар 2018: 15; Ћирјаковић 2022: 25). Као што примећује Емил Влајки (који се самоодређује као Хрват јеврејског порекла; Влајки 2013: 23), „у посљедње вријеме осјећање и истицање властите кривице прешло је код Срба у колективну

хистерију […] – Срби су коначно сугласни са Западом да су они криви за све и да чак нису довољно ни кажњени за све своје гријехе" (Влајки 2013: 73).

Наравно, овде Влајки мисли на културу сећања какву су изградили истакнути представници идеологије инверзног национализма, како у Србији, тако и у Српској. Они су конструисали и натурализовали менталну мапу ратова деведесетих која се сматра неупитном у две тачке: 1. Срби су својим национализмом срушили Југославију и изазвали крваве ратове; 2. они су јединствено ужасни починиоци ратних злочина. Довођење у питање овакве менталне мапе *прошлости која неће проћи* морално је и друштвено нелегитимно (verboten). Ратни злочини постају правоверна саставница српске колективне кривице, као трајни морални референт према коме се свако од припадника тог народа мора одредити, практиковањем калцификоване културе вечног жаљења. „Добили смо серију балканских Јевреја 2.0 и српске нацисте […] – непоправљиви, зверолики народ, који треба сместити у што мањи и неудобнији кавез" (Ћирјаковић 2021: 109).

*** * ***

Општи услови који доводе до пролиферације идеологије инверзног национализма – нормализација колонијалне ситуације (Антонић 2025) – производе и „политичко и културно распростирање појма српске кривице. […] Ако се пак настави садашње историјско кретање, у општем привредном амбијенту очврснуће колонијални поредак, док ће у друштвеном подручју добити своје засаде – идеологизовану кривицу. Можда је то последње исходиште владајућих стремљења: Србија као колонија кривице" (Ломпар у: Ђорђевић 2013).

Овај рад и показује докле се дошло у том стремљењу. Једна идеологија уконачила је своје претпоставке у самом средишту српске културе. Њена „култура сећања", у делу јавног мнења, успешно је нормализована и, без обзира на то што нема статус званичне, снажно гура читаво друштво у једном недостојном и погрешном смеру.

Извори

Bakija, M. (2023): „Aida Ćorović: Zlo se uvijek vraća odakle je krenulo", *Al Jazeera Balkans* 17. jun, https://sn.rs/qc5fn.

Бакић, Ј. (2009): „Сребреница", 13. јули, *Политика*, https://sn.rs/6qleq.

Bešlin, M. (2018): „Sofijin izbor: dijete ili entitet", *Avangarda*, 30. decembar, https://sn.rs/309dy.

Beta (2022): „Dubravka Stojanović: opozicija u Srbiji nacionalistička kao i režim", *N1 Srbija*, 6. novembar, https://sn.rs/mta5h.
Beta (2012): „Sedamnaest godina od `Oluje`", *B92*, https://sn.rs/w27qz.
Biserko, S. (2004): *Srbija na Orijentu*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.
Bošković J.prir. (1999): *Srpske sluge Hrvatske, Servi Croatiae*, prir. Jovan Bošković. Beograd: Naš dom-L'Age d'Homme.
Божиновић, В. (2019): *Билтен* 64. Стеријиног позорја, бр. 8 (јуни), стр. 8.
Božović, B. (2021): „Srpski svet kao antievropski projekat", *Antena M*, 5. decembar,https://sn.rs/wutbd.
Burns, J. (1993): „Bosnia Legislators Reject Peace Plan in a Lopsided Vote", *New York Times*, Sept. 30, https://sn.rs/kiqda.
Bursać, D. (2025a): „Srbija i zvanično na fabričko-fašističkim postavkama!"; *Plenum.ba*, 19. septembar, https://sn.rs/70edx.
Bursać, D. (2025b): „Srebrenica, 2025: Srbi slave godišnjicu genocida!", *Radio Sarajevo*, 12. juli, https://sn.rs/efvfr.
Bursać, D. (2024): „Nedićevi nacisti na kalendaru srbijanskog MUP-a!", *Cafe del Montenegro*, 27. januar, https://sn.rs/h44jh.
Bursać, D. (2023): „Srbija je stvorila `crnogorski scenario` i živi ga zadnjih 35 godina!", *Cafe del Montenegro*, 25. septembar, https://sn.rs/l8i11.
Bursać, D. (2022): „Zamislite da put do Aušvica `krase` fotografije ubijenih njemačkih vojnika", *Autonomija*, 10. jul, https://sn.rs/epsmx.
Bursać, D. (2021a): „Srbiji nema spasa!", *Radio Sarajevo*, 12. oktobar, https://sn.rs/qtvkk.
Bursać, D. (2021b): „Ko nam to dira naše voljene ratne zločince?", *Autonomija*, 4. februar, https://sn.rs/087ou.
Čanak, N. (2025): „Dijagnoza", *Autonomija*, 12. oktobar, https://sn.rs/py80n.
Čongradin, S. (2018): „Ko voli Miloševića, glasaće za smrt i glad", *Danas*, 20. februar, https://sn.rs/0mgv9.
Čongradin, S. (2016): „Nekad i sad", *Danas*, 2. avgust, https://sn.rs/150y3.
Čongradin, S. (2011): „Razgovor s ocem: O fašizmu i poricanju zločina", *Tačno.net*, 29. decembar, https://sn.rs/eg6tv.
Ćirić, M. (2018): „Srbija očajnički pokušava da pobegne od Miloševićevog otrova", *Kosovo 2.0*, 28. septembar, https://sn.rs/z68g9.
Ćirić, S. (2025): „Intervju: Kokan Mladenović, reditelj – Ako se Srbija sada ne promeni, prestaće da postoji",*Vreme*, 24. septembar, https://sn.rs/chp8l.
Ćurak, N. (2002): „Latinka Perović, srpska strana rata: Nema sumnje – u Bosni je izvršen genocid", *Dani*, br. 277, 3. oktobar,http://skr.rs/zSSa.
Dedakin, I. (2023): „Došlo nam je na naplatu 30 godina kolektivne traume života u Srbiji", *Nova.rs*, 5. maj, https://sn.rs/zbgx5.
Dimitrijević, N. (2023): „Život posle smrti: jedan institucionalni pogled na današnju Srbiju", *Peščanik*, 2.februar, https://sn.rs/lvoae.

Dimitrijević, N. (2016): „Između prošlosti i budućnosti", *Peščanik*, 27. novembar,https://sn.rs/ss7x8.

Џонстон,Д. (2021): *Круг у тами: сећања на једно осматрање света* Београд: Информатика.

Џонстон, Д. (2005): *Сулуди крсташи: Југославија, НАТО и обмане Запада*, прев. Милосав Попадић, Београд: ИГАМ.

Гласник (2011): „Одлука о усвајању извештаја радне групе у вези са доделом почасног доктората Универзитета у Београду проф. др Мајклу Волзеру", *Гласник Универзитета у Београду*, год. XLIX, бр. 158, 19. јануар, https://sn.rs/2yvea, стр. 63–65.

Govedarica, N. (2013): Personal Page, *Memorylab*, https://sn.rs/iineo.

Goldhagen, D. (1999): „German lessons", *The Guardian*, 29 Apr, https://sn.rs/6xc40.

Gruhonjić, D. (2025): „Trideset i tri godine od 'živih lomača' u Višegradu: Djeco, odrecite se svojih očeva zbog njihovih zločina", *Autonomija*, 17. jun, https://sn.rs/e9c5c.

Gruhonjić, D. (2022): „Đokovići i ostali profiteri nebeskog naroda", *Autonomija*, 17. jul, https://sn.rs/4b5ng.

Gruhonjić, D. (2021a): „Ratko Mladić je simbol srpskog sveta" (intervju), *Autonomija*, 20. novembar, https://sn.rs/jabv6.

Gruhonjić, D. (2021b): „Nema tu hepienda", *Autonomija*, 18. jul, https://sn.rs/tmy2g.

Gruhonjić, D. (2020a): „Srebrenica je mera demokratije u Srbiji", *Slobodna reč*, 27. jula, https://sn.rs/fhepw.

Gruhonjić, D. (2020b): „Srbija i Bajden – Dosledno protiv razuma i civilizacije", *Slobodna reč*, 16. novembra, https://sn.rs/apm8i.

Gruhonjić, D. (2011): „Beograde, laku noć!", *Autonomija*, 1. oktobar, https://sn.rs/bbfyy.

Gušić, B. (2017): „Genocidnost je kroz istoriju bila bitno obeležje srpskog nacionalizma" (intervju s A. Sekulovićem), *Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji*, 3. mart, https://sn.rs/3rya0.

Hume, M. (1993): 'Editorial: 'Rape camps', *Living Marxism*, No. 52 – February 1993, p. 4. https://sn.rs/rhpv9.

F. H. (2023): „Gruhonjić: Logično je da mediji u državi sa najviše ratnih zločinaca negiraju i ignorišu genocid", *Klix.ba*, 12. juli, https://sn.rs/46rnh.

HO (2023): *Srbija: zarobljeno društvo*, Izveštaj Helsinškog odbora, Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, http://skr.rs/zGlG.

Holbrooke, R. (2008): „The face of evil", *The Guardian*, 12 Aug, https://sn.rs/w27kp.

Ilić, D. (2025a): „Pravda za Jugoslaviju", *Peščanik*, 5. avgust, https://sn.rs/8rqka.

Ilić, D. (2025b): „Razmaženi i razočarani", *Peščanik*, 3. oktobar, https://sn.rs/xwsqg.

Ilić, D. (2022): „Gde se izgubio bol?", *Peščanik*, 12. juli, https://sn.rs/nfc8l.

Imamović, H. (2021): „Izlazi čovjek", *(s i c !)*, 27. januar, https://sn.rs/jpaxn.

Иванишевић, М. (2010): *Српска гаришта сребреничког краја*. Београд: Институт за истраживање српских страдања у XX веку, https://sn.rs/zkdmm.

Иванишевић, М. (2007): *Сребреница јул 1995: у трагању за истином*. Београд: Хришћанска мисао. стр. 19; 69–143;
Иванишевић, М. (2023): *Хроника нашег гробља*; или слово о страдању српског народа Братунца, Милића, Скелана и Сребренице; фототипско издање из 1994. Нови Сад: Архив Војводине и ИК „Прометеј", 2023. https://sn.rs/cnfnz.
Jovandić, M. (2020): „Žbanić: Volela bih da film o Srebrenici nikad nisam snimila", *Nova.rs*, 21. decembar,https://sn.rs/kj7wd.
Kermauner, T. (1996): „Odgovor Nebojši Popovu – Pismo srpskom prijatelju", *Vreme*, br 289, 4. maj, https://sn.rs/dnnkv.
Kisić, I. (2025): „Da li studenti mogu ono što država nije htela?", *Danas*, 6. oktobar, https://sn.rs/3kbaf.
Kišjuhas, A. (2024): „Ukrajinski kontranapad", *Danas* 25. avgust, https://sn.rs/w1nu2.
Kišjuhas, A. (2022): „Mir svetu", *Данас*, 6. март, https://sn.rs/l4ocu.
Kišjuhas, A. (2021a): „Četničko čišćenje", *Nomad.ba*, 16. novembra, https://sn.rs/4vbr5.
Kišjuhas, A. (2021c): „A šta smo mi njima radili?", *Danas*, 11. juli, https://sn.rs/v1fmf.
Kišjuhas, A. (2019): „Vek fašizma", *Danas*, 31. mart, https://sn.rs/fp7r2.
Kišjuhas, A. (2018): „Fusnote o nacionalizmu", *Danas*, 9. decembar, https://sn.rs/u4bcp.
Kišjuhas, A. (2017a): „U čemu je tačno razlika?", *Danas*, 16. juli, https://sn.rs/a6h06.
Kišjuhas, A. (2017b): „Mora li ta Amerika?" ,*Danas*, 30. juli, https://sn.rs/mk1nu.
Kišjuhas, A. (2015): „Suočavanje sa Kosovom" ,*Danas*, 23. oktobar,https://sn.rs/0l6az.
Kostić, I. E. (2024): *Između ekstremizma i borbe za poštovanje ljudskih i manjinskih prava: Bošnjaci Sandžaka*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, https://sn.rs/xiwfd.
Kovač, M. (1996): „Pravda za Srbiju", *Feral tribune*, 22. srpnja.
Kraus, A. (2021): „Nastavljanje politike srpskog nacionalsocijalizma", *Danas*, 12. maj,https://sn.rs/touc0.
Krstić, N. (2025a): „NATO bombardovanje kao nulta tačka", *Danas*, 25. mart, https://sn.rs/o5s3s.
Krstić, N. (2025b): „Proći će i ova SNSrbija, ali će ostati avetinje iz prošlosti", *Danas*, 11. jun, https://sn.rs/tagdw.
Krstić, N. (2024): „Srebrenica je naša tačka ključanja, crvena linija koju smo prešli", *Danas*, 10. jul, https://sn.rs/ut8wa.
Krstić, N. (2023a): „Žrtve su Srbiji ostavile moralnu hipoteku", *Danas*, 8. juni, https://sn.rs/6y0re
Krstić, N. (2023b): „Kama i motika protiv Sofije", *Danas*, 17. avgust, https://sn.rs/bqrfy
Krstić, N. (2023c): „Kosovo, kamen oko vrata", *Danas*, 28. april, https://sn.rs/xej66.
Krstić, N. (2023d): „Zašto ne mogu da se porede Miloševićeva i Vučićeva vlast?", *Danas*, 10. januar, https://sn.rs/88uam.
Krstić, N. (2022): „Šta su nama devedesete?", *Danas*, 30. novembar, https://sn.rs/192ve.
Krstić, N. (2021): „Životi koje je pojeo Vučić", *Danas*, 1. decembar, https://sn.rs/h7pwn.

Krstić, N. (2019): „Miloševićeva i Vučićeva vlast nisu isto", *Danas*, 13. novembar, https://sn.rs/8pf7f.

Kouchner, B. (2004): *Les Guerriers de la Paix*. Pariz: Editions Grasset & Fasquelle.

Ђорђевић, Б. (2013): „Мило Ломпар: Србија као колонија кривице", *Вечерње новости*, 13. јануар 2013.https://sn.rs/nuz50.

Luković, P. (2012): „Mile Dodik, genocidna Šumska, klimoglavac Kusturica i slična fela", *Bošnjaci.net*, 2. februar, https://sn.rs/9y2q3.

Mann, J. (1993): „Rape and war crimes", *The Washington Post*, January 12, https://sn.rs/br9a9.

Marković, T. (2025a): „Policijska tortura: Nekažnjeni zločini imaju običaj da se ponove", *Al Jazeera Balkans*, 7 jul, https://sn.rs/chzcz.

Marković, T. (2025b): „Poricanje zločina i genocida: Nećemo vam oprostiti što smo vas ubijali", *Al Jazeera Balkans*, 31. maj, https://sn.rs/0tg7x.

Marković, T. (2025c): „I 30 godina poslije: Genocid – zabranjena riječ u Srbiji", *Al Jazeera* Balkans, 11 jul, https://sn.rs/1358d.

Marković, T. (2025d): „Evropski put Srbije i druge laži",*Antena M*, 13. septembar, https://sn.rs/1jk2w.

Marković, T. (2023a): „Iz Rusije, s ljubavlju: Spomenik Miloševiću u Moskvi", *Al Jazeera Balkans*,18. jun, https://sn.rs/1emhf.

Marković, T. (2023b): „Izgradnja Velike Srbije u rikverc", *Nomad.ba*, 6. jula, https://sn.rs/9cnr3

Marković, T. (2023c): „Vrline autokratije: Masovni ubica na putu do škole". *Žurnal*, 29. avgust,https://sn.rs/jzkio.

Marković, T. (2023d): „Dinko Gruhonjić: Pakao je na Zemlji, a u ovim našim krajevima ime mu je Vučićeva Srbija" (intervju), *Tačno.net*, 24. septembar,https://sn.rs/atma2.

Marković,T. (2023e): „Kako se na srpskom kaže genocid? Srebrenička dešavanja! Kako se na srpskom kaže genocid? Srebrenička dešavanja!",*Al Jazeera Balkans*,15 jul, https://sn.rs/kldnd.

Marković, T. (2022a): „Dozvolite da vas rehabilitujemo", *Nomad.ba*, 9. august, https://sn.rs/d5c33.

Marković, T. (2022b): „Stanje poricanja: Kada će Srbija priznati genocid u Srebrenici", *Žurnal.me*, 12. juli, https://sn.rs/7625x.

Marković, T. (2022c): „The cult of Putin in Serbia reflects a nation that has still not dealt with its past", *The Guardian*, 28 Oct, https://sn.rs/9b6s5.

Merlino, Ž. (1994): *Istine o Jugoslaviji nisu za priču*; prev. Mila Baštić. Beograd: Kontekst.

New York Times (1993): „Rape was weapon of Serbs, U.N. says", *The New York Times*, Oct. 20, https://sn.rs/3m727

Nikčević, T. (2024): „Nenad Čanak za *SB*: `Srbija je ruski prdež, Vučiću su u Moskvi pokazivali koliko pas može da diše ispod vode, što je bilo jasno upozorenje`" (intervju), *Slobodna Bosna*, 26. oktobar,https://sn.rs/ytw1u.

Nikolaidis, A. (2021): „Vlada i genocid: I glupost može biti efikasna odbrana", *Al Jazeera Balkans*, 1. april, https://sn.rs/x6o83.

Paković, Z. (2022): „Ako je nacija subjekat (III)", *Danas*, 12. avgust, https://sn.rs/atz2g

Павић, А. (2023): „Време је за српску контраофанзиву по питању Сребренице или – ипак се окреће", *Српска се брани и у Србији: десет београдских трибина о Републици Српској 2021–2022*, ур. Т. Кецмановић, стр. 113–117. Београд: Представништво Републике Српске у Србији, https://sn.rs/pbetn.

Philips, J. (1995): „Dangerous Interventions", *CovertAction Quarterly*, no. 3, https://sn.rs/da2tp, pp. 12–16.

Radić, P. (2024):„Besramni kontinuitet zloupotrebe žrtava", *Autonomija info*, 8. juli, https://sn.rs/adwgn.

Radić, P. (2023): „Prkos ojađenom Prijedoru", *Autonomija info*, 26. jul, https://sn.rs/ag367.

Redakcija Pobjede (2021): „Gruhonjić: Tiha većina koja ćuti je uslov za genocid", *Pobjeda*, 3. mart, https://sn.rs/qec0n.

S. Č. (2023): „`Veći efekat kad bi se prijavili da budu kontrolori na izborima`: Sagovornici Danasa o potpisnicima ProGlasa za smenu Vučićevog režima", *Danas*, 11. novembar, https://sn.rs/zd0tb.

Schwarz-Schilling, Ch. (2010): „Nationalismus in Serbien: Gefährlicher Traum vom großen Reich", *Süddeutsche Zeitung*, 15. August, https://sn.rs/9wbxk.

Sekulović, A. (2022): „Nerazumne ideje `književnika i istoričara`", *Danas*, 1. avgust, https://sn.rs/ri4jx.

Sekulović, A. (2012): „Šta je bila `Oluja`", *Helsinška povelja*, br. 167–168 (septembar – oktobar), god. XVII, str. 17–20, https://sn.rs/zh567.

Slapšak, S. (2022): „Uklonjeno svedočanstvo", *Peščanik*, 25. juli, https://sn.rs/uapbm.

Сорал, А. (2011): „Савез деснице вредности и левице рада", *Геополитика постмодерног света*, ур. Слободан Ерић, стр. 138–145. Београд: Геополитика пресс.

Spiegel (2005): „Mordvideo als Beweis gegen Milosevic", *Der Spiegel*, no. 23, 5. Juni, https://sn.rs/vzkv2.

Spiegel (1992): „'Ganz Bosnien ist die Hölle'", *Der Spiegel*, No 33, 9. August, https://sn.rs/er54i.

Srbljanović, B. (2021a): „Zgađenost jednog diplomate tokom pregovora s Mladićem", *Al Jazeera Balkans*, 14. novembar, https://sn.rs/naa3d.

Srbljanović, B. (2021b): „Obraz grada", *Blic/Javni servis*, 14. novembar, https://sn.rs/mbkg0.

Šunjić, V. (2021): „Dinko Gruhonjić za Prometej.ba: Nije getoiziranje nacija počelo samo od sebe, već su ga šovinisti planski proizvodili i vodili", *Prometej.ba*,30. mart, https://sn.rs/278y4.

Tončić, B. (2022): „Barba i anatomija srbijanskog fašizma", *Nomad.ba*, 1. april, https://sn.rs/kzxrn.
Tončić, B. (2021): „Filip David: Srbija je zalutala među sopstvenim zabludama", *Al Jazeera Balkans*, 17. septembra, https://sn.rs/z3s70.
Tončić, B. (2020a): „Kad žrtve ubijaju zlikovce", *Remarker*, 29. decembar, https://sn.rs/pbk41.
Tončić, B. (2020b): „Srpska patriotska niskogradnja", *Remarker*, 30. novembar, https://sn.rs/7h4x8.
Tončić, B. (2019): „Pobeda vukovarske Srbije", *Remarker*, 18. novembar, https://sn.rs/gz0ap.
Tončić, B. (2018): „Aleksej Kišjuhas: Snimamo nastavke naše krvave franšize", *Remarker*, 19. mart, https://sn.rs/93ox3.
Valtner, L. (2025): „Aida Ćorović Hoće li studenti 11. jula pobediti vlast?", *Danas*, 10. juli, https://sn.rs/hkyw2.
Veljanovski, R. (2025): „Da nije bilo `Balvan revolucije` ne bi bilo Oluje", *Danas*, 17. avgust, https://sn.rs/etmdc.
Vešović, M. (1994): „Ti još kolješ Koljeviću, a ja sam vazda bio slobodan", *Vjesnik*, 19. veljače, Zagreb, prештampano у: Bošković prir. 1999: 160–164.
Vjesnik (1994): „Marko Vešović, crnogorski pjesnik iz Sarajeva u *Hrvatskom i bošnjačkom tjedniku*", *Vjesnik*, 10. listopad 1994, Zagreb; prештampano у: Bošković prir. 1999: 191–192.
Williams, C. (1994): „Premiers of 2 Muslim Nations Visit Sarajevo", Feb. 3, *Los Angeles Times*, https://sn.rs/z5p8x.
YIHR (2019): „Inicijative u Srbiji i Hrvatskoj zajednički obeležile godišnjicu operacije Oluja", YIHR, 5. avgust, https://sn.rs/yww3u.

Литература

Антић, Ч. и Н. Кецмановић (2016): *Историја Републике Српске*. Београд: Недељник.
Антонић, С. (2025а): *Неоколонијализам и инверзни национализам: случај Србије.* Београд: Филозофски факултет Универзитета у Београду, https://sn.rs/0awdb
Антонић, С. (2025б): „Инверзни национализам против Републике Српске", *Култура: часопис за теорију и социологију културе и културну политику*, год. 56, бр. 186/187, стр. 105–119, https://doi.org/10.5937/kultura2587105A.
Антонић, С. (2025в): „Антисрбизам у БиХ: од историјског ревизионизма до укидања Српске", *ЛИК: часопис за књижевност, језик и културу*, Андрићев институт, год. 11, бр. 16, стр. 15–45, https://sn.rs/4x2jz. DOI 10.7251/LIK2516015A
Антонић, С. (2021): „Идејна основа `продуженог геноцида` над Србима у Хрватској", у *Савремено стање идентитета крајишких Срба*, стр. 123–144, https://sn.rs/kwsm6. Нови Сад: Матица српска.

Антонић, С. (2019): „Изумевање злочина: сарајевска `шака воде` и приједорске `бијеле траке`", *Жрнов: часопис за културу, науку и уметност*, год. 6, бр. 10, зима (2019), стр. 4–11, Београд.

Богданич, Џ. (2011): „Увод у освајање Сребренице", *Масакр у Сребрници: докази, контекст, политика*, ур. Едвард С. Херман, стр. 36–59. Београд: Историјски пројекат Сребреница, https://sn.rs/w1qtr.

Влајки, Е. (2016): *Америчко–исламски антисрпски џихад*. Београд: Филип Вишњић.

Влајки, Е. (2013): *Демонизација Срба: западни империјализам, његови злочини, слуге и медијске лажи (1991–2013)*; 4. проширено изд. Београд: Филип Вишњић; Гацко: Просвјета.

Вуковић, С. (2018): *Срби у наративу Запада, „Хуманитарна" НАТО интервенција*, књ. 1–2. Сремски Карловци, Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића; Београд: Институт друштвених наука.

Gottfried, P. (2004): *Multiculturalism and the Politics of Guilt: Toward a Secular Theocracy*. Chicago: University of Missouri Press.

Димитријевић, Д. (2020): „Агресија – злочин против светског мира", *Liber Amicorum проф. др Миленко Крећа: међународно јавно и кривично право у XXI веку*, стр. 190–209, https://sn.rs/3v1j3. Београд: Удружење за међународно кривично право и Intermex.

Ломпар, М. (2018): *Слобода и истина: белешке о промени* свести. Београд: Catena mundi.

Лонгиновић, Т. (2003): „Вампири попут нас: готске маштарије и `срби`", *Балкан као метафора: између глобализације и фрагментације*, ур. Д. Бјелић и О. Савић, стр. 57—77; Београдски круг, https://sn.rs/gr9i9.

Милошевић, З. и А. Мировић Јанковић (2020): „Велики рат и (не)култура памћења у медијима: говор мржње кроз фалсификовање историје и пропагандно деловање", *Говор мржње и култура памћења*, ур. З. Милошевић и М. Кнежевић, Београд: Институт за политичке студије, 2020, https://sn.rs/mqcyv, стр. 172–219.

Миштал, Б. (2015): „Сакрализација сећања", прев. К. Ћендић; *Колективно сећање и политике памћења*, ур. М. Сладечек, Ј. Васиљевић и Т. Петровић Трифуновић, стр. 297–317. Београд: Завод за уџбенике и ИФДТ, https://sn.rs/ibnjy.

Мишћенко, Т. (2022): „`Политика памћења` и јавне иницијативе за очување културног наслеђа" ,*Историја као инструмент геополитике*, ур. З. Милошевић, стр. 203–217. Београд: Институт за политичке студије, 2022, https://sn.rs/ymq3b.

Najbar—Agičić, M. (2018): „Zla prošlost: suočavanje s prošlošću koja opterećuje", *Zla prošlost: suočavanje s prošlošću koja opterećuje*, prev. M. Najbar-Agičić, str. 5–19. Zagreb: Srednja Europa, https://sn.rs/rrur7.

Olick, J. (2007): *The politics of regret: on collective memory and historical responsibility*. New York: Routledge. https://sn.rs/2iid1.

Trbić, J. (2025): „Pitanje krivice", *Gračanički glasnik*: časopis za kulturnu historiju, god. XXX, broj 59 (maj), str. 21–50, https://sn.rs/ffa5h.

Херман, Е. (2011а): „Како су о Сребреници извештавали амерички медији", *Масакр у Сребреници: докази, контекст, политика*, ур. Е. Херман, стр. 212–221. Београд: Историјски пројекат Сребреница, https://sn.rs/w1qtr.

Херман, Е. (2011в): „Увод" ,*Масакр у Сребреници: докази, контекст, политика*, ур. Е. Херман, стр. 21–36. Београд: Историјски пројекат Сребреница, https://sn.rs/w1qtr.

Ћирјаковић, З. (2024): *Против дома спремни: српски аутошовинизам, његови корени и последице*. Београд: Пешић и синови.

Ћирјаковић, З. (2022): *Неоколонијална Србија: држава и друштво у време Александра Вучића*.Београд: Филип Вишњић.

Ћирјаковић, З. (2021): *Откривање аутошовинизма: од појаве до* појма. Београд: Catena mundi.

Шијаковић, Б. (2013): *Присутност трансценденције: хеленство, хришћанство, философија историје*. Београд: Православни богословски факултет Универзитета и Службени гласник.

MEMORY CULTURE IN INVERSE NATIONALISM

SLOBODAN ANTONIĆ, UNIVERSITY OF BELGRADE, FACULTY OF PHILOSOPHY, SERBIA

Summary

After the introduction explains the meaning of both syntagms from the title–*memory culture* and i*nverse nationalism*, the main rhetorical points of this culture of memory are described, which are as follows: 1. emphasizing exclusively Serbian guilt for the collapse of the SFRY and for the wars that followed; 2. identifying unrepentant war crimes (1991–1999) as the root of all current socio-political troubles in Serbia; 3. hyperbolizing Serbian crimes, up to their holocaustization; 4. refusing to place Serbian crimes in any historical context, especially in the context of earlier crimes committed against Serbs; 5. collectivization of Serbian crimes in the sense of transferring guilt from individuals to the entire community; 6. justification of crimes against Serbs by their previous collective guilt. The topic of the paper is the analysis and criticism of these six rhetorical clichés of a specific ideology, which seeks to produce a "guilt colony" from Serbian society.
Keywords: collective responsibility, post-Yugoslav wars, war crimes, struggle for interpretation, Serbian nationalism

Katarina S. Lazić[1]
University of Kragujevac
Faculty of Philology and Arts
ORCID: 0009-0002-5510-4547

94(497.1)"1945/1999":316.75
341.346:24-283
https://doi.org/10.5281/zenodo.18849533
pregledni naučni rad

GOLI OTOK – CULTURE OF REMEMBRANCE OR CULTURE OF OBLIVION?[2]

The paper will primarily address the culture of remembrance in the context of Goli otok through the prism of crimes committed against political dissenters in the name of Titoism. Under the term *cominformist*, numerous citizens of Yugoslavia were deprived of freedom and, under the veil of night, dispatched to Goli otok and similar islands in the Adriatic Sea, which had been turned into improvised prisons. Numerous people interned on Goli otok lost their lives (due to exhaustion, physical violence or suicide), while those who attained freedom acquired psychological trauma from which many never fully recovered. In the paper we will likewise endeavour to discuss the fact that precisely those people who had survived the horrors of Goli otok assumed the role of witnesses in the name of those who had lost their lives. The analysis will try to provide an answer to the question whether witnessing is possible in the name of those who are not able to tell their story. The corpus of research will consist of the following works: *Tren 2: Kazivanja Čeperku* by Antonije Isaković, *Goli otok – istorija* by Martin Previšić, *Ljubičica bela: vic dug dve i po godine* by Ženi Lebl, *Susreti sa Staljinom* and *Tamnica i ideja* by Milovan Đilas, *Izučavanje fenomena* Goli otok by Milosav Babović, *Goli otok: anatomija zločina* by Milenko B. Stojanović, as well as *Goli život* by Danilo Kiš and Aleksandar Mandić. Using an interdisciplinary approach in the paper – the application of a theoretical model on said literary works – we will endeavour to provide an answer to the question posed in the analysis.

Keywords: Goli otok, remembrance, witnessing, Titoism, Cominform, witnesses

[1]katarina.lazic@filum.kg.ac.rs

[2]The paper was written as part of PhD studies in English language and literature at the Faculty of Philology and Arts, University of Kragujevac, for the International Scientific Conference *Languages and Social Sciences in Contact: Remembrance Culture* held on the 4th of October 2025, at the Faculty of Philosophy, University of Novi Sad.

1. Introduction

We will first provide insight into the historical context that gave rise to the "monstrous machinery" of Goli otok. The year 1948 marked the final split between the politics of presidents Tito and Stalin, and consequently certain radical changes that would ensue in Yugoslavia and that would bring about a form of collective paranoia. It all started in 1947, with the establishment of The Information Bureau of the Communist and Workers' Parties (Cominform) on the territory of Poland. Cominform consisted of the communist parties of the following countries: The Soviet Union, Yugoslavia, Hungary, Czechoslovakia, Poland, Romania, Italy, France, and Bulgaria. Its establishment was a response to the clustering of Western European countries, headed by the USA – the event that marked the beginning of the Cold War between these two blocs. Milinko B. Stojanović, a former prisoner of Goli otok, thus describes the Cominform:

> It could not make decisions; it was of an advisory character – the fact that differed it from the former Comintern. However, this was one body for all members, viewed from the international perspective, to which all member parties had to submit a work report in order to exchange mutual experiences. It follows that member parties had to respect the conclusions and recommendations of the said body. Among the founding parties of the Cominform in 1947 in Poland, the Communist Party of Yugoslavia was even the proposer of its (the Cominform's) establishment, with headquarters in Belgrade and remaining there until the Resolution of 1948. Not only did our members at this conference (at the time Kardelj and Đilas) represent us, but they took visible part in the discussion and fiercely criticised Italian and French communist parties. Nevertheless, in the Communist Party of Yugoslavia the state was put on agenda in 1948, regarding emerging disagreements between Yugoslav and Soviet party leadership – on some issues (Stojanović 1991: 7).

Following the establishment of numerous Yugoslav-Soviet societies, whose aim was to give rise to economic cooperation between these two countries, gradual conflict escalation ensued. Namely, the political conduct of many of these Yugoslav-Soviet societies was directly opposed to Yugoslavian economic and political interests. The offence that finally brought about open enmity between The Soviet Union and Yugoslavia was the refusal of the Central Committee of the Communist Party of Yugoslavia to attend the Cominform meeting in Bucharest in June of 1948, as well as the refusal of its resolution, since Yugoslavian

representatives knew in advance that their proposals would not be accepted anyway[3] (see Lazić 2024: 206–207).

The historical background of the Soviet–Yugoslav split was likewise provided by Milovan Đilas. According to him, "the friction was incessant":

> Invisible to the communist world, this friction broke out within closed party summits because of recruitment for Soviet intelligence, which was especially inconsiderate in relation to state and party apparatus, likewise in the ideological sphere – specifically because of Soviets' underestimation of the Yugoslav revolution. Soviet representatives did not look favourably upon Yugoslavs prioritising Tito at the expense of Stalin, and were especially sensitive when it came to Yugoslavia bonding with other Eastern European countries, as well as to the rise of Yugoslavia's prestige in these countries […] Yugoslavia was, besides Albania, the only Eastern European country to have freed itself from the Nazi invasion and simultaneously carried out an internal revolution without crucial help from the Red Army. Social transformation went furthest in it (Yugoslavia), while Yugoslavia simultaneously positioned itself at the most prominent point of the emerging Soviet Eastern Bloc. In Greece there was a civil war – Yugoslavia was accused before the United Nations to have been financially supporting as well as inspiring it. Consequently, its relations with the West, especially the USA, reached a breaking point […] Thus, the designation of Belgrade as the seat of the Cominform seemingly served as the recognition of the Yugoslav revolution – whereas in the background the Soviets secretly planned to immobilise Yugoslav leadership with revolutionary complacency and subordinate Yugoslavia to alleged international communist solidarity – in actuality to the hegemony of the Soviet country, that is, the insatiable demands of Soviet political and other bureaucracies (Đilas 1986: 75).

Simultaneously, "Yugoslavia had to contend with hostile propaganda conducted by the Soviet Union, the aim of which was to weaken Yugoslavia's economy" (Lazić 2024: 207). Also, "supporters of the Cominform resolution endeavoured to weaken the Yugoslavian socialist economic system through espionage from the inside" (Lazić 2024: 207). According to Isaković:

> The enemy does not choose means in its efforts to overthrow our socialist system and legitimate government. Espionage against our country, in various forms, is being reinforced. Our citizens are being recruited, both in country and abroad, by the Foreign Intelligence Service, which claims that a communist owes loyalty to the Soviet government in the first place, while his own government comes second. The White Guard is included in espionage as well. The main aim of all

[3]Excerptfrom: Lazić, K. (2024). The Holocaust, investigative discourse and *Bare Life* – trauma and memory. *Uzdanica, XXI/2,* 205–219.

> these actions is to create a secret agency whose aim is to serve foreign interests against our government and country. At the same time, there are groups of Yugoslav deserters-terrorists, organised and infiltrated in our country, whose aim is to provoke armed violence. At these difficult times for our country, the fight is being led against the supporters of Cominform within our own borders. Having accepted the Cominform resolution, they have objectively become traitors to their Party[4] and nation, a weapon in the hands of foreign interests and policies. In this fight, we have achieved the strongest unity of nation and Party in the protection of freedom, autonomy and the independent socialist development of our country. There was no room for hesitation or compromise concerning these determinations. Our party and nation have striven, by all available means, including administrative and judicial penalties, to oppose exceptionally aggressive threats, pressure, as well as organised hostile action. Cominform supporters were administratively punished and served their sentence on isolated Adriatic islands transformed into concentration camps[5] (Isaković 1982: 343–350).

Such an atmosphere "brought about the mass arrests of suspected political misfits and their sending to Goli otok, Sveti Grgur and many other islands" (Lazić 2024: 208). Lazić further argues that "these reckonings of the Communist Party of Yugoslavia with real and alleged political dissidents became the cruel and everyday reality of the Yugoslav people" (Lazić 2024: 208).

In the context of the (ideological) schism that ensued between the Communist Party of Yugoslavia and that of the Soviet Union, it is important to note that so-called Stalinism and the (Yugoslavs') partiality for Moscow had their stronghold long before the appearance of the Cominform Resolution of 1948. Furthermore, members of the CPY[6] were ideologically raised in the spirit of internationalism and, primarily, respect for the Soviet Union. Consequently, it is of importance to reconsider the "ideological and political platform of the CPY from 1919 to 1948," since it is significant in terms of the "determination of the CPY membership for the Cominform Resolution" (Babović 1998: 220):

> For thirty years, The CPY had educated its membership in a dogmatic fashion. Firstly, that the Comintern was the governing institution of the global Communist movement. Secondly, that Communist parties of all other countries were obliged to carry out its directives, whose regularity and purposefulness were not to be disputed. Thirdly, that the USSR – as the first country of socialism – was the homeland of the world's communists, that consequently all workers were to serve

[4]League of Communists of Yugoslavia.
[5]All translations from Serbian/Croatian to English in the paper have been done by the author of the paper.
[6]The Communist Party of Yugoslavia.

> its interests since by doing so they were serving the interests of their respective nations. Fourthly, that Joseph Vissarionovich Stalin was the leader of the world's proletariat, a leader wiser than all European statesmen – a fact proven by his (Stalin's) dialogue with H. G. Wells. The authority of the Comintern, the Soviet Union and Joseph Stalin had been raised to the level of*idolatry*!This was, for the most part, inscribed into the minds of Yugoslav communists before World War II, as an indisputable truth. During World War II, the unity of the National Liberation Army and the Red Army against Nazi Germany and fascist Italy made this state of mind even more intense and deepened the emotional relationship. The conflict between the CPY and the Cominform (the substitute for the Comintern, which had been formally dissolved) headed by the USSR and Stalin, was not only unexpected but, for such a state of mind, shocking. This was successfully grasped by Dušan Jovanović in his drama "The Karamazovs," in the line of one of the arrested Cominform supporters during his interrogation: "If Virgin Mary had always been chaste, she could not become a whore overnight!" This was a logical reaction of the earlier attitude to the campaign of the CPY against Stalin and the Communist Party of the Soviet Union" (Babović 1998: 220).

The said state of mind of Yugoslav communists was further corroborated by Milovan Đilas, Yugoslav communist politician, theorist and author, in his book *Susreti sa Staljinom* (*Conversations With Stalin*):

> In spite of all the bitterness of these experiences, whose importance they could only realise after the split with Moscow in 1948, in spite of the different forms of existence, Yugoslav communists considered themselves not only ideologically connected with Moscow but its (Moscow's) most consistent followers. Though life, revolutionary and other realities more and more consistently and irreconcilably endeavoured to separate them from Moscow, they (Yugoslav communists) considered everything – especially their successes during the revolution – as a confirmation of their bond with Moscow and the ideological schemas prescribed by it (Moscow). Moscow was not only their political and spiritual centre, but the realisation of an, in effect, abstract ideal – a classless society, something that not only made their sacrifices and sufferings easy and sweet, but justified their existence in their own eyes (Đilas 1986: 11).

According to what has been presented, one can draw the conclusion that Yugoslav communists had a strong penchant for the Soviet Union and the Red Army, so it was of consequence to mention that in their view, the Resolution of 1948 about the state in the CPY appeared unexpectedly. Wider party membership and especially the masses were not even familiar with the fact that disagreements between the leaderships of the two parties (Yugoslav and Soviet) had ever existed (see Stojanović 1991: 6).

1.1. The (political) re-education at Goli otok

According to Lazić (2024a), "the aim of the incarceration of people on the islands of Goli otok and Sveti Grgur was the (political) re-education of Stalinists, real and alleged." Lazić further states that "initially, the approach of individuals to this re-education was benevolent" (Lazić 2024a: 95). The detainees were not physically abused and were involved in infrastructure-building (new roads, barracks, docks, etc.), the amount and quality of food were satisfactory, etc. (see Previšić 2023: 205). However, Previšić according to Lazić (2024a: 95) argues that:

> The situation changed with the arrival of a group of so-called Bosnians, which consisted of former Zenica prison inmates, various political prisoners, those who supported the Cominform resolution, etc. The Bosnians were responsible for the introduction of the forced political re-education of Goli otok prisoners.

Furthermore, the Bosnians were a group purposefully employed by officials to break the solidarity of the prisoners. According to Lazić:

> The main goal of the Bosnians was to break the spirit of the most unyielding Cominform supporters or, if they were unable to achieve that, destroy them physically. On the other hand, the treatment of firm supporters of the Cominform resolution by Bosnians was meant to serve as a warning for others about what might happen to them if they did not abandon their political stances. Hence psychological and physical torture became the prisoners' everyday reality (2024a: 96).

As for physical torture that the prisoners of Goli otok endured, it included numerous practices. For example, every newcomer was forced to run through a corridor consisting of two rows of prisoners. The "ritual" was called *šiba* or *špalir*, and often meant that one was observed by a few hundred prisoners, sometimes even a thousand, while being beaten, spat at, cursed, etc.[7] (see Lazić 2024: 211). Isaković (1982: 67) provides the following description of šiba:

> No one knows who on the island invented šiba. Who introduced it and made a ritual out of it. It has been there since time immemorial, like stone, like us, like our investigators who always stand beside us while work is being done. I repeat: it's not good to be the last one to run through šiba. Then, the investigators get

[7]This excerpt from: Lazić, K. (2024). The Holocaust, investigative discourse and *Bare Life* – trauma and memory. *Uzdanica, XXI/2,* 205–219.

> close and may see everyone's work within this human tunnel. I succeed: I enter third, followed by the Yellow Man. I cover my eyes with the palms of my hands, duck my head, shrinking into an anteater. The pervading smell of sour, human sweat, you feel overwhelmed by the heat; different are the human, bony fists, but you get missed by none of them. You can recognise the torment of pleasure; the men are moaning as though we are their females. I'm furious, I'm passing through a filthy centipede with a hundred hands. I have fallen into an abyss – into the bowel of a horrible animal; sinewy, smelly muscles, they want to cut you to pieces, to turn you to shit. I see a flash, followed by others. A starry night, my mouth full of blood, I am jerking; what if I suffocate on my own teeth? My head is in blood, my forehead and my right cheek swollen. I collapse and I'm not afraid of anything anymore, I'm in a hot tub, scalded and flayed. I get raised by the kick of a foot. Where am I, am I halfway through šiba, who knows? I am shouldering my way through, I can, I still can. I'm protecting my eyes, and why would they see anyway?

Beside Isaković, Ženi Lebl, who was interned on Sveti Grgur (one of the islands within the Goli archipelago), in her autobiographical work *Ljubičica bela: vic dug dve i po godine* (*White Violet: The Two and a Half Year Long Joke*) similarly describes šiba or špalir (names used alternately for the same phenomenon):

> When it comes to Sveti Grgur, the špalir was, as I already said, relatively bearable. However, the špalir on Goli otok was the real one! What methods of re-education! Real innovation! Whence did they get all those ideas, where did they learn them, whence the basis for all of that? The innovators: if you get through the špalir and reach the top of Goli otok alive, you must know – that is just the end of the beginning. The days and years that ensue will be the beginning of your end – or your incarceration. Whichever comes first. You'll be nameless *banda* – the rejected one, written off, or… It all depends only on you. Sign, and by the very next day you'll become a member of the *brigade*. If you prove yourself there – you'll go home. It all depends only on you. We are giving you this opportunity, we are generous. The Party[8] forgives traitors (Lebl 1990: 124).

Other physical (and psychological) torture at Goli otok included facing a bucket while someone urinates or defecates; hard (and pointless) physical work such as pounding stones and carrying them uphill and downhill; beating, isolation, denunciation and unceasing surveillance; sleep, food and, above all, water deprivation; diseases such as dysentery and typhus due to poor hygienic

[8]The Communist Party of Yugoslavia

conditions. What is more, these measures were deliberately employed in order to destroy human dignity in the prisoners. According to Agamben:

> By the act of murder the authority, namely, abolishes itself: the death of the other symbolises the end of the social relationship. Through the suffering and humiliation of its victims the absolute authority, on the contrary, gains time, and that enables it to establish a third realm between life and death (1998: 52).

Prisoners were forced to beat and mistreat each other in order to avoid being mistreated themselves, and to prove to officials that they were "reformed" as well, i.e. that they no longer kept old political beliefs.[9] According to Roth (2006: 102), "one sign of rehabilitation was a prisoner's willingness to torture a fellow prisoner." The goal of the camp and those who established it was to "crush the spirit of camp inmates, brainwashing them into abandoning their political beliefs" (Lazić 2024a: 97).

According to Lazić:

> One way of isolating and alienating prisoners was through the discourse employed: a stark difference was made and a demarcation line drawn between those who were "politically reformed" (who now supported Tito) and the so-called banda, those who kept old political beliefs and supported Stalin (2024a: 97–98).

In *Discipline and punish: The birth of the prison,* Michel Foucaultstates the following:

> Generally speaking, all authorities exercising individual control function according to a double mode: that of binary division and branding (mad/sane; dangerous/harmless; normal/abnormal), and that of coercive assignment, of differential distribution (who he is; how he is to be characterised; how he is to be recognised; how constant surveillance is to be exercised over him in an individual way, etc.) (Foucault 1995: 199).

Thus, "the authorities drew a strict demarcation line between those who were still out of favour and those who advanced in the camp hierarchy" (Lazić 2025: 1329). According to Roth, "(in the prison system) classification was used to determine the security level of each inmate in order to place the individual in the

[9]Excerpt from: Lazić, K. (2024a). The representation of PTSD in *The Original of the Forgery* by Dragan Kresoja. In Ž. Milanović, S. Skuban (Eds.), *Contexts, Book of Proceedings* (pp. 91–112). Novi Sad: University of Novi Sad, Faculty of Philosophy.

proper environment" (Roth 2006: 63). Furthermore, "said branding of Cominform supporters with the term banda (as opposed to the positive term brigada) was employed as a means of emphasising, establishing the prisoners' 'otherness,' their deviation from the norm" (Lazić 2025: 1329). René Girard states: "It is characteristic of every sacrificial system that it presents an image of a world of absolute perfection since it automatically excludes everything it considers imperfect, or that might seem imperfect, unworthy of existence, everything prone to forceful exclusion" (Žirar 1989: 154).

2. The Role of the Witness

In the context of our paper, it is necessary to discuss the role of the witness. In Latin, there are two expressions for the word witness. The first one, *testis*, from which originates (the Italian) expression *testimone* means, etymologically speaking, a party that in a trial or dispute between two parties intervenes as a third party (**terstis*). The other, *superstes*, means "the one who had survived something, the one who had stayed by an event until the end, and consequently may bear witness to it" (Agamben 1998: 11). From life experience it is clear that the word witness is primarily employed in this second meaning.[10]

Considering the fact that a true, credible witness might be considered the one who "had stayed by an event until its very end, so he/she might testify to it," one may pose the question in what measure a person who had survived a camp, who had therefore not fallen into ultimate human degradation, might be considered a proper witness. The impossibility to witness from the experience of death (due to the very disappearance of the voice) implies the impossibility of witnessing by those who survived. They can only indirectly do so concerning the camp experience and in the names of those who died, by reconstructing the victims' experience based on their own (see Lazić 2023: 89–90).

2.1. The *Muselmanns*

Giorgio Agamben, in his work *Ono što ostaje od Aušvica, arhiv i svjedok* (*Remnants of Auschwitz: The Witness and the Archive*),provides the example of the so-called Muselmanns – those who had sunk to the depths of ultimate human

[10]Excerpt from: Lazić, K. (2023). *Muslimani* ili nemogućnost svedočenja o iskustvu logora. In K. Melić, M. Nešić Pavković, D. Bošković (Eds.), *Holokaust, sećanje, kultura (II)* (pp. 89–96). Kragujevac: Faculty of Philology and Arts.

degradation in the concentration camps, who had endured all they could and lost their lives in the camp(s). Agamben thus defines them:

> They were proportionally the most numerous among those who had long lost any will to life. In the camp, they were called the Muselmanns, i.e., the absolute fatalists. Their readiness for death had nothing to do with the will to life, but with its disintegration. They let happen what happened, since all their powers had been truncated and annihilated (Agamben 1998: 31).

According to Agamben, "the word Muslim comes from the Arabic expression *muslim,* meaning a man who unconditionally submits to the will of God" and who is "a source of legends about Islamic fatalism, which were widespread in European cultures from the Middle Ages onwards" (Agamben 1998: 31). However, when it comes to the Muselmanns, "one can talk about a complete loss of any will or consciousness" (Lazić 2023: 90).

An expression used for the Muselmann in the concentration camp is "the one who saw the Gorgon":

> First of all, the Gorgon does not have a face in the sense that the Greeks ascribe to the expression *prosopon*, which etymologically means 'something that is in front of eyes, that can be seen.' The forbidden face, the face that cannot be looked at, which inflicts death, for the Greeks is a non-face and as such is never called *prosopon*" (Agamben 1998: 65).

The Gorgon in painting and sculpture never has a profile and is always shown *en face* – toward the spectator. She is represented as a flat surface devoid of the third dimension: not as a true face, but as an absolute image, something that can only be seen and shown. *Gorgneion*, which represents the impossibility of vision, is "simultaneously a thing that is impossible not to be seen" (Agamben 1998: 37). Consequently, if seeing the Gorgon implies the impossibility of vision, then it (the Gorgon) is not something in the camp, nor something that happens in it – not something that a Muselmann saw but survivors did not. It primarily means the impossibility of vision for the one who experienced ultimate dehumanisation in the camp and became a Muselmann, "the one who saw the Gorgon." Therefore, the Gorgon as a vision that turns human into inhuman is actually the very impossibility of vision, and consequently witnessing, which likewise refers to

those who try to testify in the name of the Muselmanns – it follows that it is difficult to testify in the name of someone who ceased to be human.[11]

Lazić further states that "the Muselman is actually someone who, in a liminal situation such as was the experience of the concentration camp, crossed the threshold that delimits human and inhuman" (Lazić 2023: 91). According to Lazić:

> In the experience of the concentration camp there was a point where a human being, though seemingly remaining human, ceased to be human since he was capable of enduring almost everything, even something that a human being must not endure, depriving himself of his dignity and consequently his human characteristics (Lazić 2023: 91).

In a manner, those on Goli otok (and similar islands) who stayed by an event (such as their incarceration) until the very end (and lost their lives there) might be considered the Yugoslav Muselmanns. Consequently, there arises the question of whether those who survived could be defined as witnesses for those who could not testify to the horrors of Goli otok archipelago. The main hypothesis of our paper is that it cannot be considered that those who survived bear witness in the name of those who died, since they did not stay by the event (such as, in this case, the camp experience) until its very end. At best, they may be considered secondary witnesses.

In the book *Rasprava* (*The Differend: Phrases in Dispute*), Jean-François Lyotard addresses this logical paradox in a similar manner:[12]

> They say that some human beings gifted with speech are put in a situation which is such that now no one can tell you anything about it. The majority perished, and those who survived rarely talk about it. When they do talk about it, their testimonies refer to an endlessly small part of that situation. How can one know if the particular situation even existed? Isn't it a figment of imagination of your informant? The situation as such either did not exist or it existed, but the testimony of your informant is consequently false, since in that case the informant should have either perished or he should remain silent […] Indeed, to see a gas chamber with one's own eyes ought to be a primary condition which gives someone the authority to ascertain its existence and reassure the unbeliever. Additionally, he ought to prove that it (the gas chamber) killed the moment he

[11]Excerpt from: Lazić, K. (2023). *Muslimani* ili nemogućnost svedočenja o iskustvu logora. In K. Melić, M. Nešić Pavković, D. Bošković (Eds.), *Holokaust, sećanje, kultura (II)* (pp. 89–96). Kragujevac: Faculty of Philology and Arts.

[12]The paradox concerns the Auschwitz gas chambers, but for the purposes of the paper we will apply it to our research.

> saw it. The only acceptable proof about its deadliness is that one is dead because of it (the gas chamber). However, if one is dead, one cannot testify to being dead because of the gas chamber (Agamben 1998: 63).

The Muselmanns (people who died at Goli otok as well as on similar islands), as individuals who stayed by the event until its very end, who saw the gas chambers with their own eyes (or were killed or killed themselves at Goli otok), are the very ones deemed credible to bear witness to this. However, they cannot testify since one cannot testify from the experience of death. Another person cannot either, since the fact that a person survived speaks in favour of him/her not being close enough to the gas chamber (or other source of death when it comes to Goli otok) to actually bear witness to it.

3. Goli otok and Memory

According to Jukić:

> The Cominform resolution represents a massive intervention in memory, in the memory of the whole community, in the memory around which the community assembles, i.e. in the memory that is formative for the community. On the other hand, as the memory which is formative for the community, it presents as a political question in advance – the Cominform resolution opens the question of the interrelatedness of politics and memory (2011: 209–210).

When it comes to Goli otok and memory, Jukić states:

> Goli otok was a place where memory was portrayed as criminal and punishable; it served as a basis for surveillance and discipline, but simultaneously as a place where such an intervention in memory is nothing other than pathology, since it brings about, as will be seen, massive trauma that is not easy to come to terms with (2011: 210).

According to Martin Previšić:

> An analysis of the State Security Service found that 739 returnees from Goli otok became alcoholics, 350 criminals, while 739 indulged in other vices. The returnees from Goli otok were not the same people who went to serve their prison sentences. Parole found them broken in spirit, frightened, demoralised, disappointed, embittered and insecure (2023: 512–513).

The regime of Yugoslavia, after the Tito–Stalin split, endeavoured to erase the common socialist past from minds of Cominform supporters, real as well as alleged, which resulted in massive trauma to prisoners of Goli otok, to the

extent that the majority never fully recovered upon their return and many of them committed suicide (see Lazić 2024: 207).

In the context of our topic, we may likewise address the concept of *postmemory*, coined by Marianne Hirsch according to whom:

> Postmemory actually describes the relationship that exists between the members of the so-called second generation and the powerful, often traumatic experiences that preceded their birth, but are nevertheless imprinted in them; these experiences seem an inseparable part of their own memory (2012: 103).

The term postmemory primarily refers to the trauma of those who survived or perished in the Holocaust. However, for the purposes of our paper we will attempt to apply it to the topic of Goli otok. When bearing in mind this concept, as Marianne Hirsch defines it, it is not surprising that family is the space where it is generated and produced, and that family is the means of transmission of given experiences from ancestors to descendants. However, postmemory often leads to important questions: what do we owe the victims and what is the best possible way for us to transmit their stories and experiences while not appropriating them, redirecting the attention to us, or neglecting our own stories? Consequently, postmemory might be potentially important in terms of transmitting the memories of Goli otok survivors via their descendants.

Various forms of media, such as movies, documentaries, photographs, etc. are significant when it comes to memory and Goli otok. For the purposes of this paper, we will suggest an analogy between survivors of Goli otok and the Shoah,[13] in this respect. According to Lazić (2025a: 3), "one should also be aware of the fact that survivors and witnesses of the Holocaust are, with the passage of time, fewer, so the day is not far off when there will be none left." Professor Aleida Assman, according to Scott, suggests that "as survivors of the Shoah pass away, the memory of the event will increasingly be transmitted through media" (Scott 2022: 135). Therefore, keeping in mind that there will be fewer living survivors of Goli otok in the future, media (movies, documentaries, photographs) will become rare sources of information. Furthermore, the various forms of media may perform the role of so-called *prosthetic memory* in transmitting recollections of Goli otok to younger generations who did not have this direct experience. Historian Alison Lansberg, according to Scott, argues that "like an artificial limb, prosthetic memories originate outside a person's lived experience and yet are

[13]the Holocaust

taken on and worn by that person through mass cultural technologies of memory" (Scott 2022: 135). In the context of postmemory, a photo (as a form of visual media) likewise has a prominent role – photos can represent a useful means of acquiring information about the past. Roland Barthes introduces the concept of *punctum* in the context of photography and states that photos might be perceived "as a place of intersection between the past and present" (Hirsch 2012: 61). Younger generations might acquire insight into the experiences of survivors of Goli otok (or those who perished there) by seeing photographs of prisoners or of the infrastructure of the prison islands. Consequently, "photographs, alongside other documentary material, represent the only available means of acquiring information about the past (and people that were part of it)" (Lazić 2022: 87). However, photography might in a sense prove to be deficient in the sense that there exists "a constant fluctuation between what we see and what we could find out by seeing" (Lazić 2022: 87). In other words, there is a whole plethora of information that we cannot obtain just by looking at a photograph.[14]

In the context of postmemory, Hirsch also stresses the importance of the so-called *family romance*, which is often equalised with a "journey into the past." According to Hirsch, "the journey is undertaken out of a longing to rediscover the world that had existed before the loss occurred, out of a need for the irrevocably lost innocence that descendants imagine and invoke" (Hirsch 2012: 214). A few survivors decided to visit Goli otok, their source of trauma, with children, family members, or even alone, many years after their liberation (among them was Milinko B. Stojanović himself). The survivors' decision could be interpreted in light of dealing with the source of trauma, as advocated by cognitive behavioural therapy (a type of psychotherapy), under the term *exposure therapy* which:

> Helps people to learn to manage their fear by gradually exposing them, in a safe way, to the trauma they experienced. As a part of exposure therapy, people may think or write about the trauma or visit the place where it happened. This therapy can help people with PTSD reduce symptoms that cause them distress.[15]

[14]Some segments have been excerpted from: Lazić, K. (2025b). *Media as Memory Makers: Television, Film and Music in the Construction of Yugonostalgia Across Generations* (paper in review process). Faculty of Philosophy, University of Niš, Niš.

[15]National Institute of Mental Health (2023). *Post-Traumatic Stress Disorder*. Retrieved November 10, 2025 from https://www.nimh.nih.gov/health/publications/post-traumatic-stress-disorder-ptsd

An illustrative example would be that of former inmate Vlado Bobinac, who became a tourist guide on Goli otok, while Alfred Pal, upon his first visit to the island after his sentence, ran from the jetty and jumped into the sea, saying that "he had always dreamt of doing that while interned but was never permitted"[16] (Previšić 2023: 557).

3.1. Oblivion in the context of Goli otok[17]

When it comes to oblivion on the island, prisoners were doubly marked by it: through self-oblivion (the process of dehumanisation and loss of one's identity) and forgetting others (often loved ones). Totalitarian regimes purposefully employ dehumanisation as a means of destroying one's identity and human dignity and reducing a man to a "beast of burden" that cannot remember a time it had ever lived better. The individuality of an inmate is neutralised and annihilated, an act which at the same time frees the perpetrator from any responsibility for the act itself:

> Torturers and their ideological commanders would often apply the strategy of oblivion on inmates. Unlike an ordinary murder whose aim is to destroy one's life, but not all traces of its existence, which remain a source of sadness to those who were closely related to the victim, the aim of murder in the camp is complete annihilation, an anonymisation of death which, in the end, results in the destruction of one's identity, in oblivion (Beganović 2005: 168).

Likewise, one of the ways in which prisoners were forced into oblivion was by staying silent about their crime (though many of them had not committed a crime to begin with) and through the repetition of certain significant words by which detainees would know the reason for being in the camp. The whole process of insisting on an inmate discovering his own crime had the following goals: loss of individual identity, oblivion and indisputable conformity.

Oblivion in the context of Goli otok was reflected in the fact that authorities were often silent about the very existence of the camps. According to Beganović:

---

[16]Excerpt from: Lazić, K. (2024a). The representation of PTSD in *The Original of the Forgery* by Dragan Kresoja. In Ž. Milanović, S. Skuban (Eds.), *Contexts, Book of Proceedings* (pp. 91–112). Novi Sad: University of Novi Sad, Faculty of Philosophy.

[17]The section on oblivion in the context of Goli otok is excerpted from: Lazić, K. (2024). The Holocaust, investigative discourse and *Bare Life* – trauma and memory. *Uzdanica, XXI/2*, 205–219.

> The secrecy of all totalitarian regimes, their craving to conceal the very existence of camps, represent a component that one may find in Nazism and Stalinism. The main goal is primarily to escape the discourse itself concerning camps: by keeping quiet, authorities wanted to convince the outside world of the illusory nature of the existence of such institutions, in order to prevent their cause from being tainted (2005: 168).

Milinko B. Stojanović states that "party and state leadership never acknowledged the existence of the camps,[18] much less the torture inflicted in them and only conceded the establishment of educational-correctional work sites, where convicts were 're-educating' themselves. Party and state leadership also claimed that measures taken against Cominform supporters were not too harsh, because they were *the fifth column*" (Stojanović 1991: 20). Consequently, camps became a sort of penitentiary where violence and murder were "justifiable" as a means of protecting the unity of the country. It is likewise important to note that even Milovan Đilas, who had been a member of party leadership, had the opportunity to experience Tito's prisons firsthand on two occasions – from 1956 to 1961 and from 1962 to 1966. In the book *Tamnica i ideja* (*Of Prisons and Ideas*), Đilas compares state policies in prisons during the existence of the Kingdom of Yugoslavia (in which he had been imprisoned for three years) with prisons in the Socialist Federal Republic of Yugoslavia. He states that "even in that – in the new prison order – was reflected the 'evolution towards progress,' in lack of freedom: in royal prisons everything was worse, except that the prisoner was freer – he was less supervised and spied on. In contrast, in Tito's prisons each prisoner was 'processed' and controlled – more by fellow inmates than by guards" (Đilas 1984: 54).

Oblivion is likewise reflected in the modes of transportation of future detainees to Goli Archipelago. Beganović presents the experiences of Eva Nahir Panić and Ženi Lebl, two Jewish women interned on Goli otok and Sveti Grgur:

> In remand Eva Nahir Panić arrived by car; she had been forced to lie face-down on the floor of it in order to avoid being seen. The same happened with Ženi Lebl. According to Lebl, afterwards prisoners were transported in a row of buses under cover of night, and in other shaded vehicles. The trains and ships that transported them to the camps always did so when the outside world was fast asleep, a fact that consequently excluded any possibility of cognition of what was being performed before its eyes – so close, yet so far. These forms of transportation are

[18]The camps of Goli otok archipelago.

> just a metonymy of the societal system in its entirety. The darkness, silence and secrecy in which the inmates were wrapped are just symptoms and determinants of totalitarian societies (2005: 186).

Prisoners were subjected to said oblivion even upon their liberation from the camps. The following is a dialogue excerpt between Kiš and Ženi:

> Lebl: We [the prisoners] could not wait to see the world outside Goli otok. The moment we gathered, we boarded the trucks, but when we arrived in the first city – suddenly there was no electricity.
> Kiš: I don't understand.
> Lebl: We didn't know what had happened. We leave that city, and there's electricity again.
> Kiš: Yes, yes. You take another look; you see a lighted city.
> Lebl: We enter another populated place – the electricity is gone! We leave that place – the same thing happens!
> Kiš: Of course, and suddenly you begin to realise…
> Lebl: That they [the other people] are not allowed to see us!
> Kiš: That they [those in power] disabled cities' electricity so that people could not see you?
> Lebl: Precisely (Kiš i Mandić 2020: 109).

After being deprived of liberty, former detainees were deprived of short-term contact with the outside world: the socialist darkness devoured them as if they had never existed.

4. Conclusion

We have primarily explored remembrance culture in the context of Goli otok and crimes committed against political dissenters in the name of Titoism. In the paper we have proven that media (movies, documentaries, photography) may play a significant role in the transmission of the memories of those who survived Goli otok, keeping in mind that their numbers dwindle with the passage of time. However, the role of a living witness remains indisputable. When it comes to this role, we have proven that survivors of Goli otok are, at best, secondary witnesses: they can only vicariously bear witness in the name of those who perished (as we have shown on the example of the Muselmanns).

It would be possible for future research to address the culture of remembrance/oblivion concerning perpetrators – those who ran the machinery of Goli otok – since their side of the story could provide a more thorough understanding of the whole topic.

References

Agamben, Đ. (1998). *Ono što ostaje od Aušvica, arhiv i svjedok.* Zagreb: Izdanja Antibarbarus d. o. o.

Babović, M. (1998). Izučavanje fenomena Goli otok. In *Goli otok: (1949–1956): radovi sa okruglog stola* (pp. 217–221). Podgorica: Crnogorska akademija nauka i umjetnosti.

Beganović, D. (2005). *O kulturalnom pamćenju u djelu Danila Kiša*. Nemačka: Universität Konstanz.

Đilas, M. (1986). *Susreti sa Staljinom.* London [i.e.]Harov: Naša reč.

Đilas, M. (1984). *Tamnica i ideja.* Kolašinska liga za ljudska prava c/o 16 Cumberland Road, Kew, Surrey, TW9 3HQ.

Foucault, M. (1995). *Discipline and Punish: The Birth of the Prison.* New York: Vintage Books (a division of Random House, INC).

Hirsch, M. (2012). *The Generation of Postmemory: Writing and Visual Culture After the Holocaust.* New York City: Columbia University Press.

Isaković, A. (1982). *Tren 2: Kazivanja Čeperku.* Beograd: Prosveta.

Jukić, T. (2011). Politika i memorija: Hladni rat i vrijednost jugoslovenske revolucije. In *Desničini susreti 2009. Zbornik radova* (pp. 209–220). Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Centar za komparativnohistorijske i interkulturne studije.

Lazić, K. (2022). Refleksija prošlosti i poetika postmemorije. In K. Melić, M. Nešić Pavković, D. Bošković (Eds.), *Holokaust, sećanje, kultura (I)* (pp. 83–91). Kragujevac: Filološko-umetnički fakultet.

Lazić, K. (2023). *Muslimani* ili nemogućnost svedočenja o iskustvu logora. In K. Melić, M. Nešić Pavković, D. Bošković (Eds.), *Holokaust, sećanje, kultura (II)* (pp. 89–96). Kragujevac: Filološko-umetnički fakultet.

Lazić, K. (2024). The Holocaust, Investigative Discourse and *Bare Life* – Trauma and Memory. *Uzdanica XXI/2,* 205–218.

Lazić, K. (2024a). The Representation of PTSD in *The Original of the Forgery* by Dragan Kresoja. In Ž. Milanović, S. Skuban (Eds.), *Contexts, Book of Proceedings* (pp. 91–112). Novi Sad: University of Novi Sad, Faculty of Philosophy.

Lazić, K. (2025). Discourse as a means of establishing Otherness at Goli otok. In *ACCHE Annual Conference on Challenges of Contemporary Higher Education, Book of Proceedings* (pp. 1328–1334). Novi Sad: Visoka tehnička škola strukovnih studija.

Lazić, K. (2025a). Fictionalizing the Holocaust: Narrative Strategies and Elements of Denial. *Colloquia Humanistica 14 (2025), Commemoration of Jewish Culture, Tradition and Heritage Outside Western Europe, Article No. 3431,* 1–14.

Lazić, K. (2025b). *Media as Memory Makers: Television, Film and Music in the Construction of Yugonostalgia Across Generations* (unpublished paper). Faculty of Philology and Arts, University of Kragujevac, Kragujevac.

Lebl, Ž. (1990). *Ljubičica bela: vic dug dve i po godine.* Gornji Milanovac: Dečje novine.
National Institute of Mental Health (2023). *Post-Traumatic Stress Disorder*. Retrieved November 10, 2025 from: https://www.nimh.nih.gov/health/publications/post-traumatic-stress-disorder-ptsd
Previšić, M. (2023). *Goli otok, istorija: Titov logor kroz arhive UDBE i iskaze svedoka.* Beograd: Vukotić media.
Roth, M. P. (2006). *Prisons and Prison Systems: A Global Encyclopaedia.* Westport–London: Greenwood Press.
Scott, J. (2022). Representing the Shoah on Hollywood screens: mimesis, artifice, and memory. *The Mirror – Undergraduate History Journal, 42(1),* 134–148.
Stojanović, M. B. (1991). *Goli otok: anatomija zločina.* Beograd: Stručna knjiga.
Žirar, R. (1989). *Stari put grešnika.* Novi Sad: Bratstvo-Jedinstvo.

GOLI OTOK – KULTURA SEĆANJA ILI KULTURA ZABORAVA?

KATARINA LAZIĆ, UNIVERZITET U KRAGUJEVCU
FILOLOŠKO-UMETNIČKI FAKULTET, SRBIJA

Rezime

U radu smo se prevashodno bavili kulturom sećanja u kontekstu Golog otoka kroz zločine počinjene nad političkim neistomišljenicima u ime titoističkog režima. Pod žigom „Informbiroovac" brojni stanovnici Jugoslavije lišavani su slobode i, pod okriljem noći, otpremani na Goli otok i druga ostrva u Jadranskom moru koja su pretvorena u improvizovane zatvore. Veliki broj ljudi zatvorenih na Golom otoku izgubili su živote (od iscrpljenosti, fizičkog nasilja ili su pak izvršili samoubistvo), dok su oni koji su izašli na slobodu poneli sa sobom „psihološke ožiljke" od kojih se velika većina nikada nije oporavila. Nastojalo se u radu takođe govoriti o činjenici da su upravo ti ljudi koji su preživeli užase Golog otoka igrali ulogu svedoka u ime onih koji su svoje živote ostavili na tom ostrvu. Analizom se u radu želeo dati odgovor na pitanje da li je svedočenje moguće u ime onih koji više nisu u stanju da ispričaju svoju priču. Korpus istraživanja sastojao se od sledećih dela: *Tren 2: Kazivanja Čeperku* Antonija Isakovića, *Goli otok – istorija* Martina Previšića, *Ljubičica bela: vic dug dve i po godine* Ženi Lebl, *Susreti sa Staljinom* i *Tamnica i ideja* Milovana Đilasa, *Izučavanje fenomena Goli otok* Milosava Babovića, *Goli otok: anatomija zločina* Milenka B. Stojanovića, kao i *Goli život* Danila Kiša i Aleksandra Mandića. Interdisciplinarnim pristupom, odnosno primenom teorijskog modela na književna dela, nastojao se dati odgovor na pitanje do kojeg se u analizi želelo doći.
Ključne reči: Goli otok, sećanje, svedočenje, titoizam, Informbiro, svedoci

Оливера Урошев Палалић[1]
Основна школа „Жарко Зрењанин”
Зрењанин
ORCID: 0009-0002-0125-2181

371.3::811.163.41
811.163.41:003.349
https://doi.org/10.5281/zenodo.18849625
оригинални научни рад

ЗНАЧАЈ И УГРОЖЕНОСТ ЋИРИЛИЧКОГ ПИСМА КАО ОБЕЛЕЖЈА НАЦИОНАЛНОГ ИДЕНТИТЕТА И КУЛТУРЕ КОД УЧЕНИКА ОСНОВНЕ ШКОЛЕ

У раду су анализирани ставови ученика завршних разреда основне школе (N=154) с циљем да се утврди када и на који начин ученици користе ћириличко писмо. Посебна пажња посвећена је њиховом односу према ћирилици, односно тренутку када почињу да је све мање практикују и прелазе на употребу латиничког писма. Корпусном анализом садржаја ученичких писмених задатака утврђено је у којој мери је у писменим задацима ученика присутно мешање ћириличког и латиничког писма, те које су то најчешће графеме. Поступком триангулисања добијени подаци указују на потешкоће у одржавању језичке ћириличке писмености ученика. Део рада садржи и конкретне примере тематско-интегративних наставних часова. Очекује се да ће наведени примери бити подстицајни за оне који се баве наставом српског језика и књижевности, а да ће њихова примена унапредити наставу и учинити је сврховитом у смислу неговања и чувања ћириличког писма као обележја културе и националног идентитета.
Кључне речи: ћириличко писмо, настава српског језика и књижевности, угроженост и значај ћирилице, обележје

1. Употреба ћирилице у настави књижевности и српског језика

У наставним програмима за основну школу, ћирилица се користи од првог разреда, када се ради на описмењавању ученика, до осмог разреда када се у оквиру тематике историје развоја српског језика разматра развој језика и писма код Срба, с посебним осврtом на настанак ћирилице. Један од циљева наставе српског језика је, управо, стицање основних знања о месту, улози и значају језика. Потребно је да ученик уме да објасни настанак и разуме значај језика за књижевну и националну културу. Особеност културе народа

[1]olivera.u.palalic@gmail.com

јесте писмо, а у Републици Србији је то ћирилица. Како настава српског језика у основној школи обухвата и проучавање књижевности, она:

> [...] у основној школи има задатак да кроз читање књижевних дела ученике старијих разреда приволи књижевности, да ученици развијају читалачке компетенције, морално просуђују, развијају креативне, стваралачке потенцијале и критичко мишљење. Естетско доживљавање и проширивање *места неодређености* маштом, имагинацијом и игром чини наставу занимљивом, кооперативном у односу ученик–књижевно дело, док је развој стваралачког ученичког потенцијала и стваралачког мишљења, други сегмент ученичких развојних могућности (Urošev Palalić 2025: 226–227).

Како би се развојни потенцијали ученика подстрекивали, потребно је да ученици буду оспособљени и оснажени у правилном писању и репрезентовању нашег писма – ћирилице. Полазиште разумевања и тумачења књижевног текста налази се у писму и начину на који ученици обликују написану реч. Уколико се значајан део ученичке пажње усмерава на правилно писање и савладавање писма, виши нивои разумевања, интерпретације и анализе текста могу бити умањени или изостати.

Пракса показује да се проблематика употребе ћириличког писма огледа у сазнању да услед убрзаног развоја технологије, и у том сегменту преимућства латинице, ученици завршних разреда основне школе све више запостављају ћириличко писмо, тешко и нечитко пишу. У анализи наставног процеса приметно је да од момента писмене оспособљености ученика па до креативног стваралаштва, ученик пролази кроз фазу 1) описмењавања, односно, примене ортографско-графомоторичке норме, 2) аутоматизације писања, 3) изградње сопственог симболичког рукописа, 4) „кварења" рукописа, 5) измене и кориговања у писању наученог писма и 6) стицања навике у писању, односно, симболичког избора писања ћириличког писма. Писање и потпис представљају идентификациони репрезент онога који пише. Рукопис неретко открива карактер особе, њено тренутно стање и расположење, као и уредност и посвећеност. Квалитет писаног изражавања не односи се само на то *шта* ученици пишу, већ и *како* то пишу (Doug 2019: 179). О томе како рукопис утиче на процес писања Шатурајев (Shaturaev 2019) износи низ истраживања о рукопису указујући да је важно преиспитати значај квалитета рукописа у настави писмености. Аутор сматра да ако се ученици посвећују нижим менталним процесима као што је рукопис, они остају са мало капацитета за више интелектуалне процесе попут генерисања идеја, избора речи и слично (Shaturaev 2019: 949). Отуда,

како би се писање довело до правилног аутоматизма, потребна су увежбавања и различите врсте, како истиче Шатурајев, *интервенција*, које би довеле до унапређивања не само самог рукописа већ и способности састављања текста (Shaturaev 2019: 951).

Из наведеног запажамо да развијање мисли води преко језика до његовог исказивања путем писма, под којим Ранко Бугарски подразумева „значење писаног језика" (Bugarski 2003: 48). Развијање универзалних и националних вредности има упориште у језику, а самим тим и писму.

„Употреба језика и писма припада домену језичке политике" (Ђурић 2019: 197) којом је регулисана јавна употреба језика у одређеној заједници, као и мере којима се подржавају процеси језичког планирања и језичке комуникације у сврху развоја језика као инструмента јавне комуникације и стваралаштва (Шипка 2006 према Ђурић 2019: 198). У нашој држави прописи који регулишу употребу језика и писма су члан 10. *Устава Републике Србије* и *Закон о службеној употреби језика и писма*.

Отуда, разликујемо службену и неслужбену, јавну, употребу језика. *Устав Републике Србије* прописује ћириличко писмо као писмо у службеној употреби.

Колико се ћириличко писмо користи и да ли наступа период угрожености примене ћириличког писма услед наглог развоја технике и дигиталних медија, јесте једно од питања које разматрамо. Вреди истаћи да истраживања која се баве применом и употребом ћирилице у односу на латиницу нису довољно заступљена (Степанов, Зорица и Ловре 2011; Ђурић, 2019) и старијег су датума (Савић и Антонић 1987; Антонић 1987; Antonić 1989), како наводи Степанов (2024: 172), па је управо тај недостатак, уз резултате из практичне наставе, подстакао спровођење нашег истраживања.

2. Методолошки оквир истраживања

Истраживање смо спровели на два начина: 1) кроз анкетно испитивање и 2) кроз корпусну анализу садржаја ученичких писмених задатака која је имала за циљ да утврди у којој мери је у писменим задацима присутно мешање ћириличког и латиничког писма, те које су то најчешће графеме.

2.1. Први део истраживања: анкетно испитивање

У овом делу рада определили смо се за истраживање чији је циљ испитивање ставова ученика завршних разреда основне школе о коришћењу

и употреби ћириличког писма како у настави тако и ван ње. У складу са циљем, у анализи смо пошли од следећих питања:

- Какви су ставови ученика о употреби ћирилице у школи?
- Какви су ставови ученика по питању употребе ћирилице ван школског контекста?
- Да ли се ставови испитаника разликују с обзиром на узраст?
- Да ли се ставови ученика разликују с обзиром на пол?

Полазиште за израду анкетног упитника представљали су резултати и запажања из наставне праксе. Као инструмент, коришћен је анониман упитник сачињен у Google форми који је администриран путем електронске поште. Питања су конципирана по принципу вишеструког избора (8 питања). Два одговора су била отвореног типа у којима се очекивао краћи писани одговор: испис графема у којима греше и мишљење о томе *шта је потребно како бисмо указали на значај ћириличког културног идентитета*, што смо представили у каснијем делу рада. У другом делу анкете испитаници су процењивали степен свог слагања (*у потпуности се слажем*) или неслагања (*уопште се не слажем*) са 8 понуђених тврдњи. Понуђени одговори конципирани су по принципу петостепене скале Ликертовог типа.

Испитанике су чинили ученици седмог и осмог разреда Основне школе „Жарко Зрењанин" у Зрењанину (N=154), а анкета је спроведена у периоду април–јун 2024. године. Статистичка обрада података и анализе су урађене помоћу софтвера IBM SPSS (*Statistical Package of Social Science*) верзија 25. У раду је примењена дескриптивна статистика за описивање узорка, независни т тест и $\chi 2$ квадрат тест за испитивање разлика између група. За граничну вредност значајности је коришћен ниво од 0.05.

2.2. Резултати првог дела истраживања

Добијени резултати истраживања представљени су табеларно и текстуално. У оквиру истраживања је учествовало 154 ученика основне школе од чега 84 мушког пола и 70 испитаника женског пола који су релативно равномерно распоређени у односу на узраст седмог и осмог разреда (Табела 1).

Табела 1

Пол и разред ученика

		f	%
Пол	Мушки	84	54.5
	Женски	70	45.5
Разред	Седми	75	48.7
	Осми	79	51.3

На основу резултата приказаних у Табели 2 може се закључити да 1) највише ученика користи оба писма подједнако (40.9%), да 2) ван школе ученици претежно пишу латиницом (51.3%), да 3) белешке за наставне лекције углавном пишу ћирилицом (44.8%), док 4) подсетнике, списак за продавницу и краће белешке већином пишу латиницом (54.5%). Подаци показују да велики проценат ученика користи латиницу за писање порука на телефону (91.6%). У смислу опажајне компетенције у окружењу око себе, ученици запажају (Табела 2) да су 1) плакати и натписи у школском окружењу претежно исписани на ћирилици (47.4%), 2) док су називи улица, маркета, поште, апотека, такође, претежно исписани на ћирилици (34.4%). Ученички одговори су релативно равномерно распоређени према употреби латиничког и ћириличког писма када је у питању потписивање, иако предњачи латиница (Табела 2).

Ученици су у одговорима имали опције бирања писања писмом ћирилицом, латиницом, *оба подједнако* и опцију *нисам сигуран*. Међутим, иако је опција *нисам сигуран* била један од избора ученичких одговора, испитаници су је бирали ретко и само у понеким питањима. Појава одговора *нисам сигуран* везује се за питања у којима се од испитаника захтевала процена било сопственог избора писма, када није јасно дато упутство којим писмом да се пише (8.4%), било писма присутног у окружењу: *Којим писмом су исписани плакати и натписи у школском окружењу?* (20.8%). У питању о начину потписивања опција *нисам сигуран* није била понуђена, јер је реч о јасној и континуираној језичкој, практичној навици (Табела 2).

Табела 2

Употреба латиничког и ћириличког писма

		f	%
Којим писмом пишете на часовима кад си у школи?	Ћирилицом	53	34.4
	Латиницом	38	24.7
	Оба подједнако	63	40.9
Којим писмом пишете свакодневно ван школе?	Ћирилицом	55	35.7
	Латиницом	79	51.3
	Оба подједнако	20	13.0
Којим писмом пишете белешке за наставне лекције када наставник не да прецизне инструкције по питању коришћења писма?	Ћирилицом	69	44.8
	Латиницом	57	37.0
	Оба подједнако	15	9.7
	Нисам сигуран	13	8.4
Којим писмом пишете подсетник, списак за продавницу или крађу белешку у току дана?	Ћирилицом	53	34.4
	Латиницом	84	54.5
	Оба подједнако	12	7.8
	Нисам сигуран	5	3.2
Које писмо користите кад пишете поруке на телефону?	Ћирилицом	6	3.9
	Латиницом	141	91.6
	Оба подједнако	6	3.9
	Нисам сигуран	1	0.6
Којим писмом су исписани плакати и натписи у школском окружењу?	Ћирилицом	73	47.4
	Латиницом	16	10.4
	Оба подједнако	33	21.4
	Нисам сигуран	32	20.8
Којим писмом су написани називи улица, маркета, поште, апотека?	Ћирилицом	53	34.4
	Латиницом	34	22.1
	Оба подједнако	38	24.7
	Нисам сигуран	29	18.8
Којим писмом се потписујете?	Ћирилицом	76	49.4
	Латиницом	78	50.6

Истраживањем је испитано да ли постоји значајна разлика у употреби ћириличког и латиничког писма у односу на пол ученика. За испитивање наведених разлика је примењен $\chi 2$тест. На основу резултата приказаних у Табели 3 може се закључити да не постоји значајна разлика у употреби ћириличког и латиничког писма у односу на пол ученика. Писање *подсетника, списка за продавницу или краће белешке у току дана* у односу на пол је на граници статистичке значајности (p=.052), али формално није значајна. Могући разлози значајности укључују мањи узорак наших испитаника или варијабилност у навикама писања белешки ученика и ученица.

Табела 3

Разлике у употреби ћириличког и латиничког писма у односу на пол ученика

	χ^2	p
Којим писмом пишете на часовима кад си у школи?	3.566	.168
Којим писмом пишете свакодневно ван школе?	2.737	.255
Којим писмом пишете белешке за наставне лекције када наставник не да прецизне инструкције по питању коришћења писма?	7.305	.063
Којим писмом пишете подсетник, списак за продавницу или крађу белешку у току дана?	7.742	.052
Које писмо користите кад пишете поруке на телефону?	.934	.817
Којим писмом су исписани плакати и натписи у школском окружењу?	.558	.906
Којим писмом су написани називи улица, маркета, поште, апотека?	1.556	.669
Којим писмом се потписујете?	.022	.883

*Статистичка значајност на нивоу од .05

Надаље, истраживањем је испитано да ли постоји значајна разлика у употреби ћириличког и латиничког писма у односу на разред ученика. За испитивање наведених разлика је примењен $\chi 2$ тест.

На основу резултата $\chi 2$ теста приказаних у Табели 4 може се закључити да значајна разлика постоји за писмо којим ученици пишу на часовима у школи, у односу на писмо којим пишу свакодневно ван школе, као и у односу набелешкеса наставе и писмо којим се потписују. На основу процентуалних резултата приказаних у Табели 5 може се закључити да ученици седмог разреда доста мање користе латиницу за писање на часовима у школи (13.3%) у односу на ученике осмог разреда (35.4%). Резултати анкете показују да је исти случај и за свакодневну употребу писма ван школе што показује да ученици осмог разреда значајно више користе латиничко писмо (64.6%) у односу на ученике седмог разреда, док ученици седмог разреда значајно више (46.7%) користе ћирилицу (Табела 5). Иста ситуација је са писањем белешки са наставе где је показано да ученици седмог разреда значајно више користе ћирилицу (54.7%), а ученици осмог разреда значајно више користе латиницу (48.1%) (Табела 5). Испитаници седмог разреда се значајно више потписују ћирилицом (61.3%), док се испитаници осмог разреда значајно више потписују латиницом (62%) (Табела 5).

Табела 4

Разлике у употреби ћириличког и латиничког писма у односу на разред ученика

	χ^2	p
Којим писмом пишете на часовима кад си у школи?	10.187	.006*
Којим писмом пишете свакодневно ван школе?	11.491	.003*
Којим писмом пишете белешке за наставне лекције када наставник не да прецизне инструкције по питању коришћења писма?	11.045	.011*
Којим писмом пишете подсетник, списак за продавницу или крађу белешку у току дана?	3.690	.297
Које писмо користите кад пишете поруке на телефону?	1.571	.666
Којим писмом су исписани плакати и натписи у школском окружењу?	1.637	.651
Којим писмом су написани називи улица, маркета, поште, апотека?	3.451	.327
Којим писмом се потписујете?	7.490	.006*

*Статистичка значајност на нивоу од 0.05

Табела 5

Значајне разлике у употреби латинице и ћирилице у односу на разред ученика

		Ћирилица	**Латиница**	**Оба подједнако**	**Нисам сигуран**
Којим писмом пишете на часовима кад си у школи?	Седми	38.7%	13.3%	48%	
	Осми	30.4%	35.4%	34.2%	
Којим писмом пишете свакодневно ван школе?	Седми	46.7%	37.3%	16%	
	Осми	25.3%	64.6%	10.1%	
Којим писмом пишете белешке за наставне лекције када наставник не да прецизне инструкције по питању коришћења писма?	Седми	54.7%	25.3%	13.3%	6.7%
	Осми	35.4%	48.1%	6.3%	10.1%
		Ћирилица	**Латиница**		
Којим писмом се потписујете?	Седми	61.3%	38.7%		
	Осми	38%	62%		

На основу степена слагања покушали смо да уочимо ставове ученика седмог и осмог разреда о употреби ћириличког писма (Табела 6). Ученици су бирали једну од опција од *у потпуности се слажем*, до *уопште се не слажем*. На основу резултата приказаних у Табели 6 може се закључити да је степен слагања највећи за тврдње које се односе на употребу

само ћирилице у школи, и да би се њена употреба повећала (AS=3.72, SD=1.08) *потребно је да останемо доследни у употреби ћириличког писма због очувања културног идентитета* (AS=3.64, SD=1.00), док је најмањи степен слагања за тврдњу да ученицима *континуирано коришћење оба писма представља потешкоће* (AS=2.46, SD=1.17).

Табела 6

Став ученика о употреби ћириличког писма

Тврдње	**AS**	**SD**
У писању писмених задатака из српског језика користим писану ћирилицу што ми представља потешкоће.	2.58	1.32
Коришћење оба писма континуирано ми представља потешкоће.	2.46	1.17
Уколико бисмо у школи користили само ћирилицу, њена употреба би се повећала.	3.72	1.08
Коришћење ћирилице на друштвеним мрежама утицало би да се лакше пише ћирилица.	2.80	1.05
Сматрам да предност треба дати писању латиничког писма због учења страних језика и ИТ технологије.	3.41	1.04
Потребно је да останемо доследни у употреби ћириличког писма због очувања културног идентитета.	3.64	1.00
Лакше ми је да читам текст написан ћирилицом него да пишем.	3.20	1.04
У току писања дужег текста ћирилицом имам доста словних грешака.	2.54	1.26

У спроведеном истраживању хтели смо да сазнамо и да ли постоји значајна разлика у ставу ученика о употреби ћириличког писма у односу на пол испитаника (Табела 7). За испитивање разлика у односу на пол је примењен т тест независних узорака.

На основу резултата приказаних у Табели 7, утврђено је да постоји статистички значајна разлика у вези са писањем писменог задатка ћирилицом, што ученицима представља већу потешкоћу у поређењу са ученицама. Резултати показују да би се уколико би се у школској пракси користила искључиво ћирилица, њена употреба повећала. Међутим, када је у питању писање дужих текстова руком на ћирилици ученици праве већи број словних грешака од ученица.

Табела 7

Разлике у ставу ученика у односу на пол

Тврдње	Ученици (N=84)	Ученице (N=70)	t	p
	Средња вредност			
У писању писмених задатака из српског језика користим писану ћирилицу што ми представља потешкоће.	2.85 ± 1.38	2.25 ± 1.17	2.859	.005*
Коришћење оба писма континуирано ми представља потешкоће.	2.48 ± 1.24	2.42 ± 1.09	.311	.756
Уколико бисмо у школи користили само ћирилицу, њена употреба би се повећала.	3.89 ± 1.07	3.51 ± 1.07	2.177	.031*
Коришћење ћирилице на друштвеним мрежама утицало би да се лакше пише ћирилица.	2.71 ± 1.12	2.91 ± .95	-1.173	.243
Сматрам да предност треба дати писању латиничког писма због учења страних језика и ИТ технологије.	3.35 ± 1.09	3.48 ± .98	-.758	.449
Потребно је да останемо доследни у употреби ћириличког писма због очувања културног идентитета.	3.61 ± 1.08	3.68 ± .89	-.411	.682
Лакше ми је да читам текст написан ћирилицом него да пишем.	3.34 ± 1.16	3.02 ± .85	1.944	.054
У току писања дужег текста ћирилицом имам доста словних грешака.	2.78 ± 1.31	2.25 ± 1.15	2.656	.009*

*Статистичка значајност на нивоу од .05

Истраживањем је, даље, испитивано да ли постоји значајна разлика у ставу ученика о употреби ћириличког писма у односу на разред испитаника. За испитивање разлика у односу на разред је примењен т тест независних узорака.

Ваљало би напоменути да на основу резултата приказаних у Табели 8 постоји значајна разлика у тврдњи: *потребно је* да *останемо доследни у употреби ћириличког писма због очувања културног идентитета* у односу на разред, где ученици седмог разреда више сматрају да је ова тврдња битна.

Табела 8

Разлике у ставу ученика у односу на разред

Тврдње	VII (N=75)	VIII (N=79)	t	p
	Средња вредност			
У писању писмених задатака из српског језика користим писану ћирилицу што ми представља потешкоће.	2.72 ± 1.34	2.45 ± 1.30	1.238	.218
Коришћење оба писма континуирано ми представља потешкоће.	2.50 ± 1.17	2.41 ± 1.18	.467	.641
Уколико бисмо у школи користили само ћирилицу, њена употреба би се повећала.	3.86 ± .89	3.58 ± 1.23	1.644	.102
Коришћење ћирилице на друштвеним мрежама утицало би да се лакше пише ћирилица.	2.72 ± 1.07	2.88 ± 1.03	-.977	.330
Сматрам да предност треба дати писању латиничког писма због учења страних језика и ИТ технологије.	3.38 ± 1.05	3.44 ± 1.04	-.333	.739
Потребно је да останемо доследни у употреби ћириличког писма због очувања културног идентитета.	3.81 ± .89	3.49 ± 1.07	2.002	.047*
Лакше ми је да читам текст написан ћирилицом него да пишем.	3.21 ± 1.20	3.18 ± .87	.138	.891
У току писања дужег текста ћирилицом имам доста словних грешака.	2.64 ± 1.32	2.45 ± 1.21	.901	.369

*Статистичка значајност на нивоу 0.05

Закључак првог дела истраживања указује да, међу ученицима седмог и осмог разреда (N=154), највише ученика 1) користи оба писма подједнако (40.9%), 2) да ван школе ученици претежно пишу латиницом (51.3%), 3) да белешке за наставне лекције претежно пишу ћирилицом (44.8%); 4) подсетнике, списак за продавницу и краће белешке пишу латиницом (54.5%). Већина ученика користи латиницу за писање порука на телефону (91.6%).

У смислу опажајне компетенције у окружењу око себе, ученици запажају да су плакати и натписи у школском окружењу претежно исписани на ћирилици (47.4%), док су називи улица, маркета, поште, апотека исписани на истом писму (34.4%). Ученички одговори су релативно равномерно процентуално распоређени по питању употребе латиничког и ћириличког писма приликом потписивања, иако предњачи латиница (62%). Неколике

студије указују и на резултате супротне претходно изнетим. Иако није реч о истом узрасту о којем ми у раду говоримо, већ о матурантима и средњошколцима, ученици осмог разреда, приближни су узрасту ученика првог разреда средње школе, што нам даје наду да одрастањем ученика, као и развојем свести о писму као обележју етничког, националног и културног идентитета, долази до значајније употребе ћирилице што је показало истраживање Маје Степанов (Stepanov 2024). Истраживање Степанове показује да „ученици првог разреда [средње школе] чешће пишу латиницом него матуранти" (Stepanov 2024: 175). Ови резултати указују на то да са зрелошћу код ученика постепено јача осећај припадности језику, писму и националном идентитету, што се одражава и на избор писма у писаној комуникацији. Из поменутог истраживања (Stepanov 2024) произилази закључак да ће ученици у старијем узрасту више практиковати ћирилицу, те отуда схватити и значај употребе ћириличког писма као дела идентитета, него што је то случај са латиничким писмом. Ово је нада и за учеснике наше анкете, „мале" матуранте, те изражавамо уверење да ће ученици седмог и осмог разреда, у будућности, више и систематичније практиковати писање ћирилицом. У питању отвореног типа наше анкете *Шта је потребно за очување ћириличког културног идентитета?* својим ставовима према језику и писму, ученици седмог и осмог разреда истичу потребу*:*

> – Да се више базирамо на писање ћирилице и чешће је користимо кад смо на друштвеним мрежама. – Можда да на часовима свих предмета, осим где је потребно латиницом, пишемо ћирилицом. – Да бисмо указали на значај ћириличког културног идентитета потребно је да више користимо писмо, да више пишемо и вежбамо писање на папиру уместо куцкања порука на телефону.

2.3. Други део истраживања: анализа корпуса писмених задатака ученика основне школе

Други део истраживања имао је за циљ да утврди врсте грешака у писању руком ћириличким писмом у писменим задацима ученика седмог и осмог разреда основне школе и да их класификује. Процентуални оквир на овом узорку само је потврда затеченог стања којим утврђујемо чињеницу да, што ученици основношколског узраста бивају старији, више греше у писању. Критичком анализом садржаја (N=117) уочено је да је у писменим задацима регистровано укупно 76 грешака у 117 радова. Типови грешака су представљени и класификовани табеларно (Табела 9).

Табела 9

Типови грешака у писању

Грешка	**Писање**	**Истакнута графема**
Замена Ђ-Ћ	Трећи, срећан, одећу	ђ-ћ
Г-К	Увег (увек)	г-к
Изостављање гласа Х (фонолошка карактеристика)	Ћемо, сватили	Х
З-Ж	Зиви-Живи	З-Ж
Погрешно писање писане графеме Т, пише се као неправилно подвучена графема ш		ш-т
Неправилно писање слова под утицајем латинице	лј, нј (најболје, Зренјанин)	лј-љ нј-њ
Уметање латиничког слова	r-р (спогта)	r-р
	g-г најgора	g-г
	і-и запісано	і-и
	м-m дужим	m-м
Неправилно исписано велико слово	Као увећана мала графема	Г као увећано писано мало г
Комбиновње писама	дружіli	
Проблем писања великог слова: Р	Р	Р
Мешање писаног и штампаног слова	Графема а	а

У анализи корпуса писмених вежбанки (N=117) као и из класификованих грешака у писању графема (Табела 9) закључак је да ученици 1) мешају сличне графеме у писању, 2) да умањену графему пишу истакнуто као велико слово, 3) да у писању руком мешају писана и штампана слова и 4) да је уочљив утицај латинице. Препорука за нека будућа истраживања односила би се на писање писмених вежби латиницом и бележење присуства грешака у њима. Треба нагласити да, у анализи нашег корпуса, наставни програми за часове српског језика и књижевности не предвиђају писање писмених задатака латиницом, већ само два исправка овим писмом. Због тога, писмени задаци у писменим вежбанкама не могу пружити потпун и репрезентативан увид у грешке, што представља својеврсно ограничење нашег истраживања када је латиничко писмо у питању.

3. Компарација резултата истраживања

Применом триангулисања омогућили смо свеобухватнији увид у ову тематику. Употребу ћириличког писма и његове угрожености сагледали смо кроз 1) представљање основних знања која ученици усвајају и требало би да остваре, 2) ставове ученика о употреби ћирилице у настави српског језика и књижевности и ван ње, и кроз 3) анализу присуства и типа грешака у писању ћирилице у писменим задацима ученика. Повезали смо сазнајни и афективни сегмент, као и практичне резулатате из наставне праксе, и тиме обезбедили боље сагледавање добијених резулатата наше анализе. Показали смо да, као што тврди Живковић (2018), „коришћење података различитог типа може помоћи да одредимо која је интерпретација феномена мање а која више одговарајућа да буде валидна" (Живковић 2018: 24), уз сва ограничења која извори података доносе. У нашем случају резултати спроведене анкете и квалитативни резултати потврђују претпостављени став да ученици слабије практикују ћирилицу осим уколико се то од њих изричито у виду упутства не захтева, да и када то чине, умећу латиничко писмо у ћириличко.

Требало би приметити да, сагледавани са различитих перспектива, приказани подаци указују на потешкоће у одржавању језичке ћириличке писмености ученика завршних разреда основне школе. Утврдили смо да, иако ученици седмог и осмог разреда користе оба писма подједнако (40.9%), ван школе ученици претежно пишу латиницом (51.3%), белешке за наставне лекције углавном пишу ћирилицом (44.8%) док у неслужбеној употреби користе латиницу (54.5%). Већина ученика користи латиницу и за писање порука на телефону (91.6%), а потписује се, већином, латиницом (62%). Друго, закључак је да у писању писмених задатака ученици 1) мешају сличне ћириличке графеме у писању, 2) да умањену графему пишу истакнуто као велико слово, 3) да у писању руком мешају писана и штампана слова и 4) да је уочљив утицај латинице.

4. Закључне напомене

Преимућство латинице у јавној употреби и на дрштвеним мрежама, те медијима, треба да буде водиља и подстицај ка интензивирању нашег односа према ћирилици, посебно у школама, где је и службена употреба овог писма обавезна.

Предлози за превазилажење угрожености стања ћириличког писма у настави видимо у следећем:

(1) Увођење више правописних вежби;

(2) Различитим кратким задацима увежбавати и интензивирати ћириличко писмо, што нужно не значи потискивање латиничког, већ јачање ћириличког;

(3) Коришење архивских фонтова за писање: На сајту: *ћириловање*, писање попут Лазе Костића, Иве Андрића, Патријарха Павла, Исидоре Секулић (опрез од злоупотребе);

(4) Такмичење у калиграфском писању ћирилице поводом дана писмености, нпр. (постојеће манифестације: Дечји сабор *Дани ћирилице* покренут је давне 2002. године у Бавaништу); калиграфско писање писма ћирилицом;

(5) Примена различитих метода рада на часовима (*Критички пријатељ*).

Умрежавањем различитих предмета с јасним циљем јачања правилног писања ћириличког писма у наставним предметима, осим предмета страних језика, постигло би се боље ученичко постигнуће, унапредила би се настава и учинила би се сврховитом у смислу неговања и чувања ћириличког писма као обележја културе и националног идентитета. Интерактивност и интердисциплинарни приступ[2] у настави подстиче активну улогу ученика у учионици (Urošev Palalić 2025: 235) чиме се остварује да ученици буду ангажовани кроз реализацију различитих планских активности. Кроз овакве тематске активности могуће је развијати и радити са ученицима на доследној језичкој примени ћириличког писма.

Уколико наставници у школама имају за циљ да побољшају ниво писмености ученика, требало би да усмере пажњу како на рукопис, као

[2]Једно од решења видимо и у оквиру приручника *Неговање културе српског народа и развијање националног идентитета* намењеног као приручник наставницима, у издању ЗУОВ-а, који је дао јасну препоруку међупредметних тематских подручја с циљем очувања и неговања ћирилице.
Предложене теме су дате по разредима (од 1. до 8):
1. Пишем ћирилицом
2. Лепо писање ћирилице
3. Ћирилица, службено писмо
4. Чувамо ћирилицу
5. Очување ћирилице данас
6. Важни ћирилички споменици: *Мирослављево јеванђеље*
7. Прве штампане књиге на ћирилици
8. Историјски развој ћирилице и њено очување у ери савремених технологија (*Приручник*).

кључни сегмент педагошке праксе, тако и на доследну примену ћирилице као дела опште писмености ученика. Када се ученици труде да правилно примењују ћириличко писмо, они не само да уче да пишу исправно, већ граде свој однос према култури, традицији и сопственом изражавању. Примарни задатак школе је да подржи, коригује и усмери ученике како би правилно писање постало њихова свакодневна навика.

Извори

Неговање културе српског народа и развијање националног идентитета, Приручник за наставнике у основном образовању и васпитању. ZUOV. Преузето 31. 7. 2025. са:https://zuov.gov.rs/prirucnici-negovanje-kulture-srpskog-naroda-i-razvijanje-nacionalnog-identiteta-i-ocuvanje-nacionalnog-identiteta-i-vrijednosti-u-kontekstu-osnovnog-vaspitanja-i-obrazovanja/

Устав Републике Србије. Преузето 31. 7. 2025. са: https://ustavni.sud.rs/ustav-rs-i-propisi/ustav-republike-srbije

Закон о службеној употреби језика и писма. Преузето 31. 7. 2025. са: https://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_sluzbenoj_upotrebi_jezika_i_pisama.html

Литература

Ђурић, С. (2019). Ставови о употреби писама на територији Општине Шабац. *Прилози проучавању језика*, *50*, 197–210.

Живковић, П. (2018). Триангулација истраживачких метода у истраживањима друштвених појава: анаморфички приговор. *Зборник радова Педагошког факултетау Ужицу, 20*, 11–30.

Bugarski, R. (2003). *Uvod u opštu lingvistiku*. Beograd: Čigoja štampa: XX vek.

Doug, R. (2019). Handwriting: Developing Pupils' Identity and Cognitive Skills. *International Journal of Education & Literacy Studies*, *7*(2), 177–188. Retrieved from: https://files.eric.ed.gov/fulltext/EJ1219559.pdf

Shaturaev, J. (2019). The Importance of Handwriting in Education. *International Journal of Advanced Research (IJAR)*, *7*(12), 947–954. Retrieved from: https://dx.doi.org/10.21474/IJAR01/10237

Stepanov, M. (2024). Frekvencija upotrebe ćirilice i latinice među srednjoškolcima u Novom Sadu. *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*, *XLIX*(1), 171–190.

Urošev Palalić, O. (2025). Interdisciplinarnost i multidisciplinarnost u osnovnoškolskoj književnosti i primena prediktivnog algoritma. U: Ilić, N., Marčeta, J. i Pejković, K. (ur.), *Jezici i društvene nauke u kontaktu: izazovi interdisciplinarnosti* (str. 227–237). Novi Sad: Filozofski fakultet u Novom Sadu. Preuzeto sa: https://doi.org/10.5281/zenodo.14976010

THE IMPORTANCE AND ENDANGERMENT OF THE CYRILLIC SCRIPT AS A MAKER OF NATIONAL IDENTITY AND CULTURE AMONG ELEMENTARY SCHOOL STUDENTS

OLIVERA UROŠEV PALALIĆ, ZARKO ZRENJANIN ELEMENTARY SCHOOL, ZRENJANIN, SERBIA

Summary

The paper examines the attitudes of final-year primary school students (N = 154) with the aim of determining when and how they use the Cyrillic script. Particular attention is given to their relationship with the Cyrillic alphabet, specifically the point at which they begin to use it less frequently and transition to the Latin script. A corpus analysis of students' written assignments was conducted to determine the extent to which students mix Cyrillic and Latin scripts in their writing, as well as to identify the most frequently substituted graphemes. Through the process of triangulation, the data indicate difficulties in maintaining students' literacy in the Cyrillic script. We found that although students in the seventh and eighth grades use both scripts equally (40.9%), outside of school, they predominantly write in the Latin script (51.3%). Notes for lessons are mostly written in Cyrillic (44.8%), while in informal use, they prefer Latin (54.5%). The majority of students also use Latin for texting on their phones (91.6%) and mostly sign their names in Latin (62%). Furthermore, the analysis shows that when writing written assignments, students 1) confuse similar Cyrillic graphemes, 2) write a reduced grapheme as a capital letter, 3) mix cursive and printed letters in handwriting, and 4) show a noticeable influence of the Latin script. The paper also included concrete examples of thematically integrated lessons. It is expected that these examples will be encouraging for educators teaching the Serbian language and literature, and that their application will improve the quality of instruction and make it more purposeful in nurturing and preserving the Cyrillic script as a symbol of cultural and national identity.

Keywords: Cyrillic script, the Serbian language and literature teaching, endangerment and significance of Cyrillic, a marker of culture

Marija Marković[1]
Filozofski fakultet
Univerzitet u Nišu
ORCID: 0000-0003-3560-9468

37.01:341.485(=411.16)
https://doi.org/10.5281/zenodo.18849711
pregledni naučni rad

PEDAGOGIJA SEĆANJA: IZAZOVI I PRISTUPI U UČENJU O HOLOKAUSTU U SAVREMENOJ ŠKOLI[2]

Pedagogija sećanja predstavlja važan pristup u obrazovanju koji se fokusira na prenošenje istorijskih događaja novim generacijama kroz očuvanje sećanja na prošlost. Rad istražuje različite metodologije i pristupe u učenju o Holokaustu, analizirajući njihove prednosti i ograničenja. Poseban akcenat stavljen je na korišćenje multimedijalnih resursa, istorijskih izvora i svedočenja preživelih, koji omogućavaju učenicima da razviju kritičko mišljenje i emocionalnu povezanost s prošlim događajima. Takođe, razmatra se kako savremene nastavne strategije, uključujući digitalne alate, mogu doprineti boljem razumevanju i aktivnom angažovanju učenika. Uloga nastavnika u stvaranju sigurnog i podržavajućeg okruženja, u kojem se osetljive teme mogu konstruktivno razmatrati, takođe je ključna. Pravilnim pristupom moguće je razviti kod učenika empatiju, poštovanje ljudskih prava i razumevanje važnosti sprečavanja sličnih događaja u budućnosti. Pedagogija sećanja postaje ključni alat u očuvanju kolektivne svesti i obrazovanju o značaju tolerancije, mira i humanosti.

Ključne reči: pedagogija sećanja, Holokaust, obrazovanje, savremena škola, kritičko mišljenje

1. Uvod

Savremeno obrazovanje suočava se sa složenim izazovom kako na smislen i etički odgovoran način upoznati nove generacije s teškim nasleđem prošlosti. U ovom kontekstu, pedagogija sećanja nameće se kao jedan od

[1]marija.markovic@filfak.ni.ac.rs

[2]Pripremljeno u okviru projekta *Afirmacija pedagoške teorije i prakse u savremenom društvu*, koji se izvodi na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Nišu (br. 423/1-3-01). Ovo istraživanje podržalo je Ministarstvo nauke, tehnološkog razvoja i inovacija Republike Srbije (Ugovor br. 451-03-137/2025-03/200165).

relevantnijih pristupa u obrazovanju, nudeći dubinsko i kritičko promišljanje istorijskih trauma, a posebno Holokausta, kao paradigmatičnog događaja za razumevanje mehanizama masovnog nasilja i njihovih savremenih implikacija. Pedagogija sećanja predstavlja transformativni obrazovni proces koji prelazi okvire tradicionalnog izučavanja istorije.

Učenje o Holokaustu u savremenoj školi postaje sve složenije kako se vremenska distanca od događaja povećava, a broj direktnih svedoka smanjuje, što zahteva nove metodološke pristupe i posebnu osetljivost nastavnika. Ovaj rad ima za cilj da istraži specifične izazove i pedagoške strategije u podučavanju o Holokaustu, analizirajući kako pedagogija sećanja može doprineti razvoju kritičkog mišljenja, empatije i građanskih kompetencija učenika. Kroz analizu različitih pristupa, uloge nastavnika i pedagoških efekata, rad nastoji da ukaže na značaj ovakvog obrazovanja za prevenciju diskriminacije, jačanje kulture ljudskih prava i izgradnju otpornijeg društva. Pedagogija sećanja nije samo pitanje prošlosti, već sredstvo za kritičko preispitivanje sadašnjosti i delovanje u budućnosti, što je posebno relevantno u savremenom društvu suočenom s izazovima netrpeljivosti, polarizacije i porasta ekstremizma.Metodološku osnovu rada čini teorijsko-analitički pristup, koji podrazumeva sistematsku analizu relevantne pedagoške, didaktičke i interdisciplinarne literature iz oblasti pedagogije sećanja, obrazovanja o Holokaustu i obrazovanja za ljudska prava. Korišćena je metoda analize i sinteze teorijskih koncepata, kao i komparativna analiza različitih pristupa i modela učenja o Holokaustu u savremenom obrazovnom kontekstu. Posebna pažnja posvećena je identifikovanju pedagoških izazova i obrazovnih efekata ovakvog učenja, kao i sagledavanju njihove primenljivosti u okviru formalnog obrazovanja.

2. Pedagogija sećanja kao obrazovni pristup

Pedagogija sećanja predstavlja specifičan obrazovni pristup čiji je fokus usmeren na kritičko i refleksivno proučavanje prošlosti, naročito onih njenih aspekata koji se tiču traumatičnih, kontroverznih ili potisnutih istorijskih događaja (Kranz 2014; Linsley, Beggs & McKay 2019; Yamana 2020). Za razliku od tradicionalnog pripovedanja istorije, koje se često oslanja na pasivno usvajanje činjenica, pedagogija sećanja teži da transformiše učenje u aktivan proces koji angažuje emocionalnu, etičku i društvenu svest učenika (Kranz 2014; Linsleyet al. 2019). Na taj način pedagogija sećanja dobija transformativni karakter, jer prevazilazi puko usvajanje informacija i podstiče razvoj kritičke svesti, profesionalne etike i društvene odgovornosti.

Suština pedagogije sećanja leži u njenom fokusu na sećanju kao društvenom, kolektivnom i dinamičkom fenomenu, a ne na prostom pamćenju hronologije događaja. Ovaj pristup bavi se načinom na koji pojedinci, grupe i cela društva konstruišu, interpretiraju i prenose značenje prošlosti, posebno u kontekstu suočavanja s teškim nasleđem kao što su genocidi, ratni zločini i diktature (Assmann 2010; Kranz 2014; Linsleyet al. 2019; Zembylas & Bekerman 2008). Značaj ovog pristupa je višestruk. On omogućava autentično suočavanje s mračnim poglavljima istorije, što je temelj za izgradnju zrele društvene svesti. Kroz kritičko proučavanje mehanizama koji vode u zločin, poput dehumanizacije i propagande, pedagogija sećanja služi kao moćno sredstvo za prevenciju budućih zločina, opominjući buduće generacije i podstičući otpornost prema ideologijama mržnje (Assmann & Clift 2016; Kranz 2014; Zembylas & Bekerman 2008). Štaviše, ona ima ključnu ulogu u jačanju empatije i moralne odgovornosti, jer učenike upućuje ne samo na to šta se dogodilo, već i na iskustva pojedinaca, čime podstiče razumevanje ljudske patnje i razvoj sopstvenog moralnog kompasa (Kranz 2014; Schweber 2004; Totten & Feinberg 2009; Zembylas 2014). S tog aspekta, ona je i temelj za promovisanje kulturne i demokratske pismenosti, budući da razumevanje kompleksnosti prošlosti neposredno doprinosi boljem razumevanju savremenih društvenih i političkih fenomena (Cole 2007).

Ciljevi pedagogije sećanja su sveobuhvatni i usmereni ka razvoju celovite ličnosti. Na kognitivnom nivou, ovaj pristup teži usvajanju kritičke istorijske pismenosti, što podrazumeva sposobnost analize izvora, prepoznavanja različitih perspektiva i razumevanja istorije kao višeglasne naracije (Kranz 2014; Simon 2014). Afektivni i emocionalni ciljevi fokusirani su na razvijanje empatije prema iskustvima drugih i podsticanje duboke refleksije o vrednostima, etici i ličnoj odgovornosti, čime se stvara siguran prostor za dijalog o teškim temama (Linsleyet al. 2019; Zembylas & Bekerman 2008). Konačno, socijalni i građanski ciljevi usmereni su na podsticanje dijaloga, tolerancije i poštovanja različitosti, osposobljavajući učenike da prepoznaju i suprotstave se jeziku mržnje i diskriminaciji u savremenom društvu, kao i da aktivno učestvuju u zaštiti ljudskih prava i jačanju demokratskih vrednosti (Assmann & Clift 2016; Totten & Feinberg 2009). Ovakav holistički pristup pedagogije sećanja omogućava integraciju kognitivnog, afektivnog i građanskog učenja, čineći obrazovni proces transformativnim i društveno relevantnim.

U savremenom, globalizovanom i multikulturalnom društvu uloga pedagogije sećanja postaje sve kritičnija i nezamenjivija. Ona nije ograničena samo na časove istorije, već se oslanja na transverzalni princip koji može da prožima različite predmete i da doprinese rešavanju izazova s kojima se

savremeno obrazovanje suočava (Assmann & Clift 2016; Kranz 2014). Pedagogija sećanja, sa svojim naglaskom na kritičkoj analizi izvora i dekonstrukciji narativa, pruža esencijalne alate za razvijanje medijske pismenosti učenika (Linsleyet al. 2019; Zembylas & Bekerman 2008). Kroz učenje o motivima i ideologijama koje stoje iza različitih priča o prošlosti, učenici se osposobljavaju da kritički pristupaju informacijama koje dobijaju putem savremenih medija, razvijajući tako sposobnost refleksivnog i etičkog prosuđivanja u društveno-političkom kontekstu.

U društvima koja se suočavaju s dubokim društvenim podelama, pedagogija sećanja služi kao most za dijalog i pomirenje, jer kroz proces zajedničkog istraživanja teških i često kontroverznih tema učenici različitog kulturnog, etničkog ili verskog porekla razvijaju kapacitet za slušanje i razumevanje perspektive drugog (Bekerman & Zembylas 2011). Ovaj proces ne teži jedinstvenom tumačenju prošlosti, već priznaje postojanje više istina i gradi sposobnost za život u zajednici različitosti, što je ključna veština za građanstvo u dvadeset i prvom veku (Assmann & Clift 2016; Zembylas & Bekerman 2008). Pedagogija sećanja, takođe, ima ključnu ulogu u podsticanju aktivnog, angažovanog i odgovornog građanstva, jer razumevanje prošlih nepravdi i mehanizama otpora inspiriše učenike da prepoznaju svoju odgovornost za izgradnju pravednijeg društva i da deluju kao agensi promene u svojim zajednicama (Kranz 2014; Totten & Feinberg 2009). Na taj način obrazovanje stiče neposrednu društvenu relevantnost i transformativnu moć.

3. Izazovi u učenju o Holokaustu

Učenje o Holokaustu predstavlja jedan od najkompleksnijih i najzahtevnijih testova za pedagogiju sećanja, suočavajući se s jedinstvenim preprekama koje zahtevaju posebnu pažnju, osetljivost i didaktičko prilagođavanje od strane nastavnika (Simon 2014; Totten & Feinberg 2009). Iako je izučavanje teme Holokausta od ključnog značaja za ostvarenje ciljeva ovog pristupa, ono mora da se suoči s fundamentalnim tenzijama između istorijske distance i emocionalne blizine, kao i izazovima predstavljanja nezamislivog užasa na način koji je istorijski verodostojan, a opet pedagoški pristupačan i etički odgovoran (Schweber 2008).

Jedan od najvećih savremenih izazova u podučavanju o Holokaustu je sve veći jaz između učenika i istorijskog događaja, što stvara fenomen „nestajućeg svedočanstva". Kako se direktni preživeli i svedoci, čija su autentična i emotivno snažna svedočanstva predstavljala most ka prošlosti, povlače sa istorijske scene, nestaje i taj most neposrednog, ličnog prenošenja sećanja (Assmann & Clift 2016; Kranz 2014). Ova generacijska distanca stvara realan rizik da se Holokaust za

današnje učenike svede na apstraktan skup statistika, hronologija i crno-belih fotografija, gubeći svoju ljudsku dimenziju i emocionalni odjek koji je suštinski za razumevanje njegove stvarnosti (Cole 2007). Smanjenje broja preživelih svedoka otežava neposredan kontakt sa autentičnim iskustvima, zbog čega nastavnici moraju da prilagode didaktičke pristupe i koriste raznovrsne metode za očuvanje sećanja (Simon 2014; Totten & Feinberg 2009). Istraživanja pokazuju da je mlađim učenicima, poput učenika trećeg razreda, teško preneti kompleksnost Holokausta, naglašavajući potrebu za pažljivo osmišljenim i osetljivim pristupom kako bi se sačuvala istinitost događaja, a istovremeno omogućilo razumevanje i empatija (Schweber 2008). Bez prisustva svedoka, postoji opasnost da učenici postanu „imuni" na užas, percipirajući ga isključivo kao dekontekstualizovan istorijski događaj, umesto kao tragično poglavlje ljudske istorije s dubokim moralnim implikacijama za sadašnjost. Ovaj izazov postavlja dodatnu odgovornost pred prosvetne radnike da razvijaju strategije koje omogućavaju učenicima da se povežu s prošlošću, iako su direktni svedoci nestali.

Suštinska osetljivost teme Holokausta nameće apsolutnu potrebu za delikatnim, promišljenim i etički osvešćenim pristupom u nastavi (Simon 2014). Ovaj događaj predstavlja krajnji izraz ljudske patnje, dehumanizacije i sistemskog zla, što ga čini potencijalno traumatičnom temom za učenike koji se s njom prvi put susreću (Kranz 2014; Totten & Feinberg 2009). Glavni pedagoški izazov leži u pronalaženju ravnoteže između istinitog predstavljanja užasa (kako se ne bi umanjila istorijska stravičnost) i zaštite psihičkog blagostanja učenika, izbegavajući senzacionalizam ili eksplicitne prikaze nasilja (Zembylas & Bekerman 2008). Ključni fokus treba da bude preusmeren sa šokantnih detalja na razumevanje uzroka i mehanizama koji su omogućili genocid, istovremeno humanizujući žrtve kroz priču o njihovim životima pre i tokom progona, a ne isključivo kroz prizmu patnje (Schweber 2008). Slični izazovi javljaju se i u nastavi koja obrađuje teme nasilja u širem smislu – od međuvršnjačkih odnosa do odnosa prema živim bićima – gde je neophodno razviti empatičko razumevanje i etičku odgovornost učenika kako bi se sprečila normalizacija agresivnog ponašanja (Marković 2022). Ovakav pristup zahteva od nastavnika visok stepen pedagoške i emocionalne inteligencije, stalnu refleksiju o sopstvenoj praksi i sposobnost da kreira sigurno i podržavajuće okruženje za učenje, u kome se učenici osećaju slobodno da postavljaju pitanja, izražavaju emocije i kritički razmišljaju o moralnim dilemama koje istorija nameće.

Učenje o Holokaustu u srpskom obrazovnom kontekstu suočava se sa specifičnim izazovom prevazilaženja dominantnog nacionalnog narativa i integrisanja ove teme kao univerzalne moralne lekcije (Centropa n.d.; IHRA n.d.;

Terraforming n.d.). Važno pitanje za nastavnike postaje kako uspostaviti ravnotežu između lokalne i globalne perspektive kako bi učenici razvili razumevanje univerzalnih vrednosti ljudskih prava. U rešavanju ovog problema, značajnu ulogu imaju obrazovne inicijative i materijali koji nastoje da most preko generacijske distance sagrade kroz lične priče i multimedijalne resurse. Primer ovakvog pristupa vidi se u radu organizacija kao što su *Centropa* i *Terraforming*, čije metodologije direktno odgovaraju na izazov „nestajućeg svedočanstva". *Centropa* (n.d.) svojim obrazovnim materijalima, koji se oslanjaju na lična svedočenja i arhivske izvore, nastoji da humanizuje istoriju i omogući učenicima da se s prošlošću povežu na emotivnom i ličnom nivou, čime se negira apstraktnost događaja i jača empatija. Slično, *Terraforming* (n.d.) doprinosi unapređenju nastave kroz razvoj savremenih obrazovnih metodologija koje integrišu digitalne alate i kritičku medijsku pismenost, pružajući nastavnicima alate za suočavanje ne samo s prošlošću, već i sa savremenim oblicima netrpeljivosti kao što su antisemitizam i anticiganizam. Aktivnosti ove organizacije, koje uključuju obuke nastavnika i međunarodnu saradnju, usmerene su ka izgradnji kapaciteta za kritičko promišljanje kompleksnih istorijskih i društvenih fenomena. Ovakvi projekti predstavljaju praktičan odgovor na međunarodne smernice (npr. IHRA n.d.) koje naglašavaju potrebu za inkluzivnim, kritički osvešćenim i prilagodljivim pristupom obrazovanju o Holokaustu, nudeći konkretne strategije za prevazilaženje stereotipa i predrasuda u savremenom društvu.

4. Metodologije i pristupi u obrazovanju o Holokaustu

Obrazovanje o Holokaustu zahteva pažljivo osmišljene metodologije koje mogu da odgovore na njegove specifične izazove. Ne postoji jedinstveni pristup koji garantuje uspeh, zbog čega bi nastavnici trebalo da poseduju repertoar različitih strategija i da ih primenjuju fleksibilno, u zavisnosti od konteksta, starosne grupe učenika i obrazovnih ciljeva (Schweber 2004; Totten & Feinberg 2009). Efektivna nastava o Holokaustu kombinuje kritičko razmišljanje, emocionalnu angažovanost i etičku refleksiju, koristeći raznovrsne resurse kako bi se tema učinila pristupačnom i smislenom za današnje učenike (Carrier, Fuchs & Messinger 2015).

Jedan od najrasprostranjenijih pristupa je narativni, koji se oslanja na lične priče preživelih. Ovaj metod ima nesporne prednosti u humanizaciji istorije, jer prelazi s apstraktnih brojeva na konkretne ljudske sudbine, što duboko rezonira sa učenicima i jača njihovu empatiju (Schweber 2008; Shalom & Gross 2022; Totten & Feinberg 2009). Međutim, ograničenje ovog pristupa leži u potencijalu

da se Holokaust predstavi isključivo kroz prizmu pojedinačnog preživljavanja, a da se zanemare širi istorijski, politički i društveni mehanizmi koji su ga omogućili (Schweber 2008). Suprotno tome, strukturni ili kontekstualni pristup stavlja akcenat upravo na ove sistemske faktore – analizu propagande, rasnih zakona, birokratskih mehanizama i kolapsa demokratije (Assmann 2010; Cole 2007). Ovaj metod je ključan za razumevanje razloga i načina kako se desio Holokaust, pružajući učenicima analitičke alate za prepoznavanje opasnosti od diskriminacije u savremenom društvu. Ipak, njegovo ograničenje može biti u prevelikoj apstrakciji, koja umanjuje emocionalni utisak i otežava učenicima povezivanje s ljudskom dimenzijom tragedije. Stoga, savremena pedagogija sve više zagovara integrisani pristup koji balansira narativnu snagu ličnih priča s kritičkom analizom istorijskih struktura i procesa (Simon 2014; Totten & Feinberg 2009).

Upotreba multimedijalnih resursa i digitalnih alata postala je neizostavni deo savremenog obrazovanja o Holokaustu, naročito u kontekstu sve veće generacijske distance (Manca, Raffaghelli & Sangrà 2023). Digitalni arhivi, virtuelne šetnje kroz logore, interaktivne mape i onlajn izložbe omogućavaju učenicima da istražuju događaje na dinamičan i angažovan način, prevazilazeći geografske i vremenske barijere (Henig, Ventura & Ebbrecht-Hartmann 2024). Ovi resursi nude jedinstven pristup autentičnim dokumentima, fotografijama i artefaktima, čuvajući ih od zaborava i čineći ih dostupnim globalnoj publici (Browning et al. 2025; Totten & Feinberg 2009). Međutim, postoji opasnost od potencijalne trivijalizacije ili prekomernog oslanjanja na tehnološki „spektakl", koji može da potceni duboku emotivnu težinu teme (Browning et al. 2025; Heniget al. 2024; Mancaet al. 2023). Ključ uspeha leži u pažljivoj integraciji ovih alata u širi pedagoški okvir, gde nastavnik ima ključnu ulogu u vođenju učenika kroz kritičku interpretaciju digitalnog sadržaja (Pistone et al. 2024). Na primer, analiza propagandnih filmova ili onlajn istraživanje arhiviranih novina iz tog perioda može da pomogne učenicima da razviju medijsku pismenost i razumeju mehanizme manipulacije, što je veoma relevantna veština u današnjem digitalnom dobu (Cole 2007).

Korišćenje autentičnih istorijskih izvora, poput dokumenata, karata, fotografija i ličnih predmeta, osnova je za izgradnju kritičke istorijske pismenosti učenika (Cole 2007; Pistone et al. 2024). Rad s primarnim izvorima učenike podučava da postavljaju pitanja, proveravaju verodostojnost i kontekstualizuju informacije, prevazilazeći pasivno prihvatanje gotovih tumačenja iz udžbenika. Središnju ulogu u ovom procesu imaju svedočenja preživelih, koja predstavljaju most između prošlosti i sadašnjosti (Assmann & Clift 2016; Simon 2014; Totten & Feinberg 2009). Pedagogija svedočanstva nije usmerena isključivo na emocionalni

utisak, već na „pedagogiju posvećenosti" – poziv na etičku odgovornost i moralnu posvećenost učenika koji postaju svedoci svedočanstava. Slušanje ili gledanje nalaza u prvom licu ne samo što ljude stavlja u središte istorijskih događaja, već i direktno suočava učenike s moralnim dilemama, otporom i složenim izborima s kojima su se oni suočavali, čime se podstiče duboka refleksija o ljudskom ponašanju i vrednostima neophodnim za očuvanje demokratije.

5. Uloga nastavnika u radu s osetljivim temama

U obrazovanju o teškim istorijskim temama poput Holokausta, nastavnik ne prenosi samo znanje, već služi kao pedagoški vođa, fasilitator i čuvar etičkih normi. Njegova uloga je višestruka i zahteva visok stepen osetljivosti, refleksije i stručne pripremljenosti (Cole 2007; Pistone et al. 2024; Schweber 2008). Kako ističe Hes (Hess 2009), nastavnik mora da balansira između uloge „čuvara prošlosti", koji prenosi istorijske činjenice, i „moderatora sadašnjosti", koji pomaže učenicima da se suoče sa emocionalnim i moralnim izazovima koje tema pobuđuje. Upravo od njegove sposobnosti da uspostavi poverenje, podstakne dijalog i vodi učenike kroz kompleksnost materije zavisi uspeh celokupnog obrazovnog procesa.

Prvi i najvažniji korak u radu s osetljivim temama je kreiranje sigurnog psihološkog prostora za učenje. To podrazumeva uspostavljanje jasnih pravila dijaloga koji se temelje na međusobnom poštovanju, poverenju, aktivnom slušanju i zabrani svakog oblika diskriminacije ili omalovažavanja. U takvom okruženju, učenici se osećaju dovoljno sigurno da izraze svoju nesigurnost, postave neugodna pitanja ili podele emocionalne reakcije bez straha od osude (Cole 2007; Schweber 2008; Simon 2014). Nastavnik mora biti posebno pažljiv u pogledu jezika koji se koristi, izbegavajući opise koji senzacionalizuju patnju ili koriste dehumanizujuće termine, ali i uvek imati u vidu psihološki uticaj nastavnih sadržaja na učenike. Važno je unapred upozoriti učenike na potencijalno uznemirujući sadržaj, definisati terminologiju (npr. razliku između koncentracionog logora i logora smrti) i ponuditi im mehanizme za obraćanje ukoliko se osećaju preplavljeno. Ovo podrazumeva i sposobnost nastavnika da prepozna znakove stresa kod učenika i da reaguje s empatijom i podrškom, čime se jača osećaj zajedništva i zajedničke odgovornosti za kvalitet komunikacije u učionici (Schweber 2008; Simon 2014).

Centralni pedagoški zadatak nastavnika je da pomogne učenicima da uspostave ravnotežu između kritičke distance i emocionalne povezanosti. S jedne strane, nastavnik mora podstaći učenike na rigoroznu analizu izvora, preispitivanje predrasuda, razumevanje istorijskog konteksta i dekonstrukciju složenih pojmova

kao što su „počinitelj", „žrtva", „posmatrač" i „spasilac". Ovo uključuje i kritičko propitivanje načina na koji se o Holokaustu danas govori, pamti i politizuje (Simon 2014). S druge strane, nastavnik mora omogućiti emocionalno angažovanje koje će učenicima pomoći da prepoznaju ljudsku dimenziju tragedije, razviju empatiju i povežu prošlost sa savremenim moralnim pitanjima (Schweber 2008). Ova dvojna uloga zahteva od nastavnika da postavlja pažljivo osmišljena pitanja koja istovremeno podstiču analizu i refleksiju učenika, na način sličan principima vođenja diskusija koje Hes (Hess 2009) opisuje u radu o kontroverznim temama. Na primer, nastavnici mogu formulisati pitanja poput: *Kakvi faktori su uticali na to da pojedini ljudi pruže otpor?* ili *Šta nas izbori pojedinaca u prošlosti uče o odgovornosti danas?*, koja stimulišu kritičko razmišljanje i etičku refleksiju. Konačno, nastavnik treba da usmeri učenike ka konstruktivnom delovanju, transformišući njihovu tugu ili bes u motivaciju za promovisanje ljudskih prava, demokratije i dostojanstva u njihovim vlastitim zajednicama, čime se obrazovanje o prošlosti pretvara u pokretač pozitivne društvene promene u sadašnjosti (Cole 2007).

6. Pedagoški efekti učenja o Holokaustu

Obrazovanje o Holokaustu, kada se sprovodi na duboko promišljen i pedagoški osmišljen način, ima potencijal da ostvari značajne i trajne efekte koji daleko premašuju okvire školskog predmeta istorije (Cole 2007; Simon 2014). Ono ne teži samo usvajanju činjenica, već pre svega transformaciji stavova, vrednosti i ponašanja učenika (Assmann & Clift 2016; Simon 2014). Ovaj proces učenja ima dve glavne dimenzije: *unutrašnju*, koja se odnosi na razvoj moralne svesti i empatije pojedinca (Simon 2014; Schweber 2008), i *spoljašnju*, koja je usmerena ka društvenom delovanju i prevenciji zla (Assmann & Clift 2016; Cole 2007). Ovi efekti čine obrazovanje o Holokaustu ključnim elementom izgradnje mirne, demokratske i inkluzivne zajednice (Simon 2014).

Kroz susret s ličnim pričama, fotografijama, dnevnicima i svedočenjima žrtava, učenici imaju priliku da prepoznaju univerzalnu ljudskost koja stoji izvan vremena, kulture i okolnosti (Assmann & Clift 2016; Schweber 2008; Simon 2014). Ovaj proces identifikacije s drugim predstavlja temelj za razvoj autentične empatije – sposobnosti da se ne samo intelektualno razume, već i emocionalno oseti patnja drugog ljudskog bića. Ovo iskustvo razbija stereotipe i predrasude i direktno vodi ka produbljivanju poštovanja za dostojanstvo i neotuđiva prava svake osobe, a upravo to poštovanje čini suštinu kulture ljudskih prava (UNESCO 2017). Obrazovanje o Holokaustu, shvaćeno na ovaj način, postaje moćan alat za

promovisanje tolerancije, solidarnosti i vrednosti različitosti, učeći učenike da se suprotstave svim oblicima mržnje i diskriminacije u svojoj svakodnevici (Eckmann 2015).

Najdublji i najvažniji pedagoški efekat učenja o Holokaustu je njegova preventivna funkcija (Cole 2007; Simon 2014). Suprotno od toga da bude usmerena isključivo na prošlost, kvalitetna nastava o Holokaustu služi kao opomena iz prošlosti za sadašnjost i budućnost (Assmann & Clift 2016). Cilj ovog pristupa nije da učenici Holokaust posmatraju kao jedinstven i teško objašnjiv događaj, već da ga razumeju kao ljudsku tragediju nastalu delovanjem niza konkretnih društvenih, političkih i psiholoških mehanizama (Schweber 2008; Simon 2014). Učenici se upoznaju s koracima koji vode ka genocidu: s etiketiranjem, diskriminacijom, marginalizacijom, dehumanizacijom i postepenim ukidanjem građanskih sloboda. Razumevanje ovih mehanizama osposobljava ih da ih prepoznaju, bilo u obliku govora mržnje, širenja teorija zavere, diskriminacije manjina ili drugih oblika grupnog nasilja (Assmann & Clift 2016; Cole 2007). Cilj je da učenici ne osećaju samo saosećanje prema žrtvama prošlosti, već da se ophode kao odgovorni građani u sadašnjosti, spremni da se suprotstave nepravdi i da zaštite krhku demokratiju (Simon 2014). Na taj način, obrazovanje o Holokaustu postaje akt građanskog angažovanja, gde se znanje o prošlosti transformiše u moralnu obavezu za delovanje u sadašnjosti, čime se aktivno radi na sprečavanju ponavljanja sličnih događaja (Cole 2007; Schweber 2008).U istom duhu, istraživanja u oblasti školske prevencije nasilja pokazuju da nastavni proces, kada je usmeren na razvoj empatije, poštovanja i solidarnosti, ima značajnu ulogu u smanjenju rizika od nasilja i podsticanju prosocijalnih vrednosti kod učenika (Божић и Марковић 2024; Marković 2017). Takvi nalazi dodatno potvrđuju da obrazovanje o Holokaustu ne služi samo razumevanju prošlosti, već i prevenciji društvenih devijacija u sadašnjosti.

7. Zaključak

Pedagogija sećanja predstavlja savremen i transformativan pristup obrazovanju koji prevazilazi tradicionalno izučavanje istorije. Kroz kritičko i refleksivno istraživanje prošlosti, naročito traumatičnih događaja poput Holokausta, učenici razvijaju razumevanje društvenih, političkih i moralnih mehanizama koji dovode do nasilja i diskriminacije. Ovakav pristup podstiče povezivanje istorijskih saznanja s etičkim dilemama savremenog društva i doprinosi razvoju empatije, kritičkog mišljenja i svesti o značaju ljudskih prava i demokratskih vrednosti.

Za nastavnike, pedagogija sećanja podrazumeva posebnu profesionalnu i etičku odgovornost u vođenju učenika kroz proces koji objedinjuje analitičko promišljanje i emocionalno razumevanje prošlosti. Kroz pažljiv izbor izvora i stvaranje sigurnog prostora za dijalog, nastava o Holokaustu postaje prilika za moralnu refleksiju, razvoj građanskih kompetencija i jačanje svesti o ličnoj odgovornosti. Na taj način, obrazovanje o prošlosti postaje sredstvo lične i društvene transformacije, doprinoseći izgradnji humanijeg, tolerantnijeg i odgovornijeg društva.

U obrazovnom sistemu u Srbiji ova tema još uvek nije dovoljno sistematično integrisana u širi okvir obrazovanja za ljudska prava, već se često obrađuje fragmentarno i bez jasnog povezivanja sa savremenim društvenim izazovima. U lokalnom istorijskom i društvenom kontekstu, obeleženom složenim narativima o prošlosti, postoji rizik od relativizacije univerzalnih moralnih poruka Holokausta, zbog čega je neophodno doslednije primenjivati pedagogiju sećanja kao kritički i vrednosno utemeljen pristup. Takvo obrazovanje ima značajnu preventivnu i transformativnu ulogu, jer osnažuje učenike da prepoznaju i osporavaju diskriminaciju, netrpeljivost i istorijski revizionizam, doprinoseći izgradnji tolerantnijeg i demokratičnijeg društva.

Literatura

Assmann, A. (2010). The Holocaust – A global memory? Extensions and limits of a new memory community. InJ. H. Lim (Ed.), *Memory in a global age: Discourses, practices and trajectories*(pp. 97–117). London: Palgrave Macmillan UK.

Assmann, A., & Clift, S. (2016).*Shadows of trauma: Memory and the politics of postwar identity*. Fordham University Press.

Bekerman, Z., & Zembylas, M. (2011).*Teaching contested narratives: Identity, memory and reconciliation in peace education and beyond*. Cambridge University Press.

Browning, M. H., Thurson, K. M., Maynard, A., McAnirlin, O., Kiani, M., & Powell, R. B. (2025). Beyond the screen: comparing Holocaust museum visitor outcomes from interactive dimensions in testimony exhibits with 2D film exhibits.*Holocaust Studies*, 1–28.

Carrier, P., Fuchs, E., & Messinger, T. (2015).*The international status of education about the Holocaust: A global mapping of textbooks and curricula*. UNESCO Publishing.

Centropa (n.d.). *Serbia*. Retrieved August 15, 2025 from: https://www.centropa.org/en/serbia

Cole, E. A. (2007). Transitional justice and the reform of history education.*The international journal of transitional justice*,*1*(1), 115–137.

Eckmann, M. (2015). Is teaching and learning about the Holocaust relevant for human rights education?. In Z., Gross & D. Stevick (Eds.), *As the witnesses fall silent: 21st century Holocaust education in curriculum, policy and practice*(pp. 53–65). Cham: Springer International Publishing.

Henig, L., Ventura, S., & Ebbrecht-Hartmann, T. (2024). Playful images: Visual Holocaust memory, digital media, and the visual walkthrough method. *Memory, mind & media*, *3*, e19.

Hess, D. E. (2009). *Controversy in the classroom: The democratic power of discussion*. Routledge.

International Holocaust Remembrance Alliance (IHRA). (n.d.). *Serbia*. Retrieved August 15, 2025 from: https://holocaustremembrance.com/countries/serbia

Kranz, T. (2014). The pedagogy of remembrance as a form of museum education. *The person and the challenges*, *4*(2), 257–269.

Linsley, P., Beggs, R., & McKay, I. (2019). The pedagogy of remembrance: How we remember and learn from the past.*Nurse education today*,*82*, 29–31.

Manca, S., Raffaghelli, J. E., & Sangrà, A. (2023). A learning ecology-based approach for enhancing Digital Holocaust Memory in European cultural heritage education. *Heliyon*, *9*(9), e19286.

Marković, M. (2017). Prevencija vršnjačkog nasilja u školskoj praksi: pregled mera i aktivnosti. *Nastava i vaspitanje*, *1*(66), 157–168.

Marković, M. (2022). Dečija okrutnost prema životinjama – specifičnosti, rizični faktori, mogućnosti prevencije. *Temida*, *25*(3), 309–329.

Pistone, I., Andersson, L. M., Lidström, A., Nelhans, G., Pernler, T., Sivenbring, J., Sager, M. & Mattson, C. (2024). Teaching and learning about the Holocaust: a systematic scoping review of existing research.*Holocaust studies*,*30*(1), 1–21.

Schweber, S. (2004).*Making sense of the Holocaust: Lessons from classroom practice*. Teachers College Press.

Schweber, S. (2008). "What happened to their pets?": Third graders encounter the Holocaust.*Teachers college record*,*110*(10), 2073–2115.

Shalom, M., & Gross, Z. (2022). The link between memory, narrative and empathy in teaching difficult knowledge in holocaust education. *Frontiers in education*, 7, 866457.

Simon, R. I. (2014).*A pedagogy of witnessing: Curatorial practice and the pursuit of social justice*. Suny Press.

Terraforming (n.d.). *Improving education about the Holocaust*. Retrieved August 15, 2025 from: https://terraforming.org/en/terraforming-ngo/

Totten, S., & Feinberg, S. (2009).*Teaching and studying the Holocaust*. IAP.

UNESCO (2017). Education about the Holocaust and preventing genocide: A policy guide. UNESCO.Retrieved August 15, 2025 from: https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000248071

Yamana, J. (2020). Catastrophe, commemoration and education: On the concept of memory pedagogy.*Educational philosophy and theory*,*52*(13), 1375–1387.
Zembylas, M. (2014). Theorizing "difficult knowledge" in the aftermath of the "affective turn": Implications for curriculum and pedagogy in handling traumatic representations.*Curriculum inquiry*,*44*(3), 390–412.
Zembylas, M., & Bekerman, Z. (2008). Education and the dangerous memories of historical trauma: Narratives of pain, narratives of hope.*Curriculum inquiry*,*38*(2), 125–154.
Божић, С. и Марковић, М. (2024). Превенција врњачког насиља кроз реализацију наставних садржаја – Пример наставе српског језика и књижевности у основној школи. *Иновације у настави*, *37*(1), 32–42.

PEDAGOGY OF REMEMBRANCE: CHALLENGES AND APPROACHES TO TEACHING ABOUT THE HOLOCAUST IN CONTEMPORARY SCHOOLS

MARIJA MARKOVIĆ, UNIVERSITY OF NIŠ, FACULTY OF PHILOSOPHY, SERBIA

Summary

The pedagogy of remembrance represents an important approach in education that focuses on transmitting historical events to new generations by preserving the memory of the past. This paper explores various methodologies and approaches to teaching about the Holocaust, analyzing their advantages and limitations. Special emphasis is placed on the use of multimedia resources, historical sources, and survivor testimonies, which enable students to develop critical thinking and an emotional connection to past events. The paper also examines how modern teaching strategies, including digital tools, can contribute to a better understanding and active student engagement. The teacher's role in creating a safe and supportive environment, where sensitive topics can be constructively discussed, is also crucial. With the right approach, it is possible to foster empathy, respect for human rights, and an understanding of the importance of preventing similar events in the future. The pedagogy of remembrance becomes a key tool in preserving collective awareness and educating about the importance of tolerance, peace, and humanity.
Keywords: pedagogy of remembrance, Holocaust, education, contemporary school, critical thinking

Jana Krstić[1]
Filozofski fakultet
Univerzitet u Zagrebu
ORCID: 0000-0002-9315-4273

Simona Bekić[2]
Filozofski fakultet
Univerzitet u Novom Sadu
ORCID: 0000-0002-0974-8846

Nevena Grozdanovski[3]
Filozofski fakultet
Univerzitet u Novom Sadu
ORCID:0009-0002-3774-3214

37.014.5:371.671]:376
37.014:371.671]:371.213
https://doi.org/10.5281/zenodo.18849790
pregledni naučni rad

UDŽBENIK OD NACIONALNOG INTERESA I KULTURA SEĆANJA: EPISTEMOLOŠKI, PEDAGOŠKI I DRUŠTVENI IZAZOVI

Godine 2025. usvojene su izmene i dopune Zakona o udžbenicima Republike Srbije, koje podrazumevaju uvođenje dva nova pojma: „udžbenik od nacionalnog interesa" i „udžbenik od posebnog interesa za nacionalne manjine". Cilj rada je da se analiziraju ključni konceptualni izazovi koji proizilaze iz ovog zakona u kontekstu uvođenja udžbenika od nacionalnog značaja. U radu se primenjuje metod analize sadržaja nacrta zakona, važećih propisa i teorijskih okvira koji uređuju oblast udžbenika. Analiza identifikuje tri ključna problema: (1) epistemičku i dogmatsku opasnost koncepta „udžbenika od nacionalnog interesa"; (2) koliziju predloženih rešenja sa principima inkluzivnog obrazovanja; (3) centralizaciju i ograničenje profesionalne autonomije nastavnika i škola u izboru nastavnih sredstava. U radu se nastoji ukazati ukazati da ovakve izmene obrazovne politike mogu institucionalizovati kontrolu nad kolektivnim sećanjem kroz jedinstven državni narativ, potiskujući alternativne

[1]jkrstic@m.ffzg.hr
[2]simona.bekic@ff.uns.ac.rs
[3]nevena.grozdanovski@ff.uns.ac.rs

perspektive i time ugrožavajući pluralizam, kritičko mišljenje i demokratske vrednosti u obrazovanju.
Ključne reči: udžbenik od nacionalnog interesa, udžbenici, obrazovna politika, kultura sećanja, inkluzivno obrazovanje, autonomija nastavnika.

1. Uvod

Godine 2025. u Zakon o udžbenicima uvedni su novi pojmovi – „udžbenik od nacionalnog interesa" i „udžbenik od posebnog interesa za nacionalne manjine", a koje bi bi već naredne godine trebalo da izdaje javni izdavač, piše autorski tim sa „integritetom i autoritetom", te da budu u upotrebi svih škola u Republici Srbiji (Nacrt zakona o izmenama i dopunama Zakona o udžbenicima 2025). U okviru člana 4a ovog nacrta pojašnjava se koji predmeti će biti obuhvaćeni ovim udžbenicima. U osnovnoj školi to su: srpski jezik, srpski jezik i književnost (za učenike/ce nacionalnih manjina u pitanju su maternji jezik i maternji jezik i književnost), zatim, „svet oko nas, priroda i društvo, istorija, geografija, muzička kultura i likovna kultura" (Nacrt zakona o izmenama i dopunama Zakona o udžbenicima 2025: čl. 4a). Za srednju školu još nema naznaka da će se uvoditi udžbenik od nacionalnog/posebnog značaja za nacionalne manjine, međutim, on „može biti propisan i za predmete u srednjem obrazovanju i vaspitanju, na osnovu odluke koju donosi Vlada" (Nacrt zakona o izmenama i dopunama Zakona o udžbenicima 2025: čl. 4a). U obrazloženju navodi se da uvođenje ovih udžbenika ima za cilj očuvanje nacionalnog identiteta, kulturne baštine i jezika. Naime, takvi udžbenici trebalo bi da pruže standardizovan pristup ključnim nastavnim sadržajima, važnim za razvijanje nacionalne svesti kod učenika. Posebna zaštita udžbenika namenjenih nacionalnim manjinama može doprineti očuvanju njihovog jezičkog i kulturnog identiteta unutar obrazovnog sistema (Nacrt zakona o izmenama i dopunama Zakona o udžbenicima 2025).

Odgovor na pitanje važnosti ove teme dobijamo u nalazima studija (Bentrovato 2025; Fan & Kaeley 2000; Swanepoel 2010) koje pokazuju da udžbenici utiču na sadržaj i metode korišćene u toku nastave. Različite karakteristike udžbenika mogu oblikovati pedagoške pristupe nastavnika/ca, bilo podstičući ili ograničavajući određene nastavne strategije. Stoga, autori udžbenika kao i kreatori planova i programa nastave i učenja imaju veliku odgovornost budući da su nastavna sredstva i sadržaji isprepleteni faktori (Fan & Kaeley 2000). Iako trenutno nisu dostupni detalji u vezi sa tim kako će ovi udžbenici izgledati, može se pretpostaviti da će podlegati Standardima kvaliteta udžbenika (Pravilnik o standardima kvaliteta udžbenika 2016/2018) koji podrazumevaju sadržajne, pedagoško-psihološke, didaktičko-metodičke, likovno-grafičke i jezičke zahteve.

Nasuprot ovim konkretnim zahtevima koje je potrebno da zadovolji svaki udžbenik (bio od nacionalnog interesa ili ne), fokus rada je na tri ključna izazova koja konceptualno proizilaze iz izmena i dopuna Zakona o udžbenicima. To su: (1) epistemološka i dogmatska problematičnost koncepta „udžbenika od nacionalnog interesa", koji može nametnuti monopol jedne verzije znanja i vrednosnih narativa; (2) nesklad između predloženih rešenja i antidiskriminacionih odredbi važećeg zakona, kao i principa inkluzivnog obrazovanja; (3) centralizacija i ograničenje profesionalne slobode nastavnika i škola u izboru nastavnih sredstava. Cilj rada je da se analiziraju ključni konceptualni izazovi koji proizilaze iz izmena i dopuna Zakona o udžbenicima u kontekstu uvođenja udžbenika od nacionalnog značaja. U radu je primenjen metod analize sadržaja, pri čemu su anlizirani nacrt zakona, relevantni važeći propisi i teorijski okviri u studijama kurikuluma i udžbenika.

2. Značaj udžbenika za oblikovanje kulture sećanja

Istraživanja u studijama kurikuluma odavno su istakla da je ono što se često predstavlja kao objektivno znanje u udžbenicima, zapravo, ideološki oblikovano. Više autora (Apple, Anyon and Popkewitz, as cited by Luke 1995) pokazalo je da obrazovni tekstovi često nude selektivnu i pristrasnu verziju stvarnosti koja legitimiše određene poglede na svet, dok prikriva njihove ideološke temelje. Jedan od načina na koji država može vršiti uticaj na svoj obrazovni sistem jeste regulisanjem kulturnih poruka koje se učenicima prenose putem školskih udžbenika (Nasser 2004). Proces selekcije i organizovanja znanja inherentno odražava pretpostavke o tome šta je vredno i legitimno predavati (Luke 1995). Udžbenici stoga igraju dvostruku ulogu: služe kao obrazovni alati, a istovremeno oblikuju percepciju sveta kod učenika. Primetno je da udžbenici utiču na to kako učenici razmišljaju, tumače iskustva i komuniciraju (Shah 2023). Na primer, udžbenik srpskog jezika i književnosti predstavlja štivo koje je obavezno za korišćenje i važan je uslov za savladavanje školskog programa, te je samim tim i svojevrstan izvor za legitimitet znanja (Grozdanovski i Bekić 2025). Udžbenici, dakle, nisu neutralni nosioci informacija, već nose ugrađena društvena i politička značenja – što neki nazivaju skrivenim kurikulumom. Skriveni kurikulum se odnosi na implicitne lekcije, norme i očekivanja koja se u školama prenose pored formalnog akademskog sadržaja, poput vrednovanja poslušnosti, konformizma i proceduralne usaglašenosti u odnosu na kritičko razmišljanje i istinsko razumevanje gradiva (Jackson 2009). Na ovaj način mogu se normalizovati određeni oblici znanja, ponašanja i identiteta kao prirodni ili poželjni, uključujući i brojne „izme" poput nacionalizma, šovinizma, ksenofobizma (Shah 2023)...

Shodno tome, učitelji/ce, nastavnici/e i profesori/ke igraju ključnu ulogu u otkrivanju ovih osnovnih pretpostavki. Da bi se suprotstavili skrivenom kurikulumu, nastavnici moraju podsticati učenike/ce da znanje vide kao društveno konstruisano, zavisno od konteksta i u vezi sa ljudskim interesima, a ne kao apsolutnu istinu (Luke 1995).

U kontekstu usvajanja nacrta Zakona o izmenama i dopunama Zakona o udžbenicima, jedna od implicitnih, ali po mogućnosti i eksplicitnih, poruka i vrednosti tiče se formiranja nove slike srpskog nacionalnog identiteta, kao i identiteta nacionalnih manjina na teritoriji Republike Srbije. Izmene, kao što je već navedeno, predviđene su u udžbenicima za predmete u oblasti društveno-humanističkih nauka. Među najčešće pominjanima analizama udžbenika u naučnoj literaturi jesu oni iz oblasti istorije (Bentrovato 2025; Nasser 2004; Parellada et al. 2024; Wang 2009). Wang (2009) navodi da su udžbenici istorije od pojave nacionalne države u Evropi devetnaestog veka služili kao ključni alati za promociju nacionalnih narativa. Države su ih koristile da veličaju naciju, jačaju kolektivni identitet i legitimišu određene političke i društvene sisteme. Pored toga, navodi se da društva konstruišu svoju prošlost selektivno kako bi služila sadašnjim potrebama i vrednostima, dok škole i udžbenici funkcionišu kao „instrumenti sećanja" prenoseći državno odobrena tumačenja istorije novim generacijama. U tom smislu udžbenici filtriraju i legitimišu određene verzije kolektivnog sećanja koje se poklapaju sa zvaničnim narativima (Wang 2009).

U mnogim obrazovnim kontekstima, istorija često ima za cilj da usadi određene verzije prošlosti koje podstiču lojalnost i patriotizam među učenicima. U Zimbabveu, na primer, časovi istorije korišćeni su za negovanje odanosti dominantnim političkim narativima i za oblikovanje razumevanja nacionalnog identiteta kod učenika (Bentrovato 2025). U Japanu se školski udžbenici od početka dvadesetog veka koriste za veličanje rata i izbegavanje negativne karakterizacije Japana, ilustrujući kako se zvanični narativi mogu manipulisati kako bi se sačuvao nacionalni ponos (Wang 2009). Čak i vizuelni elementi u udžbenicima, poput istorijskih mapa, doprinose ovom oblikovanju sećanja i identiteta. Oni nekada prikazuju savremene nacionalne granice kao da su oduvek postojale, stvarajući iluziju nepromenljive nacionalne teritorije (Parellada et al. 2024). Na primer, u argentinskim školama istorijske karte koje prikazuju period borbi za nezavisnost često prikazuju savremene državne granice, stvarajući utisak da su one postojale još pre formiranja same države, čime se učvršćuje predstava o večnom i nepromenljivom nacionalnom identitetu (Parellada et al. 2024). Takvi prikazi zamagljuju dinamičnu prirodu istorijskih procesa i mogu ometati razvoj kritičkog istorijskog mišljenja kod učenika.

3. Epistemološki aspekt udžbenika od nacionalnog interesa

U ovom poglavlju razmatramo dve ključne epistemološke opasnosti koje proizlaze iz uvođenja ovakvog modela udžbenika: (1) dogmatizam – ukidanje pluralnosti izvora i perspektiva i (2) monopolizacija nad „istinom" – sistematsko potiskivanje alternativnih narativa u kolektivnom pamćenju. Kroz istoriju epistemologije, filozofske discipline koja se bavi pitanjima porekla, opravdanja i prirode znanja, brojni filozofi/kinje upozoravali/e su na opasnosti dogmatizma. Sam pojam dogme menjao je značenje kroz različite istorijske epohe. U antičkoj i srednjovekovnoj filozofiji dogma je imala pretežno pozitivnu konotaciju, označavajući temeljne postulate nekog sistema mišljenja koji se prihvataju kao istiniti bez potrebe za dokazivanjem (Copleston 1993). U tom smislu, dogma je predstavljala osnovu koherentnog sistema, a ne predmet sumnje. Međutim, sa pojavom prosvetiteljstva i uvođenjem sumnje i kritičkog preispitivanja kao ključnih metoda dolaženja do znanja, pojam dogmatizma dobija negativnu konotaciju. Kant je, na primer, dogmatizam definisao kao filozofski pravac koji pretpostavlja da se pomoću čistog uma, bez oslanjanja na iskustvo, može dokučiti stvar po sebi. U tom kontekstu kritikuje racionalističku metafiziku svog savremenika Kristijana Volfa (Christian Wolff), insistirajući na granicama ljudskog saznanja i potrebi za kritičkom refleksijom (Kant 1783/1998). U savremenim filozofskim pravcima, poput poststrukturalizma i feminističke epistemologije, dogmatizam se definiše kao rigidno vezivanje za jednu teorijsku perspektivu koja se postavlja kao univerzalna istina, bez spremnosti da se ista preispita ili da se u razmatranje uzmu alternativni pogledi. Harding (Harding 1991) i Haravej (Haraway 1988) ukazale su da takvi epistemološki modeli zanemaruju situiranost znanja i moćne strukture koje odlučuju šta se priznaje kao istina. Bez ulaženja u dublju raspravu o različitim teorijskim pristupima dogmatizmu, u radu se polazi od zajedničkog imenitelja svih pomenutih definicija iz različitih filozofskih epoha: svaka pozicija koja određene tvrdnje tretira kao apsolutne istine, ne ostavljajući prostor za njihovu kritiku i preispitivanje, može se označiti kao dogmatska.

U svetlu ovakvog određenja, koncept „nacionalnog interesa" iz Zakona o udžbenicima od nacionalnog interesa pokazuje upravo te karakteristike. Naime, zakon ne precizira šta se pod tim interesom podrazumeva niti nudi kriterijume na osnovu kojih se on utvrđuje. Ipak, termini „nacionalni interes" i „poseban interes za nacionalne manjine" već su predstavljeni kao epistemološke datosti – kao da je njihovo značenje samo po sebi jasno i neupitno. Time se otvara prostor u kojem se određeni pojmovi tretiraju kao nedodirljivi i samorazumljivi, što ih epistemološki

pozicionira u dogmatski okvir, u skladu sa svim već pomenutim filozofskim tradicijama. Kada kritički sagledamo normativne pretpostavke Zakona o udžbenicima od nacionalnog interesa, otvaraju se dva ključna epistemološka pitanja: (1) može li se opravdano tvrditi da je neka teorijska perspektiva – u ovom slučaju ona koja se poziva na „nacionalni interes" – objektivna i univerzalno važeća, i ako može, na osnovu kojih kriterijuma? (2) kakve implikacije takav dogmatski pristup može imati na formiranje kritičkog mišljenja kod učenika i učenica?

Pitanje objektivnosti, kako u naučnoj, tako i u filozofskoj teoriji, postalo je jedno od središnjih pitanja filozofije nauke u prvoj polovini 20. veka. Karl Poper (Karl Popper) je u tom periodu postavio temelj za savremeno razumevanje naučne racionalnosti, uvođenjem kriterijuma falsifikabilnosti. U svojoj komparativnoj analizi teorije relativnosti Alberta Ajnštajna (Albert Einstein) i psihoanalize Sigmunda Frojda (Sigmund Freud), Poper dolazi do zaključka da teorija može biti smatrana naučnom samo ukoliko ostavlja prostor za logički moguću falsifikaciju – odnosno, ako možemo zamisliti empirijski test koji bi je potencijalno mogao opovrgnuti (Popper 2002). Uvođenjem falsifikabilnosti kao kriterijuma naučnosti, Poper nije samo redefinisao granicu između nauke i ideologije, već je i osporio koncepciju objektivne i apsolutne istine kao nedodirljivog autoriteta. Time se otvorio prostor za dalju kritiku ideje neutralnog znanja, koju su tokom druge polovine 20. veka razvijale poststrukturalističke i feminističke filozofkinje. Mišel Fuko (Michel Foucault) je ukazivao da naučna znanja ne nastaju u vakumu, već u okviru specifičnih „režima istine" – strukturiranih diskurzivnih i institucionalnih praksi koje određuju šta će se smatrati validnim saznanjem u određenom društveno-političkom kontekstu (Foucault 1977). Istina, u tom smislu, ne postoji izvan moći, već je s njom u uzajamnoj relaciji. Znanje koje se proizvodi i priznaje kao „naučno" često reflektuje interese i pozicije dominantnih društvenih grupa. Feminističke epistemološkinje kao što su gorepomenute Dona Haravej i Sandra Harding dodatno razvijaju ovu liniju mišljenja. Haravej uvodi koncept „situiranog znanja" (situated knowledges), ukazujući na to da je svaka perspektiva ukorenjena u telu, kulturi i poziciji subjekta koji saznaje – dakle, da ne postoji univerzalno, neutralno gledište sa „tačke niotkuda" (Haraway 1988). Harding pak predlaže epistemološki model „stajališne teorije" (standpoint theory) prema kojem privilegovane uloge u saznajnom procesu pripadaju onima koji su na marginama moći jer upravo oni mogu sagledati kako se dominantne istine proizvode i održavaju (Harding 1991).

U ovom svetlu, svaka teorija koja pretenduje na status univerzalne i samorazumljive istine – poput pozivanja na neodređen, ali normativno zadan

„nacionalni interes" – mora se kritički razmotriti u kontekstu svoje epistemološke osnove. Ukoliko takva teorija ne ostavlja prostor za preispitivanje, pluralizam interpretacija ili empirijsko osporavanje, ona pada izvan okvira savremene epistemologije. Dakle, ne može se opravdano tvrditi da je teorijska perspektiva koja se poziva na „nacionalni interes" objektivna i važeća jer se to teško može tvrditi za bilo koju teorijsku perspektivu, a kamo li za onu koja se ne dovodi u pitanje i po svakom kriterijumu spada u jednu dogmatsku teoriju.

Pošto možemo zaključiti da znanje koje bi se onda našlo u ovim udžbenicima teško da bismo mogli nazivati znanjem po epistemološkim kriterijumima, nameće se pitanje možemo li kroz učenje ovog sadržaja razvijati kritičko mišljenje. Kritičko mišljenje se smatra jednim od glavnih ciljeva školovanja, a u akreditovanim planovima i programima nastave često se navodi kao međupredmetna kompetencija koju bi učenici i učenice trebalo da steknu nakon školovanja (Bekić i Krstić 2025). Međutim, kritičko mišljenje podrazumeva otvorenost prema više perspektiva, razvijanje sposobnosti argumentovanog osporavanja, kao i stalnu spremnost na preispitivanje autoriteta (Hooks 1994). Učenje koje počiva na unapred datim sadržajima koji se ne dovode u pitanje, i čija je legitimnost utemeljena na neodređenom i ideološki usmerenom konceptu poput „nacionalnog interesa", teško može poslužiti tom cilju. Umesto dijaloga, učenicima se nudi dogma; umesto analize – reprodukcija. Ovakav model učenja nalazi se u direktnoj suprotnosti sa filozofskim pretpostavkama razvoja mišljenja, naročito u dijalektičkoj tradiciji. Hegel (1977), na primer, razume saznanje kao proces kroz koji se teza suočava sa svojom suprotnosti – antitezom, iz čega nastaje sinteza – novi stepen razumevanja koji prevazilazi prethodna ograničenja. U dogmatskom obrazovnom okruženju, međutim, antiteza nije dopuštena jer je prostor za alternativne perspektive zatvoren. Time se sam proces sinteze epistemološki blokira. Ne dolazi do razvoja mišljenja, već do njegovog zastoja. Zato se može zaključiti da obrazovni pristup koji polazi od nepreispitivih istina, i koji eliminiše mogućnost sukoba perspektiva, ne samo da ne razvija kritičko mišljenje – već ga i aktivno sprečava. Umesto osnaživanja učenika i učenica da postavljaju pitanja, analiziraju i sumnjaju, ovakav sistem oblikuje pasivne subjekte sklone prihvatanju autoriteta, što je u suprotnosti sa svakim oblikom demokratskog i emancipatorskog obrazovanja (Krstić et al. 2025).

3.1. Udžbenik od posebnog interesa za nacionalne manjine

Drugi izazov koji proizilazi iz izmena i dopuna Zakona o udžbenicima tiče se uvođenja udžbenika od posebnog interesa za nacionalne manjine. Čini se da je pokušaj delimičnog prevazilaženja problema epistemološke centralizacije

napravljen upravo uvođenjem posebnog dela Zakona koji se odnosi na udžbenike od posebnog interesa za nacionalne manjine (čl. 4a). Istovremeno, može se pretpostaviti da ova izmena predstavlja i korak ka realizaciji jednog od strateških ciljeva razvoja obrazovanja u Republici Srbiji (Ministarstvo prosvete Republike Srbije 2021) koji se odnosi na unapređenje interkulturnog obrazovanja.

Pri određenju ovog pojma važno je naglasiti njegovo razlikovanje u odnosu na multikulturalizam, koji implicira samo istovremenu koegzistenciju više kultura na određenom prostoru, dok interkulturalizam upućuje na dijalog i dinamiku između ovih kultura (Koković 2009). Pa tako i u srži interkultunog obrazovanja leži ideja o razumevanju i prihvatanju različitih kultura, što uključuje i „uspostavljanje kritičkog odmaka u odnosu na vlastitu kulturu i njenog shvatanja kao neupitne datosti" (Bartulović i Kušević 2016: 11). U tom smislu, interkulturno obrazovanje koncept je koji je namenjen svim učenicima – i onima koji predstavljaju većinsko stanovništvo, i onima koji su pripadnici manjina (Bartulović i Kušević 2016; Koković 2009). S tim u skladu, iako uvođenje udžbenika od posebnog interesa za nacionalne manjine može delovati kao oblik inkluzije i očuvanja identiteta nacionalnih manjina, ono u praksi može dovesti do neželjenih posledica koje su suprotne ciljevima interkulturnog obrazovanja. Ovde se, pre svega, misli na moguća razdvajanja sadržaja koji bi bili obuhvaćeni u udžbenicima od nacionalnog interesa, i od posebnog interesa za nacionalne manjine, što nadalje može produbiti osećaj različitosti (dihotomija „mi" i „oni"). Dodatno, udžbenici od „nacionalnog interesa" implicitno se postavljaju kao standardizovana osnova nacionalne kulture i identiteta. Udžbenici od „posebnog interesa" za manjine, iako važni, dobijaju sekundarni status jer se primenjuju samo u manjinskim školama i nisu deo zajedničkog obrazovnog okvira. Ovako definisan Zakon o udžbenicima ostavlja prostor za brisanje ideje o tome da delimo istoriju, ali i mnoga druga obeležja sa nacionalnim manjinama koje žive u Republici Srbiji. Nadalje dolazimo do opasnosti da se većinska kultura univerzalizuje, dok se znanja manjinskih kultura posmatraju kao „specifična" ili „dodatna", što može višestruko produbiti osećaj simboličke asimetrije između većinskog i manjinskog identiteta u obrazovanju.

4. Profesionalna autonomija nastavnika i škola u izboru nastavnih sredstava

Poslednji izazov koji ističemo u ovoj analizi jeste mogućnost izmena i dopuna ovog zakona da suzi profesionalnu autonomiju nastavnika/ca i škola u izboru nastavnih sredstava. Jedan od zaključaka OECD-ovog izveštaja „Pregledi evaluacije i procene u obrazovanju: Srbija" jeste da, iako je obrazovno upravljanje

u Srbiji načelno decentralizovano, konačna vlast za donošenje odluka je centralizovana (Maghnouj et al. 2020). Na primer, ključni aspekati za vaspitno-obrazovni sistem, poput planova i programa nastave i učenja, donose se na državnom nivou. Ovakva praksa nije se pokazala kao najbolja, što možemo videti u podacima PISA istraživanja iz 2003. koji pokazuju da postoji pozitivna korelacija između viših nivoa školske autonomije (poput donošenja odluka o školskim budžetima, zapošljavanja ili otpuštanja nastavnika, određivanja sadržaja nastave i disciplinskih mera) i uspeha učenika/ca u matematici (Haahr et al. 2005).

Autonomija nastavnika/ca takođe je usko povezana sa motivacijom nastavnika i zadovoljstvom poslom, igrajući ključnu ulogu u odlukama da li će ostati ili napustiti profesiju. Istraživanja pokazuju da nastavnici koji doživljavaju veću autonomiju, posebno novi nastavnici, prijavljuju veće zadovoljstvo poslom i veću spremnost da nastave sa obrazovnim radom. Autonomija u odabiru aktivnosti, nastavnih materijala i planiranju redosleda prezentovanja gradiva pomaže u smanjenju stresa na poslu (Pearson & Moomaw 2005). Sami nastavnici ističu važnost slobode u nastavi. U istraživanju u kojem su se poredila profesionalna iskustva nemačkih i švedskih nastavnika/ca, jedna švedska nastavnica je na pitanje „Šta mora da se desi, šta moraju da vam oduzmu da biste rekli: sada je moj profesionalni integritet toliko povređen da ću odustati?" odgovorila sa: „Kad bih bila primorana da trajno prijavljujem sadržaj svog rada i način na koji predajem nekome, svaki dan" (Wermke, Olason Rick & Salokangas 2019: 318). Ne samo da je autonomija nastavnika/ca faktor motivacije, nego može dovesti i do ugrožavanja bezbednosti nastavnika/ca. U represivnim političkim kontekstima nastavno osoblje se često bori da stvori balans između svojih profesionalnih ideala kritičkog analiziranja gradiva sa državno propisanim kurikulumima koji prezentuju ograničavajuće i jednostrane narative. Studije iz Zimbabvea o držanju nastave istorije ističu kako ovakva praksa ne samo da ograničava akademsku slobodu, već i izlaže nastavnike moralnim i profesionalnim dilemama, primoravajući ih da daju prioritet sopstvenoj bezbednosti i usklađenosti u odnosu na pedagoški integritet (Bentrovato 2025).

5. Zaključak

Nedavne izmene i dopune Zakona o udžbenicima (2025) afirmiše obrazovni model koji epistemološki favorizuje jednu istinu, čime se potiskuju pluralizam tumačenja, dijalog i kritičko preispitivanje – osnovni uslovi razvoja znanja. Takav model nosi i značajne pedagoške posledice: ograničavanjem izbora udžbenika i uvođenjem obaveznog sadržaja umanjuje se profesionalna autonomija nastavnika, a proces učenja svodi na reprodukciju unapred zadanog znanja. Time

se učenicima uskraćuje prostor za mišljenje, sumnju i argumentaciju – veštine koje čine temelj kritičkog obrazovanja. Sociološke posledice dodatno produbljuju problem: marginalizacija alternativnih identiteta, sužavanje kulturnog narativa i jačanje ideološki homogenizovanog pogleda na društvo predstavljaju ozbiljan izazov za demokratske vrednosti. Obrazovni sistem, da bi bio pravedan i inkluzivan, mora ostati otvoren i sposoban da odgovori na raznolikost savremenog društva. Ipak, (ne)efikasnost udžbenika u krajnjoj liniji zavisi od toga kako nastavnik posreduje u njegovoj upotrebi; čak ni najbolji udžbenik ne može zameniti ulogu nastavnika u vođenju učenja (Lalović 2024). Buduća istraživanja trebalo bi da se usmere ka praćenju konkretnih efekata ove politike u školama, s posebnim fokusom na promene u nastavnoj praksi, status manjinskih perspektiva i dugoročne društvene posledice.

Literatura

Bartulović, M., i Kušević, B. (2016). *Što je interkulturno obrazovanje? Priručnik za nastavnike i druge znatiželjnike.* Zagreb: Centar za mirovne studije.

Bekić, S., i Krstić, J. (2025). Pedagoški aspekti upotrebe društvenih mreža u nastavi filozofije. U A. Sarvanović i M. Sokolović Ignjačević (Ur.), *Umetnost vaspitanja i obrazovanja u svetu koji se menja* (str. 314–326). Beograd: Fakultet za obrazovanje učitelja i vaspitača.https://doi.org/10.46793/ArtEd25.314B

Bentrovato, D. (2025). Teachers' troubled interactions with prescribed school history and its national imaginaries: The case of post-Mugabe Zimbabwe. *Research Papers in Education, 41*(1),1–23.https://doi.org/10.1080/02671522.2025.2495110

Copleston, F. (1993). *A history of philosophy: Vol. 1. Greece and Rome.* New York: Image Books.

Fan, L., & Kaeley, G. S. (2000). The influence of textbooks on teaching strategies: An empirical study. *Mid-Western Educational Researcher, 13*(4), Article 2. Retrieved from:https://scholarworks.bgsu.edu/mwer/vol13/iss4/2

Foucault, M. (1977). *Discipline and punish: The birth of the prison* (A. Sheridan, Trans.). Pantheon Books.

Grozdanovski, N., i Bekić, S. (2025). Skriveni rodni kurikulum udžbenika u Republici Srbiji. *Norma, 30*(1), 69–83.

Haahr, J. H., Nielsen, T. K., Hansen, M. E., & Jakobsen, S. T. (2005). *Explaining student performance: Evidence from the international PISA, TIMSS and PIRLS surveys – Final report.* Danish Technological Institute.

Haraway, D. J. (1988). Situated knowledges: The science question in feminism and the privilege of partial perspective. *Feminist Studies, 14*(3), 575–599.https://doi.org/10.2307/3178066

Harding, S. (1991). *Whose science? Whose knowledge? Thinking from women's lives.* Ithaca: Cornell University Press.

Hegel, G. W. F. (1977). *Phenomenology of spirit* (A. V. Miller, Trans.). Oxford: Oxford University Press. (Original work published 1807)

Hooks, B. (1994). *Teaching to transgress: Education as the practice of freedom.* London: Routledge.

Jackson, P. W. (2009). *Life in classrooms: Reissued with a new introduction.* New York: Teachers College Press.

Kant, I. (1998). *Prolegomena to any future metaphysics* (G. Hatfield, Trans.). Cambridge: Cambridge University Press. (Original work published 1783)

Koković, D. (2009). *Društvo i obrazovni kapital.* Novi Sad: Mediterran Publishing.

Krstić, J., Joksimović, J., Petrović, N., i Stanković, S. (2025). *Kako da učenje filozofije bude FER: Principi feministički rekonstruisane nastave filozofije*. Niš: Centar za devojke & Punta.

Lalović, Z. (2024). Položaj savremenog udžbenika u nastavi. *Vaspitanje i obrazovanje, 49*(1), 47–63.

Luke, A. (1995). Text and discourse in education: An introduction to critical discourse analysis. In M. W. Apple (Ed.), *Review of research in education 21*, 3–48. American Educational Research Association.

Maghnouj, S., Salinas, D., Kitchen, H., Guthrie, C., Bethell, G., & Fordham, E. (2020). *OECD reviews of evaluation and assessment in education: Serbia — Full report.* OECD Publishing.https://doi.org/10.1787/225350d9-en

Ministarstvo prosvete Republike Srbije. (2021). *Strategija razvoja obrazovanja i vaspitanja Republike Srbije do 2030. godine.* Beograd. Preuzeto sa*:* https://prosveta.gov.rs/wp-content/uploads/2021/11/1-SROVRS-2030_MASTER_0402_V1.pdf

Nacrt zakona o izmenama i dopunama Zakona o udžbenicima. (2025, 19. maj). Preuzeto sa: https://www.paragraf.rs/dnevne-vesti/190525/190525-vest10.html

Nasser, R. (2004). Exclusion and the making of Jordanian national identity: An analysis of school textbooks. *Nationalism and Ethnic Politics, 10*(2), 221–249.https://doi.org/10.1080/13537110490467685

Parellada, C., Rodríguez-Moneo, M., & Carretero, M. (2024). Historical maps as a neglected issue in history education: Students and textbooks representations of territorial changes of Spain and Argentina. *Frontiers in Education, 8,* 1287500.https://doi.org/10.3389/feduc.2023.1287500

Pearson, L. C., & Moomaw, W. (2005). The relationship between teacher autonomy and stress, work satisfaction, empowerment, and professionalism. *Educational Research Quarterly*, *29*(1), 38–54.

Popper, K. (2002). *The logic of scientific discovery.* London: Routledge. (Original work published 1934)

Republika Srbija, Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja. (2018). *Pravilnik o standardima kvaliteta udžbenika i Uputstvo o njihovoj upotrebi* (Sl. glasnik RS, br. 42/2016 i 45/2018).

Shah, W. A. (2023). Nation, alterity and competing discourses: Rethinking textbooks as ideological apparatuses. *Linguistics and Education, 78*, 101250.https://doi.org/10.1016/j.linged.2023.101250

Swanepoel, S. (2010). *The assessment of the quality of science education textbooks: Conceptual framework and instruments for analysis* [Doctoral dissertation, University of South Africa].

Wang, Z. (2009). Old wounds, new narratives. *History & Memory, 21*(1), 91–127. Retrieved from https://shu.elsevierpure.com/files/39836945/fulltext.pdf

Wermke, W., Olason Rick, S., & Salokangas, M. (2019). Decision-making and control: Perceived autonomy of teachers in Germany and Sweden. *Journal of Curriculum Studies, 51*(3), 306–325.https://doi.org/10.1080/00220272.2018.1482960

TEXTBOOK OF NATIONAL INTEREST AND REMEMBERANCE CULTURE: EPISTEMOLOGICAL, PEDAGOGICAL, AND SOCIAL CHALLENGES

JANA KRSTIĆ, UNIVERSITY OF ZAGREB, FACULTY OF PHILOSOPHY, CROATIA
SIMONA BEKIĆ, UNIVERSITY OF NOVI SAD, FACULTY OF PHILOSOPHY, SERBIA
NEVENA GROZDANOVSKI, UNIVERSITY OF NOVI SAD, FACULTY OF PHILOSOPHY, SERBIA

Summary

In 2025, amendments to the Law on Textbooks of the Republic of Serbia were adopted, introducing two new concepts: a *textbook of national interest* and a t*extbook of special interest for national minorities*. The aim of this paper is to analyze the key conceptual challenges arising from this law in the context of introducing textbooks of national interest. The study employs a content analysis of the draft law, existing regulations, and theoretical frameworks governing the field of textbooks. The analysis identifies three main issues: (1) the epistemic and dogmatic risk of the concept of a textbook of national interest; (2) the conflict of the proposed solutions with the principles of inclusive education; (3) the centralization and limitation of teachers' and schools' professional autonomy in selecting teaching resources. This paper seeks to highlight that such changes in educational policy may institutionalize control over collective memory through a singular state narrative, suppressing alternative perspectives and thereby endangering pluralism, critical thinking, and democratic values in education.

Keywords: textbook of national interest, textbooks, educational policy, culture of memory, inclusive education, teacher autonomy

УНИВЕРЗИТЕТ У НОВОМ САДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ НОВИ САД
21000 Нови Сад
Др Зорана Ђинђића 2
www.ff.uns.ac.rs

Електронско издање
https://digitalna.ff.uns.ac.rs/sadrzaj/2026/978-86-6065-927-1

CIP - Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад

3:81(082)

ЈЕЗИК и друштвене науке у контакту: култура сећања [Електронски извор] : тематски зборник / [уреднице Нина Илић, Кристина Пејковић, Маја Босанац]. - Нови Сад : Филозофски факултет, 2026

Начин приступа (URL): https://doi.org/10.5281/zenodo.18832061. - Опис заснован на стању на дан 10.3.2026. - Насл. са насловног екрана. - Радови на срп. (ћир. и лат.) и енгл. језику. - Стр. 7-8: Предговор / Уредништво. - Напомене и библиографске референце уз текст. - Библиографија уз сваки рад. - Резиме на енгл. или срп. језику уз сваки рад.

ISBN 978-86-6065-972-1

a) Друштвене науке - Језик - Зборници b) Култура сећања - Зборници

COBISS.SR-ID 189026825